

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Κ Ο Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Κ Ο Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ - ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:

ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ:

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ:

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΕΤΗΣ
ΠΑΝΑΓ. ΠΟΛΥΖΩΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ:

Μιχάλης Κορδώσης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ίωαννίνων
Βασίλης Κατσαρός, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΔΙΟΝ. ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ
ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 35
ΤΗΛ.: 36 20 465 - ΑΘΗΝΑ, Τ.Τ. 106 80

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

΄Ασπ. Π. Φάκλαρη. Ό χάρτης του έξωφύλλου
προέρχεται από τό βιβλίον του C. Zacharakis,
A catalogue of printed maps of Greece 1477-
1800, Nicosia 1972, pl. 318.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

*Φωτοστοιχειοθεσία - Φωτογράφιση: Παναγιώτης Κοντομηνάς, τηλ.: 36.30.891
Εκτύπωση: Χ. & Σ. Ζαχαροπούλου - Δ. Σιταρά, τηλ.: 48.17.381*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΜΙΧΑΛΗ ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ, Ζήτηνος, Ζίντζος, Τζίντζ(ι)ος, Σιτοχώρι: Ίστοριογεωγραφικά τῆς νοτιοανατολικῆς Βισαλτίας, Σεραῶν	9
ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΟΥΛΟΥΛΗ, Ἡ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μαρμαριανῶν Λαοίσης: Προσπάθεια ἐντοπισμοῦ	121
ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ, Ὁ Πάνω (καὶ Κάτω) γουλάς τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο	145
ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, Μοναχισμὸς στὰ Πιέρια Ἡμαθίας	161
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ	
<i>Νικολάου Μπατσαρά</i> , Σύννορα καὶ τοπωνύμια τοῦ χωριοῦ Πολυδένδρι Ἡμαθίας	171
<i>Μιχ. Σ. Κορδώση</i> , Ἐρείπια καμάρας τοῦ Ἀδριάνειου ὑδραγωγείου (Δραγονέρας), στὴ θέση Ἀραπόβοθρος Κλένιας Κορινθίας	177
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
<i>Johannes Koder</i> , Aigaion pelagos (Die Nördliche Ägäis). (Tabula Imperii Byzantini 10, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Derkschriften, 259), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaf- ten, Βιέννη 1998, σελ. 1-350, εἰκ. 1-161, χάρτες 1-5 καὶ συνοδευτικὸς ἔγχρωμος χάρτης φακέλου, στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (B. Κατσαρός)	181
<i>Αργύρη Πετρονάτη</i> , Ὄθωμανικὰ ἀρχιτεκτονήματα Θεσσαλικοῦ Ἁλμυροῦ Ermnye` de Osmanli Mimârî Eserleri (Tesalya) (Συμβολὴ πρώτη I), <i>أرضيه</i> Ἀθήνα 1999 (Εὐάγγ. Βενέτης)	185
<i>Γιώργου Πρεβελάκη</i> , <i>Γεωπολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας</i> , Libro ΕΠΕ, Ἀθήνα 1998, μετάφρ. Τ. Πλυτᾶ (τίτλος πρωτοτύπου: <i>Géopolitique de la Grèce</i> , Éd. Complexe, 1937) (Μιχ. Σ. Κορδώση)	188
<i>Ἀντωνίου Μηλιαράκη</i> , Γεωγραφία νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας. Ἐπανέκδ. Διον. Καραβία (Κων. Γκότση)	227

Σύντομες Βιβλιοπαρουσιάσεις (Μιχ. Κορδώσης):

Ἄρακαδάκη Μαρία, Τό προμαχωνικό σύστημα ὀχύρωσης τοῦ ΙΣΤ΄ -ΙΗ αἰώνα στήν ἑλληνική βιβλιογραφία. Προβλήματα ὀρισμῶν καί ὀρολογίας Βερονίκη Δαλάκουρα, Ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων τῆς Καππαδοκίας στόν Ἑλληνικό χῶρο

Δικαίου Βαγιακάκου, Τό Κάρδαμον-Καρδαμύλη-Καρδάμυλα

Ἰ. Καραγιαννόπουλου, Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων στό Βυζάντιο

Ἑλένης Κίγκα, Ἡ μεσαιωνική καί νεότερη ὀνοματολογία τοῦ ποταμοῦ Ἄωου

Βενιαμίν ἐκ Τουδέλης, Τό βιβλίο τῶν ταξιδιῶν στήν Εὐρώπη, τήν Ἀσία καί τήν Ἀφρική, 1159-1173 243

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Παρουσίαση τῆς 1ης Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας τοῦ Συλλόγου Φοιτητῶν Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αἰγαίου, «Διαστάσεις τῆς Σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές καί Ἐπαγγελματικές Προοπτικές, Διεπιστημονικότητα καί Ἐφαρμογές»	247
Ἐπιστημονική Διημερίδα Μεσαιωνική Ἡπειρος (Κ. Κοντοπανάγου-Ι. Ματσούλη)	250
Ἡ Ἐθνεθές Συνέδριο Ἑλληνοανατολικῶν καί Ἀφρικανικῶν Σπουδῶν (Βασ. Χρησιτίδης).....	252

ΜΙΧΑΛΗ ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ

ΖΗΤΙΝΟΣ, ΖΙΝΤΖΟΣ, ΤΖΙΝΤΖ(Ι)ΟΣ, ΣΙΤΟΧΩΡΙ **Ιστοριογεωγραφικά της νοτιοανατολικής Βισαλτίας, Σερρών***

1. Η τοποθεσία Άγιος Νικόλαος, στο νοτιοδυτικό άκρο του σημερινού Σιτοχωρίου (Τζίντζιος)¹ είναι γνωστή στους κατοίκους της περιοχής σαν παλιό κτήμα (μετόχι) της μονής Σταυρονικήτα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ήταν ακόμα ορατά στο χώρο τα ερείπια μιας μικρής διώροφης αγροτικής εγκατάστασης πλαισιωμένης από πρόσθετες βοηθητικές κατασκευές, στο σημείο όπου λίγα χρόνια αργότερα κτίστηκε μικρός ναός (παρεκκλήσιο), αφιερωμένος στη μνήμη του ίδιου πάντα αγίου. Η μικρή, ωστόσο, αυτή αγιορείτικη μονή δεν είναι η μοναδική που φαίνεται να έχει σημαδέψει με την παρουσία της τη μνήμη ανθρώπων και χώρου, σ' αυτή την άγνωστη σχεδόν για την ιστορική έρευνα μεριά της νοτιοανατολικής Βισαλτίας. Μια σειρά συναφών νοηματικά αναφορών που ανιχνεύονται εύκολα στο μικροτοπωνυμικό του χωριού² και οι μαρτυρίες των κατοίκων για την ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού «καλογερικών» κτημάτων στα όρια του αγροκτήματός του ως τις πρώτες τουλάχιστον

* Η βοήθεια που μου πρόσφερε με υποδείξεις, πληροφορίες και ανέκδοτο συχνά αρχειακό υλικό ο καθηγητής κ. Β. Κατσαρός ήταν καθοριστική για την πραγματοποίηση αυτής της έρευνας. Πολύτιμη αποδείχθηκε επίσης η πρόθυμη συνδρομή του καθηγητή κ. Κ. Χαραλαμπίδη, του αρχαιολόγου κ. Ι. Πατάγγελου και του φιλόλογου-ερευνητή κ. Τ. Καρανασάση. Τους ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

Οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται βρίσκονται στο τέλος του κειμένου.

1. Χωριό της Βισαλτίας, 15 περίπου χλμ. νοτιοανατολικά της Νιγρίτας. Το Τζίντζιος μετονομάστηκε σε Σιτοχώρι το 1928 (Χουλιαράκης, *Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις*, σ. 333). Ο τύπος «Τζίντζιος», προτιμήθηκε από μια σειρά ηχητικών παραλλαγών που καταγράφονται σε έγγραφα του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (Δζίντζος, Ζίντζος, Ζίντσος, Ζίντζος, Ντζίντζ(ι)ος, Τζί(ν)τζος, Τζί(ν)τζου ή Τζή(ν)τζου, Τζί(ν)τζους, Τζίντσος, Τσίντζος, Τσίντσος κ.ά.), σαν ο συνθηθέτερος και πλησιέστερος στα χαρακτηριστικά της ντοπιολαλιάς των κατοίκων της περιοχής ονοματικός τύπος (εκτενέστερη αναφορά στο θέμα, βλ. αμέσως παρακάτω, σημ. 31-34). Στο διάγραμμα της περιοχής που δημοσιεύεται στο τέλος της μελέτης (σχ. Ι), σημειώνεται η θέση των σύγχρονων οικισμών καθώς και οι τοποθεσίες με ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον που αναφέρονται στο κείμενο.

2. Αγ. Αικατερίνη ή Σιναΐτικο, Καλογερούδια, Κασταμονίτης, Παλιοκκλησιά.

δεκαετίες του αιώνα μας,³ υποδηλώνουν την ανάπτυξη μιας έντονης μοναστηριακής δραστηριότητας στη γύρω περιοχή, τα βασικά χαρακτηριστικά της οποίας παραμένουν στο σύνολό τους σχεδόν αδιευκρίνιστα. Η συστηματική δημοσίευση και μελέτη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αρχείων των μονών του Αγ. Όρους τις τρεις κυρίως τελευταίες δεκαετίες, αποκαλύπτει σταδιακά πτυχές της δραστηριότητας αυτής, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην έρευνα της ιστορικής παρουσίας του οικισμού από τα μέσα του 11ου μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Σημαντική επίσης πηγή πληροφοριών για τη μετά τον 15ο αιώνα περίοδο αποτελούν μια σειρά κτηματολογικών ή φορολογικών συνήθως καταλόγων των οθωμανικών αυτοκρατορικών αρχείων της Κωνσταντινούπολης, σε πρόσφατες δημοσιεύσεις των οποίων σταχυολογούνται χρήσιμες αναφορές για τη μελέτη της μεσαιωνικής ιστορίας του Τζίντζιους και της ευρύτερης περιοχής του. Μοιάζει αντίθετα πολύ δύσκολη, με δεδομένη τη σιωπή των πηγών της κλασικής, ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής αρχαιότητας, η αξιολόγηση μιας μικρότερης ομάδας τοπωνυμικών αναφορών με μνημειακό χαρακτήρα και κυρίως μιας σειράς σποραδικών αρχαιολογικών ευρημάτων που συμπτωματικά έρχονται κάθε τόσο στο φώς, σημάδια της συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας και δράσης στην περιοχή από τα προϊστορικά ακόμη χρόνια. Η αποσπασματικότητα των ευρημάτων αυτών, σε συνδυασμό με την έλλειψη ιστορικών αναφορών και την απουσία μιας συστηματικής αρχαιολογικής χαρτογράφησης του χώρου, δεν ευνοούν προς το παρόν την αναζήτηση κι ακόμα περισσότερο την ταύτιση μέσα στα όρια του σημερινού οικισμού, κάποιας σημαντικής οικιστικής εγκατάστασης αυτών των χρόνων.

2. Η προσπάθεια σύνδεσης του γνωστού μεσαιωνικού τοπωνυμίου «Τζί(ν)τζος» με την υποθετική και τουλάχιστον άγνωστη στις πηγές αρχαϊκή πόλη «Τίντος» που επιχειρήθηκε στις αρχές του αιώνα μας, δεν φαίνεται σήμερα εύκολα αποδεκτή. Η απουσία κάθε άμεσης αρχαιολογικής μαρτυρίας και η αποσαφήνιση μιας σειράς ζητημάτων της αρχαϊκής ιστορίας της Μακεδονίας, αποδυναμώνουν το θεωρητικό και σε μεγάλο βαθμό ρομαντικό σχεδόν υπόβαθρό της. Πολύ πιθανότερη φαίνεται αντίθετα η γεωγραφική και ετυμολογική του συσχέτιση με το «χωρίον του Ζητινού» και τον «Ζίντζο», βυζαντινούς οι-

3. Πέρα από τις ευρύτερα γνωστές περιπτώσεις των μονών Σταυρονικήτα και Αγ. Αικατερίνης του όρους Σινά, σημαντικό αριθμό κτημάτων φέρεται να κατέχει το ίδιο διάστημα στο χωριό, η άγνωστη από άλλες αναφορές μονή «του Τιμίου Σταυρού». Ο όρος παραπέμπει έμμεσα στη μονή Ξηροποτάμου του Αγ. Όρους, στην πλούσια σειρά ιστορικών κειμηλίων της οποίας κατέχει ξεχωριστή θέση το μεγαλύτερο, σύμφωνα με τη σχετική παράδοση, τεμάχιο «Τιμίου Ξύλου» (βλ. σχετικά Σμυρνάκης, *Άγιον Όρος*, σ. 545 και 547). Ο Ευδόκιμος Ξηροποταμινός, *Η εν Αγίω Όρει Άθω ιερά, βασιλική, πατριαρχική και σταυροπηγιακή σεβασμία μονή του Ξηροποτάμου*, 424-1925, Θεσσαλονίκη-Σέρρες 1926 (1971), σ. 56, 74-75, 127-128 κ.ά., αναφέρει πολλές περιπτώσεις αφιέρωσης κτημάτων στον Τιμίο Σταυρό, τμήμα του οποίου περιέφεραν προσκυνηματικά κάθε χρόνο οι μοναχοί στα χωριά της Ανατολικής κυρίως Μακεδονίας.

κισμούς, η παρουσία των οποίων καταγράφεται σε σχετικές με την περιοχή αναφορές εγγράφων του 11ου και του 14ου αιώνα.

Νομίσματα με την επιγραφή «ΤΥΝΤΕΝΟΝ» (= Τυντηνών) που φέρεται να έχουν βρεθεί στην περιοχή του Παγγαίου (εικ. 2), οδήγησαν τον Ι. Σβορώνο στην αναζήτηση μιας πόλης-λίχνου του άγνωστου από άλλες πηγές αυτού φύλου, το υποθετικό όνομα της οποίας (Τίντος) αναγνωρίστηκε από τον ίδιο στο όνομα του γνωστού, αμμιγώς ελληνόφωνου και ακμαίου πληθυσμιακά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, χωριού της περιοχής Νιγρίτας, Τζίντζιος⁴. Ο Σβορώνος ταυτίζει τους Τυντενούς των νομισματικών αναφορών με τους «Τυντάνες», άγνωστη επίσης φυλή του αρχαϊκού θρακομακεδονικού χώρου, το παραλλαγμένο όνομα της οποίας (Τιτάνες) διασώζει, σύμφωνα με την άποψή του, ένα αποσπασματικό όσο και νεφελώδες στη νοηματική του διάρθρωση χωριό του Στράβωνα⁵. Συνδυάζοντας μια σειρά από ανάλογες πληροφορίες του ίδιου ιστορικού, ο Σβορώνος αναγνωρίζει σ' αυτούς ένα ακόμη παιονικό φύλο της περιοχής της κοιλάδας του Άνω Αξιού, γειτονικό με τους Πελαγόνες και συγγενικό πιθανά με τους Ηπειρώτες (;) Ατιντάνες, της κοντινής περιοχής της λίμνης Αχρίδας (Λυχνιδού)⁶. Τα φτωχά νομισματικά ευρήματα του Παγγαίου αποτελούν για τον

4. J. N. Svoronos, *Numismatique de la Peonie et de la Macedoine avant les guerres Mediques*, Journal International d' Archeologie Numismatique XV, 1913, σ. 217-219, πίν. XIX και L' hellenisme primitif de la Macedoine prouvé par la numismatique et l' or du Pangée, Athènes 1919, σ. 46-48, πίν. IV αρ. 20 και XX. Σύμφωνα με τον P. Perdrizet (Revue Numismatique 1903, σ. 315), τρία τέτοια νομίσματα βρέθηκαν στην περιοχή του Παγγαίου. Ο Γ. Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμος 1ος, σ. 467 αρ. 151-152, σημειώνει την παρουσία δύο όμοιων νομισμάτων σε ιδιωτική συλλογή της Καβάλας. Νεότερα ανάλογα ευρήματα σε νομισματικούς θησαυρούς του 5ου π. Χ. αι., που εντοπίστηκαν στην Ιορδανία και το Αφγανιστάν, διέλυσαν τις όποιες αμφισβητήσεις για την ύπαρξη και τη γνησιότητα του νομισματικού αυτού τύπου, δικαιώνοντας την εκ μέρους των Perdrizet και Σβορώνου αποδοχή της εγκυρότητάς τους (βλ. σχετικά N. Hammond - G. T. Griffith, *Ιστορία της Μακεδονίας*, τόμος 2ος, Θεσσαλονίκη 1995 <ελληνική μετάφραση της πρωτότυπης αγγλικής έκδοσης του 1979>, σ. 89-90 και N. Hammond, *The Lettering and the Iconography of Macedonian Coinage*, στο Ancient Greek Art and Iconography, W. Moon ed., Madison-Wisconsin 1983, σ. 247).

5. Στράβ. VII, απόσπασμα 40: «Επει δέ ο παιανισμός των Θρακίων τιτανισμός υπό των Ελλήνων λέγεται κατά μίμησην της εν παιάσι φωνής, και οι Τιτάνες εκλήθησαν Πελαγόνες» (R. Baladié, *Strabon, Geographie*, tome IV, livre VII, Paris 1989, σ. 171). Το απόσπασμα αποδίδεται, σύμφωνα με τον Σβορώνο: «Επει και ο παιανισμός των [Παιόνων] Θρακίων τιτανισμός υπό των Ελλήνων λέγεται κατά μίμησην της εν παιάσι φωνής [τύν-τάν], Τυντάνες εκλήθησαν και [οι εν Θράκη Παίονες] οι Πελαγόνες» (J. N. Svoronos, ο.π., σ. 47). Ο Σβορώνος αποδίδει τη μεταγραφή του ονόματος Τυντάνες, σε Τιτάνες, σε λάθος των αντιγραφών του Στράβωνα, που αγνοούσαν όπως, υποθέτει, την ύπαρξη του πελαγονικού αυτού φύλου. Ο ίδιος επίσης εξηγεί την απάλληψη του χαρακτηρισμού Παίονες και την αντικατάστασή του από τον όρο Θράκες, με την παγιωμένη σύμφωνα με την άποψή του αντίληψη των ρωμαϊκών χρόνων που θεωρεί τους εγκατεστημένους από αιώνες στην περιοχή του Στρυμόνα Παίονες, Θράκες.

6. Στράβ. VII, 326, 8: «Ηπειρώται δ' εἰσι και Αμφίλοχοι και οι υπερκείμενοι και συνάπτοντες τοις Ἰλλυρικῶσι ὄρεσι, τραχείαν οἰκούντες χώραν, Μολοττοί τε και Αθαμάνες και Αίθικες και Τυμφαίοι και Ορέσται Παρωφάιοι τε και Ατιντάνες, οι μεν πλησιάζοντες τοις Μακεδόσι μάλλον, οι δε τω Ιονίῳ κόλπῳ (...)» και απόσπασμα 39 του ίδιου βιβλίου: «(...) οι γαρ Παίονες Πελαγόνες εκα-

ίδιο πειστική απόδειξη της μετακίνησης και εγκατάστασης των Τιτάνων (Τυντάων)-Τυντενών στην περιοχή της Βισαλτίας στα τέλη του 8ου περίπου π.Χ. αιώνα, εποχή που διάφορα παιονικά φύλα της περιοχής Αξιού μετακινούνται προς τα ανατολικά και την περιοχή του Στρυμόνα ειδικότερα, διωγμένα από τους Μακεδόνες⁷. Στην ετυμολογική αφετηρία του ονόματος του σύγχρονου βισαλτικού χωριού Τζίντζιος, ανιχνεύει τέλος το αντίστοιχο, ηχητικά τουλάχιστον, «Τίντος», μεσαιωνική όπως υποθέτει τοπωνυμική εκδοχή, που προήλθε από τη φωνητική μετατροπή της αρχικής συλλαβής ενός αρχαιότερου όρου⁸.

Συνδυάζοντας τις αποσπασματικές και νεφελώδεις αναφορές των πηγών με τα αρχαιολογικά δεδομένα των τελευταίων δεκαετιών, νεότεροι Έλληνες και ξένοι ερευνητές διατυπώνουν μια διαφορετική άποψη για το καθοριστικό, όπως προκύπτει μέσα από τις εκτιμήσεις του Σβορώνου, θέμα της εξάπλωσης των Μακεδόνων και των συνεπειών της στους αυτόχθονες λαούς της περιοχής, ανάμεσα στον 7ο και 5ο π.Χ. αιώνα. Οι Πελαγόνες του Άνω Αξιού, στους οποίους ο Σβορώνος περιλαμβάνει και τους Τυντενούς, φαίνεται απίθανο να ακολούθησαν τη μοίρα των συγγενών τους παιονικών φύλων της Κάτω Μακεδονίας, ζωτικού χώρου της πρώτης φάσης της Μακεδονικής εξάπλωσης στα τέλη του 8ου π.Χ. αιώνα. Η διαφορετική επίσης τακτική που υιοθέτησαν οι Μακεδόνες απέναντι στους κατακτημένους λαούς, δύο περίπου αιώνες αργότερα με την εξάπλωσή τους στο εσωτερικό της Άνω Μακεδονίας, επέτρεψε στους αυτόχθονες κατοίκους της να παραμείνουν σ' αυτήν, αναγνωρίζοντας απλά την κυριαρχία των Μακεδόνων⁹. Σχολιάζοντας ειδικότερα την ταυτότητα και

λούντο» (R. Baladié, ό.π., σ. 143 και 171). Την άποψη του Στράβωνα, για ηπειρωτική καταγωγή των Ατιντάνων, αντιπαρέρχεται ο Σβορώνος παραθέτοντας τις απόψεις άλλων ιστορικών της αρχαιότητας που τους θεωρούν ιλλυρικό ή μακεδονικό ακόμα φύλο (J. Svoronos, ό.π., σ. 48 σημ. 2 και 3).

7. Στράβ. VII, 326, 8: «Εἴτ' επικρατούντων αἰεὶ τινων κατέστρεψεν ἅπαντα εἰς τὴν Μακεδόνων ἀρχὴν, πλην ὀλίγων τῶν ὑπὲρ τοῦ Ἰουνίου κόλπου». Στο ίδιο βιβλίο, απόσπασμα 36: «Ἔστι δ' ἡ χώρα ἡ πρὸς τὸ Στρυμόνος πέραν, ἡ μὲν ἐπὶ τῆ θαλάττῃ καὶ τοὺς περὶ Δάτον τόποις Ὀδομάντες καὶ Ἡδωνοὶ καὶ Βισάλται, οἱ τε αὐτόχθονες καὶ οἱ ἐκ Μακεδονίας διαβάντες, ἐν οἷς Ρήσος ἐβασίλευσεν» καὶ τέλος ἀπόσπ. 41 του ίδιου πάντα βιβλίου: «Ὅτι καὶ πάλαι καὶ νῦν οἱ Παῖονες φαίνονται πολλὴν τῆς νῦν Μακεδονίας κατεσχηκότες (...)» (R. Baladié, ό.π., σ. 145, 169 και 171). Ο Στράβωνας, στον οποίο αποκλειστικά παραπέμπει ο Σβορώνος και για το θέμα της μετακίνησης παιονικών φύλων προς την περιοχή του Στρυμόνα, περιορίζεται σε μια γενική περιγραφή της κατάστασης απ' την οποία απουσιάζει κάθε ειδική αναφορά στους Τυντενούς (Τυντάνες) των νομισματικών ευρημάτων, με βάση τα οποία ο Σβορώνος τους συμπεριλαμβάνει εκ των υστέρων στους «εκ Μακεδονίας διαβάντες», «πολλὴν τῆς νῦν Μακεδονίας κατεσχηκότες» Παῖονες των παραπάνω αποσπασμάτων (J. Svoronos, ό.π., σ. 47 σημ. 1).

8. J. N. Svoronos, ό.π., σ. 46.

9. Δ. Κανατσούλης, *Ιστορία της Μακεδονίας μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 10-14, Μ. Σακελλαρίου, *Η ακμή του Αρχαϊκού Ελληνισμού, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 2ος (1100-479 π. χ), Αθήνα 1971, σ. 237-239 και N. Hammond, *Ίδρυση και εδραίωση του Μακεδονικού Βασιλείου*, στο Μακεδονία: 4. 000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1982, σ. 64-68.

την παρουσία των Τυντενών στην αρχαϊκή ιστορία της Μακεδονίας, ο N. Hammond προτείνει την ταύτισή τους με τους Ατιντάνες, θεωρώντας τη νομισματική καταγραφή «TYNTENON» σα μια αρχαιότερη ονομαστική εκδοχή του ευρύτερα στη συνέχεια γνωστού ηπειρωτικού αυτού φύλου. Κοιτίδα και ζωτικός τους χώρος μέχρι την πρώιμη ρωμαϊοκρατία παραμένει η γνωστή σαν Ατιντανία στις πηγές της εποχής περιοχή, γύρω από τη λίμνη Αχρίδα, στην εκμετάλλευση των πλούσιων κοιτασμάτων αργύρου της οποίας αποδίδεται από τον ίδιο η κοπή και ευρεία κυκλοφορία των γνωστών νομισμάτων, την περί το 500 π.Χ. κυρίως περίοδο. Οι εμπορικές συναλλαγές των Μακεδόνων με τις κατακτημένες ήδη από τους Πέρσες ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας λίγο πριν την έναρξη των Περσικών πολέμων εξηγούν πειστικότερα, σύμφωνα με την άποψη του ίδιου πάντα διαπρεπούς ερευνητή της ιστορίας της Μακεδονίας, τη διασπορά των νομισμάτων τους στην ανατολή αλλά και στην κατά πολύ εγγύτερη περιοχή του Στρυμόνα, φυσική και αποκλειστική σχεδόν μαζί με τον Αξιό διέξοδο επικοινωνίας λαών και πόλεων από το εσωτερικό της Χερσονήσου του Αίμου με τις ελληνικές πόλεις στα παράλια της Μακεδονίας και της Θράκης αλλά και της απέναντι ακόμη Μικρασιατικής ενδοχώρας¹⁰.

Ανεξάρτητα από την ορθότητα και την ιστορική ή όχι επιβεβαίωση επιμέρους αναφορών των παραπάνω εκτιμήσεων, η παρουσία των γνωστών σποραδικών νομισματικών ευρημάτων στην περιοχή Παγγαίου-Στρυμόνα δεν αρκεί κατά τη γνώμη μας για να υποστηριχθεί η εγκατάσταση και πολύ περισσότερο η επιβίωση του ονόματος ενός αρχαϊκού φύλου στο όνομα ενός χωριού του 19ου αιώνα. Ο St. Casson μεταφέρει ήδη με επιφύλαξη την προτεινόμενη λίγα μόλις χρόνια πριν από τον Σβορώνο αναγνώριση του εθνικού «Τυντάνες» στο όνομα του «τουρκικού(;)» για τον ίδιο ονόματος του χωριού της περιοχής Νι-

10. N. Hammond - G. T. Griffith, *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό.π. (σημ. 4), σ. 85, 89-90, 95, Ίδρυση και εδραίωση του Μακεδονικού Βασιλείου, ό.π. (σημ. 9), σ. 64-68 και *The Lettering...* (ό.π., σημ. 4), σ. 245-247 (βλ. και Pauly-Wissowa Realencyclopädie, Band II-2, Stuttgart 1896, coll. 2106, Σ. Δάκαρης, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Αθήνα 1964, σ. 82, F. W. Walbank, *A Historical commentary on Polybios*, τόμ. I, Oxford 1957, σ. 163, 165, τόμ. II, 1967, σ. 56, 631, τόμ. III 1979, σ. 435 και *Ακμή και τέλος του Μακεδονικού βασιλείου*, στον τόμο Μακεδονία: 4000 χρόνια... (ό.π.), σ. 146-147). Η προτεινόμενη ωστόσο από τον ίδιο διάκριση ανάμεσα σε Ιλλυριούς Ατιντανούς και Ηπειρώτες Ατιντάνες (N. Hammond, *The Opening campaigns and the battle of the Aoi Stena in the Second Macedonian War*, JRS 56, 1966, σ. 53 και κυρίως *The Illyrian Atintani, the Epirotic Atintanes and the Roman Protectorate*, JRS 79, 1989, σ. 11-25), δεν γίνεται αποδεκτή από άλλους ερευνητές που επιμένουν στην ταύτισή τους (F. Papazoglou, *Quelques problèmes de l'histoire Epirote*, Ziva Antika 20, 1970, σ. 132-136, της ίδιας, *Villes de Macedoine*, σ. 229-232 και 274-276 και M. Hatzopoulos, *Le problème des Atintanes et le peuplement de la vallée de l' Aeos*, στο L' Illyrie Meridionale et l' Epire dans l' Antiquité II, Actes du IIe Colloque International de Clermont-Ferrand 25-27 Octobre 1990, Paris 1993, σ. 183-190). Προχωρώντας ακόμη περισσότερο, ο M. Χατζόπουλος (ό.π., σ. 185 σημ. 40) εκφράζει τις αμφιβολίες του για τη φιλολογική τουλάχιστον ορθότητα της ταύτισης ανάμεσα τους Τυντενούς των αρχαϊκών νομισμάτων και τους Ατιντάνες που προτείνει ο N. Hammond (ό.π., JRS 79, 1989, σ. 12).

ργίτας «Dzindzos», συγκαταλέγει ωστόσο τους Τυντενούς στο πλήθος των μικρών φυλετικών ομάδων που συνωστίζονται στο χώρο της Ανατολικής Μακεδονίας στα μέσα περίπου του 5ου π.Χ. αιώνα¹¹. Ανάλογες επιφυλάξεις εκφράζει πιο πρόσφατα ο Γ. Καφταντζής, που όμως δέχεται την ύπαρξη της Τίντου, συγκαταλέγοντάς την ανάμεσα στις πόλεις της αρχαίας Βισαλτίας¹². Ο Δ. Σαμσάρης θεωρεί μάλλον απίθανη την ταύτιση των Τυντενών με τους Τιτάνες (Τυντάνες) και Ατιντάνες που αναφέρει ο Στράβωνας. Φαίνεται ωστόσο να αποδέχεται την παρουσία τους στην περιοχή της Βισαλτίας, θεωρώντας τους αυτόνομο αρχικά θρακικό φύλο που αφομοιώθηκε στη συνέχεια από τους ισχυρότερους πληθυσμιακά Βισάλτες, ενώ, ακολουθώντας με επιφυλάξεις τον Σβορώνο στο θέμα της ετυμολογικής συσχέτισης του υποθετικού οικιστικού τους κέντρου («Τίντος») με το παλιότερο όνομα του Σιτοχωρίου, Τζίντζιος, αναζητεί στα γεωγραφικά του όρια την πιθανή του θέση¹³. Κριτικά αντίθετα αντιμετωπίζει τη σχετική υπόθεση η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, που θεωρεί ανοιχτό το θέμα της ταύτισης των περισσότερων οικισμών της αρχαίας Βισαλτίας για τις οποίες οι πηγές διασώζουν αποσπασματικές και αντιφατικές, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, συχνά πληροφορίες¹⁴. Σημαντικότερες ακόμη είναι οι επιφυλάξεις της F. Papazoglou που θεωρώντας «εξαιρετικά επισφαλή» την «κατασκευή» του τοπωνυμικού Τίντος και την ετυμολογική συσχέτισή του με το Τζίντζ(ι)ος στη βάση των γνωστών μόνο νομισματικών αναφορών, επισημαίνει και την ανεπάρκεια των αρχαιολογικών ευρημάτων που επικαλείται ο Σαμσάρης, στην προσπάθεια στήριξης της προτεινόμενης και από τον ίδιο ταύτισης¹⁵.

Με δεδομένη την αμφισβήτηση του ιστορικού της πλαισίου, η άποψη του Σβορώνου φαίνεται να στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην προφανή ηχητική

11. St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926, σ. 47 και 192.

12. Καφταντζής, *Ιστορία των Σερρών*, τόμ. 2ος, σ. 123 και 128-130.

13. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 56 και 111. Τις ίδιες απόψεις μεταφέρουν και άλλοι ερευνητές της τοπικής σερραϊκής ιστορίας, χωρίς να προσθέτουν κάποιο επιπλέον στοιχείο (Γ. Αβτζής, *Το Ροδολείβος και άλλα τοπωνύμια*, Σερ. Χρον 6, 1973, σ. 277 και 286, Κ. Παπακυριάκος, *Κλασικές και βυζαντινές αρχαιότητες Ν. Σερρών*, ΠΗ 18, 1992, σ. 86, ο ίδιος, ΠΗ 20, 1994, σ. 7 και Ε. Παπαθανασίου, *Βισαλτία*, <Νιγρίτα 1995>, σ. 60). Η σημαντική μελέτη του Δ. Σαμσάρη παραμένει μέσα από το πλήθος των αρχαίων ιστορικών αναφορών που σχολιάζει και τη συνθετική αξιολόγηση εκατοντάδων σποραδικών αρχαιολογικών δεδομένων που επιχειρεί, αποκλειστικό σχεδόν μέχρι σήμερα σημείο αναφοράς κάθε προσπάθειας για ειδικότερη προσέγγιση ζητημάτων που σχετίζονται με την Αρχαϊκή κυρίως ιστορία της Μακεδονίας. Όσο και αν η υπόθεση της ύπαρξης και ταύτισης της αρχαϊκής Τίντου με το Τζίντζιος, βασισμένη απλά στη χαλαρή ετυμολογική σύνδεση των δύο όρων, φαίνεται μάλλον απίθανη, η άποψή του για αυτεπλήρη παρουσία και διάκριση των Τυντενών από το ηπειρωτικό φύλο των Ατιντάνων με το οποίο τους συνδέουν οι Σβορώνος και Hammond, αποκτά μετά τις πρόσφατες ανάλογες γλωσσολογικές επιφυλάξεις του Μ. Χατζόπουλου (βλ. παραπάνω στη σημ. 10), μια ιδιαίτερη σημασία.

14. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Τράγιλο*, 3ο Διεθνές Συμπόσιο «Αρχαία Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 21-25 Σεπτεμβρίου 1977, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 125.

15. Papazoglou, *Villes de Macedoine*, σ. 365.

συγγένεια που υπάρχει ανάμεσα στους «Τυντενούς» των αρχαϊκών νομισμάτων και στους Τζιτζίνους ή «Τζινζ-ηνούς» κατοίκους του Τζίντζιους, μια συγγένεια εύκολα αναγνωρίσιμη στην ευρύτερη περιοχή Στρυμόνα-Παγγαίου, στη μαρτυρία κατοίκων της οποίας πιθανά ανατρέχει¹⁶. Ο διαπρεπής νομισματολόγος συγκεντρώνει το ενδιαφέρον στην προσπάθεια ελληνικής ετυμολόγησης του όρου, αποφεύγοντας, δικαιολογημένα ίσως, με βάση τα δεδομένα της εποχής και την ένταση της σλαβόφωνης προπαγάνδας σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού της Μακεδονίας, το ενδεχόμενο της παρουσίας ενός ξενικού ονόματος σε οικισμό με αμιγώς έλληνες κατοίκους. Η δυσκολία που αντιμετωπίζει στην προσπάθειά του αυτή τον οδηγεί, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, στην υπόθεση της ετυμολογικής συσχέτισής του μ' έναν ανάλογο προφανώς ηχητικό όρο της αρχαιότητας¹⁷. Σαν τέτοιος επιλέγεται ο τύπος «Τίντος» που επισυνάπτεται από τον ίδιο σε μια σειρά ιστορικά βεβαιωμένων ηχητικών παραλλαγών του ονόματος του χωριού που διασώζουν μεσαιωνικά και νεότερα κυρίως έγγραφα, τη μαρτυρία των οποίων επικαλείται¹⁸. Υιοθετώντας τις απόψεις Σβορώνου λίγα χρόνια αργότερα, ο Β. Κολοκοτρώνης προτείνει, σε σχετική με τον εξελληνισμό των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας μελέτη του, τη μετονομασία του χωριού «Τζίντζος» σε «Τύντενον»¹⁹. Η πρόταση αυτή δεν

16. Οι κάτοικοι του χωριού, σήμερα, 70 περίπου χρόνια μετά την μετονομασία του σε Σιτοχώρι, αναφέρονται σαν «Τζι(ν)τζινοί» από τον ντόπιο πληθυσμό της περιοχής Σερρών και των όμορων ακόμα επαρχιών Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Δράμας και Καβάλας, με τους κατοίκους των οποίων είχαν άμεσες παραγωγικές και οικονομικές γενικότερα συναλλαγές στα χρόνια κυρίως του μεσοπολέμου.

17. J. N. Svoronos, *Journal International d' Archéologie Numismatique XV*, 1913, σ. 219 σημ. 5: «L' existence du nom Τζίντζος du village grec du Pangée ne pent pas s' expliquer par l' etymologie grecque autrement que comme un reste du nom ancien du pays» (πρβλ. και L' hellenisme primitif..., 1919, σ. 47 σημ. 2).

18. «Τίντος, Τόιντος, Τζίντζος, Ζίντσος, Dzindzos» (J. N. Svoronos, *L' hellenisme primitif...*, 1919, σ. 46, σημ. 2 και 3). Ο Σβορώνος σωστά ανατρέχει στη μεγάλη σειρά των παραλλαγμένων ηχητικά τύπων με τους οποίους καταγράφεται το όνομα του χωριού στα μεσαιωνικά έγγραφα, επισυνάπτει ωστόσο ανάμεσά τους υποθετικά, αν όχι αυθαίρετα, τον τύπο «Τίντος», για τον οποίο δεν φαίνεται να διαθέτει καμιά ανάλογο μαρτυρία. Η παραπομπή στη σημαντική για την εποχή ιστοριο-γοιωγραφική μελέτη του Π. Παπαγεωργίου που είχε δημοσιευθεί λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα («Παπαγεωργίου, *Σέρραι*, σ. 307 <83> αρ. 79») και στα δεδομένα μιας σειράς έντυπων γεωγραφικών χαρτών της Μακεδονίας, που δημοσιεύονται ανάμεσα στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αι. («Chrysochoos, *État-major grec, État-major autrichien*»), φαίνεται να αποδυναμώνουν παρόλα αυτά την άποψή του, καθώς απουσιάζει απ' αυτές ο πρώτος και σημαντικότερος για την εγκυρότητα της προτεινόμενης από τον ίδιο ταύτισης, ονοματικός τύπος (βλ. και παρακάτω, σημ. 33).

19. Β. Κολοκοτρώνης, *Μελέτη περί του εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας*, Αθήνα 1925, σ. 27. Την επιφυλακτικότητα των Σβορώνου - Κολοκοτρώνη στο θέμα του προσδιορισμού του ονόματος του υποθετικού αρχαϊκού πολιτισματος παρακάμπτουν νεότεροι ερευνητές, που στη βάση μιας μάλλον αδόκιμης φιλολογικά αναγωγής ενός νεοελληνικού γραμματικού φαινομένου («iotacisme du grec moderne», κατά τον Σβορώνο) στα αρχαϊκά ήδη χρόνια, ταυτίζουν το όνομά του με την υποθετική μεσαιωνική ονοματική εκδοχή του, Τίντος (βλ. παραπάνω, σημ. 12, 13).

επιηρεάζει την υπεύθυνη για τις μετονομασίες επιτροπή του ελληνικού Υπουργείου Εσωτερικών, με απόφαση της οποίας τρία μόλις μετά χρόνια το Τζίντζιος μετονομάζεται σε Σιτοχώρι²⁰.

Σε έγγραφα της μονής Ιβήρων που αφορούν τη ευρύτερη περιοχή της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα και χρονολογούνται ανάμεσα στα μέσα και το τέλος του 11ου αιώνα, καταγράφεται το «χωρίον του Ζητινού»²¹ ή «Ζητούνιον»²², ένας άγνωστος από αρχαιότερες πηγές οικισμός, το όνομα του οποίου δείχνει επίσης να απουσιάζει στις σχετικές με την περιοχή αναφορές ανάλογων μεταγενέστερων εγγράφων. Τα τοπωνυμικά «Ζητινός» (Ζιτηνός) και «Ζητούνιον» (Ζιτούνιον) αποτελούν πιθανά εξελληνισμένους τύπους των σλαβικών Ziten και Zitun και υποδηλώνουν την περιοχή στην οποία παράγεται πολύ σιτάρι («σιταρότοπος»)²³. Το χωριό αναφέρεται στο κείμενο σαν απλός οριοδεικτικός προσδιορισμός κτημάτων της μονής Ιβήρων στην περιοχή της Έξοβας, σημερινής Δάφνης Σερρών²⁴. Η αξιολόγηση ωστόσο κάποιων συμπληρωματικών τοπογραφικών ενδείξεων των ίδιων εγγράφων κάνει σχεδόν βέβαιη την προτεινόμενη από τους εκδότες τους γεωγραφική ταύτισή του με το Τζίντζιος²⁵, ενώ μια σειρά ενδιάμεσων ηχητικά τύπων που καταγράφονται σε ελληνικά και τουρκικά έγγραφα των υστεροβυζαντινών και πρώτων αντίστοιχα μεταβυζαντινών αιώνων (Ζίντζος, Cincos, Cinca), διαγράφουν ίσως την πιθανή πορεία ηχητικής εξέλιξης του ονόματος Ζητινός, στον καθιερωμένο για όλο το μεσαίωνα ονοματικό τύπο Τζί(ν)τζ(ι)ος²⁶.

Έγγραφο της μητρόπολης Σερρών, που χρονολογείται τρεις περίπου αιώνες αργότερα (Αύγουστος του 1365), αναφέρεται στη διαμάχη δύο αγιορειτικών και πάλι μονών (Εσφιγμένου και Κασταμονίτου), σχετικά με την κυριότητα ενός κτήματος στα όρια «του χωριού του Ζίντζου», διασώζοντας, πέρα από τον ενδεικτικό και χρήσιμο συγκριτικά ονοματικό αυτόν τύπο, τις πρώτες ουσιαστικά ιστορικές αναφορές στον οικισμό και τη ζωή των κατοίκων του, στα μέσα του 14ου αιώνα²⁷. Το όνομα «Τζίντζιος» (Cincos) αναφέρεται πρώτη φορά σε μια σειρά

20. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις*, σ. 333.

21. Iviron I, αρ. 29, σ. 257 (έγγραφο του 1047), Iviron II αρ. 34, σ. 97, αρ. 43, σ. 147 (έγγραφα του 1062 και 1085).

22. Iviron II, αρ. 45, σ. 163 (έγγραφο του 1090-1094).

23. Από τη σλαβική ρίζα Zito (σιτάρι) και την επιτακτική κατάληξη -un (Fr. Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 60 αρ. 35. Πρβλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 105 αρ. 24: Ζητούνι-Λαμία, A. Αβραμιά, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, Αθήναι 1974, σ. 141 σημ. 4 και Φ. Μαλιγκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 64, όπου σχολιάζεται εκτενώς η ετυμολογία του ονόματος της ίδιας και πάλι πόλης).

24. Για τη βυζαντινή και μεσαιωνική Εζεβά και την ταύτισή της με τη Δάφνη, βλ. παρακάτω, σημ. 54-57.

25. Iviron II, σ. 95.

26. Περισσότερα στοιχεία για την ετυμολόγηση του όρου, βλ. παρακάτω, σημ. 76-84.

27. Esphigmenou, αρ. 27, σ. 162-164. Οι δύο τύποι («χωρίον Ζίντζου», «χωρίον Εξοβάς και

οθωμανικών κτηματολογικών απογραφικών καταστίχων (Tapu-Tahrir Defters) του 15ου και 16ου αιώνα, κείμενα που παρά τον τυποποιημένο συντακτικό τους χαρακτήρα διασώζουν σημαντικά στοιχεία για την ιστορία της περιοχής, τους δύο πρώτους μετά την τουρκική κατάκτηση αιώνες²⁸. Λείψανα κτισμάτων και ίχνη εγκαταστάσεων, που συναντάμε σε διαφορετικά σημεία και μεγάλη έκταση κατά μήκος του μικρού ρέματος που διασχίζει το σημερινό Σιτοχώρι, δείχνουν να δικαιώνουν, αν δεν έχουν απλά προκαλέσει, τις σχετικές προφορικές μαρτυρίες για το «Μακροτζίντζιος» (ή Μακροχώρι) της μέσης (;) τουρκοκρατίας, υπόθεση που δείχνει να επαληθεύεται στην αναφορά για την ύπαρξη δύο ομώνυμων κοντινών οικισμών («Μικρή και Μεγάλη Τσίντσος») που διασώζει τουρκικό έγγραφο της ίδιας περίπου περιόδου (μέσα του 16ου αιώνα)²⁹.

Συνηθέστερος ονοματικός τύπος για την περίοδο του 17ου και 18ου αιώνα, παραμένει με βάση τις αναφορές ελληνικών κυρίως εγγράφων της εποχής ο τύπος «Τζί(ν)τζος» (ή Τζή(ν)τζος). Η σύνθετη γενική του ονόματος που υπαγορεύει η

Τζήτζου» κ.ά.) συνοδεύουν ονομαστικούς καταλόγους κατοίκων του χωριού σε «Παρρησία» της μονής Σταυρονικήτα που διασώζει ανάλογες καταγραφές του 17ου και μετά αιώνα (βλ. παρακάτω, σημ. 192). Ο Κ. Βλάχος έχοντας προφανώς υπ' όψη του το έγγραφο του 1365 χρησιμοποιεί στις αρχές του αιώνα μας τον ίδιο ονοματικό τύπο («Ζίντζος Σερρών»), τροποποιώντας την κατάληξη του με βάση κάποια απ' τις γνωστές παραλλαγές της εποχής αυτής («Τζίντζος»), που ο ίδιος επίσης χρησιμοποιεί σε άλλο σημείο της εργασίας του (Βλάχος, *Η χειρόσημος του Αγ. Όρους*, 290 και 310 σημ. 2).

28. Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 202 (Tapu Tahrir 3: 1454/55) και Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 56, 63, 163, 168-169, 239 (Tapu Tahrir 3<ό.π>. ΤΤ 7: 1478/79. ΤΤ 70:1519. ΤΤ 143, 167, 403: 1520-1566). Η μεταγραφή του ονόματος του χωριού απ' την παλαιοτουρκική στο σκοπιανό ιδίωμα που προτείνει ο Stojanovski, φαίνεται να αποδίδεται πιστότερα, με βάση τις φωνητικές αντιστοιχίες της ελληνικής, σαν «Τσίντσος». Στον ίδιο ηχητικά τύπο οδηγεί και η ανάγνωση του ονόματος του χωριού από την Ε. Μπαλά, που το μεταγράφει με λατινικούς χαρακτήρες σε «Cincos». Βούλγαροι εκδότες ενός άλλου τουρκικού εγγράφου της ίδιας εποχής (κατάστιχο απογραφής οικογενειών που ασχολούνται με την εκπαίδευση κληρικών γερακιών του 1481), στο οποίο επίσης αναφέρεται η Μπαλά (ό.π., σ. 169), μεταγράφουν με κυριλλικά στοιχεία το όνομα του χωριού σε «Τζέντζιουζ'», όνομα ελαφρώς διαφοροποιημένο απ' τον γνωστό τους νεότερο ονοματικό τύπο «Τζίντζ(ι)ος», με τον οποίο σε σχετικό επεξηγηματικό τους σχόλιο και το ταυτίζουν (B. Cvetkova - V. Mutafchieva, στο *Fontes Historiae Bulgaricae*, ser. XV-XVI, t. I, Sofia 1964, σ. 112 και 180 σημ. 3). Σαν «Τσίντσος» μεταγράφεται το όνομα του χωριού σε ελληνική μετάφραση αδημοσίετου τουρκικού εγγράφου του 1551, που φυλάσσεται στο αρχείο της μονής Σταυρονικήτα (βλ. παρακάτω, σημ. 184). Αντίστοιχη τέλος αναφορά σε τουρκικό και πάλι έγγραφο της μονής Κουτλουμουσιού που χρονολογείται την ίδια περίπου εποχή (1568/69), αποδίδεται με διαφορετικό τρόπο από τους Μοναχό Παΐσο Κουτλουμουσιανό (Μετόχια Ν. Σερρών, σ. 160: «Τζίντζος») και Γ. Καφταντζή (Ιστορία Σερρών, τόμ. 3ος, σ. 19 σημ. 47: «Τσίντσα»), σε πρόσφατες σχετικές με τη μοναστηριακή παρουσία στην περιοχή Σερρών-Στρυμόνα μελέτες τους.

29. Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 163 σημ. 492. Η σχετική παράδοση θέλει το χωριό να εκτείνε-ται ή να καταλαμβάνει οικιστικά διάφορα σημεία της διαδρομής του μικρού αυτού ρέματος ανάμεσα στις τοποθεσίες Παλιοκκλησιά, βορειοανατολικά του χωριού (βλ. παρακάτω σημ. 51) και Παλιόχωρα, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά απ' το σημερινό χωριό Λαγκάδι. Για την Παλιόχωρα βλ. και Μ. Ζαφειρίου, *Ιστοριογεωγραφικά της περιοχής Χουμνικού*, Σερ. Χρον. 13, 1998, σ. 51.

στερεότυπη συντακτικά δομή των σχετικών αναφορών (κτηματικοί συνήθως ή ονομαστικοί κατάλογοι κατοίκων «του χωριού/χώρας Τζίτζου»), φαίνεται να δημιουργεί σύγχυση στους συντάκτες ανάλογων καταγραφών αλλά και σε μεταγενέστερους μελετητές από τους οποίους συχνά εκλαμβάνεται σαν βασικός ονομαστικός τύπος ουδέτερου ή θηλυκού ακόμα γένους («το <χωριόν>, η <χώρα> Τζίτζου»)³⁰. Η συνήθης επίσης στον προφορικό λόγο μετατροπή της βραχείας καταληκτικής συλλαβής του ονόματος σε μακρά, διαμορφώνει λίγο αργότερα μια νέα ονομαστική απόκλιση («Τζί(ν)τζους») και ακόμα μεγαλύτερες δυσκολίες, στην προσπάθεια μιας έγκυρης γραμματικά ταξινόμησής της στη σειρά των συνεχών ηχητικών παραλλαγών που χαρακτηρίζουν το όνομα του χωριού στις αναφορές των πηγών του β' μισού του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα³¹.

Επιστολές, συμβόλαια ή άλλα έγγραφα κατοίκων της περιοχής, που αποτελούν σημαντικό μέρος των πηγών της ύστερης αυτής περιόδου, διασώζουν την άγνωστη σε αρχαιότερες αναφορές παραλλαγή «Τζίντζιος» (ή «Τζίντζιους») που φαίνεται να ανταποκρίνεται περισσότερο στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γνώριμης σ' αυτούς ντοπιολαλιάς³². Βασικό στοιχείο στη διαμόρφωση του νέου αυτού τύπου αποτελεί η έντονη προφορά του διπλού συμπλέγματος -τζ-,

30. Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, Γρηγ. Παλ. 4, 1920, σ. 740 («Πατριαρχικόν σιγίλλιον» του 1614): «(...) δρόμος ερχόμενος από του Τζίτζου».

Παρησία Ι. Μ. Σταυρονικήτα (ό.π., σμμ. 27): «χωριόν Εξοβάς και Τζήτζου».

Δ. Ντιγκασάνης (ιερομόναχος), περιοδικό «Γιατί», Σέρρες, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993, σ. 34 (έγγραφο Ι. Μ. Αγ. Αικατερίνης του Ορους Σινά με χρονολογία 1759): «χωριόν Τζίντζου».

Π. Γουναρίδης, *Αθωνικά Σύμμεικτα* 3, 1993, αρ. 156, 157, 161, 164, σ. 130-131, 133-134 και 136 (έγγραφα της μονής Ξηροποτάμου χρονολογημένα μεταξύ 10 Ιανουαρίου 1783 και 8 Οκτωβρίου 1790): «χώρα Τζίτζου», «χωριόν Τζήτζου».

31. Π. Γουναρίδης, ό.π. (σμμ. 30), αρ. 158 (15 Ιανουαρίου 1783): «χωράφια που ευρίσκονται εις τον Τζήτζου». Λ. Πολίτης - Μ. Ι. Μανούσασκας, *Συμπληρωματικοί κατάλογοι χειρογράφων Αγ. Ορους, Θεσσαλονίκη* 1973, σ. 184 (μεταγενέστερο σημείωμα σε χειρόγραφο κώδικα - «εξομολογητάριον» του 17ου αι.): «Λαυρέντιος ιερέυς όταν ήμουν εις τον Τζήντζουν, εις το μιτόχοι ο ίδιος 1837 νοενβρίου 15». Ι. Μ. Σταυρονικήτα, Φάκελος Μετοχίου Τζίντζιους, ενοικιαστήριο έγγραφο με χρονολογία 28 Μαρτίου 1892: «(...) το εν τη χώρα Τζήτζους κείμενον μετόχιον» (πρβλ. και Χρ. Πατρινέλη - Α. Καρακατσάνη - Μ. Θεοχάρη, *Μονή Σταυρονικήτα, Ιστορία, εικόνες, χρυσοκενήματα*, Αθήνα 1974, σ. 29 <κείμενο Χρ. Πατρινέλη>: «μετόχι της Εξοβάς ή της Τζίτζους, από το παλαιό χωριό»).

32. Π. Αγγελόπουλος, *Διπλότυπο της εκκλησιαστικής περιφέρειας Νιγρίτας (1880-1883)*, Νιγρίτα-Βισαλτία Ι, σ. 162 («Τζίντζιος») και 163 («Τζίντζιους»), Παπαγεωργίου, Σέρραι, σ. 83 αρ. 79 («Τζίντζιος, μετά κατοίκων χριστιανών 710»), Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ό.π., έγγραφα με χρονολογία 3 Ιουλίου 1902, 6 Σεπτεμβρίου 1909: («Τζίντζιος»), 10 Απριλίου 1909 («Τζίντζιους»), Δ. Δαμάνης, *Μακ. Ημερολ.* 1911, σ. 124 («Ντζίντζιους»), Περιοδικό Γρηγόριος Παλαμάς, τεύχος 4, 1920, σ. 208 («Τζίντζιος»), Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ό.π., έγγραφα με χρονολογία 19 Απριλίου 1920 («Τζήντζιος»), 27 Νοεμβρίου 1922 («Τζήτζιος»), 13 Δεκεμβρίου 1922 («Τζίτζιο»), 24 Οκτωβρίου 1927 («Τζίτζιος») κ.ά. Η γενική «Τζίντζιους» που συναντάμε σε κάποια από τα παραπάνω έγγραφα, παρά την πιθανή συντακτικά σύγχυσή της με την ομόηχη παραφρασημένη ως προς την κατάληξη ονομαστική του όρου, φαίνεται μάλλον να υποδηλώνει τη μετατροπή του αρσενικού αρχικά γραμματικού τύπου σε ουδέτερο.

η γραπτή απόδοση του οποίου προκαλεί μιαν εύλογη αμηχανία στους λόγιους, συνήθως, περιηγητές και επισκέπτες της περιοχής, στις σχετικές με το χωριό αναφορές των οποίων προτιμούνται παλιότεροι ονομαστικοί τύποι ή κάποιες διορθωτικές και «πλέον δόκιμες» ηχητικά επινοήσεις³³. Ο τύπος «Τζήντζος» που επιλέγεται στη χάραξη της πρώτης έντυπης κυκλικής σφραγίδας της ομώνυμης κοινότητας, λίγους μόλις μετά τη απελευθέρωση μήνες, εξυπηρετεί πιθανά ανάλογες αναγκαιότητες, παραπέμποντας ταυτόχρονα στις αντίστοιχες αναφορές του παρελθόντος³⁴. Στην καθημερινή ωστόσο πραγματικότητα, η

33. Ανώνυμος, *Ημερολόγιον της Ανατολής*, 1886, σ. 161 («Τζίντζος»), Δ. Ντιγκασάνης (ιερομόναχος), *Σερ. Χρον.* 9, 1982/83, σ. 253-255 («Δωρητήριοι έγγραφοι» της μονής Σινά προς την κοινότητα «Τσίντζου», με χρονολογία 15 Φεβρουαρίου 1895), Μ. Θ. Χρυσόχοου, *Πίναξ της Μακεδονίας, Ιλλυρίας και Ηπείρου*, Αθήναι 1897 («Ζίντσος»), Ι. Μ. Σταυρονικήτα, *Φάκελος Μετοχίου Τζίντζος*, Συμυρνάκης, *Αγιον Όρος*, σ. 617 («Τζίντσος»), Βλάχος, *Η χερσόνησος του Αγ. Όρους*, σ. 290 («Τζίντζος») και 310 («Ζίντζος»), Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ό.π., έγγραφα με χρονολογία 18 Φεβρουαρίου 1907 («Τζίντζος») και 10 Οκτωβρίου 1907 («Τζίντζος»), Β. Λαούδας - Π. Πέννας, *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Α. Δαγκλή*, *Σερ. Χρον.* 4, 1961, σ. 127 (έγγραφο με χρονολογία Μάρτιος του 1908: «Τζίντζος»), Εφημερίς ΑΣΤΗΡ, φύλλο 12ης Ιουλίου 1910 («Δζίντζος»), Περιοδικόν Εκκλησιαστική Αλήθεια τεύχος 34, 1910, σ. 211 (επιστολή του μητροπολίτη Σερρών Αποστόλου προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως: «Τζίντζος»), Χάρτης της Μακεδονίας - εκδόσεις Γ. Κοντογόνης 1910 («Τζίντζος»), Εφημερίς ΠΑΤΡΙΣ, φύλλο 18ης Απριλίου 1913 («Ντζίντζος»), J. N. Svoronos, *L' hellenisme primitif...*, 1919, σ. 46 («Τσίντσος»), Ρ. Κίπερτ - Ο Μέλγιγγ, *Γεωγραφικός Χάρτης της Νέας Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1921, Εκδ. Οίκος Ελευθερουδάκης («Ζίντζος»), χάρτης της Γ.Υ.Σ., έκδοση 1928, φύλλο «Νιγρίτα» («Τσίντζος») κ.ά. Ανάλογες παραλλαγές εμφανίζονται και στις αναφορές ξένων περιηγητών ή ξενόγλωσσων επίσης χαρτών της περιοχής, που εκδίδουν τα στρατιωτικά συνήθως επιτελεία των ευρωπαϊκών δυνάμεων την ίδια περίοδο, καθώς η γραφή του δύσκολου έτσι κι αλλιώς ηχητικά ονόματος προσαρμόζεται στα δεδομένα του εκάστοτε γλωσσικού ιδιώματος (χάρτης Αυστριακού επιτελείου - τέλος του 19ου αιώνα: Dzindzos, S. Gorcevic, *Macedonien und Alt Serbien*, Vienne 1889, σ. 380: Cincos - Dzindzos, V. K'ncov, *Izbrani proizvedenija*, 1900<->, β' έκδοση, Sofia 1970, τόμ. 1ος σ. 70: «Τζίντζος» και 2ος σ. 479: «Τζίντζος» (με κυριλλικά στοιχεία), Carte des écoles chretiennes - Vilayet de Salonique, Istituto Geografico De Agostini τέλος 19ου-αρχ. 20ού αι.: Dzindzos, *Carte Ethnographique de la Macedoine: Vilayets de Monastir et de Salonique*, ed. Fres Erhard, Paris 1905<->: «Dzindzos», J. Cvijic, 1908, σ. 341: Dzindzas, *Χάρτης Βρετανικού Επιτελείου* <War Office>, 1908: Jinjos και Οδηγός Βρετανικού Υπουργείου των Στρατιωτικών <Admiralty-War Office>, 1916, σ. 325-326, διαδρομή 119: Jinjo, St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926, σ. 47: Dzindzos). Η γραφή τέλος «Τζίντζος» χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά στις σχετικές με την περιοχική αναφορές των υπηρεσιακών εγγράφων του ελληνικού κράτους, τα πρώτα μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας χρόνια (Χουλιάρáκης, *Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις*, σ. 94: Πίνακες απογραφής πληθυσμού του 1913, Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού <... >, Αθήνα 1919: πίνακες απογραφών του 1912 και 1915, Χουλιάρáκης, ό.π., σ. 178: Βασιλικό διάταγμα της 28ης Δεκεμβρίου 1919 <Φ.Ε.Κ. 2/4. 1. 1920>, σχετικό με τη σύσταση της ομώνυμης κοινότητας, Στοιχεία δήμων και κοινοτήτων, τόμ. 43, 1962 σ. 54-55: απογραφή πληθυσμού του 1920, Γενικά Αρχεία του Κράτους <Γ.Α.Κ. > - Αρχεία Νομού Σερρών: παραδοθέν αρχείο ειρηνοδίκου Ν. Δ. Μαργιόλη, *φάκελος 11*, αρ. συμβολαίου 1693 με χρονολογία 29 Μαρτίου 1924 κ.ά.).

34. Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ό.π., έγγραφα με χρονολογίες 10 Ιανουαρίου 1913 και Αύγουστος του 1914 και Ι. Παπασιμεών, *Οδοπορικό στο παρελθόν*, Αηδονοχώρι 1992, σ. 55 (συλλογικό έγγραφο

γνώριμη και προσφιλής στους κατοίκους της περιοχής παραλλαγή του σε «Τζίντζιος» παραμένει βασικός ονοματικός τύπος, επιβιώνοντας μία τουλάχιστον δεκαετία μετά την επίσημη μετονομασία του χωριού σε Σιτοχώρι.³⁵

3. Με βάση την έλλειψη κάθε άμεσης αναφοράς στις πηγές της κλασικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, η προσπάθεια μιας πρώτης προσέγγισης στην πρώιμη ιστορία της περιοχής που αποτελεί τον ευρύτερο ζωτικό και παραγωγικό χώρο του σημερινού Σιτοχωρίου, περιορίζεται αναγκαστικά στη συνθετική αξιολόγηση μιας σειράς αποσπασματικών βιβλιογραφικών αναφορών ή προφορικών συνήθως μαρτυριών των κατοίκων του, που αφορούν τη συμπωματική αποκάλυψη αρχαιολογικών ευρημάτων σε διάφορες τοποθεσίες. Τα μεμονωμένα ταφικά κυρίως αυτά ευρήματα, λείψανα αγροικιών ή μικρών οικιστικών εγκαταστάσεων, δεν μπορούν να συνδεθούν με κάποια από τις καταγραμμένες στις πηγές πόλεις και οικισμούς της Βισαλτίας, αποτελούν ωστόσο μια σημαντική απόδειξη της συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας στην περιοχή από τα προϊστορικά μέχρι τα ρωμαϊκά και πρώιμα βυζαντινά χρόνια.

Στις τοποθεσίες Μπουρούνια και Ρέτσινη (βόρεια και ανατολικά του χωριού, σε κοντινή απ' αυτό απόσταση)³⁶ εντοπίστηκε πρόσφατα σημαντικός αριθμός μικρών, ομοιόμορφων, ανομοιογενών, ως προς τις διαστάσεις και το υλικό κατασκευής, λίθινων αντικειμένων, με έκδηλα χαρακτηριστικά προϊστορικών εργαλείων καθημερινής χρήσης (εικ. 1). Πρόκειται για εργαλεία καταργασίας δερμάτων, χάραξης ξύλου και άλλων υλικών, μια πρόχειρη παραβολή των οποίων με ανάλογα δημοσιευμένα ευρήματα του μακεδονικού χώρου κάνει πιθανή τη χρονολόγησή τους στη Νεότερη (Υστερη) Νεολιθική περίοδο (4.200-3.000 π.Χ.). Η βεβαιωμένη παρουσία προϊστορικών οικισμών σε τρεις τουλάχιστον τοποθεσίες της ευρύτερης περιοχής (θέσεις Τούμπα Σαμαρά, Παλιόκαστρο και Παλιούρι κοντά στα χωριά Καστανοχώρι, Ζερβοχώρι

των κοινοτήτων της νοτιοανατολικής Βισαλτίας, με χρονολογία 12 Ιουλίου 1917). Τα δύο πρώτα έγγραφα σφραγίζονται με έντυπη κυκλική σφραγίδα που φέρει περιμετρικά την ένδειξη «ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ-ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΙΓΡΗΤΗΣ» και εσωτερικά, με μικρότερα γράμματα στην κάτω πλευρά του εθνοσήμου, την ένδειξη «ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΤΖΗΝΤΖΟΥ». Στη σφραγίδα του τρίτου εγγράφου η ένδειξη «ΕΠΑΡΧΙΑ» έχει αντικατασταθεί από το ανάλογο «ΥΠΟΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΝΙΓΡΗΤΗΣ».

35. Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ό.π., έγγραφα με ημερομηνία 23 Ιουνίου 1930, 13 Φεβρουαρίου 1931, 6 Μαρτίου 1931, 26 Ιουνίου 1933 και 6 Μαΐου 1935. Η μετονομασία του χωριού αποφασίσθηκε με διάταγμα της 19ης Ιουλίου 1928 που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (φ. 156) της 8ης Αυγούστου του ίδιου έτους (Χουλαράκης, *Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις*, σ. 333).

36. Μια πρώτη απόπειρα σύνταξης ενός μικροτοπωνυμικού οδηγού της περιοχής Σιτοχωρίου, βλ. στον Μ. Ζαφειρίου, *Άγιος Νικόλαος: Μετόχι της μονής Σταυρονικήτα στο Τζίντζιος*, Νιγρίτα-Βισαλτία ΙΙ, σ. 9-13, σημ. 38-46, όπου παρατίθεται επίσης (σχ. ΙΙ και ΙΙΙ) το τοπογραφικό διάγραμμα του χωριού, με βάση τις αναφορές εγγράφων της ίδιας μονής, ανάμεσα στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα.

και Λαγκάδι)³⁷, ενισχύει την πιθανότητα ύπαρξης μιας ακόμα γειτονικής εγκατάστασης στα όρια του σημερινού Σιτοχωρίου. Με βάση τη γεωμορφολογία της περιοχής και το σημείο όπου εντοπίσθηκαν τα πρώτα αυτά ευρήματα, η θέση ενός ανάλογου οικισμού θα μπορούσε ίσως να αναζητηθεί στην κορυφή της χαμηλής λοφοσειράς που σχηματίζεται κατά μήκος της δυτικής (βορειοδυτικής) όχθης ενός μικρού ρέματος, στη νότια απόληξη της οποίας εκτείνεται σημαντικό μέρος του σημερινού χωριού. Η κοίτη του μικρού αυτού ρέματος αποτελεί ιδανική φυσική δίοδο προς την αποξηραμένη σήμερα λίμνη του Αχινού, σημαντικό άλλοτε υδροβιότοπο της περιοχής και κεντρικό σημείο αναφοράς των πρώτων κατοίκων της που βρίσκουν σ' αυτήν πλήθος επισιτιστικών αγαθών και άλλων ακόμα υλικών διαβίωσης³⁸.

«Σ' έναν από τους λόφους που υψώνονται κοντά στο χωριό, όπου από διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρείται η ύπαρξη αρχαίου οικισμού», αναζητεί ο Δ. Σαμσάρης τη θέση της αρχαϊκής «Γίντου», χωρίς ωστόσο να παραθέτει καμιά από τις απαραίτητες για τη στοιχειοθέτηση μιας ανάλογης υπόθεσης αρχαιολογικές μαρτυρίες ή ενδείξεις³⁹. Αν και η ύπαρξη ενός αυτόνομου μικρού οικισμού δεν μπορεί να αποκλεισθεί χωρίς μια συστηματικότερη αρχαιολογική ανίχνευση του χώρου, φαίνεται πιο πιθανό τα ευρήματα αυτά να σχετίζονται με την παραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων δύο σημαντικών οικι-

37. Περισσότερα στοιχεία για τη χρονολόγηση και το χαρακτήρα των εγκαταστάσεων αυτών, βλ. στις εκθέσεις της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 22, 1967, Β2, σ. 426 (Καστανοχώρι) και 38, 1983, Β2, σ. 324 (Λαγκάδι), στις μελέτες των Δ. Γραμμένου, *Από τους Προϊστορικούς οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας*, ΑΔ 30, 1975, τόμ. 1ος, σ. 197 (Καστανοχώρι) και Δ. Παπούδα, *Προϊστορικοί οικισμοί του Νομού Σερρών*, Σερ. Αν. 1, 1992, σ. 91 αρ. 19 (Ζερβοχώρι), καθώς επίσης στη σχετική με τους προϊστορικούς οικισμούς της επαρχίας Βισαλτίας εισήγηση που παρουσίασε ο αρχαιολόγος Β. Πούλιος στο Β' Επιστημονικό Συμπόσιο, Η Νιγρίτα - η Βισαλία δια μέσου της Ιστορίας, Νιγρίτα 17-20 Οκτωβρίου 1996 (πρακτικά συμποσίου υπό έκδοση).

38. Για την ταύτιση της με την Κερκινίτιδα λίμνη, κομβικό σημείο της οικονομικής και κοινωνιακής γεωγραφίας της ευρύτερης περιοχής του κάτω Στρυμόνα, με βάση τις αναφορές των ιστορικών της αρχαιότητας, βλ. στους Γ. Καφταντζή, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 2ος, σ. 57 και Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 21, 32 και La navigation dans l' ancien lac de Cercinitis (...), Μακεδονικά 19, 1979, σ. 420-423 (πρβλ. Papazoglou, *Villes de Macedoine*, σ. 354-355, με σύνοψη όλης της αντίθετης προς την προτεινόμενη ταύτιση επιχειρηματολογίας). Οι συνεχείς για τους χειμερινούς κυρίως μήνες πλημμύρες του Στρυμόνα και οι ελώδεις γύρω από τις όχθες της περιοχής, δημιουργούσαν τα νεότερα χρόνια σοβαρό πρόβλημα στις καλλιέργειες αλλά και την υγεία των κατοίκων της περιοχής (ελονοσία), στοιχεία που βάραιναν στην απόφαση αποξήρανσης της λίμνης και χάραξης της νέας κοίτης του ποταμού την περίοδο 1928-1937 (βλ. Καφταντζής, ό.π., σ. 61-62, Π. Πέννας, *Ο Στρυμών και τα παραγωγικά έργα της πεδιάδος Σερρών επί Τουρκοκρατίας*, Σερ. Χρον. 7, 1976, σ. 91-95, Μ. Sivignon, *Γεωγραφική εικόνα της Μακεδονίας*, στο Μακεδονία, 4. 000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1982, σ. 15, 24, 26 και Β. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη ιστορία των Σερρών*, Σέρρες 1991, σ. 105 σημ. 5).

39. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 111. Εκτενή σχολιασμό της θέσης αυτής, βλ. παραπάνω, σημ. 13-15.

μών της περιοχής κοντά στα χωριά Ζερβοχώρι και Ορέσκεια⁴⁰, που παρά τις μέχρι τώρα αντικρουόμενες απόψεις δεν φαίνεται να ταυτίζονται με κανένα από τα γνωστά πολιίσματα της Βισαλτίας⁴¹.

Στη νοτιοανατολική πλευρά του χωριού κατά μήκος ενός παλιού δρόμου που οδηγεί στη γειτονική Δάφνη (τοποθεσίες Αμέρ και Κλήρου)⁴², είχαν εντοπισθεί παλιότερα τάφοι ελληνιστικών χρόνων και άλλα νομισματικά κυρίως ευρήματα της ίδιας περιόδου. Από την ίδια πιθανά περιοχή προέρχονται τα αντικείμενα που καταγράφονται σε κατάλογο κατασχεθέντων αρχαιοτήτων του 1967 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών⁴³. Πληροφορίες κατοίκων για τον εντοπισμό μεμονωμένων ρωμαϊκών(;) τάφων στην τοποθεσία «Τοίχος», νότια του χωριού, τα νεότερα χρόνια (δεκαετία 1960-1970), επιβεβαιώνονται σε σχετικό με την περιοχή δημοσίευμα της ίδιας περιόδου: ο Γ. Καφταντζής δημοσιεύει το 1967 το λιτό κείμενο μιας επιτάφιας ελληνικής επιγραφής που βρέθηκε σύμφωνα με τον ίδιο «το 1966 σε αμπέλι γεωργού από το Σιτοχώρι, ανάμεσα στα χωριά Ζερβοχώρι και Ορέσκεια»⁴⁴. Η αναφορά του στην Ορέσκεια και το Ζερβοχώρι, γειτονικά χωριά στα όρια των οποίων εντοπίζονται τα λείψανα δύο αταύτιστων οικισμών με διάρκεια ζωής από τα αρχαϊκά ως τα κλασικά και ρωμαϊκά πιθανά χρόνια⁴⁵, εννοεί ίσως την υπόθεση μιας μεταγενέστερης μεταφοράς της επιγραφής στο σημείο που βρέθηκε.

40. Βλ. παρακάτω, σημ. 45.

41. Μια συνολική παρουσίαση της οικιστικής οργάνωσης της Βισαλτίας από τα αρχαϊκά ως τα ρωμαϊκά χρόνια με βάση τις πηγές και τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, βλ. στους Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 54-56, 103-119 και 170-174, F. Papazoglou, *Villes de Macedoine*, σ. 351-365 και Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., (σημ. 14), σ. 123-128, σχ. 1.

42. Για την αναφορά του δρόμου αυτού σε έγγραφα των βυζαντινών και μεταβυζαντινών κυρίως χρόνων, βλ. παρακάτω, σημ. 62, 64 και 191.

43. Στο ευρετήριο καταγράφονται «δύο μικρά αγγεία γεωμετρικής (;) τέχνης, τεμάχιο αγάλματος, μια τεθραυσμένη λυχνία, τρία πήλινα τεθραυσμένα αγγεία, πήλινο κυάσιο και επιτύμβια πλάκα με ανάγλυφη απεικόνιση του θρακός ιππέως». Σύντομο ενημερωτικό σημείωμα αναφέρει ότι τα αντικείμενα κατασχέθηκαν το 1967 στο Σιτοχώρι. Την πληροφορία για την ύπαρξη και τα στοιχεία του καταλόγου οφείλω στην ευγενική υπόδειξη των συναδέλφων Ε. Παπαθανασίου και Μ. Βάλα.

44. Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 1ος, σ. 313 αρ. 524: «Λευκό Λύκου, ήρω(ι) Κασσάνδρα».

45. Για τον οικισμό στη θέση Παλιόκαστρο του Ζερβοχωριού, που λαβημένα είχε παλιότερα ταυτιστεί με την Ηράκλεια Σιντική ή τη Βέργη, βλ. Καφταντζής, ό.π., τόμ. 2ος, σ. 74, 110 σημ. 7, 123, Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 51, 53, 93, 116, 121, 171 και Papazoglou, *Villes de Macedoine*, σ. 356, 360 και 365. Ο Δ. Σαμσάρης (ό.π., σ. 171), αναγνωρίζει στα επιφανειακά ευρήματα του χώρου τη θέση ενός θρακικού πολιίσματος, σημαντικού ενδιάμεσου σταθμού μεταξύ της Αμφίπολης και της μεσογειακής Βισαλτικής πόλης Βέργης, για το διάστημα του 5ου και 4ου π. Χ. αιώνα, η ζωή του οποίου φαίνεται να διακόπτεται πριν τα ρωμαϊκά χρόνια. Σύμφωνα με πρόσφατες ωστόσο επιφανειακές έρευνες στην προϊστορική εγκατάσταση της ίδιας θέσης (βλ. σημ. 37), η περιοχή εμφανίζει ίχνη υστερότερης ακόμα κατοίκησης καθώς εντοπίζονται σ' αυτήν λείψανα κεραμικής βυζαντινών χρόνων. Η αρχαϊκή πιθανά εγκατάσταση που εντοπίστηκε στην περιοχή της σημερινής Ορέσκειας φαίνεται να διατηρεί την ακμή της την επόμενη κλασική περίοδο, ενώ παραμένει αμφίβολη η παρουσία κι ο οικιστικός της χαρακτήρας τα ρωμαϊκά χρόνια (ΒCH 80, 1956, σ. 318, Σαμσάρης, ό.π., σ. 103, 110, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 36, 1981, Β2, σ. 346 και Papazoglou, ό.π., σ. 365). Ακόμα

Την Ορέσκεια θεωρεί πιθανό τόπο προέλευσης της επιγραφής κι ο Δ. Σαμσάρης σε σχετικά πρόσφατη μελέτη του⁴⁶, καθώς φαίνεται να απουσιάζουν στη γύρω περιοχή τα ενδεικτικά για την ύπαρξη μιας οικιστικής εγκατάστασης αυτών των χρόνων, αρχαιολογικά ευρήματα. Σύμφωνα ωστόσο με προγενέστερες εκτιμήσεις του, στο συγκεκριμένο χώρο αναγνωρίζονται αμυδρά έστω τα ίχνη μιας ανάλογης χρονικά, οργανωμένης ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας. Ο παλιός δρόμος που διασχίζει στο σημείο αυτό το αγρόκτημα Σιτοχωρίου ενώνοντας τα σημερινά χωριά Δάφνη και Ζερβοχώρι, αποτελεί για το Σαμσάρη τμήμα μιας δευτερεύουσας αρτηρίας της Εγνατίας Οδού. Ο δρόμος αυτός ακολουθώντας την πορεία ενός αρχαίου βισαλτικού δρόμου, κατά μήκος της βορεινής λοφώδους απόληξης των ορεινών όγκων της περιοχής (Κερδύλιον όρος και Βερτίσκος), ένωσε την Αμφίπολη με την Ηράκλεια Σιντική (Σιδηρόκαστρο) καλύπτοντας μια διαδρομή 52 συνολικά ρωμαϊκών μιλίων⁴⁷. Οι επίμονες διαβεβαιώσεις κατοίκων του χωριού για τον εντοπισμό κι άλλων τά-

μεγαλύτερες αμφιβολίες δημιουργεί η ταύτιση του οικισμού με την «Ορεσσία», υποθετική πρωτεύουσα των Ορεσκιών, θρακοπειονικού φύλου, την ύπαρξη του οποίου βεβαιώνουν, νομισματικά κυρίως ευρήματα με ανάλογες επιγραφικές ενδείξεις: «Ωρησκιών, Ωρησκιών, Ορησκιών» (J. N. Svoronos, L' hellenisme primitif..., 1919, σ. 55-58, πίν. V). Ο N. Hammond (*Ιστορία της Μακεδονίας*, τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 95) θεωρεί σαν πιθανή εστία εγκατάστασής τους την παραλιακή κατά μήκος του όρους Παγγαίου ζώνη, στην αποκλειστική σχεδόν εκμετάλλευση των χρυσοφόρων κοιτασμάτων του οποίου αποδίδει τη μεγάλης κλίμακας κοπή και κυκλοφορία των σχετικών νομισμάτων. Έναν ωστόσο περίπου αιώνα νωρίτερα, ο Μ. Δήμητσας (*Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας*, Αθήναι 1870, τόμ. 2ος, σ. 509), βέβαιος για την ύπαρξη μιας ομώνυμης πόλης, την αναζητεί στη μεταξυ Σοχού και Νιγρίτας ορεινή περιοχή της Βισαλτίας. Απορρίπτοντας την παραπάνω άποψη ο Β. Κολοκοτρώνης (ό.π. <σημ. 19>, σ. 27) σημειώνει: «Ο Δήμητσας αναφέρει προσέτι εν Βισαλία τας πόλεις Βισαλίαν, Οσσαν, Καλλιτέρας, Ορησκιάν και Ευπορίαν (...). Η Ορησσία δεν φαίνεται υπάφξασα, ή τουλάχιστον δεν μνημονεύεται υπό του Πτολεμαίου ως ισχυρίζεται ο Δήμητσας» (βλ. και C. F. A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia*, Hildesheim 1966, σ. 198 <III. 13, 35>: «Βισαλτίας Αρρωλος, Ευπορία, Καλλιτέρα, Οσσα, Βέρτα»). Οι επισημάνσεις αυτές δεν εμποδίζουν ένα χρόνο αργότερα τη μετονομασία ενός παλιού τουρκικού και προσφυγικού στη συνέχεια οικισμού της περιοχής Έξοβας (Δάφνη) σε Ορεσσία, στη βάση κάποιων ανάλογων πιθανά νομισματικών ευρημάτων. (Για το Κιζιλί και τη μετονομασία του σε Ορεσσία, μετά τη μεταφορά των προσφύγων κατοίκων του σε κοντινή τοποθεσία της ίδιας περιοχής, όπου διακρίνονται ακόμη σήμερα τα ίχνη αρχαιότερων εγκαταστάσεων, βλ. Χουλιάρακας, *Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις*, σ. 238 και Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 174. Περισσότερα στοιχεία για τους τουρκικούς οικισμούς της περιοχής Έξοβας, βλ. παρακάτω, σημ. 177, 180-181 (πρβλ. Μ. Ζαφειρίου, *Ιστοριογεωγραφικά της περιοχής Χουμνικίου*, Σερ. Χρον. 13, 1998, σ. 65-66 και Άγιος Νικόλαος..., *Νιγρίτα-Βισαλία II*, σ. 13-14, σημ. 48, όπου σχολιάζονται οι οικονομικοπαραγωγικές σχέσεις των κατοίκων τους με τον ελληνικό πληθυσμό της περιοχής τα νεότερα χρόνια). Από τους νεότερους ερευνητές ο Δ. Σαμσάρης (ό.π., σ. 110 και Τουριστικός οδηγός Ν. Σερρών, Σέρραι 1970, σ. 160-161) ακολουθώντας το Δήμητσα δέχεται την ύπαρξη της Ορεσσίας και θεωρεί πιθανή την ταύτιση της με το αρχαίο πόλισμα, κοντά στον ομώνυμο σημερινό οικισμό, απόψεις που αντιμετωπίζονται κριτικά στο σύνολό τους από τη F. Papazoglou (*Villes de Macedoine*, σ. 365).

46. D. Samsaris, *La vallée du Bas Strymon a l' époque imperiale*, Δωδώνη 18, 1989, σ. 224, αρ.

21. Ο ίδιος χρονολογεί την επιγραφή στον 2ο ή 3ο μ. Χ. αιώνα.

47. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 51 (σημ. 2) και 52 (βλ. και στον ίδιο, Το οδικό δίκτυο

φων της ίδιας (;) εποχής σε διαφορετικά σημεία του σημερινού δρόμου επαληθεύουν έμμεσα την ύπαρξη και την πορεία της σημαντικής για τη συγκοινωνιακή γεωγραφία της περιοχής οδικής αρτηρίας, κατά μήκος της οποίας φαίνεται να αναπτύσσονται σποραδικές, αγροτικού προφανώς χαρακτήρα, κατασκευές ή εγκαταστάσεις⁴⁸. Ανοικτό αντίθετα παραμένει το θέμα της χρονολόγησης μιας μικρής τοξωτής γέφυρας που σωζόταν μέχρι πριν λίγα χρόνια σε μικρό ρέμα της ίδιας περιοχής (θέση Ξυλόστρατα), στην οποία αναφέρεται επίσης ο Σαμσάρης (εικ. 3). Η ρωμαϊκή κατ' αυτόν γέφυρα φαίνεται πιθανότερο να κατασκευάστηκε (ή ανακατασκευάστηκε;) στο κατά πολύ υστερότερο διάστημα των μέσων του 18ου αιώνα, όταν με βάση ανάλογες μνημειακές μαρτυρίες της περιοχής πραγματοποιείται από τους τούρκους διοικητές των Σερρών η επισκευή του οδικού δικτύου της νοτιοανατολικής Βισαλτίας⁴⁹. Κάτοικοι και πάλι του χωριού υπέδειξαν τη θέση μιας σημαντικής ρωμαϊκής (;) ταφικής κατασκευής στην τοποθεσία Μπόρινα, βορειοανατολικά από το χωριό, ανάμεσα στο ρέμα και σ' ένα ακόμη άγνωστης παλαιότητας δρόμο που αναφέρουν σχετικές με την περιοχή πηγές της όψιμης τουρκοκρατίας.⁵⁰ Σε κοντινή επίσης απόσταση (τοποθεσίες Βοντίτσα και Μπαντίνες), βρέθηκαν, σύμφωνα με τις ίδιες μαρτυρίες, συμπλέγματα τάφων άγνωστης χρονολόγησης. Λείψανα κτιρίων, τάφοι και κινητά ευρήματα λατρευτικής χρήσης που ήρθαν στο φως με την έναρξη της μηχανικής άρωσης των αγρών, τα πρώτα μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο χρόνια, στην κοντινή επίσης θέση Παλιοκκλησιά, επιβεβαιώνουν τη συνεχή ανθρώπινη παρουσία στη γύρω περιοχή από τα ρωμαϊκά μέχρι τα υστεροβυζαντινά τουλάχιστον χρόνια⁵¹.

4. Την πρώτη ιστορικά βεβαιωμένη μαρτυρία για την ύπαρξη οργανωμένου οικισμού, στα όρια του σημερινού Σιτοχωριού, διασώζουν έγγραφα της μονής Ιβήρων, χρονολογημένα στα μέσα και το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Τρεις περίπου αιώνες αργότερα η καταγραφή μιας συνηθισμένης για τα γαιοκτησιακά ήθη της εποχής διαμάχης δύο αγιορειτικών και πάλι μοναστηριών διασώζει άγνωστες πτυχές της τοπικής ιστορίας κατά τις τελευταίες πριν την τουρκική

της Ανατολικής Μακεδονίας από τα αρχαϊκά χρόνια ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση, Μακεδονικά 14, 1974, σ. 132-133).

48. Το όνομα «Τοίχος» με το οποίο είναι γνωστή η τοποθεσία δεν μπορεί να είναι άσχετο με μια τέτοια υπόθεση. Σύμφωνα με τους κατοίκους του χωριού, στην περιοχή εντοπίστηκε την ίδια περίοδο και δεύτερη, λατινική τη φορά αυτή επιγραφή, για την τύχη της οποίας δεν δίνεται ωστόσο καμιά επαρκής πληροφορία.

49. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 52. Περισσότερα στοιχεία για τη γέφυρα και την ένταξη της στο οδικό δίκτυο της ευρύτερης περιοχής Νιγρίτας-Έξοβας (Δάφνης) στο β' μισό του 18ου αιώνα, βλ. παρακάτω, σημ. 225.

50. Βλ. παρακάτω, σημ. 221.

51. Για την πιθανή σχέση των ευρημάτων με αναφορές βυζαντινών πηγών των μέσων του 14ου αιώνα, βλ. παρακάτω σημ. 75.

κατάκτηση της περιοχής δεκαετίες, σημαντικότερο στοιχείο της οποίας φαίνεται να αποτελεί η ένταξη του οικισμού και των κατοίκων του στο ευρύ πλαίσιο της μοναστηριακής παραγωγικής δραστηριότητας που αναπτύσσεται στη γύρω από το Στρυμόνα και τη λίμνη του Αχινού περιοχή, από τα μέσα του 11ου τουλάχιστον αιώνα.

Ανάμεσα στα εντός του Θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης κτήματα της μονής Ιβήρων, που καταγράφονται σε έγγραφο του κριτή και αναγραφέα του θέματος, πρωτοσπαθαρίου Ανδρονίκου, τον Αύγουστο του 1047, συμπεριλαμβάνεται και το «μετόχιον της υπεραγίας Θεοτόκου, υπό Εξεβάν κείμενον», κτισμένο σύμφωνα με συμπληρωματικό σχόλιο σε κοντινή προς το «χωρίον του Ζητινού»⁵² θέση. Την ίδια αναφορά συναντάμε λίγο αργότερα (Αύγουστος του 1062), σε «υπόμνημα» του Νικολάου Σερβλία, κριτή του ίδιου θέματος, που δικαιώνει τους Ιβηρίτες μοναχούς σε διαμάχη τους με τον «επίσκοπο Εξεβάς», αναγνωρίζοντας την κυριότητα της μονής στα κτήματα του παραπάνω μετοχίου⁵³. Η ταύτιση της βυζαντινής Εξεβάς με το γνωστό χωριό της νοτιοανατολικής Βισαλτίας Έξιοβα (Έξοβα) σημερινή Δάφνη⁵⁴, κάνει πολύ πιθανή την ταύτιση του Ζητινού με το Τζίντζιος, γειτονικό προς την Έξοβα χωριό, η θέση του οποίου συμπίπτει με τις υπόλοιπες τοπογραφικές αναφορές των παραπάνω δύο εγγράφων. Η Έξοβα, γνωστό διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο της περιοχής του Κάτω Στρυμόνα, για δέκα τουλάχιστον αιώνες, εμφανίζεται σαν έδρα επισκοπής υπό τον μητροπολίτη Σερρών από τις αρχές του 11ου μέχρι το τέλος πιθανά του 16ου αιώνα⁵⁵. Οι υπογραφές επισκόπων «Εξε-

52. Iviron I, αρ. 29 στ. 17 (σ. 257).

53. Iviron II, αρ. 34 στ. 19-20 (σ. 97). Το σχετικό απόσπασμα μεταφέρεται ως μαρτυρία από το πρακτικό του 1047 (ό.π., σ. 95). Το χωριό Ζητινός καταγράφεται στο δεύτερο έγγραφο με διαφορετική ορθογραφία: «χωρίον του Ζητινού».

54. Για την ταύτιση Εξεβάς και Έξιοβας, βλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 83, R. Janin, *Ezeba*, DHGE 16, 1967 σ. 291-292, I. Αναστασίου, *Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 126, και Α. Γλαβίνας, *Η επισκοπή Εξεβίων*, Ιστοριογεωγραφικά 5, 1995, σ. 57-59 (σημ. 4 και 7-11), όπου επισημαίνονται όλες οι προγενέστερες λαβημένες, ως προς την ταύτιση της Εξεβάς, εκτιμήσεις. Η Έξιοβα μετονομάστηκε το 1927 σε Νεροπλατάνα κι ένα χρόνο αργότερα σε Δάφνη (Χουλιαράκης, *Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις*, σ. 288 και 319). Σύμφωνα με τον I. Dujceev (Ezevo, *Studia Historica Philologica Serdicensia* I, 1938, σ. 224), το όνομα Εξεβά προήλθε από τον ολαβικό τοπωνυμικό όρο Ezevo. Περισσότερα στοιχεία για την ετυμολόγηση των διαδοχικών ονομάτων του χωριού, βλ. παρακάτω, σημ. 85-108.

55. Γ. Θεοχαρίδης, R. Janin, ο. π., Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 367, Α. Αγγελόπουλος - I. Μπάκας, *Συμβολή στην Εκκλησιαστική Ιστορία της Βισαλτίας*, Νιγρίτα-Βισαλτία I, σ. 97-112, Α. Γλαβίνας, ό.π., σ. 57-71 και Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 248-249, 256-257 (κείμενο Σ. Πασχαλίδη). Ο Ν. Ζήκος, (Εξεβαί, σ. 82), χρονολογεί την ίδρυση της επισκοπής στον 9ο-10ο αι., εποχή που χαρακτηρίζεται από την ίδρυση νέων εκκλησιαστικών και συνάμα στρατιωτικών και διοικητικών κέντρων, σ' όλη την αυτοκρατορία. Η ταύτιση ωστόσο της Εξεβάς με την επισκοπή Εσθών, ο επίσκοπος της οποίας, Πλάτων, υπογράφει τα πρακτικά της συνόδου της Κωνστα-

βών και Στεφανιανών» σε έγγραφο του 14ου αι. υποδηλώνουν ίσως την εναλλαγή του τόπου εγκατάστασης της επισκοπής, που φαίνεται να χρησιμοποιεί σαν έδρα της τόσο την Έξοβα όσο και τα Στεφανιανά, κέντρο της γειτονικής ομώνυμης «αρχοντίας» και «κατεπανικίου», αργότερα, του Θέματος Θεσσαλονίκης⁵⁶. Η ανύψωσή της σε αρχιεπισκοπή, μνεία της οποίας συναντάμε σε πατριαρχικό έγγραφο του 16ου περίπου αιώνα, σχετίζεται πιθανά με την ανάπτυξη που γνωρίζει ο σημαντικότερος για την περίοδο αυτή οικισμός της Βισαλτίας, το β' μισό του 15ου αι., μετά την εκεί εγκατάσταση (περί το 1459) της σερβίδας πριγκίπισσας Μάρας (ή Μάρως), συζύγου του σουλτάνου Μουράτ Β' και μητριάς του Μωάμεθ Β'⁵⁷.

Μ' όλο που η ταύτιση Εξεβάς και Έξιοβας (Δάφνης) θεωρείται δεδομένη, η ακριβής θέση του βυζαντινού οικισμού δεν έχει ακόμα εντοπισθεί. Πρόσφατα ο αρχαιολόγος Ν. Ζήκος πρότεινε την ταύτιση του κάστρου της βυζαντινής Εξεβάς με τα ερείπια οχυρής εγκατάστασης στη θέση «Παλιομανάστηρο», τρία χλμ. νοτιοδυτικά της Δάφνης, στη νότια πλευρά του ρέματος Εξοβίτης⁵⁸. Πατριαρχικό σιγίλλιο του 1614 (Τιμόθεος Β'), που αφορά τα κτήματα της μονής Σταυρονικήτα στην περιοχή της Έξοβας, ενισχύει κατά τη γνώμη μας την ανα-

ντινούπολης του 879 που πρότεινε πρόσφατα ο Α. Dunn (Stages in the transition from the Late Antique to the Middle Byzantine Urban centre in S. Macedonia and S. Thrace, *Αφιέρωμα στον Ν. Γ. Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 149-150 σημ. 73), φαίνεται μάλλον απίθανη, καθώς ο R. Janin ταύτισε με μεγαλύτερη κατά τη γνώμη μας ευστοχία την παραπάνω επισκοπή με την ομώνυμη πόλη (Εοβούς, Εοεβών) της επαρχίας Αραβίας στην Ανατολή (R. Janin, *Esbous*, DHGE 15, 1963, σ. 837).

56. Α. Γλαβίνας, ό.π., σ. 68 σημ. 44. Πρβλ. τις απόψεις των Α. Αγγελόπουλου - Ι. Μπάκα, ό.π., σ. 105, 109 και τα σχόλια του J. Lefort, *Espthymenou*, σ. 154.

57. Α. Αγγελόπουλος - Ι. Μπάκας, ό.π., σ. 110 και Α. Γλαβίνας ό.π., σ. 70. Για τη Μάρα και τη σχετική με την εγκατάστασή της στην Έξοβα περίοδο, βλ. F. Babinger, *Witwensitz und Sterbeplatz der Sultanin Mara*, EEBΣ 23, 1953, σ. 240-244, Μωυσής Αγιορείτης, *Η αρχόντισσα Μάρα στις Σέρρες και στο Άγιον Όρος*, Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο, «οι Σέρρες και η περιοχή τους», Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993, προδημοσίευση στο περιοδικό *Γιατί*, τεύχος εκτός σειράς Α', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993 (Σέρρες), σ. 5-8 και D. M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες*, Αθήνα 1996 (μετάφραση Στ. Κομνηνού, από την αγγλική έκδοση του 1994), σ. 183-198. Πολύτιμες πληροφορίες για την κατάσταση που διαμορφώνεται στην περιοχή της Έξοβας τους δύο πρώτους μετά την τουρκική κατάκτηση αιώνες, βλ. στην Ε. Balta, *Les Vaksifs de Serres*, σ. 56, 63, 102, 163-165, 169, 238-240 και 259. Για την παρουσία τέλος της Έξοβας στις πηγές των νεότερων χρόνων, βλ. Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 147.

58. Ζήκος, Εξεβαί, σ. 77-104 (κυρίως σ. 79 σχ. 1 και 84). Η θέση («Paljo Manastir») είχε ήδη επισημανθεί από τον J. Cvijic, *Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Alt Serbien*, 1908, σ. 341, που είδε στο χώρο τα ερείπια (:) μιας εκκλησίας. Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων της Δάφνης που μου μετέφερε ο συνάδελφος Ι. Τσαρούχας, μέσα στο «Παλιόκαστρο» σωζόταν στις αρχές του αιώνα μας προσκυντήριο (λείψανα ναού ή παρεκκλησίου) αφιερωμένο στην αγία Παρασκευή, ενώ στην απέναντι ακριβώς πλευρά του ρέματος, σε σημείο όπου είναι εμφανή τα ίχνη παλιότερης εγκατάστασης και εντοπίστηκαν τάφοι, υπήρχε παρεκκλήσιο του αγίου Παντελεήμονος, κοντά στο σημείο όπου βρίσκεται το σημερινό μικρό προσκυντήριο που έκτισαν οι πρόσφυγες μετά το 1922, προς τιμήν του ίδιου αγίου (πρβλ. Ζήκος, Εξεβαί, σ. 93 και 94).

ζήτηση του οικισμού στην «επάνω του βουνού», κατά μήκος της νότιας όχθης του «μεγάλου ποταμού» (Εξοβίτης;), εκτεινόμενη ορεινή ζώνη, κοντά πιθανά στη θέση Καραβιδόλακκος («Καραδιδόλακκος»), όπου φαίνεται, σύμφωνα με μια πρώτη τοπογραφική ανάγνωση του κειμένου, να τοποθετείται από τον συντάκτη του η «παλαιά χώρα»⁵⁹. Η εγκατάλειψη του ορεινού οικισμού και η μετακίνηση των κατοίκων του προς τα βόρεια, σε μια πιο πεδινή περιοχή, ζωτικό προφανώς χώρο των αγροτοπαραγωγικών δραστηριοτήτων τους, με βάση τις αναφορές των πηγών από τον 11ο ήδη αιώνα, χωρίς να μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα, θά έπρεπε να τοποθετηθεί σε σημαντική απόσταση από την εποχή σύνταξης του εγγράφου (1614), καθώς η «παλαιά χώρα» ή η πολύ κοντινή της περιοχή φαίνεται να χρησιμοποιούνται την ίδια περίοδο σαν «εαρινός» βοσκότοπος «δια τα αγελάδια του μοναστηρίου». Η τοποθεσία «Γελαδαριά», σε κοντινή απόσταση από τον Καραβιδόλακκο, σχετίζεται πιθανά με μια ανάλογη υπόθεση, καθώς στο ίδιο σημείο εντοπίζονται ίχνη οικισμού και τάφοι που χρονολογούνται πρόχειρα στα υστερορωμαϊκά και πρώιμα βυζαντινά χρόνια. Τα λείψανα ενός πύργου, που φαίνονται ακόμα σήμερα στο κέντρο της Δάφνης («πύργος της Μάρως»), χρονολογήθηκαν από τον Ν. Ζήκο στο β' μισό του 15ου αι., γεγονός που δείχνει να ενισχύει τη λαϊκή αντίληψη για σύνδεσή τους με την εγκατάσταση στην περιοχή της Μάρας Βράνκοβιτς, σηματοδοτώντας παράλληλα την πρώιμη λειτουργία μιας δεύτερης οχυρής (;) θέσης, στον περίγυρο της οποίας συνωστίζονται μικρότεροι αυτόνομοι παραγωγικοί και οικιστικοί πυρήνες.

Η υπομετρική διαφορά των δύο βασικών εγκαταστάσεων θα μπορούσε ίσως, στην περίπτωση μιας πιθανής πρόσκαιρης χρονολογικής συνύπαρξής τους, να δικαιολογήσει την ονομασία «Άνω και Κάτω Έξοβα», που βλέπει ο Παπαγεωργίου, σαν πιθανή αφετηρία του πληθυντικού Έξεβαί, ονομασία για την οποία ωστόσο δεν διαθέτουμε καμιά, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, άμεση μαρτυρία. Η παράλληλη εξ' άλλου εμφάνιση των δύο ονοματικών τύπων (Έξεβά και Έξεβαί) σε έγγραφα του 11ου αιώνα φαίνεται να αποδυναμώνει μια τέτοια υπόθεση (Ivirov II αρ. 34, 35 <1062>, 40 <1071>, 43 <1085>, Esphigmenou, αρ. 5, <1095> κ.ά.), κάνοντας ίσως πιο πιθανή, στα πλαίσια μιας πραγματολογικής πάντα και όχι γλωσσολογικής προσέγγισης, τη σύνδεση του πληθυντικού ονοματικού τύπου (Έξεβαί), με την ταυτόχρονη παρουσία πολλών μικρών οικισμών κατά μήκος του ρέματος Εξοβίτης (Μεγάλος ποταμός), σε διαρκή προφανώς διοικητική, εκκλησιαστική και αμυντική κυρίως εξάρτηση

59. Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, *Σιγίλλια Ιεράς μονής Σταυρονικήτα*, Γρηγ. Παλ. 4, 1920, σ. 739-742. (βλ. και χάρτη της ΓΥΣ, έκδοση 1954, φύλλο Νιγρίτα, όπου σημειώνεται με ακρίβεια η θέση «Καραβιδόλακκος»). Οι σημαντικές για την ιστορική γεωγραφία της περιοχής αναφορές του εγγράφου, μου επισημάνθηκαν αρχικά από τον καθηγητή κ. Α. Γλαβίνα, τον οποίο και ευχαριστώ. Στο κείμενο είναι σαφής η τοποθέτηση της «παλαιάς χώρας» σε ορεινή τοποθεσία νοτιοδυτικά του μετέπειτα και σημερινού οικισμού της Έξοβας (Δάφνης).

από το ομώνυμο κάστρο. Η ταύτιση, κάποιων από τις συνοικίες (μαχαλάδες) του χωριού, με βάση τις οποίες καταγράφονται οι κάτοικοι της Έξοβας σε τουρκικό κτηματολογικό απογραφικό κατάστιχο του β' τέταρτου του 16ου αιώνα, με τοποθεσίες που εντοπίζονται στην περιφέρεια της σημερινής Δάφνης («Ayo Yani, Panaya, Aya Paraskevi, Ayo Dimitri, Ayo Todor, Ayo Yorgi, Ayo Nikola»), επιβεβαιώνει την έκταση και τον πρώιμο χαρακτήρα της οικιστικής αυτής διασποράς, μιας και κάποια από τα τοπωνύμια παραπέμπουν άμεσα σε ομώνυμα βυζαντινά αγιορειτικά μετόχια (Αγία Παρασκευή, Άγιος Δημήτριος, Άγιος Νικόλαος). Καθώς ωστόσο κάποιες ακόμα από τις παραπάνω «μεσαιωνικές» τοποθεσίες εντοπίζονται στο κέντρο σχεδόν του σημερινού οικισμού (το μικρό παρεκκλήσιο του Αγίου Θεοδώρου, που σώζεται κοντά στον «πύργο της Μάρως», διατηρεί την ανάμνηση ενός ομώνυμου μεγαλύτερου ναού-έδρας άλλοτε της τοπικής επισκοπής, ενώ ο σημερινός ενοριακός ναός του Αγίου Γεωργίου στην είσοδο του χωριού διαδέχθηκε, σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων του, μια παλιότερη αφιερωμένη στον ίδιο άγιο εκκλησία), η συγκεκριμένη χρονολογία θα μπορούσε να θεωρηθεί μια ακόμη πιθανή ante quem ένδειξη για την εγκατάλειψη του βασικού οχυρού κάστρου της βυζαντινής Εξεβάς, ο ακριβής χρόνος και οι λοιπές παράμετροι της οποίας μένει να αποσαφηνισθούν, μέσα από τη συνθετική αξιολόγηση των μέχρι σήμερα ιστορικών δεδομένων, με τα ευρήματα μελλοντικών αρχαιολογικών ερευνών στη σημαντική για την ιστορία της βυζαντινής Μακεδονίας αυτή περιοχή, της νοτιοανατολικής Βισαλτίας⁶⁰.

Ενδεικτικότερη ακόμη για την προτεινόμενη ταύτιση Ζητινού και Τζιντζιους είναι η πιθανή αναγνώριση της κοντινής προς το «χωρίον του Ζητινού» θέσης του μικρού μετοχίου «της υπεραγίας Θεοτόκου». Πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στο χώρο της γνωστής σπηλιάς-ασκηταρίου της Αγ. Μαρίνας, ένα περίπου χλμ. βορειοδυτικά της Δάφνης, δείχνει να επιβεβαιώνει την προτεινόμενη από τον J. Lefort ταύτισή της με το βυζαντινό μετόχι⁶¹, το όνομα του οποίου συνοδεύεται από έναν σαφέστατο τοπογραφικό προσδιορισμό, σε «συμβιβαστήριο ασφάλεια» μεταξύ του επισκόπου Εξεβών Θεοδούλου και της μονής Ιβήρων, με χρονολογία 27 Μαρτίου 1085⁶²: «Η μονή της υπεραγίας Θεοτόκου του Σηπλαιίου» (στ. 7) περιέρχεται τώρα στην κυριότητα της τοπικής επισκοπής, ενώ στους τοπογραφικούς και γεωγραφικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται στο ίδιο έγγραφο για την οριοθέτηση των κτημάτων του γειτονικού

60. Παπαγεωργίου, *Σέρραι*, σ. 75-76. Για τη χρονολόγηση του βυζαντινού «πύργου της Μάρως», βλ. Ν. Ζήκος, *Εξεβαί*, σ. 85-88. Την αναφορά του απογραφικού καταστίχου Tapu Tahrir 403 με ονόματα συνοικιών της Έξοβας, σχολιάζει η E. Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 163 σημ. 487.

61. Ζήκος, *Εξεβαί*, σ. 88-92.

62. Iviron I, σ. 89 και Iviron II, αρ. 43 (σ. 141-150). Πρβλ. Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 316-321.

αταύτιστου ακόμη «προαστείου» του Αγ. Στεφάνου⁶³, αναφέρεται και μία «εις τον Ζητινόν απερχομένη οδός» (στ. 30). Σε «πρακτικό» τέλος του Γρηγορίου Ξηρού, «δικαιοφύλακος και αναγραφέως» του Θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 1090-1094, συναντάμε την τελευταία από τις ονομαστικές αυτές αναφορές στο χωριό, το όνομα του οποίου ωστόσο καταγράφεται με έναν παραλλαγμένο αλλά συγγενή ετυμολογικά τύπο. Τα «σύνορα του Ζιτουινίου» γειτονεύουν σύμφωνα με το κείμενο με εκείνα του «προαστείου του Αγ. Στεφάνου», ενώ λίγο πριν αναφέρεται και πάλι «η ερχομένη από το Ζητούινιον εις την επισκοπὴν Εζεβάς οδός» του προηγουμένου εγγράφου⁶⁴.

«Δικαιωτήριο γράμμα» της μητρόπολης Σερρών προς τη μονή Εσφιγμένου, χρονολογημένο τον Αύγουστο του 1365, περιγράφει τη διαμάχη της παραπάνω μονής με τη μονή Κασταμονίτου, «περί τινος κτήματος εν τω χωριώ του Ζίντζου, περί τινός τε ναού επονομαζομένου του αγίου Γεωργίου μετά και ανθρωπών οικούντων αὐτόθι και γης, ζευγαρίων τε και άλλων δικαίων αὐτοῦ». Η απόφαση δικαίωσε τους εσφιγμενίτες μοναχούς, κατόχους του κτήματος από εικοσαετίας, ύστερα από προσφορά του αρχικού ιδιοκτήτη και κήτορα του ναού του Αγίου Γεωργίου. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσίασε ο εκπρόσωπος της μονής, μοναχός Μανασής, «τον τοιοῦτον ναόν συν τοις χωραφίοις, τοις ανθρώποις και πάσι τοις δικαίοις αὐτοῦ ἀνήγειρέ τε και ανοικοδομήσεν εκ βάθρων, ἐβελτίωσέ τε και οίκησεν αὐτόν, ἀνήρ τις των εκ της βασιλείας ονόματι Καλπάδοξ, ἔρημος ὢν ο τόπος πρῶην και πάντη ἀχρησίμευτος», έχοντας προηγουμένως εξασφαλίσει τη σχετική άδεια του «βασιλέως» Ανδρονίκου ΙΙΙ (;) του Παλαιολόγου⁶⁵. Λίγο πριν το θάνατό του παραχώρησε με έγγραφη διαθήκη τη «νομή και τα δίκαια» του κτήματος στη μονή Εσφιγμένου, είκοσι περίπου χρόνια πριν τη χρονολογία της δικαστικής διαμάχης. Την εγκυρότητα του εγγράφου επιβεβαίωσε ενώπιον του δικαστηρίου ο γυιός του δωρητή, Ιωάννης Καλπάδοκας. Ανάλογες ήταν και οι μαρτυρίες της υπέργησης ήδη χήρας του Καλπάδοκα που συνάντησε επί τόπου μαζί με άλλους κατοίκους

63. Το άγνωστο αυτό «προάστειο» της επισκοπής Εζεβάς τοποθετείται από τον J. Lefort (Iviron I, σ. 87-89, εικ. 8, Iviron II, σ. 53-55 εικ. 3) και Ν. Ζήκο (ό.π., σ. 93) στη μεταξύ των σημερινών οικισμών Ορέσχεια και Σιτοχώρι ημιορεινή περιοχή, βόρεια από τον πύργο της Αγ. Μαρίνας. Ο χώρος εμφανίζει σημάδια αρχαιότερης κατοίκησης (Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 172), ενώ σε κοντινή απόσταση το τοπωνύμιο Αντάδες (από το τουρκικό ada: συνοικία) υποδηλώνει πιθανά την παρουσία μίας ανάλογης αταύτιστης ακόμα εγκατάστασης.

64. Iviron II, αρ. 45 στ. 33 και 38 (σ. 163).

65. Esphigmenou, αρ. 27, σ. 162-164. Βλ. και τα σχόλια του J. Lefort, στον ίδιο τόμο, σ. 158-160 (πρβλ. PLP, τόμ. 5ος, Wienn 1981, σ. 105-106, λήμμ. 11051, 11059 και M. Rautman, *Aspects of monastic patronage in Palaeologan Macedonia*, στο *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Papers from the Colloquium held at Princeton University, 8-9 May 1989, Princeton 1991 <ed. Sl. Curcic - D. Mouriki>, σ. 60 σημ. 26).

της «χώρας», ο απεσταλμένος του δικαστηρίου, «σκευοφύλαξ» της μητρόπολης Σερρών. Οι μαρτυρίες αυτές σε συνδυασμό με την πλαστότητα των δύο εγγράφων που παρουσίασε ο εκπρόσωπος της μονής Κασταμονίτου κατηγορούμενος Κωνσταντίνος⁶⁶, συνέβαλαν στη δικαίωση των εσφιγμενιτών και στην καταδίκη του ραδιούργου ηγουμένου, που με την εσπευσμένη φυγή του φρόντισε να αποφύγει την τιμωρία που του επεφύλασσε, ενημερωμένη ήδη και «έκπληκτος επί τοις του ανδρός μηχανουργήμασι», η «κρταιά και αγία κυρία και δέσποινα», χήρα του σέρβου ηγεμόνα Στεφάνου Ντουσάν, Ελένη⁶⁷.

Δικαιωμένοι οι εσφιγμενίτες διατηρούν στη συνέχεια για αιώνες τη νομή του μετοχίου, ενώ το ατυχές αλλά μάλλον σύνηθες για την εποχή επεισόδιο, δεν αποκλείει τη μονή Κασταμονίτου από την επαναδραστηριοποίησή της στην περιοχή του «Ζίντζου», περιοχή που έτσι κι αλλιώς περιέχεται στον ευρύτερο ζωτικό για τα συμφέροντά της χώρο μεταξύ Έξοβας και λίμνης του Αχινού, όπου βεβαιωμένα αναπτύσσεται σημαντικό μέρος της εκτός Αγ. Όρους παραγωγικής δραστηριότητάς της⁶⁸. Το τοπωνύμιο «Κασταμονίτης» που συναντάμε σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του Σιτοχωρίου σχετίζεται πιθανά με μια ανάλογη υπόθεση, για την οποία δεν φαίνεται να έχει διασωθεί καμιά ιστορική μαρτυρία. Η γεωγραφική ωστόσο απόκλιση της θέσης του από το χώρο στον οποίο βρισκόταν, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του J. Lefort, το μετόχι του Αγ. Γεωργίου, αποκλείει κάθε σχέση του με το γνωστό ήδη επεισόδιο διεκδίκησης του εσφιγμενίτικου αυτού μετοχίου. Σε σχεδιάγραμμα του τέλους του 19ου ή των αρχών του 20ού αιώνα, που διασώζεται στο αρχείο της μονής Εσφιγμένου και δημοσιεύει ο Γάλλος ερευνητής, προσδιορίζεται με σαφήνεια η θέση του «παλιού μετοχίου» βόρεια του χωριού, σε πεδινή περιοχή μεταξύ των γειτονικών χωριών Πατρίκι και Αχινός και σε μικρή σχετικά απόσταση από την ομώνυμη του δεύτερου από τους παραπάνω οικισμούς λίμνη⁶⁹.

Προβληματικός αντίθετα παραμένει ο προσδιορισμός της θέσης ενός δεύτερου μετοχίου που αποκτά η μονή Εσφιγμένου στην ίδια περιοχή στα μέσα του

66. Ο.π., στ. 9-13 (σ. 162). Το πρώτο έγγραφο ήταν χρυσόβουλλο του σέρβου ηγεμόνα Στεφάνου Ντουσάν με το οποίο αναγνωριζόταν ως κάτοχος της γης κάποιος Χαβάρων, κάτοικος πιθανά του Ζίντζου (ένας «Κωνσταντίνος του Χαβάρωνος» συμπεριλαμβάνεται στους κατοίκους του χωριού, τη θετική για τους εσφιγμενίτες μαρτυρία των οποίων μετέφερε λίγο αργότερα στο δικαστήριο ο σκευοφύλακας της μητρόπολης). Το δεύτερο έγγραφο ήταν αντίγραφο της διαθήκης του Χαβάρωνος (προς τη μονή Κασταμονίτου), και έφερε την πλαστή όπως αποδείχθηκε υπογραφή του μητροπολίτη Ιερισσού Ιακώβου.

67. Ο.π., στ. 14-15 (σ. 162). Βλ. και Kastamonitou, σ. 3.

68. Σμυρνάκης, *Άγιον Όρος*, σ. 687 (πρβλ. Kastamonitou, σ. 82).

69. Esphigmenou, σ. 160-161, χάρτης αρ. 6. Τα ακριβή, με βάση το σχεδιάγραμμα, σύνορα του μετοχίου είναι τα όρια του αγροκτήματος Τζίντζιους (βόρειο σύνορο), ο δρόμος Πατρικίου-Χουμνικού και τα όρια του αγροκτήματος Πατρικίου (δυτικό σύνορο), ο δρόμος Νιγρίτας-Αχινού και το ρυάκι Τζίντζιους (βόρειο-βορειοανατολικό σύνορο) και ο δρόμος Αχινού-Τζίντζιους (ανατολικό σύνορο).

16ου αιώνα⁷⁰. Στον ίδιο χώρο σημειώνεται η θέση ενός δεύτερου κτήματος βορειοδυτικά του Πατρικίου, στα όρια του οποίου συμπεριλαμβάνονται ένα χάνι και μια μικρή εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο Γεώργιο. Ο Lefort φαίνεται να θεωρεί την περιοχή αυτή σαν το νεότερο μετόχι της μονής Εσφιγμένου («metoque de Patiriki»), χωρίς ταυτόχρονα να αποκλείει την ταύτιση της μικρής εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου με την ομώνυμη εκκλησία του «παλιού μετοχίου» της μονής στο Τζίντζιος⁷¹. Η αποδοχή ωστόσο μιας τέτοιας άποψης γίνεται δύσκολη, καθώς με βάση τις αναφορές μιας σειράς ανέκδοτων τουρκικών εγγράφων της μονής Κουτλουμουσίου προβάλλει σαν πιο πιθανή η ταύτιση του χώρου και του μικρού ναού με το ομώνυμο κουτλουμουσιανό μετόχι της Πτελέας⁷². Το «μετόχι της μονής Κουτλουμουσίου» αναφέρεται εξάλλου σαν δυτικό(;) όριο του νέου εσφιγμενίτικου μετοχίου σε τουρκικό έγγραφο του 1568-69⁷³, με βάση την περιγραφή του οποίου είναι πιθανότερη η αναζήτηση του κτήματος σε διαφορετική θέση, βόρεια ή βορειοανατολικά από το Πατρίκι, στη μεταξύ του οικισμού και της λίμνης του Αχινού περιοχή⁷⁴. Έτσι αποσυνδέεται η δύσκολα επίσης αποδεκτή υποθετική ταύτιση του μικρού ναού του Αγίου Γεωργίου κοντά στο Πατρίκι με την ομώνυμη εκκλησία του «παλιού μετοχίου» της μονής Εσφιγμένου στο Τζίντζιος, η θέση της οποίας θα έπρεπε ίσως να αναζητηθεί στην τοποθεσία «Παλιοκκλησιά», μέσα στα όρια του αρχικού εσφιγμενίτικου κτήματος, όπου μια σειρά ευρημάτων, που συμπτωματικά έρ-

70. Σύμφωνα με ανέκδοτο τουρκικό έγγραφο του 1554, η μονή αγόρασε το κτήμα αυτό από τον προηγούμενο τούρκο ιδιοκτήτη του, στη τιμή των 19. 500 άσπρων (Esfhigmenou, σ. 160). Κτήματα της μονής στα χωριά Αχινός-Πατρίκι δημιουργήθηκαν από τους τούρκους μετά το 1821, σαν αντίποινα στη βοήθεια της μονής προς τους επαναστατημένους Έλληνες της Μακεδονίας (ό.π., σ. 7).

71. Esfhisgenou, σ. 160. (Πβλ. Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 287).

72. Παΐσιος Κουτλουμουσιανός, *Μετόχια Ν. Σερρών*, σ. 157-162. Το αταύτιστο για τους P. Lemerle, J. Lefort και E. Balta αυτό «προόστειον» ή «χωρίον» της περιοχής Εζεβάς (Kutlumus, σ. 61, 338-340, Esfhisgenou, σ. 56-57 και Les Vakifs de Serres, σ. 210-211), αναφέρεται πρώτη φορά σε έγγραφα των μονών Ιβήρων και Εσφιγμένου, που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα (Ivigon II, αρ. 40 στ. 32 και 40 <1071>, 43 στ. 56 <1085> και Esfhisgenou, αρ. 5 στ. 27-28 <1095>). «Χρυσόβουλλος λόγος» του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ του Παλαιολόγου χρονολογημένος το Φεβρουάριο του 1322 επικυρώνει την εκ μέρους της Μονής Αλυπίου κατοχή ενός κτήματος στην ίδια περιοχή (Kutlumus, αρ. 11 στ. 23-24), κτήμα που έναν περίπου αιώνα αργότερα (1428) περιέρχεται, μαζί με τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία της μονής, στην κυριότητα της μονής Κουτλουμουσίου (Kutlumus, σ. 154-158 και Παΐσιος Κουτλουμουσιανός, *Μετόχια Ν. Σερρών*, σ. 7). Παρά τη σαφή αναφορά σε τουρκικό ιεροδικαστικό έγγραφο του 1568 ότι κτήματα της μονής στη θέση «Φτελιά» συνορεύουν με το «χωρίον Τζίντζιος», στην οποία δείχνει κυρίως να στηρίζεται ο Παΐσιος (ό.π., σ. 160, σημ. 29), η ταύτιση του σημαντικού αυτού κουτλουμουσιανού μετοχίου παραμένει ανοικτή, καθώς μια ελάχιστα αξιοποιημένη προς το σκοπό αυτό μεταγενέστερη σημείωση, στο «verso» του χειρογράφου του 1322, φαίνεται να το συνδέει με το γνωστό από άλλες αναφορές μετόχι της μονής στη Μούντζιανη, κοντά στη σημερινή Ευκαρπία (Kutlumus, σ. 61 και 338).

73. Esfhisgenou, σ. 28.

74. Σαν όρια του κτήματος αναφέρονται το χωριό (Πατρίκι), το μετόχι της μονής Κουτλουμουσίου, η λίμνη του Αχινού και το ρέμα Τζίντζιους που χύνεται στην ίδια λίμνη.

χονται κάθε τόσο στο φως, κάνουν πολύ πιθανή την ύπαρξη μιας ανάλογης χρονικά εγκατάστασης⁷⁵.

5. Η παρουσία των δύο σλαβογενών τοπωνυμίων (Εξεβά, Ζητινός ή Ζητούνιον), στα έγγραφα της περιόδου που εξετάζουμε, δεν αποτέλεσε μέχρι σήμερα το αντικείμενο κάποιας ειδικότερης ιστορικής έρευνας και μελέτης. Μέσα από την απόπειρα συστηματοποίησης των συναφών με την ετυμολόγησή τους δεδομένων που ακολουθεί, επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση στο θέμα της πιθανής σλαβικής παρουσίας στην περιοχή ανάμεσα στον 10ο και 14ο αιώνα, στα πλαίσια πάντα της αξιολόγησης ανάλογων αναφορών που διασώζουν τα μεσαιωνικά κυρίως έγγραφα των μονών του Αγ. Όρους.

Η πιθανή γεωγραφική και ετυμολογική σύνδεση του τοπωνυμικού «Τζίντζ(ι)ος» με το «χωρίον του Ζίντζου» και το «Ζητούνιον» των βυζαντινών πηγών, δικαιολογεί εκ των υστέρων τις δυσκολίες ελληνικής ετυμολόγησής του⁷⁶. Ανάλογες, ωστόσο, δυσκολίες φαίνεται να δημιουργούν στην προσπάθεια ξενικής ετυμολόγησης οι διαδοχικές ηχητικές παραλλαγές του όρου που καταγράφονται στα πλαίσια της μακράς προφανώς διαδικασίας εξελληνισμού και φωνητικής προσαρμογής του στις εκφραστικές ιδιομορφίες του ελληνόφωνου πληθυσμού της περιοχής. Έτσι αποδεικνύεται ιδιαίτερα επισφαλής η προσπάθεια ετυμολόγησης του ονόματος Τζίντζιος, στη βάση της απλής ηχητικής του συγγένειας με μια σειρά όρων που εμφανίζονται σε διαφορετικά γλωσσικά ιδιώματα της νότιας βαλκανικής, τα οποία επιδέχονται διαφορετικές συνήθως μεταξύ τους ετυμολογικές προσεγγίσεις και ερμηνείες. Με βάση την άποψη του St. Casson για τουρκική ετυμολόγηση του όρου⁷⁷, η ρίζα τζίν(τ)ζ-, θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί με τους τουρκικούς όρους çin και çins που δηλώνουν το πνεύμα (δαίμονας) και τη φυλή ή το γένος ή το ανάλογης γλωσσικής προέλευσης cici από το οποίο δημιουργούνται τα αθροωνύμια Τζίτζης και Τζίτζος⁷⁸. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του σερβοκροατικού dzin (γίγαντας, τιτάνας), η πιθανή αναγνώριση του οποίου, σαν πρώτου συνθετικού του τοπωνυμικού Dzindzos, θα μπορούσε με μια κάποια ερμηνευτική χαλαρότητα να οδηγήσει στην απόδοσή του σαν «τόπου/περιοχής των γιγάντων ή τιτάνων», προσδιορισμός που δεν φαίνεται ιδιαίτερα μακρινός από το «χωριό των Τυντενών» που αναζητά ετυμολογώντας διαφορετικά τον ίδιο όρο ο Σβορώνος. Ανάλογη

75. Για τυχαία ευρήματα ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, στις τοποθεσίες Μπόρινα, Καλογερούδια και (κυρίως) Παλιοκκλησιά, βλ. παραπάνω, σημ. 50, 51.

76. Βλ. παραπάνω, σημ. 16-19, όπου σχολιάζονται αναλυτικά οι σχετικές με το θέμα απόψεις του I. N. Σβορώνου.

77. Βλ. παραπάνω, σημ. 11.

78. Καφαντζίης, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 2ος, σ. 130 σημ. 2 και Β. Βογιατζόγλου, *Επώνυμα της Μικρασίας. Τουρκικά και τουρκογενή επώνυμα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 167: Τζίτζης και Τζίτζος, ο ωραίος.

ηγητική συγγένεια θα μπορούσε να αναγνωρισθεί σε μια σειρά τοπωνυμικών όρων του ευρύτερου βαλκανικού χώρου, για τους οποίους ωστόσο και πάλι προτείνονται διαφορετικές μεταξύ τους ετυμολογικές ερμηνείες⁷⁹. Σχολιάζοντας το όνομα του Λακωνικού χωριού Τσίντζινα (ή Τζίτζινα), ο Ν. Δρανδάκης αναφέρεται στην αλβανική πιθανά προέλευση του όρου που αποδίδεται στα ελληνικά σαν «ακανθώδη φρύγανα».⁸⁰ Ο Σ. Λιάκος, θεωρεί πιθανή τη «λατινομακεδονική» (βλαχόφωνη) προέλευση του τοπωνυμικού Τζίντζιος, συνδέοντάς το με το προγενέστερο όνομα της Νιζιόπολης («Τζίντζιε-πιούλ») κοντά στο Μοναστήρι⁸¹. Αν και η ετυμολογική συνάφεια των δύο όρων δεν μπορεί να αποκλεισθεί, χωρίς τουλάχιστον μια ειδικότερη γλωσσολογική ανάλυση, φαίνεται μάλλον απίθανη η ιστορική σύνδεση που επιχειρείται ανάμεσά τους, καθώς η παρουσία βορειοηπειρωτών εποίκων στον πληθυσμό του χωριού θα έπρεπε πιθανότερα να τοποθετηθεί στις αρχές του 19ου αι. (βλ. και παρακάτω, σημ. 212), περίοδο κατά πολύ υστερότερη από την πρώτη καταγραφή του ονόματος του χωριού στα πρόσφατα δημοσιευμένα μοναστηριακά έγγραφα του 11ου-14ου αι., την ύπαρξη των οποίων ο ίδιος φυσικά αγνοεί. Οι Vasmer-Zaimon αποφεύγουν τέλος να συμπεριλάβουν τον όρο στους καταλόγους των σλαβικών ή σλαβογενών τοπωνυμίων του ελλαδικού χώρου που δημοσιεύουν, καθώς δεν φαίνεται να αναγνωρίζουν σ' αυτόν το γνωστό τους ήδη από ανάλογες περιπτώσεις σλαβικό έτυμο *zito*⁸². Πρόσφατα ωστόσο ο Ι. Dujcev υποστήριξε πρώτος την ετυμολογική συνάφεια των δύο όρων. Έχοντας υπόψη του τα δημοσιευμένα ήδη αρχεία της μονής Εσφιγμένου, ο βούλγαρος ιστορικός ταυτίζει το Τζίντζιος με το «χωριόν του Ζίντζου» που αναφέρεται στο έγγραφο του 1365 (Esphigmenou, αρ. 27), θεωρώντας ταυτόχρονα το νέο όνομα του χωριού (Σιτοχώρι) απλή μετάφραση του προηγούμενου, σλαβικού για τον ίδιο, τύπου.⁸³

79. Κ. Αμαντος, *Γλωσσικά μελετήματα*, Αθήνα 1964, σ. 222: χωριό Ζίντζινα, στην Πελοπόννησο. Κ. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Lander-und Volkerkunde*, 5-15 Jh., τόμ. 2ος, Leipzig 1912, σ. 69: τοπωνύμιο Tzentsina (Τζένζινα, Τζέντζινα) στη Δαλματία. Ευδόκιμος Ξηροποταμίνος, ό.π. (σημ. 3), σ. 58: «ρεύμα της Τζήτζιας», στη Μολδοβλαχία. C. Asdracha, *La region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles*, Athènes 1976, σ. 206: «... champ de Tzitze», στην περιοχή του Αίνου κ.ά.

80. Ν. Δρανδάκης, ΑΕ 1967, σ. 156.

81. Σ. Λιάκος, *Το μακεδονικό τραγούδι της Γερακίνας και η προέλευσή του*, περιοδικό *Αριστοτέλης*, έτος Δ', τεύχος 22, Φλώρινα 1960, σ. 26.

82. Μ. Vasmer, ό.π. (σημ. 23) και J. Zaimon, *Zaselvane na bulgarskite slavjani na Balkanskija poliostron*, (Etablissements des Slaves bulgares dans le peninsule balkanique), Sofia 1967, σ. 132 και κυρίως 227 και 241, όπου λαθεμένα σχολιάζεται ως τοπωνυμικό το γνωστό στην περιοχή Σερρών μεσαιωνικό ανθρωπώνυμο Τζίντζης.

83. Ι. Dujcev, *Slavica dans les Acta Aethoa I*, Byzantinobulgarica 5, 1978, σ. 296. (Πβλ. Fr. Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 61-62 αρ. 137). Οι σλαβογενείς (;) όροι tsenitsa-σιτάρι και tsenitsen-σιταρένιος που διασώζει το γλωσσικό ιδίωμα των Πομάκων (Π. Θεοχαρίδης, *Πομακοελληνικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη 1996) και έχει πιθανά υπόψη του ο Ι. Dujcev, προσεγγίζουν χαρακτηριστικά την

Αγνοώντας το σκεπτικό της επιτροπής μετονομασιών δεν μπορούμε να σχολιάσουμε τα κριτήρια στη βάση των οποίων επιλέχθηκε το 1928 η νέα ονομασία του χωριού. Με δεδομένη τη σημαντική παραγωγή σιταριού, η καλλιέργεια του οποίου αποτελεί ως τις πρώτες τουλάχιστον δεκαετίες του αιώνα μας τη σημαντικότερη αν όχι αποκλειστική αγροτική απασχόληση των κατοίκων του, η μετονομασία του σε Σιτοχώρι θα φάνταζε σχεδόν αυτονόητη⁸⁴, αν η καταγραφή των τοπωνυμικών Ζητινός-Ζητούνιον και Ζίντζος στην ευρύτερη περιοχή του δεν είχαν στο μεταξύ ενισχύσει την πιθανότητα ανίχνευσης μιας ανάλογης νοηματικά αναφοράς στο ξενικό για την επιτροπή και δύσκολης πάντα ετυμολόγησης παλιότερο όνομα του χωριού, Τζίντζιος.

Τα νερά τριών σημαντικών ρεμάτων της περιοχής που συγκλίνουν στα όρια του σημερινού οικισμού της Δάφνης και τα πολλά πλατάνια που σκεπάζουν τις όχθες τους δικαιολογούν το όνομα «Νεροπλατάνα» που επέλεξε αρχικά η επιτροπή μετονομασιών για να αντικαταστήσει το παλιότερο όνομα του χωριού, Έξιοβα. Κάποιες, αντίθετα, πληροφορίες που συνδέουν το κατοπινό όνομα με την παρουσία μιας μεγάλων διαστάσεων δάφνης στο χώρο της εκκλησίας, θα φάνταζαν περισσότερο σαν προσπάθεια μιας εκ των υστέρων πραγματολογικής συσχέτισης του μετέωρου ερμηνευτικά αυτού ονόματος, αν ένα αμφιλεγόμενο για τις συχνά συγκεχυμένες αναφορές του περιηγητικό κείμενο του τέλους του 19ου αι., δεν πρόσθετε μια ενδιαφέρουσα όσο και ελεγχόμενη για την εγκυρότητά της μαρτυρία. Ο «Μολοσσός» ιππότης και περιηγητής Β. Δ. Ζώτος, περιγράφοντας το κατά μήκος της δυτικής όχθης της λίμνης του Αχινού μέρος του «δρομολογίου» του, αναφέρεται στο ομώνυμο χωριό («Ταχυνός») που έχει «150 οίκους» και βρίσκεται «επί χερσονήσου εντός της λίμνης, επί των ερειπίων της αρχαίας πόλεως Δάφνης-βυζαντινή Δαφνούπολις, με θρόνον επισκόπου, ένθα πολλά αρχαία σώζονται», ανάμεσα στα οποία ξεχωρί-

ενδιάμεση των όρων Ζίντζος και Τζίντζιος ονομαστική εκδοχή «Τσίντσος» και «Τσίντσα», που διασώζουν τουρκικά έγγραφα του 16ου αιώνα (βλ. παραπάνω, σημ. 28).

84. Η γνωστή στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών έκφραση «έκανε το Τζίντζιος σ(ι)τάρι», που αποδίδεται λαθεμένα σήμερα σε μια σπάνια και ευκαιριακά πετυχημένη παραγωγή σιταριού στα τέλη του περασμένου αιώνα, αποκαθίσταται με ιδιαίτερη ερμηνευτική ευστοχία από τον Γ. Καφταντζή στα χαρακτηριστικά μιας παροιμιώδους, σκωπτικής και προπαντός σημαίνουσας το αυτονόητο και αυταπόδεικτο ενός πράγματος φράσης, ερμηνεία στα πλαίσια της οποίας το «Τζίντζιος» θα μπορούσε να εκληφθεί σαν συνώνυμος του «σιτοπαραγωγός περιοχή» όρος. (Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 2ος, σ. 128-130). Ο ίδιος ωστόσο (σ. 130, σημ. 2) προτείνει στη συνέχεια μια μάλλον απλοϊκή ετυμολόγηση του ονόματος Τζίντζιος από τις κραυγές των πολλών σπουργιτιών που λόγω της μεγάλης παραγωγής σιταριού συχνάζουν στην περιοχή και αποκαλούνται, όπως υποστηρίζει, απ' τους κατοίκους του χωριού «τσιντσιόνια». Αβάσιμη επίσης φαίνεται η άποψή του για την ονομασία των κατοίκων του χωριού (Τζιντζήδες), όπως και η προτεινόμενη σύνδεση του ονόματος με το γνωστό από έγγραφα της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών ανθρωπώνυμο «Τζίντζης» (πρβλ. και Α. Guillou, *Les archives de Saint Jean-Prodrôme sur le Mont Menecée*, Paris 1955, σ. 116).

ζει, με βάση την άποψή του, «ο τρούλος του ναού του Ασκληπιού».⁸⁵ Η τοπογραφική σειρά των χωριών που καταγράφει ο Ζώτος (Νιγρίτα, Ταχυνός, Παλούμπα <Παλήτρος>, Κουτσό <Κούτσιος>, Όρσοβα <Κρούσοβο>...) συμπίπτει, παρά τις κάποιες τοπωνυμικές διαφοροποιήσεις, με το γνωστό και από άλλες πηγές οικιστικό πλαίσιο της παραλίμνιας αυτής περιοχής, που δεν φαίνεται ωστόσο να διασώζει τα μνημειακά οικοδομήματα που ο ίδιος περιγράφει.

Τα ίχνη εγκαταστάσεων που εντοπίζονται στον Αχινό και τη γειτονική Μαυροθάλασσα⁸⁶ δεν είναι αρκετά για να δικαιολογήσουν την περιγραφή του Ζώτου, ούτε τις ανάλογες απόψεις άλλων ερευνητών της ίδιας εποχής, που θέλουν στην περιοχή των χωριών αυτών σημαντικές αρχαϊκές πόλεις⁸⁷. Έτσι χωρίς να αποκλείεται το γεγονός ότι η περιγραφή του αφορά τις κατεστραμμένες ήδη (;) στην εποχή του κτιριακές εγκαταστάσεις τριών σημαντικών βυζαντινών αγιορειτικών μετοχίων της περιοχής⁸⁸, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε με βάση και τη μικρή απόσταση μεταξύ Έξοβας-Αχινού, ότι τα ερείπια που περιγράφει ο Ζώτος ταυτίζονται με τα υπολείμματα των βυζαντινών πύργων της Έξοβας, μοναδικής ταυτόχρονα επισκοπικής έδρας στη δυτική του Στρυμόνα περιοχή των Σερρών, τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς αιώνες. Καθώς ωστόσο δεν ανιχνεύεται καμμία πιθανή ερμηνευτική ή ετυμολογική συνάφεια ανάμεσα στο όνομα Δάφνη-Δαφνούπολις και τις ποικίλες παραλλαγές του παλιότερου ονόματος του χωριού που διασώζουν ελληνικές και ξένες μαρτυρίες των τελευταίων κυρίως αιώνων (βλ. αμέσως παρακάτω), μένει να διευκρινιστεί το σκεπτικό του «ιδιόμορφου» αυτού ταξιδευτή και οι ενδεχόμενες πηγές του, στα

85. Β. Δ. Ζώτος, *Δρομολόγιον της Ελληνικής χερσονήσου*, τόμ. 4ος, τεύχος Γον, Εν Αθήναις 1882, σ. 393.

86. Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 2ος, σ. 123 και D. Samsaris, *Μακεδονικά* 19, 1979, σ. 422.

87. Οι Γ. Καφταντζής, ό.π., σ. 101 και Δ. Σαμάρης, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 115 σημ. 6, σχολιάζουν τις απόψεις των W. M. Leake (1835-1841) και Μ. Δήμητρα (1870-1874) που αναζητούσαν κοντά στον Αχινό τη θέση της Βέργης. Λίγα χρόνια μετά τον Ζώτο ο Μ. Χρυσόχοου, *Η Πρασιάς λίμνη*, Αθήνα 1893, σ. 20, περιγράφοντας το μεταξύ των χωριών Αχινός, Πεθελινός και «Δοξόπη» (Δοξόμπος, σημερινή Μύρκινος) τμήμα της ομώνυμης λίμνης, αναφέρει πως στα αβασθή διαστήματα «δεικνύονται υπό των αλιέων ίχνη αρχαίων κτιρίων υπό το ύδωρ», ενώ σε χάρτη της περιοχής που επισυνάπτει σημειώνει τη θέση της αρχαϊκής Μυρκίνου στη νότια όχθη του Στρυμόνα, κοντά στο χωριό Μουνούχι (Μαυροθάλασσα). Σχολιάζοντας λίγο νωρίτερα την ίδια άποψη, με μια ανάλογη της περιγραφής του Ζώτου για τη θέση του Αχινού φρασεολογία και θεωρώντας τη μεταξύ του Στρυμόνα και του βουνού Κερδύλιον περιοχή της Βισαλτίας, τμήμα της Ηδωνίδος, σημειώνει: «Εις το βορειότερον άκρον αυτής (της Ηδωνίδος), εισχωρούσης εις την λίμνην και απέναντι της συμβολής του Αγγίτου έκειτο η Μύρκινος» (Μ. Χρυσόχοου, ό.π., σ. 17).

88. Πρόκειται για το εσφιγμενίτικο μετόχι του Αγ. Γεωργίου του Παριάκου κοντά στον Αχινό (Εσφίγμενου, σ. 100), το μετόχι της μονής Ιβήρων (Μελιτζιανής) στην περιοχή του ομώνυμου σημερινού χωριού Ίβηρα (Iviron I, σ. 87-89) και το μετόχι της μονής Αγίου Παύλου (Μαραβίτσα-Μαραβίντζη) κοντά στο Μουνούχι, σημερινή Μαυροθάλασσα (Κοτζαγεώργης, *Μονή Αγ. Παύλου*, σ. 156-162).

δεδομένα των οποίων στηρίζεται για να δώσει στην Έξοβα(;) ένα άγνωστο από άλλες ιστορικές αναφορές όνομα⁸⁹.

Παρά τις δυσκολίες που δημιουργεί στην ετυμολόγηση του ονόματος η μεγάλη σειρά ηχητικών παραλλαγών που διασώζουν οι αναφορές των μεταβυζαντινών και νεότερων κυρίως εγγράφων, η σλαβική προέλευση του όρου θεωρείται βέβαιη από το σύνολο σχεδόν των ερευνητών που ασχολήθηκαν με το θέμα.⁹⁰ Οι τύποι «Εξεβά» («ενορία, επισκοπή, επίσκοπος, κάστρο Εξεβάς») και «Εξεβαί» («ενορία, επισκοπή, επίσκοπος Εξεβών»), που συναντάμε σε έγγραφα των μονών Ιβήρων και Εσφιγμένου, συνιστούν την αρχαιότερη και μοναδική απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε καταγραμμένη εκδοχή του ονόματος του οικισμού, στις πηγές του 11ου αιώνα.⁹¹ Οι αναφορές στην επισκοπή «Ιζιβών» και «Εξοβών», σε «Τακτικό» του 1282-1328 και σε πατριαρχική και συνοδική απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 1295⁹², αποτελούν δύο από τις πρωιμότερες παραλλαγές του αρχικού ονοματικού τύπου (Εξιβά-Εξιβαί και Εξοβά-Εξοβαί) που βρίσκουμε συχνά στις σχετικές με την περιοχή πληροφορίες μοναστηριακών εγγράφων του 14ου αι.⁹³ Καταγραμμένος ήδη το δεύτερο πιθανά μισό του

89. Για ανάλογες περιπτώσεις τοπογραφικής σύγχυσης στις αναφορές του Ζώτου και άλλα περιγητικά ή ιστοριογεωγραφικά κείμενα της ίδιας εποχής που αναφέρονται στην περιοχή του Κάτω Στρυμόνα, βλ. στον Ι. Παπάγγελο, *Ο πόρος του Μαρμαρίου*, σ. 340-341.

90. Συνδέοντας υποθετικά το τοπωνυμικό Έξοβα με το όνομα της αταύτιστης αρχαϊκής βισαλτικής πόλης Όσσα, ο Γ. Κραταντζής (*Ιστορία Σερρών*, τόμ. 2ος, σ. 131-132) σημειώνει: Το όνομά της (Όσσα) παραφθοραζόμενο ίσως και με την προσθήκη της σλαβικής κατάληξης -βα διασώθηκε στο όνομα Έξοβα (Όσσα, Όσσοβα, Όζοβα, Έξοβα)». Παραπέμποντας στη συνέχεια στη γνωστή μας ήδη άποψη του Π. Παπαγεωργίου για την ύπαρξη Άνω και Κάτω Έξοβας (βλ. παραπάνω, σημ. 60) συμπληρώνει: «Υπήρχε Άνω και Κάτω Έξοβα, γι' αυτό ο πληθυντικός Εξεβαί, τύπος σε ομοιότητα με το Ευσεβαί που είναι μετάφραση του αρχαίου Όσσα ή Όσσαι». (Για την Όσσα, βλ. Σαμαράς, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 108-109).

91. Iviron I, αρ. 29(1047), 30(βο μισό 11ου αι.), Iviron II, αρ. 34 και 35 (Αύγουστος 1062), 40 (Αύγουστος 1071), 43 (27 Μαρτίου 1085), 45 (1090-1094), Esphigmenou, αρ. 5 (Αύγουστος 1095) και Iviron II, αρ. 52 (Ιανουάριος 1104).

92. Α. Γλαβίνας, ό.π., σ. 69 και Iviron III, αρ. 68 στ. 9, 13.

93. Εξιβά: Iviron III, αρ. 70 (1301), 75 (1318), 79 (1320). Chilandar, αρ. 24 (1308).

Εξιβά: Iviron IV, αρ. 88 (1344).

Εξηβαί: Α. Γλαβίνας, ό.π., σ. 70 (αναφορά σε Notitia Episcopatum, βο μισό 15ου αι.).

Εξιβαί: Chilandar, αρ. 24 (1308) και 157 (1378). Esphigmenou, αρ. 25 (1358) και 26 (1359). Την αναφορά στον επίσκοπο «Εξιβών και Στεφανιανών Ματθαίο», του εγγράφου του 1358 (Esphigmenou, αρ. 25, στ. 36/37), μετέγραψε παλιότερα ο Ε. Κουρίλας, ΕΕΒΣ 8, 1931, σ. 70 αρ. 174, σε «Εξηβνης και Στεφανιάς». Ανάλογη παραποίηση του όρου σε κείμενο του Γάλλου συγγραφέα V. Langlois (1867), αναφέρει ο Α. Γλαβίνας, ό.π., σ. 67, σημ. 38: «d' Esiphe et de Stephaniakos».

Εξιβαί: Esphigmenou, αρ. 30 (1393).

Εξοβά: Esphigmenou, αρ. 16 (1321). Xenophon, αρ. 25 (1338). Iviron IV, αρ. 86 (1341), 91, 92 (1351). Kutlumus, αρ. 21 (1348). Πρβλ. τον τύπο «περι το ειρημένον χωρίον μου, τον Εξοβάν», σε έγγραφο της ίδιας μονής (Kutlumus, αρ. 14), χρονολογημένο τον Σεπτέμβριο του 1328 ή του 1343.

ίδιου αιώνα σε νόθο χρυσόβουλλο του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, ο τύπος Έξοβα, συναντάται πολύ συχνά σε ελληνικές και τουρκικές πηγές του 16ου αι.⁹⁴. Σε σουλτανικό έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου χρονολογημένο το 1529, το χωριό καταγράφεται με βάση την ανάγνωση του εκδότη του σαν Ezevo, όνομα που δείχνουν να προτιμούν σε διαφορετικές και πάλι εκδοχές νεότεροι σλαβόφωνοι ερευνητές στις συχνές αναφορές τους στην υστεροβυζαντινή και μεσαιωνική ιστορία της περιοχής Σερρών-Στρυμόνα⁹⁵. Την παραλλαγή «Άξοβα» (Azonna) ενός τουρκικού απογραφικού καταστίχου του 1691 προσεγγίζει ο τύπος «Jassono» που χρησιμοποιεί ο Hammer στις αρχές του 19ου αι., στη γνωστή αναφορά του για την εγκατάσταση στην περιοχή της σερβίδας πριγκίπισσας και μητροιάς ήδη του Μωάμεθ Β΄, Μάρως.⁹⁶ Ο τύπος είναι γνωστός και σε Έλληνες μοναχούς-σχολιαστές παλιότερων βυζαντινών εγγράφων, ενώ περιηγητές ή μελετητές της τοπικής ιστορίας χρησιμοποιούν λίγο μετά, παράλληλα με τις ξεχασμένες αρχαιοπρεπείς καταγραφές του ονόματος (Έζεβά, Έζεβαί, Εξιβαί κ.ά.), τις προσφιλείς στους κατοίκους της περιοχής ηχητικές παραλλαγές Έξιοβα (Έξιωβα), Έξουβα, Εζβά και Νίζβα⁹⁷.

Έξοβα: Esphigmenou, αρ. 14 (1318), Κρ. Χρυσοχοΐδης, Σύμμεικτα 4, 1981, σ. 277-278, αρ. 29 (δωρητήριο της Μάρως Βράνκοβιτς προς τη μονή Αγ. Παύλου: 1469).

Έξοβαί: Kutlumus, αρ. 13 (1327).

94. Kastamonitou, app. 1-b, σ. 84, στ. 13-14 (1348-1417). Balta, Les Vakifs de Serres, σ. 163 και 238-240 (Tapu Tahrir 70: 1519, 143: 1520-1566, 167: 1530-1531). Στο αρχαιότερο από τη σειρά των οθωμανικών αυτών απογραφικών καταστίχων (Tapu Tahrir 3: 1454-1455), το χωριό καταγράφεται σύμφωνα με την ανάγνωση του Στοζαπονσκι σαν Izona (Turski documenti, σ. 219 σημ. 300). Ο τύπος Έξοβα χρησιμοποιείται και στο σχετικό με τα κτήματα της μονής Σταυρονικήτα στην περιοχή της «πατριαρχικών σιγίλλων» τον 1614 (ό.π., σημ. 59).

95. B. Boskon - D. Bojanic, Hil Zb 8, 1991, σ. 178 αρ. 25 (30 Απριλίου - 8 Μαΐου 1529). S. Gorcencic, ό.π. (σημ. 33), Vienne 1889, σ. 379: «Dzono» (πρβλ. τον τύπο Dzona σε χάρτη του Αυστριακού επιτελείου - τέλη του 19ου αι.). V. Κ΄νον, ό.π. (σημ. 33), 1900, τόμ. 1ος, σ. 70 και 2ος, σ. 480: «Ezono». J. Cvijic, ό.π. (σημ. 58), 1908, σ. 334: Jezona και 341 «Jezovska Reka» (Έξοβίτης).

96. M. T. Gokbilgin, *Rumeli' de Yurukler, Tatarlar ve Eulad-i Fatihan* (Γιορρούνκοι, Τάταροι και παιδιά των κατακτητών στη Ρούμελη), Istanbul 1957, σ. 268. J. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, τόμ. 1ος, 1834, σ. 447 (και τόμ. 2ος, σ. 298 στην ελληνική έκδοση του 1870 - μετάφραση Κ. Κροκίδα).

97. Αχρονολόγητη σημείωση στο «verso» πρακτικού της μητρόπολης Σερρών με χρονολογία Οκτώβριος 1348 (Kutlumus, αρ. 21, σ. 91): «Μετόχι εις την Άξοβα» και «Μετόχιον του Άξοβα». Α. Γλαβίνας, *Ο νεομάρτυρας ιερομόναχος Βενέδικτος* (12 Ιουνίου 1821), *Πορευθέντες*: Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου, Αθήνα 1997, σ. 530 (χφ. 107 της βιβλιοθήκης του Καθολικού της Ιεράς Μονής Κασταμονίτου Αγ. Όρους): «Χωριόν Έξουβα, λεγόμενον και Αμούρμπεκι». Η μικρή απόσταση που χωρίζει τα δύο γειτονικά χωριά της περιοχής Νιγρίτας ευθύνεται στην περίπτωση αυτή για τη λαθεμένη, απ' το συντάκτη του κειμένου, ταύτισή τους. (Για το Αμούρμπεκι, Ομούρ-μπεκι, Παλιό Καστανοχώρι, βλ. παρακάτω, σημ. 180). Π. Αγγελόπουλος, *Διπλότυπο της εκκλησιαστικής περιφέρειας Νιγρίτας* (1880-1883), *Νιγρίτα-Βισαλτία Ι*, σ. 164: «Έξουβα». Θεόδωσος Προδρομίτης, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3, 1882-1883, σ. 333: «Σήμερον Έξιοβα λέγεται μικρόν χωριόν», επισκοπή της μητρόπολης Σερρών «κατά τους παρεληλυθότας χρόνους, τω ονόματι Εζβών γνωρίζομένη» (βλ. και Α. Γλαβίνας, ό.π., σ. 57). Ν. Σχινάς, ό.π., 1886, σ. 405: «Έξοβα». Παπαγεωργίου, *Σέρραι* (1894), σ. 75-76, αρ. 12: «Η Έξιοβα ή Εξιβά(…), «Έζεβαί,

Τη σλαβική ετυμολόγηση του τοπωνυμικού Έξεβά πρότεινε στα μέσα ήδη της τρίτης δεκαετίας του αιώνα μας, ο Ρ. Μουταφτchieν, ακολουθούμενος μια περίπου δεκαετία αργότερα από τον Ι. Dujceν⁹⁸. Σχολιάζοντας την πληροφορία του «Τυπικού της μονής Προδρόμου» για τον πρώτο κτήτορά της «αρχιερέα Εξιβών» Ιωαννίκιο, ο εκδότης του κειμένου Μ. Jugie πρότεινε την ταύτιση αυτής «της ελάχιστα γνωστής», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει επισκοπής, με το ομώνυμο χωριό της περιοχής Σερρών Έξοβα.⁹⁹ Την εκτίμηση αυτή απορρίπτει ο Dujceν που φαίνεται επίσης να παρακάμπτει τη γνωστή μέχρι τότε, συναφή με το θέμα, βιβλιογραφία.¹⁰⁰ Ακολουθώντας ως προς την ετυμολόγηση του ονόματος τον Ρ. Μουταφτchieν, θεωρεί τον τύπο Έξεβά-Έξεβαί εξελληνισμένη εκδοχή του σλαβικού Ezevo, τοπωνυμικού όρου που αποδίδεται μεταφρα-

Εξιβαί, Έξοβα», σε αναφορές του Τυπικού της μονής Ιωάννου του Προδρόμου και του Κώδικα της μητρόπολης Σερρών, που είδε και μεταγράφει ο ίδιος, συμπληρώνοντας: «ο αρχαίος τύπος εμοί φαίνεται Έξοβα (μετά ισχυρώς προφερομένου ζ φθόγγου, Έξιοβα), Άνω και Κάτω, όθεν και ο πληθυντικός Έξεβαί-Έξεβών. Νυν το χωριόν καλείται Έξιοβα και Νίζβα: την Έξιοβαν, τη Νέξιοβα, τη Νίζβα - η Νίζβα» (βλ. και Α. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, *Viz Vrem* 1, 1894, σ. 683). Συμυρνάκης, *Άγιον Όρος* (1903): «Νιζβά». Δ. Δαμάνης, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1911, σ. 124: «Έξιοβα» και *Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού (...)*, Αθήνα 1919 (πίνακες απογραφών του 1912 και 1915), φ. 7: «Έξιοβα (Εχίονα)».

98. Ρ. Μουταφτchieν, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays Danubiens*, Sofia, 1927 (στα βουλγαρικά), σ. 210 σημ. 1 και Ι. Dujceν, *Ezebo*, *Studia Historica Philologica Serdicensia*, 1938, σ. 224. (Πρβλ. F. Dölger, *BZ* 39, 1939, σ. 281). Μερικές δεκαετίες νωρίτερα, ο V. Κ'νσον είχε εκφράσει μια ανάλογη άποψη, θεωρώντας ταυτόχρονα του έλληνες χριστιανούς, με βάση και τη δική του καταγραφή κατοίκους του χωριού, εξελληνισμένους Σλάβους. (V. Κ'νσον, ό.π., <σημ. 33>, τόμ. 1ος, σ. 70, 79 και 2ος σ. 480). Τον Ι. Dujceν, που επανέρχεται συχνά στο θέμα της ετυμολόγησης του όρου, ακολουθούν στη συνέχεια πολλοί Έλληνες και ξένοι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα (Ι. Dujceν, *Noms de lieux et de personnes Slaves dans les documents byzantines*, *Izvestija na instituta na bulgarski jezik* 8, Sofia 1962, σ. 207, *Observations methodologiques sur l'edition des Actes de l' Athos: dechiffrement et transcription des anthroponymes, des toponymes et des termes Slaves*, *Colloques Internationaux du CNRS*, n. 559, Paris 1974 (1977), σ. 480 και *Slavica dans les Acta Athoa I*, *Byzantinobulgarica* 5, 1978, σ. 292). Βλ. επίσης ενδεικτικά τις ανάλογες εκτιμήσεις των Στ. Κυριακίδη, *Αι περί τον Στρυμόνα και την Θεσσαλονίκηνη Σλαβικάι εποικήσεις κατά τον Μέσον Αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 12, Μ. Vasmer, ό.π. (σημ. 23), σ. 216, αρ. 22, Ostrogorsky, *Η περιοχή των Σερρών*, σ. 52 και J. Zaimov, ό.π., (σημ. 82), σ. 229.

99. Μ. Jugie, *Le typicon du monastere du Prodrome au Mont Menecée*, près de Serres, *Byz* 12, 1937, σ. 26 σημ. 1.

100. Το Μάρτιο του 1883 ο ηγούμενος της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Θεοδόσιος, είχε ήδη δημοσιεύσει στην Εκκλησιαστική Αλήθεια της Κωνσταντινούπολης σημείωμα με ανάλογο περιεχόμενο (βλ. παραπάνω, σημ. 97). Στο ίδιο έντυπο ο Μ. Γεδεών συνδέει λίγο μετά με σαφήνεια την επισκοπή Έξεβών με τη μητρόπολη Σερρών, θεωρώντας πιθανή την παρουσία της μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα (Εκκλησιαστική Αλήθεια 9, 1888-1889, σ. 79 σημ. 11). Λίγα χρόνια αργότερα (1894) ο Π. Παπαγεωργίου σχολιάζοντας πρώτος την πληροφορία του Τυπικού της μονής Προδρόμου, πρότεινε επίσης την ταύτιση Έξεβών και Έξιοβας (Παπαγεωργίου, *Σέρραι*, σ. 75-76 αρ. 12). Τις αναφορές τέλος των ηγουμένου Θεοδοσίου και Π. Παπαγεωργίου συνοψίζει τον ίδιο χρόνο ο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, σε εκτενές κριτικό σχόλιό του στη μελέτη του Π. Παπαγεωργίου (*Viz Vrem* 1, 1894, σ. 683).

σμένους στα ελληνικά σαν Εχίνος.¹⁰¹ Συνδυάζοντας τη μη αναφορά της επισκοπής Εξεβών στους γνωστούς επισκοπικούς καταλόγους και την παρουσία ενός ομώνυμου οικισμού στη Θεσσαλία (Εξεβά)¹⁰², ταυτίζει την πρώτη με τη γνωστή, θεσσαλική επίσης κατά τη Βυζαντινή περίοδο, επισκοπή του Εχίνου ή Εχινέου (στη σημερινή Φθιώτιδα)¹⁰³, θεωρώντας τον όρο Εχίνος, Εχινέος, Εχινείς

101. Ezevo: από το σλαβικό έτυμο ez (jez), εχίνος χειρσαίος-σκαντζόχοιρος ή θαλάσσιος-αχινός. Η χαρακτηριστική μορφολογική ομοιότητα των δύο γνωστών αυτών εχινόδεσμων, κάνει σχεδόν αμελητέα την ερμηνευτική ασάφεια που δημιουργεί η γενικευμένη χρήση του όρου για το καθένα απ' αυτά, καθώς είναι αυτή που κυριαρχεί στην αφετηρία κάθε κυριολεκτικής ή μεταφορικής ακόμα ετυμολογικής ανάγνωσής του, στις διάφορες περιπτώσεις τοπωνυμικής χρήσης του. (Στις απόψεις των Moutafchiev, Dujcev, Vasmer και Zaimov, πρβλ. την ανάγνωση του R. Janin <ό.π., σ. 291>, που αντιλαμβάνεται μεταφορικά τον όρο Ezeba σαν «τοποθεσία γεμάτη από αγκαθωτά φυτά ή θάμνους»). Παρά την ερμηνευτική της ασάφεια, η ετυμολογική συσχέτιση των όρων που προτείνει ο Dujcev φαίνεται πιθανή. Απίθανη φαίνεται αντίθετα η χρονολογική θεώρηση του όλου θέματος, στη βάση της οποίας ένας γνωστός στην αρχαιοελληνική γραμματεία όρος εκλαμβάνεται ως εκ των υστέρων ελληνοποιημένη εκδοχή του σλαβικού ετύμου. Πολύ πριν την εμφάνιση των Σλάβων στη χερσόνησο του Αίμου, το τοπωνυμικό Εχίνος φαίνεται συχνά να προσδιορίζει παρακτικές συνήθως περιοχές, στοιχείο που συνδέεται πιθανά με την παρουσία του ομώνυμου θαλάσσιου εχινόδεσμου, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η μεταφορική του χρήση στη βάση κάποιας από τις παράλληλες ερμηνευτικές εκδοχές που εννοούν το αγκαθωτό περιβάλημα και το στρογγυλό του σχήμα (H. Stephanus, *Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. 3β', στήλ. 2610-2612, Philippson, *Realencyclopadie*, Pauly-Wissowa, τόμ. V2, 1905, στήλ. 1921 και Suppl III, 1918, στήλ. 418, Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, τόμ. 6ος, σ. 3168 και P. Chantraine, *Dictionnaire etymologique de la langue grecque*, Paris 1968, σ. 391-392).

102. Για το βλάχικο θεσσαλικό χωριό της περιοχής Κισσάβου, Εξεβά, που αναφέρει η Άννα Κομνηνή (1083) και τον προβληματισμό γύρω από το θέμα της γεωγραφικής και ετυμολογικής ταύτισής του με το χωριό -έδρα επισκοπής Εξερός (Νεξερός, σημερινή Καλλιπέυχη) του Κάτω Ολύμπου, βλ. K. Dieterich, ό.π., (σημ. 79), σ. 158-159, I. Παπαδόπουλος, BZ 30, 1929-30, Festgabe A. Heisenberg, σ. 168, όπου το χωριό αναφέρεται λαθεμένα «Εξεβάν», M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 216, M. Gyoni, *Le village vlaque de l' Alexiade*, Archivum Philologicum (Egyetemes Philologiae Kozlong) 71, 1948, σ. 22-31 (cr. στο BSL 10, 1949, σ. 153 και BZ 43, 1950, σ. 465), D. Georgakas, BZ 43, 1950, σ. 329 σημ. 153, A. Αβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, Αθήνα 1974, σ. 21, 38, 174-175, J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini I*, Wienn, 1976, σ. 158 και A. Γλαβίνας, ό.π., σ. 59 σημ. 9. Οι υποστηρικτές της ταύτισης Εξεβάς-Εξερού (K. Dieterich, και κυρίως M. Gyoni) στηρίζονται στο κοινό γεωγραφικό πλαίσιο αναφοράς των δύο τοπωνυμίων και στην αδυναμία μιας διαφορετικής ετυμολογικής προσέγγισης του όρου, έχοντας πιθανά απορρίψει το ενδεχόμενο της βλαχικής γλωσσικής αφετηρίας του (βλ. ενδεικτικά, K. Νικολαΐδης, *Ετυμολογικόν λεξικόν της κοινοσλαβικής γλώσσης*, Αθήνα 1909, λήμμα γιέτζ-ου: αναβιού, αναζώ. Ανάλογη άποψη είχε ήδη αντικρουστεί από τον P. Moutafchiev, ό.π., σ. 210-211 σημ. 1). Η άποψή τους ωστόσο για ενδεχόμενο λάθος μεταγραφής που μετέφερε το Εξερός-Εξερά σε Εξεβά δεν φαίνεται εύκολα αποδεκτή, καθώς ο ανάλογος τύπος Εξεβά που καταγράφεται δύο περίπου αιώνες αργότερα σε σχετικό με την περιοχή Ολύμπου χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου III (1336), φαίνεται να αφορά το ίδιο πιθανά τοπωνύμιο, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο την υπόθεση της αυτόνομης καταγραφής του (I. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 166-173. Βλ. κυρίως σελ. 168 και 172, όπου «το καλούμενον Εξεβά τοπίον» αναζητείται στην περιοχή ανάμεσα στην Ελασσόνα και τον Όλυμπο).

103. Για την πόλη και την επισκοπή Εχίνου που ταυτίζεται σήμερα με το μικρό χωριό της Φθιώτιδας Αχινός, βλ. R. Janin, *Echinos*, DHGE 14, 1960, σ. 1359, A. Αβραμέα, ό.π., σ. 145-146, J.

απλή μεταγραφή του σλαβικού τοπωνυμίου από τους Έλληνες συγγραφείς ή αντιγραφείς βυζαντινών και μεσαιωνικών εγγράφων.

Πέρα από τις αυθαίρετες γεωγραφικά ταυτίσεις¹⁰⁴ και την ιστορικά αβάσιμη γλωσσολογική θεώρηση του θέματος¹⁰⁵, η ετυμολογική σύνδεση Εξεβάς-Εχίνου που προτείνει ο Βούλγαρος ιστορικός αποκτά στην περίπτωση του σεραϊκού τοπωνυμίου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σε μικρή απόσταση βόρεια της Εξεβάς βρίσκεται η λίμνη του Αχινού, όπως επικράτησε να λέγεται τα νεότερα χρόνια από το όνομα του γειτονικού ομώνυμου χωριού, η παρουσία του οποίου καταγράφεται πρώτη φορά σε έγγραφο της μονής Εσφιγμένου του τέλους του 11ου αι.¹⁰⁶ Στην αποξηραμένη από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας λί-

Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 152 και I. Αναστασίου, ό.π., (σημ. 54), σ. 138. Σύνοψη των σχετικών με την πόλη αναφορών στους ιστορικούς της αρχαιότητας, βλ. στα σημειώματα του Θεσσαρού της Ελληνικής Γλώσσης (H. Stephanus), τόμ. 3β, στήλ. 2612 και της RE, Paulys-Wissowa, τόμ. V2, στήλ. 1921 (Philippson).

104. Ο Dujceν αναζητά άστοχα μια γνωστή επισκοπή της περιοχής Σερρών στη Θεσσαλία. Στην προσπάθειά του να συνδέσει ετυμολογικά την «επισκοπή Εξεβών» με τη θεσσαλική επισκοπή Εχίνου, ταυτίζει στη συνέχεια τη φθιωτική αυτή πόλη με το χωριό Εξεβά του Κάτω Ολύμπου, περιοχές που διακρίνονται σαφώς γεωγραφικά μεταξύ τους (βλ. παραπάνω, σημ. 102, 103). Στη μεταγενέστερη αναφορά του στο θέμα, ταυτίζει και πάλι τη βυζαντινή Εξεβά μιας σειράς καταγραφών σε έγγραφα της μονής Ιβήρων που παραθέτει (Iviron III, αρ. 70, 75, 79 και IV, αρ. 86: α' μισό του 14ου αι.) με το χωριό της Νιγρίτας Έξιοβα (Ezevo), αποφεύγει ωστόσο να τοποθετηθεί στο θέμα της ταύτισής της με την «επισκοπή Εξεβών» της ίδιας περιοχής. (I. Dujceν, *Noms de lieux et de personnes Slaves...*, ό.π., σσημ. 98), σ. 207).

105. Καταγραμμένος τον 6ο ήδη αιώνα, στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους, ο «Εχίνος, Αιχίνεος», (τέταρτη κατά σειρά πόλη της Θεσσαλίας), δεν μπορεί να αποτελεί εξελληνισμένη μορφή ενός άγνωστου την εποχή εκείνη στην περιοχή ξενικού τοπωνυμίου. (E. Honigman, *Le Synekdemios d' Hieroklés et l' Opusculé géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939, σ. 16: 642-5). Πολύ πιο πιθανή και κατανοητή θα ήταν αντίθετα η περίπτωση ενός κατοπινού εκσλαβισμού του αρχαιοελληνικού όρου, αν υπήρχε βεβαιωμένη καταγραφή ενός ανάλογου γλωσσικά τοπωνυμίου (Ezeva, Ezevo) στην περιοχή της Φθιώτιδας. Μια χαρακτηριστική αντιστοιχία επισημαίνει ο M. Vasmer, στην περίπτωση του Εξερού Λακωνίας, θεωρώντας τον σλαβικό όρο μετάφραση του γνωστού ελληνικού τοπωνυμίου της περιοχής, Έλος (ό.π., σ. 167 αρ. 23). Την ίδια υπόθεση υποστηρίζει διεξοδικά ο Δ. Γεωργακάς στη σχετική με την ετυμολόγηση του όρου «Εξερίται» μελέτη του (BZ 43, 1950, σ. 327-330), ενώ η αντίθετη στη συνέχεια άποψη του H. Gregoire (Byz 21, 1951, σ. 248), δεν παίρνει υπόψη της την πιθανή, με βάση τα δεδομένα της εποχής, συμβίωση ή έστω επαφή διαφορετικών μεταξύ τους εθνικά ομάδων, στοιχείο βασικά υπεύθυνο για τον Vasmer ανάλογων γλωσσικών και πολιτισμικών γενικότερα επιρροών.

106. Esphigmenou, αρ. 5 στ. 21-22 (Αύγουστος 1095, «περιορισμός» του κτήματος της μονής «εν τω προαστείω Μιρρουσά, τω εν τη ενορία του κάστρου Εξεβάς διακειμένου): «(...) καθώς απαράχεται από του χείλους της λίμνης τον προς μεσημβριαν αέρα βαδίζων, ανέρχεται κατ' ευθείαν διαίρων δεξιά μεν τα δίκαια του προέδρου του Αχινού, αριστερά δε το περιοριζόμενον». Η ίδια ανώνυμη λίμνη αναφέρεται χωρίτερα σε έγγραφα του 1047 και του 1090-1094 (Iviron I, αρ. 29 στ. 18 και II, αρ. 45 στ. 16). Για την πιθανή ταύτισή της με την λίμνη Κερκινίτιδα, βλ. παραπάνω, σημ. 38. Αναφορές στο «χωριόν του Αχινού», στην περιφέρεια του οποίου φαίνεται να διατηρούν κτήματα οι μονές Ιβήρων, Εσφιγμένου και Χιλανδαρίου, συναντάμε επίσης σε έγγραφα των παραπάνω αγιορειτικών μονών, που καλύπτουν όλο τον 14ο αιώνα (Iviron III, αρ. 70 στ. 48: Μάρτιος 1301, Esphigmenou, αρ. 14 στ. 205: 25 Ιανουαρίου 1318, Iviron III, αρ. 75 στ. 81: Νοέμβριος 1318 και 79

μνη κατέληγε άλλοτε ο «μεγάλος ποταμός» της περιοχής, η «ποταμός Έξοβας» με βάση τις αναφορές νεότερων ελληνικών και τουρκικών εγγράφων της μονής Σταυρονικήτα¹⁰⁷. Αν και από τις μέχρι σήμερα γνωστές πηγές δεν μαρτυρείται στην περιοχή η άμεση παρουσία του αρχαιοελληνικού τοπωνυμικού όρου Εχίνος και η χρονολογικά κοινή περίοδος καταγραφής του μεσαιωνικού ανάλογου Αχινός με το αντίστοιχο (;) ερμηνευτικά σλαβικό Εξεβά, έμμεση όσο και σαφής ένδειξη για την παρουσία ενός δίγλωσσου πληθυσμιακού στοιχείου στην περιοχή, δυσκολεύει τον προσδιορισμό του αφητηριακά πρώτου μεταξύ των δύο όρου¹⁰⁸. Πόσο μακριά από την πραγματικότητα βρίσκεται η υπόθεση της ύπαρξης ενός σχετικού με την τοπική λίμνη τοπωνυμίου (Εχίνος), τη μεσαιωνική φωνητική και ερμηνευτική εκδοχή του οποίου (αχινός) γνωρίζοντας μέσω των γηγενών κατοίκων της περιοχής οι σλάβοι έποικοι, αποδίδουν μεταγραμμένη στο γλωσσικό τους ιδίωμα στον σημαντικότερο κοντινό σ' αυτήν οικισμό;

Η καταγραφή και μελέτη των σλαβικών ή σλαβογενών τοπωνυμίων, που αναφέρονται στις πηγές ή διασώζονται σε διάφορες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα Έλληνες και ξένους ερευνητές τα τελευταία κυρίως πενήντα χρόνια. Το στοιχείο μάλιστα αυτό δείχνει συχνά να αναγορεύεται σε κεντρικό σημείο αναφοράς αλληλοαποτρεπτικών συνήθως

στ. 76: Σεπτέμβριος 1320, Esphigmenou, αρ. 15 στ. 77: Δεκέμβριος 1321 και 16 στ. 77 με ίδια χρονολογία, Ivignon IV, αρ. 86 στ. 67: Απρίλιος 1341, Esphigmenou, αρ. 22 στ. 9: 1346, Chilandar, αρ. 160: Δεκέμβριος 1392 και Esphigmenou, αρ. 30 στ. 2: Φεβρουάριος 1393). Ο τύπος «αχινός» αποτελεί τη μεσαιωνική εκδοχή του αρχαιοελληνικού «εχίνος» (Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν...*, τόμ. 3ος, σ. 1275, Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικόν λεξικόν της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 44 και Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημοδους γραμματείας*, τόμ. 3ος, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 410). Ανάλογη τοπωνυμική διαδοχή των δύο όρων στον ελλαδικό χώρο αποτελεί η γνωστή μας ήδη περίπτωση του θεσσαλικού (φθιωτικού σήμερα) Εχίνου (βλ. παραπάνω, σημ. 103). Το αρχαιοελληνικό Εχίνος θεωρεί αφητηρία και του αντίστοιχου τοπωνυμίου της περιοχής Σεργών ο Π. Παπαγεωργίου (Σέρραι, σ. 81). Την άποψη του ακολουθούν στη συνέχεια οι Κ. Βλάχος (*Η χειρόσησος του Αγ. Όρους*, σ. 195), J. N. Svoronos (ό.π., 1919, σ. 85 και πίν. XX) και πιο πρόσφατα οι Γ. Καφαντζίης (*Ιστορία Σεργών*, τόμ. 2ος, 1972 σ. 64 σημ. 1) και Δ. Σαμαράς (*Μακεδονικά* 19, 1979, σ. 422 σημ. 1), ενώ μια διαφορετική άποψη υποστήριξε παλιότερα ο Στ. Κυριακίδης (*Βυζαντινά Μελέται IV*, ΕΕΦΣΘ 3, 1934, σ. 326), θεωρώντας την αναφορά των βυζαντινών πηγών στη «χώρα του Αχιανού» ανθρωπωνυμικό όρο, που διασώζει το όνομα ενός πιθανού τοπικού γαιοκτήμονα-ιδιοκτήτη (πρβλ. την αναφορά «δίκαια του προέδρου του Αχιανού» στο έγγραφο του 1095 < Esphigmenou, αρ. 5η στ. 21.>).

107. Γαβριήλ Σταυρονικήτιανός, Γρηγ Παλ 4, 1920, σ. 739-742 και Μ. Ζαφειρίου, ό.π., (σημ. 36), σ. 5 σημ. 19 (αχρονολόγητο απόσπασμα του σουλτανικού κτηματολογίου -suret i defter, με συντοπική καταγραφή των κτημάτων της μονής στην Έξοβα).

108. Στο πρακτικό καταγραφής των κτημάτων της μονής Ιβήρων που συντάσσει τον Αύγουστο του 1047 ο «πρωτοσπαθάριος Ανδρόνικος», η πρώτη ουσιαστικά αναφορά στην Εξεβά μετά το χαμένο έγγραφο του Μιχαήλ Σεργβλία (1029), συνδέεται με την παρουσία της ανώνυμης κοντινής λίμνης (Ivignon I, αρ. 29, στ. 18). Μισό αιώνα αργότερα (Αύγουστος 1095) τα δύο τοπωνύμια («κάστρο Εξεβάς» και «χώρα Αχιανού») καταγράφονται στο ίδιο έγγραφο της μονής Εσφιγμένου (Esphigmenou, αρ. 5 στ. 21-22).

εκτιμήσεων, σε σχέση με το ανοικτό πάντα θέμα της σλαβικής διείσδυσης στην περιοχή, μεταξύ του 7ου και 10ου αιώνα¹⁰⁹. Σήμερα στα πλαίσια μιας γενικότερης κριτικής επανατοποθέτησης της ιστορικής έρευνας απέναντι στην ακατάσχετη βαρβαρολογία της πρόσφατης ακόμα δυτικοευρωπαϊκής ιστοριογραφίας, η αξιολόγηση παρόμοιων αναφορών φαίνεται να λειτουργεί ως συμπληρωματικό κυρίως στοιχείο, στη βάση της συνθετικής τους πάντα παραβολής με μια σειρά εξίσου σημαντικών και αμεσότερων άν' όχι πιο πειστικών ιστορικών και αρχαιολογικών κυρίως δεδομένων.

Το ζήτημα δεν αφορά τόσο τις αντικρουόμενες εκτιμήσεις για τον ειρηνικό ή όχι χαρακτήρα αυτής της διείσδυσης, όσο την εμβέλειά της και την πιθανή δυναμική της στο ενδεχόμενο διάσπασης του προϋπάρχοντος οργανωμένου πληθυσμιακού, διοικητικού, οικονομικού και πολιτιστικού πλαισίου της ελλαδικής χερσονήσου, στοιχείου ικανού να προκαλέσει πέρα από την αμέσως αισθητή δημογραφική αλλοίωση, μια σειρά από αναπόφευκτες σε κάθε τέτοια περίπτωση ανακατατάξεις, στα διάφορα επίπεδα κοινωνικής οργάνωσης του τόπου¹¹⁰.

109. Αφτηρητικό σημείο αναφοράς στην πλούσια ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία παραμένουν, μισό περίπου αιώνα μετά τη συγγραφή τους, οι μελέτες των Δ. Ζακυνθνού, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι. Συμβολαί εις την ιστορίαν του Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Αθήνα 1945 και P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l' époque romaine jusqu' au VIIIe siècle*, RH 211, 1954, σ. 265-308 (ανατύπωση στον τόμο *Essais sur le monde byzantin*, London 1980, μελέτη 1, σ. 265-308, όπου επανεκδίδονται μερικές απ' τις σημαντικότερες εργασίες του Γάλλου βυζαντινολόγου). Μια συνοπτική αλλά καιρίαια παρουσίαση των σημαντικών παραμέτρων του ζητήματος, βλ. στην πρόσφατη δημοσίευση της Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα, γενική επισκόπηση*, Αθήνα 1993, ενώ δύο πρόσφατες επίσης συστηματικές καταγραφές, συγγεντρώουν τη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία των τελευταίων πενήντα χρόνων (Θ. Μπαζαίου-Barabas, Κ. Νικολάου, *Ελληνικός χώρος και πρώτοι Σλάβοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, 6ος-15ος αι. Αναλυτική βιβλιογραφία 1941-1991*, Αθήνα 1992 και Γ. Μίντσης, *Ξενικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Μακεδονία. Το πρόβλημα των σλαβικών εποικισμών στη διεθνή βιβλιογραφία*, Βυζαντινά 15, 1995, σ. 155-176).

110. Χαρακτηριστικές είναι οι επισημάνσεις του Δ. Ζακυνθνού, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι...*, σ. 33-35. Σημαντικές όσο και αποκλίνουσες μεταξύ τους εκτιμήσεις για το χαρακτήρα των σλαβικών εγκαταστάσεων στον ελλαδικό χώρο και τους παράγοντες που ευνόησαν την πραγματοποίησή τους διατυπώνουν σε σχετικά πρόσφατες μελέτες τους οι Φ. Μαλιγκούδης, *Οι Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 13-14, 23, 27-28, 51 και Β. Παπούλια, *Το πρόβλημα της ειρηνικής διείσδυσης των Σλάβων στην Ελλάδα*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1453», ΕΜΣ Οκτώβριος 1992, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 255-256. Παρά την απουσία μιας γενικής μετωπικής σύγκρουσης, ανέφικτης έτσι κι αλλιώς με βάση τη χαλαρή έως ανύπαρκτη κεντρική οργάνωση των επιδρομέων και τον επαναλαμβανόμενο κατά διαστήματα χαρακτήρα των επιθέσεων τους, η συχνή δυναμική αντιπαράθεσή τους με τις βυζαντινές δυνάμεις δεν φαίνεται να δίνει στη σταδιακή διείσδυση και εγκατάστασή τους στα εδάφη της αυτοκρατορίας τα χαρακτηριστικά μιας ειρηνικής διαδικασίας. Οι αναφορές των πηγών για συγκρούσεις με το στρατό ή τους κατοίκους διαφόρων περιοχών που σπεύδουν να οργανώσουν την άμυνά τους και η παρελπόμενη αναστάτωση της κοινωνικής ζωής για δυό τουλάχιστον αιώνες, δείχνουν να ανατροπώνουν την εκτίμηση του Lemerle για την αλλοεθνή «ευλογία» που συμπλήρωσε φυσιολογικά «το στρατιωτικό, διοικητικό και δημογραφικό κενό του τόπου», οδηγώντας τον έτσι σε μια περίοδο οικονομικής ακμής και ευημερίας (P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium*, Galway, 1979, σ. 48 και *Les Miracles de Saint Demetrius et l'*

«Les grandes invasions ne sont plus, depuis longtemps, considérées en Occident comme un facteur de peuplement. On sait (ou on devine) que les peuples germaniques entrés dans l' Occident romain aux Ve et VI e siècles n' étaient constitués chacun que de quelques dizaines de milliers d' individus qui se sont repandus dans des zones déjà occupées par plusieurs millions de personnes. L' invasion slave dans les Balkans est-elle bien différente? C' est une question qu' on peut se poser. Existet-il, a haute époque, des traces de son importance?»¹¹¹. Η συγκριτική αξιολόγηση των ιστορικών, αρχαιολογικών και γλωσσολογικών δεδομένων της περιοχής αποκαλύπτει τη χαρακτηριστική αναλογία των επιστημόνων του J. M. Martin με την κατάσταση που διαμορφώνεται στον ελλαδικό τουλάχιστον χώρο κατά τη διάρκεια των σλαβικών επιδρομών, δίνοντας ταυτόχρονα μια ξεκάθαρα αρνητική απάντηση στο δεύτερο καίριο ερώτημά του.¹¹² Οι

histoire balkanique, στο Miracles, II, Paris 1981, σ. 183. Πρβλ. τα σχόλια του Χ. Μπακιρτζή στη νεότερη, επιμελημένη από τον ίδιο έκδοση των Θαυμάτων <Αγίου Δημητρίου Θαύματα, οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Αωνύμου, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 403, 416, κ.ά. >, στο τέλος της οποίας <σ. 439-468> παρατίθεται μεταφρασμένη στα ελληνικά ολόκληρη η μελέτη του Lemerle). Η κάθοδος των Σλάβων υπήρξε τόσο ειρηνική όσο και κάθε ανάλογο ιστορικό φαινόμενο που διαταράσσει το πλαίσιο οργάνωσης και ζωής ενός συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου. Μια τέτοια εκτίμηση δεν μπορεί να αναιρεθεί από το γεγονός της κατοπινής ειρηνικής συμβίωσης των σταθερά πια εγκατεστημένων ξενικών υπολειμμάτων με τους ντόπιους κατοίκους της περιοχής, στοιχείο που οδήγησε τελικά μέσα από την καθημερινή διαδικασία σχέσεων και το γενικότερο δικαιονομισμό της βυζαντινής εξουσίας, στην ενσωμάτωση και τελική αφομοίωση των εποίκων.

111. Σχόλια του J. M. Martin σε πρόσφατη εισήγηση του J. Lefort για το θέμα της πληθυσμιακής κατάστασης στην Ανατολική Μακεδονία ανάμεσα στον 9ο και τον 15ο αιώνα (*Hommes et richesses dans l' Empire byzantine*, tom. II, Paris 1991, ed. V. Kravari, J. Lefort, C. Morrisson, σ. 84). Η εισήγηση του J. Lefort δημοσιεύεται στις σελ. 63-82 του ίδιου τόμου.

112. Οι εκτιμήσεις του Δ. Ζακυθηνού για την έκταση και το χαρακτήρα της «μεγάλης ρωγμής» στην ιστορική συνέχεια του ελληνοισμού ανάμεσα στον 7ο και τον 9ο αιώνα, ενισχύονται από την πρόσφατη συνθετική παρουσίαση των ιστορικοαρχαιολογικών δεδομένων των τριών τελευταίων δεκαετιών που επιχειρεί ο Ι. Καραγιαννόπουλος, καταλήγοντας σε ανάλογες διαπιστώσεις. (D. Zakythinos, *La grande brèche dans la tradition historique de l' hellenisme du septieme au neuvieme siècle*. Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ουράνδον, τόμ. 3ος, Αθήνα 1966, σ. 300-324 και J. Karayannopoulos, *Zur Frage der Slavenansiedlung im griechischen Raum*, Αθήνα 1995). Σαν συνέπεια πια κι όχι αιτία της κρίσης που χαρακτηρίζει τον ελληνορωμαϊκό κόσμο στο σημαντικό αυτό διάστημα μετεξέλιξης και μετάβασής του από την Ύστερη Αρχαιότητα στο Μεσαίωνα, περιγράφονται επίσης οι σλαβικές επιδρομές, σε μια σειρά ειδικότερων αναφορών σε επιμέρους ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της πρωτοβυζαντινής πόλης και κοινωνίας. (J. M. Spieser, *La ville en Grèce du IIIe au VIIIe siècle*, στο Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin, Actes du colloque organisé par l' Ecole Française de Rome, Rome 12-14 mai 1982, Rome 1984, σ. 338, P. Lemerle, Conclusion - καταληκτικά σχόλια στις εργασίες του ίδιου συμποσίου, ό.π., σ. 503-506 και κυρίως 519 και Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1995, σ. 20-21 και 26-28). Η συγκριτική τέλος παραβολή των εξελικτικών παραμέτρων μορφής και λειτουργίας του οικιστικού δικτύου του ευαίσθητου μακεδονικού χώρου ανάμεσα στον 3ο και 9ο αιώνα, επιβεβαιώνει τη συμπληρωματική επίδραση των σλαβικών επιδρομών και εγκαταστάσεων του 6ου και 7ου κυρίως αιώνα στην περαιτέρω αποδιοργάνωση ενός κλονισμένου ήδη από τον 3ο αιώνα συστήματος, που ξεπερνώντας στη συνέχεια τους κραδασμούς των δυο κρίσιμων αυτών αιώνων, εμφανίζει τα πρώτα σημάδια διωρητικής, αμυντικής και εκκλησιαστικής αναδιάρθρωσης,

υπερβολές των πηγών, κατανοητές μέσα στο πλαίσιο των βασικών ιδεολογικών, φιλολογικών και χρονολογικών παραμέτρων καταγραφής τους, εμφανίζονται ιδιαίτερα ευάλωτες σε μια διαδικασία συγκριτικής παραβολής των δεδομένων τους με τα στοιχεία νεότερων αρχαιολογικών ερευνών και επισημάνσεων, που δείχνουν να αποκαθιστούν με μεγαλύτερη διαύγεια το εύρος και τη σημαντική των τότε γεγονότων.¹¹³ «Συμπληρωματικές» επίσης αναγνώσεις παλιότερων ευρημάτων ενισχύουν τις υπαρκτές εκτιμήσεις για το μικρό αναλογικά αριθμό αντικειμένων που μπορούν να αποδοθούν άμεσα στην παρουσία «βαρβαρικού» στοιχείου, επιβεβαιώνοντας παράλληλα τις πρόσφατες επισημάνσεις για διάρκεια και συνέχεια της ζωής πόλεων και περιφερειακών οικιστικών εγκαταστάσεων, η πλήρης καταστροφή των οποίων, ανάμεσα στο τέλος του 8ου και τις αρχές του 7ου αι., φάνταζε δεδομένη στις εκτιμήσεις της ιστορικής έρευνας μέχρι πριν λίγα χρόνια. Η μικρή, με βάση τα δεδομένα της προηγούμενης ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου, οικοδομική δραστηριότητα που κατά τόπους παρατηρείται στο διάστημα των δύο κρίσιμων αιώνων (8ος και 9ος) και η αξιολόγηση μιας σειράς νομισματικών κυρίως ευρημάτων αποκαλύπτουν, παρά τα μεγάλα ακόμη κενά στην αποκατάσταση ενός πλήρους δικτύου αρχαιολογικά ελεγμένων θέσεων σ' όλη την έκταση της χώρας, τα ιδιαίτερα γνωρίσματα ενός περιφερειακού οικονομικού συστήματος και τη δυναμική λειτουργίας του στη σκιά των ειδικών συνθηκών της περιοχής και της γενικότερης κρίσης που χαρακτηρίζει τη διοικητική και οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας.¹¹⁴

τις πρώτες ήδη δεκαετίες του 8ου αι. (Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας*, 4ος-6ος αι., Διδακτορική διατριβή, Γιάννενα 1984, σ. 216-219, 228-230, 279-281 και 287-289, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Η βυζαντινή Μακεδονία από τον ΣΤ΄ στον Θ΄ αιώνα. Πληθυσμιακή συγκρότηση-Διοικητική οργάνωση*, Νέα Εστία, τεύχος 1571, 1992, σ. 148-150 και 153-155, Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σ. 53-55 και J. Kodér, *Για μια εκ νέου τοποθέτηση της εφαρμογής της θεωρίας των κεντρικών τόπων. Το παράδειγμα της μεσοβυζαντινής Μακεδονίας*, στο: Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής, από την Αρχαιότητα στην Ενιαία Ευρώπη, Διεθνές Συνέδριο Ιστορικής Γεωγραφίας, Θεσσαλονίκη 25-27 Σεπτεμβρίου 1995, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 39-41).

113. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β1, σ. 349-350, Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σ. 29-31, 36-37 και Χ. Μπακιτζής, *Αγίου Δημητρίου Θαύματα* (βλ. παραπάνω), σ. 380, 400, 413-414, 419 και 426-428, όπου σχολιάζονται σχετικές αναφορές του Χρονικού της Μονεμβασίας και των δύο συλλογών θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου. Εκτενή αναφορά στο θέμα της ιστορικής αξιολόγησης των δύο σημαντικότερων για το θέμα των ολαβικών επιδρομών στον Ελλαδικό χώρο μεσαιωνικών κειμένων, βλ. στην κριτική τους έκδοση από τον P. Lemerle, *La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et legendaire*, REB 21, 1963, σ. 5-49 (κυρίως στις σελ 27-37 και 45-49) και *Miracles*, τόμ. I και II, Paris 1981 (κυρίως στις σελ. 171-193 του δεύτερου τόμου).

114. Τις αρνητικές και θετικές ενδείξεις της ολαβικής παρουσίας σε αρχαιολογικό επίπεδο (οπανιότητα νομισματικών ευρημάτων, απουσία έντονης οικοδομικής δραστηριότητας, εγκατάλειψη των μεγάλων παλαιοχριστιανικών βασιλικών από τη μια και παρουσία τάφων, κτιριακών κατασκευών ή κυρίως μικροαντικειμένων «βαρβαρικής» τεχνοτροπίας από την άλλη), προσδιορίζει με σαφήνεια ο Δ. Πάλλας, *Τα αρχαιολογικά τεκμήρια της καθόδου των βαρβάρων εις την Ελλάδα*, *Ελληνικά* 14, 1955-56, σ. 87-105, δίνοντας παράλληλα το πλαίσιο μιας πιο ρεαλιστικής αξιολόγησής

Στο γλωσσικό, τέλος, επίπεδο, παλιότερες γενικές εκτιμήσεις για το μικρό συγκριτικά αριθμό των διάσπαρτων στον ελλαδικό χώρο σλαβικών ή σλαβογενών τοπωνυμίων, έμμεση καταγραφή της εμβέλειας μιας ανάλωσης ξενόγλωσσης πληθυσμιακής ομάδας, αδύναμη να προκαλέσει ρήγμα στη γλωσσική και εθνική ομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού της περιοχής, επιβεβαιώνονται από πρόσφατες πιο ειδικές και περιορισμένες γεωγραφικά αναλύσεις. Η διαδικασία αυτή, στοχεύοντας σε μια πολλαπλή γλωσσολογική, τοπογραφική και κοινωνιολογική ακόμη προσέγγιση των δεδομένων, συντελεί καθοριστικά στην κατανόηση επιμέρους ζητημάτων του μηχανισμού καθόδου, εξάπλωσης, εγκατάστασης και τελικά ενσωμάτωσης των αλλοεθνών πληθυσμιακών ομάδων στο δίκτυο του ελληνικού πληθυσμού της περιοχής, στο διάστημα των αμέσως επόμενων αιώνων.¹¹⁵ Διά-

τους μέσα από την αποκατάσταση παλιότερων λαθεμένων εκτιμήσεων (πρβλ. τις πιο πρόσφατες επισημάνσεις του ίδιου, στο περιοδικό *Byzantinobulgarica* 7, 1981, σ. 316-318 και τις ανάλογες μεθοδολογικές παρατηρήσεις των Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β1, σ. 355-359, P. Lemerle, *Miracles*, II, σ. 183 σημ. 281-b, Sp. Bryonis, *The evolution of Slavic society and the slavic invasions in Greece*, *Hesperia* 50, 1981, σ. 379-380, Α. Αβραμέα, *Νομισματικοί θησαυροί και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο*, 6ος-7ος αι., *Σύμμεικτα* 5, 1983, σ. 49-90 <κυρίως σ. 86-89> και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σ. 29-31). Οι επισημάνσεις του για συνέχεια της ζωής μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 8ου αιώνα, στην «κατεστραμμένη»(;) από τις σλαβικές επιδρομές Νέα Αγχίαλο (ό.π., σ. 102-105), βρίσκουν ένα χαρακτηριστικό παράλληλο στα νεότερα ανασταφικά δεδομένα των Φιλίπων και της ευρύτερης περιοχής τους, που βεβαιώνουν την ανάλογη ιστορική συνέχεια μιας ακόμα «έρημης», με βάση προηγούμενες απόψεις, κατά το ίδιο διάστημα πόλης. (Χ. Μπακιρτζής, *Η ημέρα μετά την καταστροφή στους Φιλίππους*, στο: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, Αθήνα 1989, σ. 695-710).

115. Η μελέτη του Μ. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, παραμένει παρά τις μεθοδολογικές αδυναμίες και το πλήθος των λαθεμένων αναφορών που περιέχει, η σημαντικότερη συνθετική προσπάθεια καταγραφής και αξιολόγησης των σλαβικών τοπωνυμίων της Ελλάδας. Στη διορθωτική ανάγνωση πολλών από τα θεωρούμενα ως σλαβικά τοπωνύμια που περιέχουν οι κριτικές εργασίες των Κ. Αμαντου, *Οι Σλάβοι εις την Ελλάδα*, *BNJ* 17, 1939-1943, σ. 210-221, Δ. Γεωργιάκα, *Beitrage zur Deutung als Slavisch erklärter Ortsnamen*, *BZ* 41, 1941, σ. 351-381 και 42, 1943-1949, σ. 384-419, Δ. Ζακυνθνού, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι και αι σλαβικά τοπωνύμια*, *Νέα Εστία* 35, 1944, σ. 485-490 και 536-542 και τέλος του Α. Χατζή, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι*, *Αθήνα* 56, 1952, σ. 69-84, ας προστεθούν οι σημαντικές μεθοδολογικές παρατηρήσεις του Δ. Ζακυνθνού (*Οι Σλάβοι εν Ελλάδι*, Αθήνα 1945, σ. 67-82) και πιο πρόσφατα των Αικ. Χριστοφιλοπούλου και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου (*Ιστορία*, Β1, σ. 354-355 και *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σ. 67-71), μέσα από τις οποίες προσδιορίζεται με σαφήνεια το πλαίσιο συγκριτικής αξιολόγησής τους. Αναφορά στα επιμέρους χαρακτηριστικά των σλαβικών εγκαταστάσεων στην Πελοπόννησο, Ήπειρο και Μακεδονία μέσα από μια ανάλογη θέρωση και αξιοποίηση των τοπωνυμικών κυρίως μαρτυριών των περιοχών αυτών, βλ. στις εργασίες των J. Koder, *Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland*, *BZ* 71, 1978, σ. 315-331 (Νότια Θεσσαλία, Στερεά και Πελοπόννησος), Μ. Κορδώση, *Η σλαβική εποίκιση στην Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια*, *Δωδώνη* 10, 1981, σ. 381-446, Ph. Malingoudis, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands*, 1. *Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani*, Wiesbaden 1981 και *Toponymy and History. Observations concerning the Slavonic Toponymy of the Peloponnese*, *Cyrrillomethodianum* 7, 1983, σ. 99-111, J. Koder, *Προβλήματα της σλαβικής εποίκισης και τοπωνυμίας στη Μεσαιωνική Ήπειρο*, *Ηπ Χρον* 24, 1982, σ. 9-35 και Fr. Brunet, *Sur l' hellenisation des toponymes slaves en Macedoine byzantine*, *TM* 9, 1985, σ. 235-265. Η δημοσίευση αυτή αποτελεί επιτομή μιας ομότιτλης εκτενέστε-

σπαρτοι αρχικά σε μικρές αυτόνομες γεωργοποιομενικές ομάδες, εγκαταστημένες σε δυσπρόσιτες και απομονωμένες περιοχές μακριά από τα παράλια, τους μεγάλους οδικούς άξονες και τις οχυρές εγκαταστάσεις του βυζαντινού στρατού, τρεις περίπου αιώνες αργότερα οι άλλοτε επιδρομείς εμφανίζονται σαν γείτονες των ελλήνων κατοίκων σε μικτούς συνήθως οικισμούς, έχοντας στο μεταξύ αποκτήσει τα γνώριμα σ' όλο τον αγροτικό πληθυσμό της περιοχής χαρακτηριστικά του μικροκαλλιεργητή που συνεπάγεται η καθημερινή επαφή μαζί του, στα πλαίσια ενός κλειστού εμπορικού συστήματος ανταλλαγής προϊόντων που φαίνεται κυρίως να χαρακτηρίζει τις μεταξύ τους σχέσεις¹¹⁶. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, όπου και όταν χρειαζόταν για τον κατευνασμό εξεγέρσεων τοπικού συνήθως χαρακτήρα, η σταδιακή ένταξη στον κεντρικό διοικητικό, οικονομικό και αμυντικό σχεδιασμό της αυτοκρατορίας, η εποικιστική και δημογραφική πολιτική του βυζαντινού κράτους και τέλος ο βαθμιαίος εκχριστιανισμός της πλειοψηφίας των εντός των συνόρων της αυτοκρατορίας σλάβων, πριν την ανάληψη της ανάλογης επίσημης δραστηριότητας στο εξωτερικό τον 9ο και 10ο αιώνα, αποτέλεσαν τα μέσα ενσωμάτωσής τους στο κοινωνικό status της εποχής, τα σαφή ελληνικά χαρακτηριστικά του οποίου, σε πληθυσμιακό και πολιτιστικό κυρίως επίπεδο, οδήγησαν σύντομα μέσα από καθημερινές διαδικασίες τριβής και σχέσεων τους απογόνους των παλιών επιδρομέων στην πλήρη αφομοίωση και τον εξελληνισμό τους.¹¹⁷

ρης μελέτης που κατατέθηκε τον Σεπτέμβριο του 1981 σαν διπλωματική εργασία στο Université de Paris - IV, U. E. R. de Grec (Brunet, Toponymes slaves).

116. Οι επισημάνσεις των Μ. Κορδώση, ό.π., σ. 425-427 και J. Koder, *Ηπ. Χρον.* 24, 1982, σ. 14 και 23-28 για τη διασπορά των σλαβικών εγκαταστάσεων στην Πελοπόννησο και την Ήπειρο, χαρακτηρίζουν, με μικρές μάλλον κατά περίπτωση αποκλίσεις, το ανάλογο φαινόμενο σ' όλη την έκταση της ελλαδικής χερσονήσου (πρβλ. Fr. Brunet, ό.π., σ. 258).

117. Τους παράγοντες, που καθόρισαν τη σταδιακή ένταξη και αφομοίωση της μεγάλης πλειοψηφίας των εγκατασπαρμένων στη μεσαιωνική Ελλάδα σλαβικών ομάδων, αναλύουν διεξοδικά, αν και με διαφορετικά συχνά κριτήρια αξιολόγησης, οι Δ. Ζακυνθός, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι*, Αθήνα 1945, σ. 33-35 και 87-102, V. Tapkova-Zaimova, *Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macedoine et en Grèce*, *Et Balk* 1, 1964, σ. 111-123 (ενδεικτική συνοπτική καταγραφή των εκτιμήσεων και θεωρήσεων της «άλλης πλευράς»), P. Charanis, *On the Demography of Medieval Greece: a problem Solved*, *Balkan Studies* 20, 1979, σ. 193-218 (κυρίως σ. 216-218), P. Lemerle, *Miracles*, II, σ. 186-189 και 191-193, Φ. Μαλιγκούδης, *Οι Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988 (βλ. κυρίως τις επισημάνσεις των σελ. 13-17, 77-79 και 101-103) και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικά εγκαταστάσεις*, σ. 44-71. Ανάλογες είναι και οι γενικές διαπιστώσεις των Γ. Θεοχαρίδη, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους χρόνους*, 285-1354, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 184-189, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β1, σ. 361-372 και πιο πρόσφατα του Χ. Μπακιτζή στο σχολιασμό των πρώιμων συναφών αναφορών που διασώζουν οι συλλογές θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου (ό.π., σ. 416-419). Είναι φανερό ότι οι σχετικές με τον ελλαδικό χώρο αυτές επισημάνσεις δεν αφορούν βιοραιοτέρους επαρχίες της βαλκανικής ενδοχώρας, όπου επικρατούν το ίδιο διάστημα εντελώς διαφορετικές πληθυσμιακές αναλογίες. Το βυζαντινό κράτος ωστόσο φαίνεται να ακολουθεί και εκεί μια πετυχημένη στις γενικές της παραμέτρους πολιτική πολιτιστικής, στρατιωτικής και διοικητικής προσέγγισης και «ενσωμάτωσης» των πολυπληθών και συμπαγέστερων σλαβικών φύλων που έχουν εγκατασταθεί μόνιμα πια

Μέσα στο γενικό αυτό πλαίσιο θεώρησης ή καλύτερα αναθεώρησης των ιστορικών δεδομένων, πώς αξιολογούνται οι σχετικές με την περιοχή του κάτω Στρυμόνα ιστορικές αναφορές και εκτιμήσεις; Νοτιότερη απόληξη ενός από τους βασικούς φυσικούς άξονες πρόσβασης των Σλάβων προς τη Μεσόγειο η γύρω από τις εκβολές του ποταμού αυτή περιοχή, θεωρήθηκε, με βάση τις αναφορές των πηγών και τα κατάλληλα γεωφυσικά χαρακτηριστικά της (ελώδεις εκτάσεις που περιβάλλονται από τους δασωμένους ορεινούς όγκους του Κερδουλίου και του Παγγαίου), πιθανή εστία εγκατάστασης σημαντικού αριθμού σλαβικών ομάδων ανάμεσα στον 7ο και 9ο αιώνα.¹¹⁸ Η παραβολή ωστόσο των ιστορικών πληροφοριών με τα δεδομένα νεότερων αρχαιολογικών ερευνών στο χώρο της Ανατολικής Μακεδονίας και η αξιολόγηση του τοπωνυμικού υλικού της γύρω από τη λίμνη του Αχινού περιοχής τροποποιούν αισθητά την εικόνα για την κατάσταση που διαμορφώνεται εκεί, τους τρεις αυτούς «σκοτεινούς» για την ιστορική έρευνα αιώνες. Συνδυάζοντας τα αποτελέσματα των ανασκαφών του στους Φιλίππους με τις γενικές αναφορές του βιβλίου των «Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου» και άλλων μεταγενέστερων βυζαντινών ιστορικών, ο P. Lemerle αποδίδει την «καταστροφή» και ερήμωση του σημαντικού αυτού ρωμαϊκού και παλαιοχριστιανικού μακεδονικού κέντρου στις σλαβικές επιδρομές του τέλους του 6ου και των αρχών του 7ου αιώνα, περίοδο που σηματοδοτεί την αδιαφιλονίκητη για τον ίδιο κυριαρχία των Σλάβων στη μεταξύ Αξιού και Νέστου, πλην της Θεσσαλονίκης, παραλιακή ζώνη της Μακεδονίας, στο διάστημα των δύο επόμενων αιώνων.¹¹⁹ Την άποψή του αυτή ενισχύει αξιοποιώντας μια αναφορά του «Βίου του Αγίου Γρηγορίου του Δεκαπολίτη» (αρχές 9ου αι.), καθώς το πολυσχολιασμένο επεισόδιο της σύλληψης του αγίου από Σλάβους ληστές στην περιοχή των εκβολών του Στρυμόνα(ς), ερμηνεύεται από τον ίδιο σαν απόδειξη της πλήρους σλαβικής κυριαρχίας και της αντίστοιχης αδυναμίας του βυζαντινού κράτους να διασφαλίσει την απρόσκοπτη οδική επικοινωνία Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης.¹²⁰ Με μια

στις περιοχές γύρω από το Δούναβη. Η διαπίστωση αυτή δε μειώνει τη σημαντική συνεισφορά των μετέπειτα χριστιανικών σλαβογενών λαών της βαλκανικής, στην πνευματική κυρίως ακτινοβολία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τους τρεις τελευταίους αιώνες ύπαρξης και ακμής της.

118. P. Lemerle, *Invasions et migrations...*, RH 211, 1954, σ. 276 και Fr. Brumet, ό.π., σ. 254-257. Για τη σλαβική διείσδυση στην περιοχή του Στρυμόνα ανάμεσα στον 7ο και τον 10ο αιώνα, βλ. Στ. Κυριακίδης, *Θεσσαλονίκια Μελετήματα I: Αι περί τον Στρυμόνα και την Θεσσαλονίκηνη σλαβικάί εποικήσεις κατά τον μέσον αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 8-17, Δ. Ζακυθινός, *Οι Σλάβοι εν Ελλάδι*, Αθήναι 1945, σ. 29-33, Γ. Θεοχαρίδης, ό.π., σ. 179-180, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Μακεδονία: Σχεδιάγραμμα για την εποχή από τα τέλη του ΣΤ΄ μέχρι τα μέσα του Θ΄ αιώνα*, Βυζαντινά 12, 1983, σ. 16, 22-24 και 57.

119. P. Lemerle, *Philippe et la Macedoine orientale a l'epoque chretienne et byzantine*, Paris 1945, p. 113-118 και Miracles, II, σ. 112-117, 184 και 187-189.

120. P. Lemerle, *Philippe*, ό.π., σ. 131-132 και Miracles, II, σ. 192 σημ. 304 (πρβλ. F. Dvornik, *La Vie de Saint Gregoire le Decapolite et les Slaves macedoniens au IXe siècle*, Paris 1926, σ. 29-31

σειρά πρόσφατων ωστόσο δημοσιεύσεων του ο καθηγητής Ι. Καραγιαννόπουλος ανέτρεψε την παγιωμένη από τα μέσα του αιώνα μας αυτή αντίληψη, αποδεικνύοντας ότι οι σποραδικές εγκαταστάσεις των Σλάβων και ο ευκαιριακός ληστροικός χαρακτήρας των επιδρομών τους, με ορμητήριο τη βαλτώδη περιοχή ανάμεσα στη βορειοδυτική απόληξη του Παγγαίου και τη λίμνη του Αχινού, δεν ήταν ικανές να αμφισβητήσουν τη βυζαντινή κυριαρχία, ούτε παράλληλα να διακόψουν τη σημαντική, για τη διοικητική, οικονομική και αμυντική κυρίως λειτουργία του κράτους επικοινωνία, της πρωτεύουσας με τη Θεσσαλονίκη, μέσω της Εγνατίας.¹²¹ Η απουσία συναφών αρχαιολογικών ευρημάτων «βαρβαρικής» προέλευσης στην ευρύτερη περιοχή της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα επιβεβαιώνει την εκτίμηση αυτή, ενισχύοντας έμμεσα την υπόθεση μιας περιοδικού μάλλον χαρακτήρα εγκατάστασης.¹²² Έτσι, τα σλαβικά τοπωνύμια και ονόματα που συναντάμε στις σχετικές με την περιοχή αναφορές των αγιορείτικων εγγράφων ανάμεσα στον 11ο και τον 14ο κυρίως αιώνα, μοναδική, πέρα από τις γενικές αναφορές των πηγών, μαρτυρία και κατάλοιπο ενός προηγούμενου χρονικά φαινομένου, αποδεικνύονται με βάση την έλλειψη αμεσότερων αρχαιολογικών δεδομένων ιδιαίτερα χρήσιμα, σαν στοιχεία προσδιορισμού του εύρους και του χαρακτήρα των σλαβικών εγκαταστάσεων και των συνεπειών τους στην πληθυσμιακή σύσταση της περιοχής, λίγο πριν το τέλος της πρώτης χιλιετίας.¹²³

και 54 στίχ. 23-24). Ο ίδιος ωστόσο φαίνεται να ακυρώνει σε επίπεδο συνεπειών τη σημασία αυτής της κατάστασης, καθώς ανάμεσα στις σημαντικές καταληκτικές του παρατηρήσεις υπογραμμίζει την από μεριάς «ελληνικής διοίκησης και ελληνικού πολιτισμού ανάκτηση της περιοχής», τους αμέσους μετά τη «σκοτεινή περίοδο» των σλαβικών επιδρομών αιώνες, μέσω μιας διαδικασίας όπου η παρουσία της Θεσσαλονίκης και του Αγίου Όρους διαδραμάτισαν καθοριστικό, σε οικονομικό και πολιτισμικό αντίστοιχα επίπεδο, ρόλο (Philippe, ό.π., σ. 515-516).

121. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινουπόλεως κατά τους 7ο-9ο αιώνες*, ΕΕΦΣΘ 22, 1984, σ. 211-229, *L' inscription protobulgare de Direkler*, Athènes 1986 (κυρίως στις σελ. 16-17 και 48) και *Les Slaves en Macedoine. La pretendue interruption des communications entre Constantinople et Thessalonique du 7eme au 9eme siecle*, Athènes 1989 (κυρίως στις σελ. 11-13 και 25-31). Μια άλλη επίσης άποψη για την «μετά την καταστροφή ημέρα στους Φιλίππους» και τη συνέχεια της ελληνικής παρουσίας στην έρημη κατά τον Lemerle πόλη και τη γειτονική ενδοχώρα του Παγγαίου, παρουσίασε στην πρόσφατη ομότιτλη εργασία του ο Χ. Μπακιρτζής (βλ. παραπάνω, σημ. 114).

122. Εξαιρέση αποτελούν τα λεγόμενα «πρόχειρα κτίσματα» και κάποια όστρακα σλαβικής κερραμικής που εντοπίστηκαν στους Φιλίππους (Στ. Πελεκανίδης, *Ανασκαφαί Φιλίππων*, ΠΑΕ 1971, σ. 83-85 και P. Aupert - P. Bottini, *Phillipes*, BCH 103, 1979, σ. 624, 626 εικ. 14 και 104, 1980, σ. 703 και 707). Για τη βυζαντινή επίσης προέλευση της θεωρούμενης ως σλαβικού τύπου χάλκινης πόρπης που βρέθηκε σε τάφο μέσα στο κατεστραμμένο από σεισμό στις αρχές πιθανά του 7ου αι. «Οκτάγωνο» της ίδιας πόλης, βλ. Γ. Γούναρης, *Χάλκινες πόρπες από το Οκτάγωνο των Φιλίππων και την Κεντρική Μακεδονία*, Βυζαντινά 4, 1984, σ. 47-59.

123. Παράμετρος που βρίσκεται στο κέντρο της συλλογιστικής του Fr. Brunet, με βάση τα εισαγωγικά του κιάλας σχόλια (ό.π., σ. 235-237), σε μια καταρχήν γλωσσολογική, κρίνοντας από τον τίτλο της, μελέτη.

Παραπέμποντας σε βυζαντινά έγγραφα της μονής Χιλανδαρίου, ο Στ. Κυριακίδης υποστηρίζει, σε μια πρώτη αναφορά του, τη σλαβική αφετηρία των τοπωνυμικών «Νεβόλιανη, Πρεκλείστα, Εξιβά και Γόριανη», σημειώνοντας παράλληλα τη διασπορά τους σ' ένα κατά πολύ μεγαλύτερο αριθμό ελληνικών τοπωνυμικών όρων («Χάντακας, Καστρί, Λειψοχώριον, Κούτζη, Μαροβίντζη, Υπάτου, Καλαμίτζι <ρυνάκι στα όρια του Λειψοχωρίου>, Μελίτζιανη, Πελέα, Λίτρα, <“ράχη” ανάμεσα στα χωριά Χουδηνά και Ευνούχου> Βρουλλοχώρι, Χουδηνά, Γεωργιλλά»)¹²⁴. Στα ίδια έγγραφα αναφέρεται ένα ακόμη χωριό με ελληνικό όνομα που παρακάμπτει ο Κυριακίδης («χωριόν του Ευνούχου»), ενώ η σλαβική ετυμολόγηση των τοπωνυμικών Μαροβίντζη, Μελίτζιανη και Χουδηνά που φαίνεται να αγνοεί ο ίδιος, δεν επηρεάζει την εκτίμησή του για την αναλογία ανάμεσα στους ελληνικούς και τους σλαβογενείς όρους της περιοχής¹²⁵. Δύο χρόνια αργότερα ο Μ. Vasmer συμπεριλαμβάνει στον κατάλογο σλαβικών τοπωνυμίων του ελλαδικού χώρου, που δημοσιεύει, τα χωριά Γόριανη, Γορεατζή, Εξεβά, Μελίτζιανη και Νεβόλιανη, προσθέτοντας τα γνωστά επίσης μεσαιωνικά και νεότερα τοπωνυμικά της περιοχής Κρούσοβον, Μότσιαλη (τοποθεσία κοντά στο Κρούσοβο), Μούντζιανη και Χούμνικον.¹²⁶ Ο Vasmer

124. Στ. Κυριακίδης, ό.π., σ. 12-13 (Chilandar, αρ. 38: Σεπτέμβριος 1318 κ.ά.). Ο Κυριακίδης δεν παραθέτει καμιά ειδικότερη ετυμολογική πρόταση για τα τέσσερα σλαβικά, σύμφωνα με την άποψή του, τοπωνύμια. Μια πρώτη αναφορά στον οικιστικό ή γεωφυσικό χαρακτήρα και τη θέση των τοπωνυμίων, που σχολιάζονται στο κείμενο, δίνεται στη συνέχεια, στις σχετικές με την ετυμολόγηση του κάθε όρου παρατηρήσεις. Περισσότερα στοιχεία για το ίδιο θέμα καθώς και μια πλήρη καταγραφή των αναφορών τους στα μοναστηριακά έγγραφα του 11ου-14ου αιώνα, βλ. στο ιστορικοτοπογραφικό σχέδιασμα της περιοχής, στο τέλος της εργασίας μας.

125. Βλ. παρακάτω, σημ. 126 (Μελίτζιανη), 131 (Μαροβίντζη) και 138 (Χουδηνά).

126. Μ. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, ό.π., 1941, σ. 194 αρ. 95: Νεβόλιανη (όπου λαθεμένα η σχετική αναφορά των χειρογράφων Zographou, αρ. 29 και 37, συνδέεται με ομώνυμο τοπωνύμιο της περιοχής Φλώρινας) και σ. 220 αρ. 62: Νεόλιανη (όπου η αναφορά του διαφοροποιημένου αυτού τύπου, στο δεύτερο από τα χειρόγραφα της μονής Ζωγράφου, αποδίδεται σε ανάλογο τοπωνύμιο της περιοχής Σεργών, χωρίς να δίνεται κάποιο επιπλέον ετυμολογικό στοιχείο), σ. 207 αρ. 73: Μελίτζιανη (meliniku-melinica: μύλος και -jane: κατάληξη με εθνικοτοπική - δηλωτική των κατοίκων ενός τόπου σημασία, melinicanе: κάτοικοι της περιοχής-χωριού των μύλων, μυλωνάδες). Η χαρακτηριστική με βάση τις αναφορές των πηγών απουσία υδρομύλων, στην περιοχή του οικισμού (πρβλ. αντίθετα την περίπτωση της γειτονικής Έξοβας), κάνει προβληματική την αποδοχή μιας τέτοιας άποψης. Ο Η. Gregoire (Byz. 21, 1951, σ. 280) σχολιάζοντας το ανάλογο(;) όνομα Μελιγγοί, προτείνει μια διαφορετική ετυμολόγηση του όρου Melnik, από το melj: αμμώδες, αβεσιτώδες έδαφος (περιοχή με ανάλογη εδαφική σύσταση). Την ελληνική ετυμολόγηση του όρου από το όνομα του λαχανικού «μελιντζάνα» επαναπρότεινε πρόσφατα ο Α. Thavoris (Cyrillomethodianum 3, 1975, σ. 206). Σελ. 208 αρ. 77: Μούντζιανη (το τοπωνύμιο αναζητείται λαθεμένα κοντά στην Ιερισσό, ενώ δε γίνεται σαφής αναφορά στην ετυμολόγησή του), σ. 215 αρ. 12: Γόριανη-Γορεατζή (gora: βουνό, δάσος ή gore: ψηλά, επάνω και -jane: κάτοικοι ενός βουνού ή υψώματος, βουνίσιοι), σ. 216 αρ. 22: Έξιοβα, Έξοβά, Εξιβαί (όπου αναφέρεται και το γνωστό ομώνυμο χωριό της Θεσσαλίας, χωρίς να προτείνεται κάποια ειδικότερη ετυμολογική ή ερμηνευτική ανάγνωση του όρου), σ. 218 αρ. 42: Κρούσοβον (krusa: αγλάδι, αγλαδιά και Krusevo: Αχλαδότοπος) σ. 219 αρ. 56: Μότσιαλη (από τα σλαβογενή mocaг-mocal: ελώδης τόπος, βούρκος, τέλμα) και σ. 223 αρ. 110: Χούμνικον (Chimnik: τόπος με λόφους).

παραλείπει το σλαβογενές, σύμφωνα με τον Κυριακίδη, τοπωνυμικό Πρεκλίστα, ενώ μάλλον απίθανη είναι η ετυμολόγηση που προτείνει για το Χούμνικον¹²⁷. Στον κατάλογό του τέλος, καταγράφονται το τοπωνύμιο της Ζίχνης Λόκουβα και δύο ακόμα γνωστά τοπωνύμια της περιοχής Τρικάλων και Λαμίας (Σουσίτσα και Ζητούνιον), η παρουσία των οποίων σαν ονόματα οικισμών στην περιοχή της δυτικής όχθης του Στρυμόνα, άγνωστη στον Vasmer, μας είναι σήμερα γνωστή μέσα από πρόσφατες σχετικά δημοσιεύσεις των βυζαντινών αρχείων των μονών Εσφιγμένου και Ιβήρων¹²⁸.

Βασισμένος κυρίως στις δημοσιεύσεις της σειράς Actes de l' Athos των αρχών του αιώνα μας αλλά και σε δύο νεότερες συλλογές αγιορειτικών βυζαντινών εγγράφων του Fr. Dölger¹²⁹, ο I. Dujcev δημοσίευσε το 1962 ένα μακρύ κατάλογο 220 περίπου τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών όρων σλαβικής κατ' αυτόν ετυμολόγησης, από τον ελλαδικό, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, χώρο¹³⁰. Στις γνωστές από τον Vasmer περιπτώσεις της Εζεβάς, του Κρούσοβου, της Μελίτζιανης και της Νεβόλιανης, προστίθενται τώρα τα τοπωνύμια της ίδιας περιοχής Δρεβανά Λούκοβα («λακκόσταμα» ανάμεσα στα χωριά Έξοβα και Μελίτζιανη), Μαραβίντζι-Μαραβιζόλακκος, Πρεκλείστα και Σουσίτσα¹³¹.

127. Η συνήθης τοπωνυμική κατάληξη -ista υποδηλώνει τη σλαβική προέλευση του όρου που αναφέρεται πιθανά στα γεωφυσικά χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης περιοχής (pre, preko: πριν, πέρα, επάνω). Για το Χούμνικον και την ετυμολόγησή του, βλ. Μ. Ζαφειρίου, *ό.π.*, (σημ. 29), σ. 56-60.

128. M. Vasmer, *ό.π.*, σ. 97: Σουσίτσα (suhu-susica: ξερός-ξεροπόταμος), σ. 105 αρ. 24: Ζητούνι (zito, zitip-zitino: σιτάρι-σιταρότοπος. Για τον ίδιο όρο, βλ. παραπάνω σημ. 23 και 82) και σ. 207 αρ. 62: Λόκουβα (loky-lokune: έλος, τέλμα).

129. Actes de l' Athos I, Actes de Xenophon, III, Actes d' Esphigmenou, IV, Actes de Zographou και V, Actes de Chilandar. Fr. Dölger, *Aus en Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948 και Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für des Athoskloster Iberon, München 1949. Στην ίδια μελέτη σταχυολογούνται ανάλογοι όροι από την παλιότερη συλλογή των F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, IV-VI, Vindobonae 1871-1890, καθώς και από έγγραφα του δημοσιευμένου το 1955 από τον A. Guillou Αρχείου της μονής Τιμίου Προδρόμου (A. Guillou, *Les archives de Saint Jean Prodrome sur le Mont Menecée*, Paris 1955), που ωστόσο δεν αφορούν την περιοχή της δυτικής όχθης του Στρυμόνα.

130. I. Dujcev, *Slavjanski mestni i licni imena vur vizantijskite opisni knjigi* (Noms de lieux et de personnes slaves dans les documents byzantins), Izvestija na instituta na bulgarski jezik 8, Sofia 1962, σ. 197-215.

131. *Ό.π.*, σ. 207: Δρεβανά Λούκοβα (σλαβικό Drevna Lokva, από το drevinji - παλιό και loky, lokune - τέλμα, λιμνάζοντα ύδατα), Εζεβά (σλαβ. Ezevo: ο Dujcev παραπέμπει απλά στον Vasmer χωρίς κάποιο επιπλέον ετυμολογικό σχόλιο), σ. 209: Κρούσοβος (το τοπωνύμιο, σχολιασμένο ήδη από τον Vasmer, εξετάζεται παράλληλα με το ανάλογο τοπωνυμικό «Παλαιά Κρούσιοβα - Αχλάδα» της περιοχής Ιερισσού), σ. 210: Μαραβίντζιν και Μαραβιζόλακκος (σλαβ. Mravici, από το ανάλογο mravij: μυρμήγκι), Μελίτζιανη (ακολουθώντας τον Vasmer το θεωρεί εξελληνισμένη μορφή του σλαβικού melnicane, από το αντίστοιχης προέλευσης melniku - melnica: μύλος), σ. 211: Νεβόλιανη (σλαβ. Nevoliiane: ο Dujcev παραπέμπει στον Vasmer, χωρίς και πάλι να προτείνει κάποιο στοιχείο ετυμολόγησης του όρου) και σ. 212: Πρεκλείστα (σλαβ. Preklista, χωρίς κανένα επιπλέον ετυμολογικό στοιχείο). Ο Dujcev (σ. 214) επισημαίνει την παρουσία του τοπωνυμικού Σουσίτσα

Σχολιάζοντας λίγο αργότερα ο ίδιος βούλγαρος ερευνητής την καταγραφή ανάλογων όρων σε έγγραφα της μονής Εσφιγμένου¹³², επανέρχεται στο θέμα της σλαβικής ετυμολόγησης των τοπωνυμικών Δρεβανά Λούκοβα, Εξιβά, Κρούσοβο, Λούκοβα και της γνωστής ήδη στον Vasmer Μούντζιανης, προτείνοντας μια ανάλογη ετυμολόγηση για το όνομα του χωριού Ζίντζος και τα μικροτοπωνύμια της περιοχής Κρούσοβου Βυσίνα, Ντζίριστα και Πέρνιτσα που καταγράφονται πρώτη φορά σε έγγραφα του συγκεκριμένου αρχείου¹³³.

Πιο πρόσφατα ο Fr. Brunet αναλύοντας τη διαδικασία εξελληνισμού των σλαβικών τοπωνυμίων της Βυζαντινής Μακεδονίας ανάμεσα στον 10ο και 15ο αιώνα, αναγνωρίζει στις αναφορές των αθωνικών κυρίως εγγράφων μια μεγάλη συγκριτικά με άλλες περιοχές συγκέντρωση ανάλογων όρων στη γύρω από τη λίμνη του Αχινού πεδινή ζώνη του κάτω Στρυμόνα.¹³⁴ Στον κατάλογο που επισυνάπτει συμπεριλαμβάνει, πέρα από κάποιες γνωστές ήδη στους Vasmer και Dujcev περιπτώσεις (Βυσίνα, Δρεβανά Λόκουβα, Λόκουβα, Μούντζιανη και Νεβόλιανη),¹³⁵ τα τοπωνύμια της ίδιας περιοχής Βούχαβον («αγρίδιον» - οικισμός

(Susica) στην περιοχή του κάτω Στρυμόνα (βλ. στον Vasmer, ό.π., σ. 97, σχόλια σε ανάλογο τοπωνύμιο των Τριγάλων), ενώ οι παρατηρήσεις του στις γνωστές επίσης από τον Vasmer περιπτώσεις της Γόριανης και της Λούκοβας (σλαβ. Gorianj-Goriane και Loukono, σ. 205 και 209), αφορούν, παρά την σύγχυση στις αναφορές των πηγών που χρησιμοποιεί, τα ανάλογα τοπωνύμια της περιοχής Σερρών-Ζίχνης.

132. I. Dujcev, *Slavica dans les Acta Athoa I*, *Byzantinobulgarica* 5, 1978, σ. 289-296. Η μελέτη βασίζεται στη σχολιασμένη από τον J. Lefort έκδοση του αρχείου της Εσφιγμένου (*Archives de l' Athos VI, Actes d' Esphigmenou*, Paris 1973).

133. Ό.π., σ. 292: «Βυσίνα» (σλαβικό vyse-vysene, ύψος-ύψωμα, λόφος) «Εξεβά» (σλαβ. Ezevo), σ. 293: «Κρούσοβος» (σλαβ. Krusono), «Λούκοβα» (σλαβ. Loukono), σ. 294: «Ντζίριστα» (σλαβ. Dziriste ή Tziriste), «Πέρνιτσα» (σλαβ. pernik, πιτέρι) σ. 296: «Δρεβανά Λούκοβα» (σλαβ. Drevna Lukova), «Ζίντζου» (από το παλαιοσλαβικό zito: σιτάρι) και «Μούντζιανης», για την πιθανή, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, σλαβική προέλευση του οποίου δεν δίνει κανένα επιπλέον διευκρινιστικό στοιχείο.

134. Fr. Brunet, ό.π., TM 9, 1985, σ. 254-257 σημ. 64, 68-70 και 72. Κατάλογο των εκδόσεων των αγιορειτικών αρχείων που αποτελούν το βασικό ιστορικό υπόβαθρο του Γάλλου ερευνητή, βλ. στην αρχή της μελέτης (σ. 235 και 236).

135. Βλ. παραπάνω, σημ. 126, 131 και 133. Για τα τοπωνύμια Βυσίνα, Δρεβανά Λόκουβα και Λόκουβα βλ. Fr. Brunet, ό.π., σ. 260 αρ. 18, 261 αρ. 32 και 262 αρ. 48. Συμπληρώνοντας τον Vasmer στην ετυμολόγηση της Μούντζιανης, προτείνει δύο υποθετικές αναγνώσεις του όρου (σ. 263 αρ. 53), συνδέοντάς τον με τις παλαιοσλαβικές ρίζες moke-mocane (αλεύρι-αλευράδες;) και mozi: (muž) - mozinī (άνθρωπος-άνδρας, ανθρωπίνος-ανδρικός), ετυμολόγηση που οδηγεί στην προβληματική και για τον ίδιο απόδοση του όρου «κάτοικοι του χωριού του ανθρώπου-άνδρα ή των ανθρώπων-ανδρών». Καθώς, ωστόσο, σε κοντινή απόσταση βρίσκεται, με βάση τις τοπογραφικές αναφορές των εγγράφων της ίδιας εποχής, το «χωριόν του Ευνούχου» (βλ. αμέσως παρακάτω), μια τέτοια αναφορά γίνεται κατανοητή στο επίπεδο της πιθανής τοπωνυμικής αντιπαράθεσης των κατοίκων των δύο γειτονικών αυτών οικισμών (πρβλ. και τους αντίστοιχους όρους motch-motchan: σφρίγος, ορμή-σφριγηλός-ορμητικός). Η θέση επίσης της Μούντζιανης κοντά στο Στρυμόνα κάνει το ίδιο πιθανή τη σχέση του ονόματός της με τον αντίστοιχη προέλευσης όρο modzan: υχρός-λασπώδης τόπος, ο συνδυασμός του οποίου με την κατάληξη -jane, προσδιορίζει με ακρίβεια τους κατοίκους ενός παραποτάμιου ή παραλίμιου οικισμού, που εκτείνεται φυσιολογικά σε υγρή και

κοντά στη Μελίντζιανη: buhav, αφράτος, πλαδαρός - περιοχή με αφράτο χώμα), Γαβροβίγια (γυάκι κοντά στη Μελίντζιανη: grabvu, gabur, gaber, οστρύα, οστρύα ή μελιόγαυρος, δένδρο με σκληρό ξύλο, πρβλ. το γνωστό μεσαιωνικό ελληνικό γάβρος, γαύρος και γράβος <αρχαιοελληνικό γραύλος, γλαύρος;>), Κοστανίτζα ή Κοστενίτζα («ποταμός» στην περιοχή της Έξοβας: kastani, kostanj, kosten, δάνειοι σλαβικοί τύποι του ελληνικού καστανιά-κάστανο), Πολίτζιανη (polica: ράφι, σανίδα, επικλινές επίπεδο και -jape: κάτοικοι ενός οικισμού στην πλαγιά ή την κορυφή ενός λόφου) και Σουχογούακον (suhu: ξερός και reka: ποταμός, ξεροπόταμος), που καταγράφονται σε πρόσφατες δημοσιεύσεις αγιορειτικών και πάλι βυζαντινών εγγράφων.¹³⁶ Στη σύντομη δημοσιευμένη αυτή εκδοχή της μελέτης του Brunet παραλείπονται διορθωτικές ή συμπληρωματικές παρατηρήσεις σε κάποια ακόμη σχολιασμένα από τους Vasmer και Dujcev τοπωνύμια (Γορέατζη-Γόριανη, Έξοβα, Ζητινού-Ζητούνιον, Ζίντζος, Κρουσόβος, Μαραβίντζι, Μελίντζιανη, Μότσιαλη, Σουσίτζα)¹³⁷ καθώς και οι ανάλογες πι-

ελάδη τοποθεσία. Πιθανή τέλος αφετηρία του τοπωνυμικού Νεβόλιανη θεωρεί τον παλαιοσλαβικό όρο nevoija: δυστυχία, σκλαβιά, δουλεία (ό.π., σ. 263 αρ. 55: ne, στερητικό πρόθεμα και voija, ελευθερία), επισημαίνοντας ότι η προτεινόμενη από τον Zaimon ανάγνωση του όρου «χωριό χωρίς φορολογική ατέλεια», αν και πιθανή ετυμολογικά, δε φαίνεται να επαληθεύεται ιστορικά με βάση τις επικρατούσες στην περιοχή γαιοκτησιακές και γενικότερα οικονομικοπαραγωγικές συνθήκες (J. Zaimon, *Zaselvane na bulgarskite slavjani na Balkanskija poluostron <Etablissements des slaves bulgares dans la peninsule balkanique>*, Sofia 1967, σ. 153. Μια συνολική κριτική της παραπάνω «αποδεκτής με επιφυλάξεις» απ' τον Brunet μελέτης <ό.π., σ. 237 σημ. 4>, βλ. στη δημοσίευση του Α. Thavoris, *The Slavs and Slav toponyms and their endings in Greece*, Cyrillomethodianum 3, 1975, σ. 190-218).

136. Fr. Brunet, ό.π., σ. 251 σημ. 57 και 259-265 (βλ. τα ανάλογα λήμματα).

137. Ο Brunet (Toponymes slaves) ακολουθεί τον Vasmer στις περιπτώσεις του Γορέατζη (σ. 42 αρ. 70), της Γόριανης (σ. 42 αρ. 71, όπου ωστόσο κάποιες από τις πηγές που αναφέρονται αφορούν έναν ομώνυμο οικισμό της περιοχής Σεργών-Ζίχνης στην ανατολική όχθη του Στρυμόνα), του Ζητινού-Ζητούνιου (σ. 60 αρ. 135), του Ζίντζου (σ. 61 αρ. 137), του Κρουσόβου (σ. 72 αρ. 181), της Μελίντζιανης (σ. 83-84 αρ. 218), της Μότσιαλης (σ. 85 αρ. 223), της Σουσίτζας (σ. 106 αρ. 310) αλλά και της Έξοβας, καθώς υιοθετώντας την προτεινόμενη από τους παραπάνω ερευνητές αντιστοιχία του ελληνικού με τον σλαβικό τύπο Jezono, αναγνωρίζει στην αφετηρία του όρου το ανάλογης προέλευσης έτυμο jez: εχίνος, σκαντζόχοιρος (ό.π., σ. 56 αρ. 126). Ο ίδιος συνδέει το «Μαραβίντζη με το ανθρωπώνυμο Μορονίκ (από τη ρίζα mor-) και τον παράγωγο τοπωνυμικό όρο Μορονίσι, χωρίς να αποκλείει την άποψη του I. Dujcev που θεωρεί πιθανότερη την ετυμολογική του σχέση με το σλαβικό επίσης έτυμο mranjiv-mranj: μυρμήγκι (σ. 81-82, αρ. 213). Κτήματα που κατέχει στην περιοχή του οικισμού η μονή του Αγ. Παύλου από προσφορά της Μάρας Βράνκοβιτς, το β' μισό του 15ου αι. (1459-1487), οδήγησαν στην υπόθεση της λαθεμένης χρονολογικά σύνδεσης του τοπωνυμικού με το όνομα της Σεργίδας πριγκίπισσας (Βλάχος, *Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους*, σ. 272). Η θέση του οικισμού στο παραλίμνιο του Στρυμόνα παραπέμπει στο σλαβικό όρο more: θάλασσα, μεγάλη λίμνη, ή το κοντινό του παράγωγο moran: βαθύ γαλάζιο χρώμα της θάλασσας (Μαροβίντζη-Μαραβίντζη: οικισμός κοντά στη θάλασσα ή σε μεγάλο ποτάμι). Η παρουσία, ωστόσο, στην ίδια περιοχή του τοπωνυμικού Μυρμηκία (Iviron II, αρ. 41 στ. 63: 1079), ενός οικισμού που οι εκδότες του εγγράφου ταυτίζουν μάλλον εύστοχα με την Παραβίτζα του 1104 (Iviron II, αρ. 52 στ. 16) και το Μαραβίντζη του 14ου αιώνα (Iviron III, αρ. 70, 75 και 79), ενισχύει την άποψη του Dujcev και την πιθανή ετυμολογική του συσχέτιση με τον σλαβικό όρο mranj (μυρμήγκι). Ο τύπος

θανά γλωσσικής προέλευσης περιπτώσεις των τοπωνυμικών Βελά, Δρατζέβιτσα, Λεασκοβίτσα, Σθλίβνος, Τεμενίκου και Χουδηνά που εμφανίζονται στον εκτενέστερο κατάλογο της δακτυλογραφημένης έκδοσης του 1981¹³⁸. Σε συμπληρωματικό τέλος κατάλογο τοπωνυμίων με προβληματική ετυμολόγηση που επισυνάπτεται στην ίδια έκδοση, συμπεριλαμβάνονται τα γνωστά από τις βυζαντινές πηγές, ελληνογενή στην πλειοψηφία τους τοπωνύμια της περιοχής Ζεγίνα, Κατζουλοφανερημίτες, Κούτζη, Kuculati, Ντζίριστα, Παραβίτσα, Παρύακος, Πέρνιτσα, Ποδόκοστα, Πρεκλίστα, Πρεσιτιάτης και Χάνταξ¹³⁹, τη σλαβική προέ-

Μυρμηγία φαίνεται έτσι να αποτελεί, περισσότερο από ένα «λάθος αντιγραφής» του ίδιου ή ενός ενδιάμεσου ηχητικά ονόματος (Ivignon II, σ. 132), μια συνειδητή επιλογή του συντάκτη του κειμένου, που αποδίδει στα ελληνικά τον συνώνυμο σλαβικό όρο. Πρβλ. και το ανάλογο τοπωνύμιο «Μαραβυζόλακκος» (Ivignon III, αρ. 70 στ. 45 κ.ά.), στην περιοχή της Μελίντζιανης.

138. Βελά (ό.π., σ. 26 αρ. 15): «το αναρρύακον της Βελάς» στην περιοχή της Έξοβας. Από το παλαιοσλαβικό *belu-bel-bela*, λευκός-άσπρος. Επιθετικός προσδιορισμός σε θέση ουσιαστικού, καθώς συχνά παραλείπεται το ουσιαστικό «ποτάμι-ρυάκι» που προσδιορίζει (Άσπρο ρυάκι, Άσπρο-πόταμος).

Δρατζέβιτσα (ό.π., σ. 52 αρ. 117): «χωράφιον» -τοποθεσία κοντά στην Έξοβα. Από τη ρίζα *draci-draca*, βάτος, αγκάθι (Αγκαθότοπος).

Λεασκοβίτσα (ό.π., σ. 74 αρ. 187): «ρύακας» κοντά στην Έξοβα. Από το σλαβικό *leska-leskonu*, φουντούκι-φουντουκιά (Λεπτοκαρυά).

Σθλίβνος (ό.π., σ. 105 αρ. 305 και 106 αρ. 307): «Βουνόν-κατόφορον» κοντά στην Έξοβα. Ο Brunet το συνδέει με το παλαιοσλαβικό *sliva*, δαμάσκηνο, δαμασκηλιά (*slivino*: περιοχή με δαμασκηνίες). Η αναφορά ωστόσο «ήν το κατόφορον του Σθλίβνου κατέναντι του σπηλαίου κατερχόμενον» (Ivignon II, αρ. 43 στ. 16) κάνει το ίδιο πιθανή τη σχέση του με τον ανάλογης προέλευσης τύπο *sliv*, κατηφοριά, κατηφορικός, κοίτη χειμάρρου με μεγάλη κλίση.

Τεμενίκου (ό.π., σ. 108 αρ. 317): «χωρίον» στην περιοχή Έξοβας-Μελίντζιανης. Από τους παλαιοσλαβικούς όρους *tima*, σκοτάδι-σκιά (*timiniku*: οικιός τόπος με κυριολεκτική ή μεταφορική σημασία) ή *teme*, μέτωπο, κορυφή υψώματος. Η έκδοση Δημηνίκου - Δομνίκου με την ολοία είναι μέχρι σήμερα γνωστή η ίδια περιοχή (πρβλ. τον τύπο Δήμιον, Ivignon II, αρ. 45 στ. 93: 1090-1094), προσεγγίζει το τοπωνύμιο της περιοχής Ροδολίβους Δομνίκου (Δοβινίκεια), πρώτη, σύμφωνα με τον Brunet (ό.π., σ. 49 αρ. 119 και TM 9, 1985, σ. 247 σημ. 40), εξελληνισμένη έκδοχή του σλαβικού *dobiniku* (*doub-dobu*: δέντρο, βελανιδιά). Τοπωνύμιο Δομένικον είναι επίσης γνωστό στην περιοχή της Ελασσόνας.

Χουδηνά (ό.π., σ. 114 αρ. 342): από το παλαιοσλαβικό *hud-hudu*, κακός, φτωχός, άγονος. Πιθανότερη από μια κυριολεκτική ερμηνεία του όρου («χωριό της φτώχειας ή των φτωχών») φαίνεται η μεταφορική του χρήση σαν προσδιορισμού ενός οικισμού σε άγονη συγκριτικά περιοχή.

139. Ζεγίνα (ό.π., σ. 119 αρ. 409): «ρύακας» στην περιοχή του Ευνούχου. Ο όρος σχετίζεται ετυμολογικά από τον Brunet με το τοπωνύμιο Ζέγνα (Ζίχνα;) της περιοχής Ροδολίβους και «τον χειμάρρον τον λεγόμενον του Ζυγάνου», στο κατεπανίκιο της Καλαμαριάς.

Κατζουλοφανερημίτες (ό.π., σ. 120 αρ. 438): τοποθεσία κοντά στην Έξοβα. Η σύνδεσή του με το βουλγαρικό (;) ανθρωπωνύμιο *Kaculev*, που επιχειρεί ο Zaiton και μεταφέρει ο Brunet, είναι μάλλον άστοχη. Για την πιθανή βλαχική προέλευση του πρώτου συνθετικού, βλ. τα σχόλια του P. Lemeire, *Kutlumus*, σ. 314 και 359.

Κούτζη (ό.π., σ. 121 αρ. 465): πιθανότερη η ετυμολόγησή του από το μεσαιωνικό ελληνικό κουτζός-κουτσός (βλ. και Ε. Κριαράς, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, τόμ. 8ος, λ. κουτσός).

Kuculati (ό.π., σ. 121 αρ. 468): περιοχή κοντά στο Καστρί. Για το νεοελληνικό κουτσουλιά, βλ. Ν. Ανδριώτης, Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 173.

λευση κάποιων από τα οποία (Ντζίριστα, Πέρνιτζα και Πρεκλίστα) είχε ήδη υπαινιχτεί στις γνωστές του μελέτες ο I. Dujcev.

Οι παραπάνω ποσοτικές επιστημονικές του Brunet, σε συνδυασμό με την εκτίμησή του για μια μεγάλου βαθμού γλωσσική αντίσταση των παραπάνω τοπωνυμικών όρων στη συνθήκη με βάση τα δεδομένα γειτονικών περιοχών εξελληνιστική διαδικασία, δημιουργεί λαθεμένη εντύπωση για το εύρος της σλαβικής παρουσίας και την αντίστοιχη δυναμική του ελληνόφωνου πληθυσμιακού στοιχείου της δυτικά της λίμνης του Αχινού περιοχής, που δεν επιβεβαιώνεται από την άμεση παραβολή των τοπωνυμικών αλλά και ανθρωπωνυμικών αναφορών των πηγών που χρησιμοποιεί και ο ίδιος. Μια πρόχειρη, πράγματι, σύνοψη των στοιχείων δύο συμπαγών χρονολογικά ομάδων αγιορειτικών εγγράφων (11ος-αρχές 12ου και 13ος-14ος αιώνες) φανερώνει τη συνεχή ύπαρξη και κατά τόπους υπεροχή των ελληνικών τοπωνυμικών όρων και τη συντριπτική αντίστοιχα παρουσία ελληνικών ανθρωπωνυμίων, ακόμα και σε οικισμούς που εμφανίζονται να έχουν σλαβικό όνομα¹⁴⁰. Οικισμοί και τοπωνύμια με βεβαιωμένη με-

(Ν)τζίριστα (ό.π., σ. 122 αρ. 499): τοποθεσία κοντά στο Κρούσοβο. Από το μεσαιωνικό ελληνικό φυτώνυμο τζέρ(ρ)ο, «δρυς η κηρός» (Δ. Δημητράκου, Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας, τόμ. 14ος, λ. τζέρρο) και τη σλαβική τοπωνυμική κατάληξη -ista (πρβλ. I. Dujcev, *Byzantinobulgarica* 5, 1978, σ. 294).

Παραβίτζα (ό.π., σ. 122 αρ. 506). Ο Brunet το θεωρεί εξελληνισμένη εκδοχή ενός αταύτιστου σλαβικού τύπου. Για την πιθανή του σχέση με το Μαραβίντζη (παραφθορά ενός ενδιάμεσου τύπου Μαραβιζία-Μαραβίτζα), βλ. Iviron II, σ. 132.

Παρούακος (ό.π., σ. 122 αρ. 509): τοποθεσία κοντά στο χωριό Αχινός (Μπαριάκος). Ο Brunet δεν δίνει κανένα στοιχείο για την ετυμολόγησή του.

Πέρνιτζα-Πτέρνιτζα (ό.π., σ. 122 αρ. 513): τοπωνύμιο στην περιοχή Κρούσοβου. Ο Brunet μεταφέρει την άποψη του I. Dujcev (*Byzantinobulgarica* 5, 1978, σ. 294), για ετυμολόγηση του όρου από το σλαβικό *perniku-pernik*, πιπέρι. Μια δεύτερη υπόθεση για την ετυμολογική σχέση του όρου με το ανάλογης προέλευσης *pero* - φτερό, ενισχύεται από την παρουσία του δεύτερου τύπου (Πτέρνιτζα) που φαίνεται να αποτελεί μια εξελληνισμένη εκδοχή του ίδιου τύπου (πτέρις, η φτέρη). Πρβλ. το σημερινό τοπωνύμιο Φτέρι στην ίδια περιοχή.

Ποδόκοστα (ό.π., σ. 122 αρ. 519): «προάστειον» της Έξοβας. Ο Brunet δεν αποκλείει την παρουσία του ελληνικού ποδο-, σαν πρώτου συνθετικού του όρου. Συζητήσιμη είναι ωστόσο και η εκδοχή ενός σύνθετου όρου από τα σλαβικά *podou* - κάτω, υπό και *kosten* - καστανιά.

Πρεκλίστα-Προκλίστα (ό.π., σ. 122, σ. 527 και 123 αρ. 528 και 530). Ο Brunet θεωρεί διαφορετικά τοπωνύμια τις δύο εκδοχές του ίδιου τύπου, προτείνοντας δύο διαφορετικές ετυμολογήσεις (από τα παλαιοσλαβικά *preku*, *prek* - πλαγίως, εγκαρσίως και *prokleti* - βλαστάνω, φυτρώνω). Για το ίδιο τοπωνύμιο, βλ. παραπάνω, σημ. 127, καθώς και στον I. Dujcev, *Isvestija*... 8, 1962, σ. 212.

Πρεστιάτης (ό.π., σ. 123 αρ. 529): ρυάκι στην περιοχή της Έξοβας. Ο Brunet θεωρεί πιθανή την εκδοχή ενός αλλαγμένου, «εκ μεταγραφής», σλαβικού τύπου (*presinu-presen-presnica*: δροσερός, φρέσκος, δροσιά).

Χάνταξ (ό.π., σ. 124 αρ. 595, όπου ωστόσο συγχέονται τοπογραφικά τοπωνύμια διαφόρων περιοχών): από το μεσαιωνικό ελληνικό δάνειο Χανδάκι -ον (αραβικό *handaq*).

140. Έγγραφα 11ου-12ου αι.: Iviron I, αρ. 29, 30 και II, αρ. 32, 34, 35, 40, 41, 43, 45 και 52. *Esphigmenou*, αρ. 5.

Έγγραφα 13ου-14ου αι.: *Esphigmenou*, αρ. 6, 8, 14-16, 20, 22, 23, 25-28, 30 και App. A. *Chilandar* I, αρ. 8, 10, 17, 19, 20, 24, 29, 34, 35, 40, 42-44 και App. I, II. *Chilandar* (έκδοση L. Petit -

γαλύτερη διάρκεια ζωής, καθώς καταγράφονται σε έγγραφα και των δύο χρονικών περιόδων, είναι η Εξεβά, «ενορία, επισκοπή, κάστρο, χώρα, χωρίον», στη νοτιοδυτική πλευρά της κοιλάδας του Στρυμόνα και αδιαφιλονίκητο κέντρο της περιοχής, τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, το «προάστειον» της επισκοπής Εξεβάς Μελίντζιανη, με το ομώνυμο Ιβηρίτικο μετόχι του Αγ. Νικολάου, τα γειτονικά τους «χωρία», «αγρίδια» και μικροτοπωνύμια Βούχαβος, Σουσίτζα-Σουχορούακον (κοντά στον ομώνυμο πιθανά ξηροπόταμο), Μυρμηκία-Παραβίτζα (Μαραβίντζη στις πηγές του 14ου αι.) και Δερβενά ή Δρεβανά Λόκουβα, τα «χωρία» Υπάτου και Πρεκλείστα ή Προχλίστες, στο εσωτερικό της ίδιας περιοχής ανατολικά και νοτιοατολικά της Έξοβας, το «χωρίον του Ζητινού-Ζητούνιον» (Ζίντζος τον 14ο αι.) και πιθανά το «προάστειον» και ομώνυμο μετόχι της μονής Αλυπίου Πτελέα στην απέναντι, βορειοδυτικά της Έξοβας πεδινή ζώνη, το «χωρίον» ή «χώρα του Αχιανού» και το γειτονικό «προάστειο» Μωρουσά (Μουρσά), στη δυτική όχθη της ανώνυμης ακόμα την εποχή αυτή «λίμνης του ποταμού Στρυμμόνος»¹⁴¹, τα «βασιλικά προάστεια» του Ευνούχου και του «Χουδηνά» (ή των Χουδηνών) και το «χωρίον Μούντζιανις» ανατολικά της Εξεβάς, στο παραλίμνιο του Στρυμόνα, το «χωρίον Καστρίν» («Καστρίον και Καστρίτζι») σε κοντινή με τα προηγούμενα ορεινή τοποθεσία και τέλος το τοπωνύμιο Αγ. Νικόλαος (ο «Πακουριάνος» του 14ου αι.), στο νότιο άκρο της περιοχής, κοντά στις εκβολές του ποταμού, στη δυτική του πάντα όχθη. Δύο ακόμη προάστεια της Εξεβάς (Ποδόκοστα και Αγ. Στέφανος), σε ιδιοκτησιακή πιθανά σχέση με την τοπική επισκοπή το πρώτο και το γνωστό Ιβηρίτικο μετόχι της «Θεοτόκου του Σπηλαίου» το δεύτερο, καθώς και μια σειρά μικροτοπωνυμικών όρων που καταγράφονται σε κτηματικούς συνήθως περιορισμούς της περιοχής τον 11ο αι. (Αγ. Παντελεήμων, Άσπρα Κρημνά, Βελά, Δρατζέβιτζα, Κοστανίτζα, Λεασκοβίτζα, Πρεσιτιάτης και Σθλίβνος), δεν αναφέρονται αργότερα στις πηγές του 13ου-14ου αι. Στο διάστημα των δύο αυτών αιώνων εντείνεται η μοναστηριακή παρουσία στην γύρω από την Εξεβά περιοχή, αν κρίνουμε από την καταγραφή πέντε νέων αγιορειτικών μετοχιών (Αγ. Άννα, Αγ. Κυριακή στα Θερμά Ύδατα, Αγ. Παρασκευή, Αγ. Δημήτριος και Αγ. Νικόλαος) και την ανάλογη οικιστική και παραγωγική δραστηριότητα σε δύο ακόμη κοντινές της τοποθεσίες (Ρεβηθιώνες και Κατζουλοφανερημίτες).

B. Korablev), αφ. 23, 45-47, 60-63, 68, 70, 71, 76, 96, 101-102, 110, 115, 126, 138, 146, 150, 152, 157, 158 και 160. Iviron III, αφ. 58, 59, 68, 70, 72, 75 και 79. Iviron IV, αφ. 86, 88-92 και 94. Zographou, αφ. 11, 13, 19, 29, 31-34, 37, 40-42, 47-50 και 66. Καρακάλλου, αφ. 1 και 2. Χεροποταμου, αφ. 18-DI, 18-FII, 25 και App-1c. Lavra II, αφ. 109. Kutlumus, αφ. 11, 13, 14, 21 και App. I. Kastamonitou, App. I-faux b. Xenophon, αφ. 25. Αναλυτική παρουσίαση των τοπωνυμίων που αναφέρονται στα έγγραφα των δύο χρονολογικών ομάδων, βλ. στο ιστορικοτοπογραφικό σχέδιασμα της περιοχής που επισυνάπτεται στο τέλος της μελέτης.

141. Chilandar I, αφ. 40 (Σεπτέμβριος 1318), στ. 4.

Το πυκνό οικιστικό δίκτυο της περιοχής Εξεβάς-Υπάτου-Μελίντζιανης πλαισιώνεται τον 11ο αι. από ένα σημαντικό αριθμό οικισμών (Δήμενον-Τεμενίκου, Δρυμών, Λούκοβα, Πολίτζιανη, Στένουρον), τα ονόματα των οποίων απουσιάζουν, όπως και το ανάλογο μικροτοπωνύμιο Γαβροβίγια, από τις αναφορές του 13ου-14ου αι. Την ίδια αντίθετα περίοδο αναφέρονται στην περιοχή το Λειψοχώριον, οικισμός με μια αρχαιότερη οικιστική περίοδο, («Παλαιόν Λειψοχώριον»), για τη χρονολόγηση της οποίας δεν διαθέτουμε κανένα επιπλέον στοιχείο, τα τοπωνυμικά Προφήτης Ηλίας και Παλαιό Λουτρό, κοντά στο χωριό του Υπάτου, καθώς και τα ονόματα δύο μικρών τοπικών χειμάρρων («Μαραβυζόλακκος» και «Καλαμίτζι»), κοντά στα χωριά Μελίντζιανη και Λειψοχώρι. Στο βορειοδυτικό άκρο της περιοχής που μας απασχολεί εμφανίζεται τώρα (αρχές 14ου αι.) το «χωρίον» ή «ζευγηλατεϊόν του Γεωργηλά» (κοντά στην Πτελέα;) και το κοντινό του «αγρίδιον της Απιδέας». Ένας ακόμη διοικητικός αξιωματούχος αναφέρεται ως ιδιοκτήτης γης στην περιοχή Αχιανού-Μωρουσάς τον 11ο αι. («δίκαια του Κουροπαλάτου του Ώπου»), στα όρια της οποίας καταγράφεται την ίδια περίοδο το τοπωνυμικό Δρακόντια. Δύο περίπου αιώνες αργότερα, η μονή Εσφιγμένου ιδρύει στην ίδια περιοχή δύο από τα σημαντικότερα μετόχια της, στις τοποθεσίες «Λαιμίν» (μετόχι της Θεομήτορος) και «Παρούακος» ή «(Μ)παριάκος» (μετόχι του Αγ. Γεωργίου). «Η καταλυμένη εκκλησία του Αρχιστράτηγου» και το «ρυάκιον του Ζεγίνα» αναφέρονται τον 11ο αι. κοντά στο χωριό Ευνούχου, στην περιοχή του οποίου καταγράφονται αργότερα (13ος-14ος αι.) ο οικισμός «Βρουλοχώριον», η «ράχη Λίτρα» και τα μονύδρια-κτήματα της μονής Ξηροποτάμου Αγ. Θωμάς και Αγ. Δημήτριος, στην αταύτιστη τοποθεσία του «Τριακοντασταδίου» («Τριακονταστάτης»). Η ίδια αυτή μονή φαίνεται να κατέχει τον 14ο και πάλι αιώνα το «μετόχιον της Υπεραγίας Θεοτόκου», στο γνωστό από τον 11ο ήδη αιώνα χωριό Χουδηνά, ενώ στη γειτονική Μούντζιανη οι Σέρβοι μοναχοί της Χιλανδαρίου εμφανίζονται τώρα σαν ιδιοκτήτες δύο ακόμη μετοχίων (Άγιοι Πάντες και Άγιος Νικόλαος). Στην ευρύτερη πεδινή παραλίμνια ζώνη των χωριών Χουδηνά και Μούντζιανη συνωστίζονται στο διάστημα του 13ου-14ου αι. οι νεότεροι(;) οικισμοί «Γόριανη-Γορεατζή», «Νεβόλιανη», «Χάνταξ» και το «χωρίον του Κούτζη», στην περιοχή των οποίων εντάσσονται πιθανά το ίδιο διάστημα τα τοπωνύμια Καρβανίτισσα, Suhodol, Podan'c¹⁴² και τα αγιορειτικά μετόχια της «Θεομήτορος της Κρανιωτίσσης», στο Στρυμόνα, και του Αγ. Νικολάου στην τοποθεσία «Κρύο Νερό». Στο νοτιοανατολικό τέλος άκρο της περιοχής κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα μνημονεύεται συχνά στις πηγές του 13ου-

142. Τοπωνύμια στην περιοχή των χωριών Μούντζιανη και Κούτζη, με βάση τα ολαβικά χειρόγραφα Chilandar I, App. I (Απρίλιος 1227 ;) και App. II (Νοέμβριος 1300). Στο δεύτερο έγγραφο, αναφέρεται επίσης το τοπωνύμιο της περιοχής Καστρίου, Kuculat (i).

14ου αι. το «χωρίον Κρουσόβος», ενώ ένας σημαντικός αριθμός γειτονικών του μικροτοπωνυμίων υποδηλώνει την ένταση της μοναστηριακής και πάλι παρουσίας στην παραλιακή πεδινή ζώνη του οικισμού, όσο και στην κοντινή του ορεινή ενδοχώρα (Αγ. Γεώργιος, Αγ. Ανάργυροι, Θεοτόκος, Βυσίνα, Ντζίριστα, Πέρονιτσα ή Πτέρονιτσα, Συμεωνάδες).

Πέρα από την προφανή διαπίστωση της παρουσίας ενός μεγάλου αναλογικά πληθυσμού ελληνικών όρων, μια πρώτη συγκριτική ανάγνωση των καταγραμμένων τοπωνυμικών αναφορών της ευρύτερης περιοχής Εξεβάς-Αχινού-Κρουσόβου οδηγεί σε μια σειρά σημαντικών επιμέρους παρατηρήσεων. Ο αριθμός των οικισμών με σλαβικό ή σλαβογενές όνομα, παραμένει σταθερός και στις δύο ομάδες εγγράφων, καθώς την απουσία τεσσάρων οικισμών της πρώτης περιόδου, αναπληρώνουν ισάριθμες περιπτώσεις του 13ου-14ου αιώνα¹⁴³. Οριακά μικρότερος ο αντίστοιχος αριθμός οικισμών και δευτερογενών οικιστικών εγκαταστάσεων με ελληνικό όνομα τον 11ο αιώνα, εμφανίζεται σημαντικά αυξημένος το αμέσως επόμενο διάστημα, όταν στον κοινό για τις δύο περιόδους βασικό πυρήνα των έξι οικισμών, προστίθενται οκτώ νέες περιπτώσεις, στη θέση πέντε που δεν εμφανίζουν διάρκεια ζωής πέρα από τον 11ο αιώνα¹⁴⁴. Ενδεικτικότερη ακόμα εμφανίζεται η σύγκριση στο επίπεδο των μικροτοπωνυμίων, όπου η εμφανής δυσαναλογία σλαβικών και ελληνικών όρων στις πηγές του 11ου αι., αντιστρέφεται στη συνέχεια θεαματικά υπέρ των δεύτερων, με βάση τις αναφορές των εγγράφων του 13ου και 14ου αιώνα¹⁴⁵. Όσο κι αν η

143. Πρόκειται για δεκαεπτά συνολικά οικισμούς, ανάμεσα στους οποίους και οι περιπτώσεις της Ποδόκοστας, της Παραβίτζας και της Πρεκλειστάς, η σλαβική ετυμολόγηση των οποίων, με βάση τη θεώρηση του Βγυνητ, παραμένει υποθετική. Στην κοινή και για τις δύο χρονικές περιόδους ομάδα εννέα τοπωνυμίων (Εξεβά, Μελίντζιανη, Βούχαβος, Παραβίτζα-Μαραβίντζη, Σουσίτζα, Ζητινός-Ζίντζος, Χουδηνά, Μούντζιανη, Πρεκλειστά), προστίθενται οι οικισμοί Ποδόκοστα, Τεμενίκου, Λούκοβα και Πολίτζιανη του 11ου αι. και οι ισάριθμες περιπτώσεις της Νεβόλιανης, της Γόριανης, του Γορεατζή και του Κρουσόβου, που καταγράφονται στα έγγραφα του 13ου-14ου αιώνα.

144. Τον συνολικό αριθμό των δεκαεννέα ελληνικών τοπωνυμίων αποτελούν η Πτελέα, το Καστρί και τα «χωρία του Αχιανού, της Μωρουσάς, του Υλάτου και του Ευνούχου», με παρουσία στις πηγές του 11ου και του 13ου-14ου αι., οι οικισμοί Αγ. Στέφανος, Δρυμιών, Στένουρον και τα «δίκαια του Κουροπαλάτου του Ωπου», τον 11ο αι., και τέλος οι περιπτώσεις των οικισμών Λειψοχώριον, Γεωργηλάς, Απιδέα, Ασιμίν, Παρύακος, Βρουλοχώριον, Χάνδαξ και Κούτζη, που εμφανίζονται σε σχετικές με την περιοχή αναφορές των εγγράφων του 13ου-14ου αιώνα. Στους οικισμούς της πρώτης ομάδας δεν υπολογίζονται οι περιπτώσεις του Δημένου, της Μυρμηκίας και του Σουχορούακου, τα ονόματα των οποίων αποτελούν ελληνική μεταγραφή αντίστοιχων σλαβικών όρων της ίδιας περιόδου (Τεμενίκου, Μαραβικίας(-) - Μαραβιντζίου και Σουσίτζας).

145. Από τα οκτώ σλαβικά μικροτοπωνύμια της περιοχής Εξεβάς του 11ου αι. (Βελά, Δρατζέβιτζα, Κροστάνιτσα, Λεασκοβίτζα, Σθλίβνος, Δρεβανά Λόκουβα, Γαβροβίγια και Προσιτάτης, η σλαβική προέλευση του οποίου παραμένει υποθετική), δύο αιώνες αργότερα αναφέρεται μόνο το «λακκόσταμα Δρεβανά Λόκουβα». Το ίδιο διάστημα καταγράφεται στην περιοχή της Μούντζιανης η άγνωστη στον Βγυνητ τοποθεσία Suhodol (Ξερολάκωμα) και λίγο νοτιότερα, στην περιοχή του Κρουσόβου, τα μικροτοπωνύμια Βυσίνα, Ντζίριστα και Πέρονιτσα με πιθανή τα δύο τελευταία για

μεταφορά των παραπάνω τοπωνυμιακών αναλογιών σε πληθυσμιακό επίπεδο είναι παρακινδυνευμένη και μάλλον απλουστευτική (ο γενικός προβληματισμός του Fr. Brunet για την ισχύ της αντιστοιχίας «σλαβικό τοπωνύμιο»- «σύγχρονος με την εποχή καταγραφής του τοπωνυμίου σλαβικός οικισμός», φαίνεται να αποκτά και στην περίπτωση αυτή ιδιαίτερη σημασία), η εμφόλιμη παρουσία ελληνικών μικροτοπωνυμικών όρων και κυριών, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ονομάτων ή προσωνυμίων (άμεση μαζί με τα μικροτοπωνύμια απόδειξη μιας ζωντανής καθημερινής γλώσσας), σε οικισμούς με σλαβικό όνομα, αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική σα στοιχείο γλωσσικής δυναμικής του γηγενούς πληθυσμιακού στοιχείου και επιβεβαίωσης συνάμα της εκτίμησης του Γάλλου ερευνητή, για την απουσία κι ενός ακόμη οικισμού με «αμμιγή ή σχεδόν αμμιγή» σλαβικό πληθυσμό, σε μια ζώνη «υψηλού σλαβικού εποικισμού», όπως επιμένει ο ίδιος να θεωρεί την ευρύτερη περιοχή της Έξοβας.¹⁴⁶ Μια πρόχειρη παραβολή των ανθρωπωνυμικών αναφορών που διασώζουν τα έγγραφα των δύο χρονικών περιόδων είναι επίσης ιδιαίτερα χαρακτηριστική. Μη διαθέτοντας έναν πρώιμο κατάλογο ονομάτων των κατοίκων της Έξοβας και του Ζητινού-Ζίντζου¹⁴⁷, θα περιοριστούμε στην περίπτωση της Μελίντζιανης

τον ίδιο σλαβική ετυμολόγηση. Τα τέσσερα, αντίθετα, ελληνικά μικροτοπωνύμια της περιοχής Εξεβάς (Αγ. Παντελεήμων, Ασπρα Κρημνά), Αχιανού-Μωρουσάς (Δρακόντια) και Ευνούχου (Ζεγίνα) που αναφέρονται μόνο στις πηγές του 11ου αι., αναπληρώνονται στο αμέσως επόμενο διάστημα από ένα τριπλάσιο αριθμό ανάλογων όρων στις περιοχές Εξεβάς (Θεράμ' Ύδατα, Κατζουλοφανερμημίτες, Ρεβηθιώνες), Λειψοχωρίου (Καλαμίτζι), Ευνούχου (Λίτρα, Τριακονταστάδιον), Υπάτου (Παλαιό Λουτρό), Χάντακα-Γόριανης (Καρυανίτισσα, Κρανωπίτισσα, Κρύο Νερό), Κρουσόβου (Πακουριάνος, Συμεωνάδες) και Καστρίου, στην περιοχή του οποίου καταγράφεται, με βάση σλαβικό χειρόγραφο της μονής Χιλανδαρίου, το ελληνική επίσης πιθανά προέλευσης τοπωνύμιο *Kuculat(i)*. Στην ομάδα των ελληνικών μικροτοπωνυμίων εντάσσεται κι ένας μεγάλος αριθμός όρων που παραλέμπουν στην εκκλησιαστική παρουσία και δραστηριότητα (ονόματα αγίων, εκκλησίες, εκκλησιαστικά ή μοναστηριακά κτήματα κ.ά.), η περίπτωση των οποίων σχολιάζεται σε επόμενη, σχετική με τη σημαντική των τοπωνυμίων ενότητα.

146. Fr. Brunet, ό.π, TM 9, 1985, σ. 257-258.

147. Μια πρώτη συνολική αναφορά στα πληθυσμιακά δεδομένα των δύο αυτών χωριών, όπως και των υπόλοιπων οικισμών της περιοχής, διασώζει τουρκικό απογραφικό κατάστιχο των μέσων του 15ου αι. (βλ. παρακάτω σημ. 166, 167 και 173). Ονόματα κληρικών συνήθως κατοίκων της Έξοβας καταγράφονται ωστόσο σποραδικά σε έγγραφα διακανονισμού εδαφικών διαφορών της τοπικής επισκοπής, με τα πολυάριθμα αγιορειτικά μετόχια της περιοχής, το δεύτερο κυρίως μισό του 11ου αιώνα (Ivignon II, αρ. 35, 43 και 45). Η συνύπαρξη ελληνικών και ξενικών ονομάτων στα μικρά αυτά πληθυσμιακά δείγματα είναι προφανής, ενώ χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του σλαβικής πιθανά καταγωγής «Εξεβήτου» Γοστήλου, το όνομα του οποίου, καταγραμμένο σε κατάλογο παροίκων της ίδιας εποχής στην περιοχή του Παγγαίου (Δοβροβίγια), συνοδεύεται από το ξεκάθαρο ελληνικό και χριστιανικό όνομα της γυναίκας του Αναστασίας (Ivignon I, αρ. 30 στ. 18). Ελληνικά είναι στην πλειοψηφία τους τα ονόματα των κατοίκων του Ζίντζου που μαρτυρούν υπέρ των εσφιγγενιτών μοναχών στη διαμάχη των τελευταίων με τον ηγούμενο της μονής Κασταμονίτου τον Αύγουστο του 1365 (βλ. παραπάνω σημ. 66), καθώς επίσης τα ονόματα των παροίκων ενός μετοχίου της μονής Αλυπίου στην περιοχή της Έξοβας («Κατζουλοφανερμημίτες»), λίγα χρόνια νωρίτερα (Kutlumus, αρ. 21: Οκτώβριος 1348). Η ετυμολόγηση του τοπωνυμίου και η πιθανή βλαχική

και κάποιων ακόμα οικισμών της περιοχής με ελληνικό ή σλαβικό όνομα, για τους οποίους υπάρχουν επαρκή για μια ενδεικτική σύγκριση στοιχεία. Το τελευταίο χρονικά έγγραφο της πρώτης ομάδας (Ιανουάριος 1104) διασώζει την αρχαιότερη καταγραφή παροίκων σ' ένα από τα σημαντικότερα αγιορειτικά μετόχια της περιοχής, το μετόχι της μονής Ιβήρων στη Μελίντζιανη. Στο κείμενο καταγράφονται είκοσιτρείς μικρές φορολογήσιμες οικογενειακές μονάδες, ενώ στα σαρανταοκτώ συνολικά ονόματα των μελών τους συμπεριλαμβάνεται μία μόλις δεκάδα ονομάτων με σλαβική ή πιθανά σλαβική προέλευση.¹⁴⁸ Οι επόμενοι απογραφικοί κατάλογοι του ίδιου μετοχίου συντάσσονται δύο περίπου αιώνες αργότερα (α' μισό 14ου αι.) και φανερώνουν μια ακόμα μεγαλύτερη απόκλιση στην αντιστοιχία ελληνικών και ξενικών ονομάτων.¹⁴⁹ Ανάλογη κατάσταση επικρατεί και σε καταλόγους παροίκων του εσφιγμενίτικου μετοχίου στο, υποθετικά, «σλαβικό» χωριό, με βάση το όνομά του, Κρούσοβο, που χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 14ου αι.¹⁵⁰, ενώ μικρός αριθμός σλαβικών ονομάτων συμπεριλαμβάνεται στους σύγχρονους καταλόγους παροίκων των χιλανδαρινών μετοχιών σε δύο γειτονικά χωριά της περιοχής με ελληνικό όνομα (Ευνούχου και Λειψοχώριον)¹⁵¹.

Περισσότερο από μια απλή στατιστική θεώρηση των δεδομένων, η αθροιστική αυτή καταγραφή τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών όρων, στοχεύει σε μια δεύτερη σημαντική, κυρίως, αξιολόγησή τους, στα πλαίσια της οποίας είναι εμφανείς οι ακόλουθες επισημάνσεις. Η γεωγραφική εναλλαγή οικισμών με ελληνικό και σλαβικό όνομα σ' όλη την έκταση της δυτικά της λίμνης του Αχινού περιοχής, επιβεβαιώνει τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών γλωσσικά και εθνικά πληθυσμιακών ομάδων. Ελληνικά μικροτοπωνύμια, κύρια ονόματα και προσωνύμια σε οικισμούς με σλαβικό όνομα, υποδηλώνουν τη συνεχή και

καταγωγή κάποιων από αυτούς (βλ. τα σχόλια του P. Lemerle, *Kutlumus*, σ. 91 και 359) θα μπορούσε να αποτελέσει ένα αφηρητικό σημείο έρευνας μιας ανάλογης εθνικά εγκατάστασης στη γύρω περιοχή ανάμεσα στον 11ο και τον 14ο αιώνα, στοιχείο που θα οδηγούσε ενδεχομένως σ' έναν επαναπροσδιορισμό των σχετικών με την ενδεχόμενη βλαχική ετυμολόγηση των όρων Εζεβά και Τζίντζιος απόψεων (βλ. παραπάνω σημ. 81 και 102).

148. Iviron II, αρ. 52 στ. 564-571.

149. Iviron III, αρ. 70 (Μάρτιος 1301), στ. 5-28: 29 οικογενειακές μονάδες, 130 περίπου ονόματα, από τα οποία 4 σλαβικά. Iviron III, αρ. 75 (Νοέμβριος 1318), στ. 7-54 και 616: 36 οικογενειακές μονάδες, 140 περίπου ονόματα, από τα οποία 2 σλαβικά. Iviron III, αρ. 79 (Σεπτέμβριος 1320), στ. 7-53: 39 οικογενειακές μονάδες, 155 περίπου ονόματα, από τα οποία 3 σλαβικά. Iviron IV, αρ. 86 (Απρίλιος 1341), στ. 4-49: 35 οικογενειακές μονάδες, 155 περίπου ονόματα, από τα οποία 10 σλαβικά.

150. Esphigmenou, αρ. 14 (25 Ιανουαρίου 1318), στ. 76-113: 26 οικογενειακές μονάδες, 90 περίπου ονόματα, από τα οποία 15 σλαβικά. Esphigmenou, αρ. 15 (Δεκέμβριος 1321), στ. 47-75: 23 οικογενειακές μονάδες, 95 περίπου ονόματα, από τα οποία 15 σλαβικά.

151. Chilandar, αρ. 38 (Σεπτέμβριος 1318), στ. 46-99, «χωριό του Ευνούχου»: 21 οικογενειακές μονάδες, 80 περίπου ονόματα, από τα οποία 2 σλαβικά και στ. 131-151, «χωριό το Λειψοχώριον»: 11 οικογενειακές μονάδες, 25 περίπου ονόματα, από τα οποία το ένα μόνο σλαβικό.

απρόσκοπτη διασπορά του γηγενούς ελληνικού στοιχείου στη γύρω περιοχή, ενώ η προοδευτική αριθμητική υπεροχή τους ανάμεσα στον 11ο και τον 14ο αιώνα και ο συνεχής εξελληνισμός των αντίστοιχων ξενικών όρων, αποδεικνύουν την εμβέλεια και δυναμική του ακόμα και σε περιοχές με μεγάλη συγκριτικά πυκνότητα σλαβικών εγκαταστάσεων.¹⁵² Σαν τέτοιες μπορούν να χαρακτηριστούν η γύρω από την Εζεβά ορεινή περιοχή, η περιοχή των οικισμών Χουδηνά, Νεβόλιανη, Γόριανη, Μούντζιανη κοντά στο Στρυμόνα και τέλος η ορεινή επίσης περιοχή του Κρουσόβου, τοποθεσίες με γεωφυσικά γνωρίσματα ανάλογα με αυτά που χαρακτηρίζουν την πλειοψηφία των σλαβικών εγκαταστάσεων στον ελλαδικό χώρο¹⁵³.

Στους ξενικούς τοπωνυμικούς όρους κυριαρχούν οι προσφιλείς στη σημαντική των σλαβικών τοπωνυμίων της Μακεδονίας γεωφυσικοί, φυτικοί και ζωικοί προσδιορισμοί σύγκρισης, παραβολής και κυρίως αναγνώρισης ή ταύτισης στοιχείων του γνώριμου περιβάλλοντος του τόπου προέλευσης, με τα φυσικά χαρα-

152. Η παρατήρηση του I. Dujcev, για την αναγκαιότητα αποκατάστασης και γραφής των σλαβικών όρων στην αρχική τους μορφή με κυριλλικά ενδεχομένως στοιχεία που αποδίδουν πιστότερα τους φθόγγους της σλαβικής γλώσσας, αποδεικνύεται μεθοδολογικά τουλάχιστον άστοχη, καθώς διαγράφει τα στοιχεία ενός φαινομένου (εξελληνισμός των σλαβικών τοπωνυμίων), η μελέτη του οποίου αποδεικνύεται πολύτιμη για την αποσαφήνιση επιμέρους ζητημάτων της συνύπαρξης και αλληλοεπίδρασης δύο διαφορετικών μεταξύ τους γλωσσικών και εθνικών ομάδων (βλ. I. Dujcev, *Observations methodologiques sur l' edition des Actes de l' Athos: dechiffrement et transcription des anthroponymes, des toponymes et des termes slaves: Colloques internationaux du CNRS*, n. 559, Paris 21-25 Octobre 1974 <1977>, σ. 475-483, όπου επισυνάπτονται οι σημαντικές σχετικές με την παραπάνω άποψη επιφυλάξεις των Hel. Ahrweiler, N. Οικονομίδη και A. Guillou). Η καταγραφή των τοπωνυμικών και άλλων σλαβικών όρων με τους συχνά αδόκιμους ηχητικά και γραμματικά τύπους που συναντάμε στις αναφορές των μοναστηρικών εγγράφων, αποτυπώνει τη ζωντανή γλωσσική πραγματικότητα μιας συγκεκριμένης περιόδου, τα δεδομένα της οποίας, σαν ιστορικά στοιχεία, δεν επιδέχονται κανενός είδους παρέμβαση, φιλολογικής έστω, εκ των υστέρων αποκατάστασης. Η εκ μέρους των μοναχών ή κοσμικών καταγραφών απόπειρα μεταγραφής σλαβικών όρων στην ελληνική όπου και όταν συμβαίνει (στις περιπτώσεις των τοπωνυμικών Μαραβίντζη-Μυρμηκία, Σουσίτζα-Σουχορούακον και πιθανά Πέρνιτζα-Πτέρνιτζα, Τεμενίκον-Δήμενον παράβαλε τα ανάλογα παραδείγματα του Σλίβνου και της Δρεβανά Λούκοβα, όπου δίπλα στον ξενικό τύπο συμπληρώνεται απλά η ελληνική του απόδοση «κατόφορον» και «λακκόσταμα»), αποτελεί μια διαφορετική παράμετρο του ίδιου φαινομένου, που χρήζει ειδικότερης συγκριτικής μελέτης και ανάλυσης μάλλον, παρά μίμησης και αντιγραφής. Οι λόγοι συνήθως συντάκτες των διαφόρων εγγράφων, δεν φαίνεται να απεργάζονται συνειδητά κανενός είδους ελληνοποίηση των παραπάνω όρων, περισσότερο απ' ό,τι η περιόευσσα γλωσσική και πολιτισμική γενικότερα πραγματικότητα επιβάλλει. Ανυποψίαστοι για τις εθνικές διαμάχες και αντιπαλότητες της εποχής μας, καταγράφουν την παρουσία μιας διαφορετικής γλώσσας που φαίνεται να χρησιμοποιούν ή τουλάχιστον να κατανοούν οι χωρικοί στις συναλλαγές τους (ενδεικτική είναι η έκφραση «εγχωρίως επονομαζόμενον» για τοπωνύμια με σλαβική αλλά και λαϊκότεροτη ελληνική ονομασία) και διασώζουν με χαρακτηριστές της επίσημης, υπηρεσιακής και μόνης προφανώς σ' αυτούς γνωστής ελληνικής γλώσσας, ξενικούς τοπωνυμικούς όρους, η μεγάλη πλειοψηφία των οποίων χάθηκε ή ξεχάστηκε με το πέρασμα του χρόνου.

153. Βλ. παραπάνω, σημ. 115 και 116.

κτηριστικά της περιοχής που αποτελεί νέο τόπο εγκατάστασης.¹⁵⁴ Η φυσιολογική αντίθετα καταγραφή ανάλογων αναφορών, στην ομάδα των ελληνικών τοπωνυμίων, συμπληρώνεται με μια σειρά όρων που σχετίζονται με την παρουσία θεσμικών διοικητικών ή στρατιωτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων, η παραγωγική δραστηριότητα των οποίων στη γύρω περιοχή προσδιορίζει το γενικότερο πλαίσιο οργάνωσης και κοινωνικών σχέσεων των κατοίκων της, διαγράφοντας ταυτόχρονα τις βασικές παραμέτρους ενίσχυσης του συγγενούς ιδεολογικά και εθνικά γηγενούς ελληνικού πληθυσμού, στην παροδική αλλά καθοριστική για το μέλλον του διαδικασία γλωσσικής και πολιτιστικής γενικότερα αντιπαράθεσής του με το ξένο στοιχείο. Πέρα από τα γνωστά μας ήδη «βασιλικά προάστεια» του Ευνούχου και του Χουδηνά, το «χωρίον του Υπάτου» και τα «δίκαια του κουροπαλάτου του Ώπου», στην περιοχή του Αχιανού, η προσεκτική ανάγνωση των πηγών φανερώνει την παρουσία ενός μεγάλου αριθμού ανάλογων περιπτώσεων, μικρότερης πιθανά εμβέλειας.¹⁵⁵ Η καταγραφή τέλος, ενός μεγάλου αριθμού τοπωνυμίων με εκκλησιαστικό περιεχόμενο, αποκαλύπτει, πέρα από τη λειτουργία ενός καλά οργανωμένου μοναστηριακού παραγωγικού δικτύου, την καταλυτική σε πνευματικό επίπεδο παρουσία της εκκλησίας και των μονών του Αγ. Όρους ειδικότερα, η εκχριστιανιστική δράση των οποίων αναγνωρίζεται αφία-

154. Καταγράφεται μεγάλος συγκριτικά αριθμός τοπωνυμίων με αναφορά στη μορφολογία της περιοχής (Βυσία, Γόριανη, Πολιτζιανή, Σθλίβνος και πιθανά Πρεκλείστα), στην κατά τύπους ποιοτική σύσταση του εδάφους της (Βούχαβος, Τεμενίκου, Χουδηνά και πιθανά Μελίντζιανη), στην παρουσία ή την έλλειψη νερού (Βελά, Δρεβανά Λούκοβα, Μούντζιανη, Σουσίτζα-Σουχορούακον και Suhodol) και τέλος στην παρουσία κάποιων γνώριμων στην χλωρίδα της βόρειας βαλκανικής φυτών και δένδρων (Γαβροβίγια, Δρατζέβιτζα, Κοστανίτζα, Κρούσοφο, Λεασοβίτζα και πιθανά Ντζίριστα, Πέρνιτζα, Ποδόκοστα και Σθλίβνος). Το συνολικό αριθμό των σλαβικών τοπωνυμίων συμπληρώνουν τα ζακόνυμα Εζεβά και Μαραβίντζη, ο κοινωνικού μάλλον και διοικητικού περιεχομένου χαρκτηρισμός Νεβόλιανη και τέλος ο προσδιορισμός Ζητινός-Ζίντζος, μοναδική γνωστή αναφορά σε κάποιου είδους (αγροτική) δραστηριότητα των κατοίκων της περιοχής, που βρίσκει ένα δεύτερο ανάλογο στην περίπτωση της Μελίντζιανης, αν δεχθούμε την προτεινόμενη από τους Dujsev-Brunet ετυμολογική ανάλυση του όρου (Μυλωνάδες). Περισσότερα στοιχεία για τη σημαντική των σλαβικών τοπωνυμίων του ελλαδικού χώρου, βλ. στους Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β1, σ. 354-355, Fr. Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 190-200 και TM 9, 1985, σ. 258 και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σ. 67-71.

155. Esphigmenou αρ. 14 (Ιανουάριος 1318), στ. 96 κ. α (το τοπωνύμιο Πακουριάνος στο Κρούσοφο, πιθανή επιβίωση της δραστηριότητας μελών της ομώνυμης οικογένειας στην περιοχή των εκβολών του Στρυμόνα, το β' μισό του 11ου αι.), Iviron II αρ. 52 (Ιανουάριος 1104), στ. 513 (γη του «πρωτοπροέδρου» Κωνσταντίνου του Βούρτζη στη Μελίντζιανη), Kutlupus αρ. 14 (Σεπτέμβριος του 1328 ή 1343), στ. 7-9 (ο «πρωτοστράτωρ» Συναδινός δωρίζει στη μονή Αλυπίου κτήματά του στην περιοχή της Έξοβας), Iviron IV αρ. 91 (Ιούλιος 1351), στ. 86-87 (παροχή γης σε μέλη στρατιωτικού σώματος στην περιοχή της Μελίντζιανης) κ.ά. Για την εγκατάσταση μελών γνωστών οικογενειών της βυζαντινής αριστοκρατίας στην πόλη και την περιοχή των Σερρών τον 14ο αι. βλ. Α. Λαΐτου, *Κοινωνικές δυνάμεις στις Σέρρες στον 14ο αιώνα*, Σέρρες-Πρακτικά, τόμ. Α', σ. 203-219 (βλ. κυρίως στις σελ. 204-209, όπου σχολιάζονται οι αιτίες του φαινομένου).

στα σαν ένας από τους σημαντικότερους «δρόμους» προσέγγισης, αφομοίωσης και τελικά εξελληνισμού των σλάβων εποίκων.¹⁵⁶

Η αριθμητική υπεροχή των ελληνικών τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών όρων στα έγγραφα των δύο χρονικών περιόδων που εξετάσαμε και οι σαφείς ενδείξεις μιας συνεχούς εξελληνιστικής διαδικασίας που υφίστανται ανάμεσα στον 11ο και τον 14ο αιώνα οι υπαρκτοί ξενικοί όροι, επιβεβαιώνουν την παρουσία ελληνογενούς και ελληνόφωνου πληθυσμού, στο υπάρχον παραγωγικό και πολιτισμικό πλαίσιο του οποίου εντάσσονται σταδιακά μεχρι την τελική τους αφομοίωση οι μικρές αλλοεθνείς γεωργοποικιμενικές φυλές που διεισδύουν στην περιοχή, ευνοημένες από τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά και τη μικρή αναλογικά δημογραφική πυκνότητα του χώρου και ενθαρρυνμένες από την παροδική αδυναμία και τους γενικότερους στη συνέχεια οικονομικοπαραγωγικούς και αμυντικούς σχεδιασμούς της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας. Η παρουσία αυτόχθονου ελληνικού πληθυσμού στην περιοχή δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από τις, αμφίβολης έστι κι αλλιώς εμβέλειας, εποικιστικές ενέργειες των βυζαντινών αυτοκρατόρων, η σημασία των οποίων υπερτονίζεται στην προσπάθεια να υποστηριχθεί η, λόγω της έντονης σλαβικής παρουσίας, απογύμνωση του χώρου από το γηγενές ελληνικό στοιχείο του¹⁵⁷. Η δημογραφική

156. Τις γλωσσικές κυρίως παραμέτρους του φαινομένου της απουσίας αγιολογικών και γενικότερα χριστιανικών αναφορών στους σλαβικούς τοπωνυμικούς όρους σχολιάζει ο Fr. Brunet, *Toropnymes Slaves*, σ. 199-200. Για το σταδιακό εκχριστιανισμό των σλάβων και τη σημασία του στη διαδικασία ενσωμάτωσής τους στην περιφερειακή βυζαντινή κοινωνική πραγματικότητα, βλ. τα σχόλια των Δ. Ζακυθηνού, ό.π., σ. 94-100, Γ. Θεοχαρίδη, *Ιστορία της Μακεδονίας...*, σ. 186-189, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β1, σ. 363 και P. Lemerle, *Miracles*, II, σ. 192. Ειδικότερη αναφορά στο θέμα της εκκλησιαστικής διοικητικής αναδιάρθρωσης και της εμφάνισης νέων επισκοπών ανάμεσα στον 8ο-10ο αιώνα, σαν στοιχείο αποκατάστασης της βυζαντινής εξουσίας σε ταρραγμένες ή αμφισβητούμενες περιοχές, βλ. στους Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Μακεδονία. Σχεδιάγραμμα για την εποχή από τα τέλη του ΣΤ΄ μέχρι τα μέσα του Θ΄ αιώνα*, Βυζαντινά 12, 1983, σ. 57, Η βυζαντινή Μακεδονία από τον ΣΤ΄ στον Θ΄ αιώνα. Πληθυσμιακή συγκρότηση-διοικητική οργάνωση, Νέα Εστία τεύχος 1571, 1992, σ. 153-155 και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σ. 54-55.

157. Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις των F. Dvornik, ό.π., (σημ. 120), σ. 32, 33, M. Rajkovic, *Η περιοχή του Στριμόνα και το Θέμα Στριμών*, ZRVI 5, 1958, σ. 1-6 (μετάφραση του Α. Αγγελόπουλου στο Δελτίο Σλαβικής Βιβλιογραφίας, έτος Δ΄, τεύχος 14, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 31-39, βλ. κυρίως στις σελ. 35 και 36). Μια γενική θεώρηση του ζητήματος της εποικιστικής πολιτικής των βυζαντινών αυτοκρατόρων από τα μέσα κυρίως του 8ου ως τις αρχές του 9ου αι. και των συνεπειών της στη δημογραφική κατάσταση της νότιας βαλκανικής, την ίδια περίοδο, βλ. στους Δ. Ζακυθηνό, ό.π., σ. 34-35, P. Charanis, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, Comparative Studies in Society and History, τόμ. III αρ. 2, 1961 (ανατύπωση στον τόμο Studies on the Demography of the Byzantine Empire, Collected Studies, London 1972, μελέτη III, σ. 140-154), M. Graebner, *The Slavs in Byzantine population transfers of the seventh and eighth centuries*, Et Balk 11, 1975, σ. 40-52 (κυρίως στις σ. 46-52), P. Charanis, *On the Demography of Medieval Greece: a problem Solved*, Balkan Studies 20, 1979, σ. 193-218 (κυρίως στις σελ. 216-218, όπου με σαφήνεια διατυπώνεται η άποψη πως η πληθυσμιακή και πολιτισμική υπεροχή των γηγενών κατοίκων της

κρίση που συνεπάγονται οι γενικότερες κοινωνικές, διοικητικές και οικονομικές ανακατατάξεις που χαρακτηρίζουν το χρονικό διάστημα της ύστερης λεγόμενης αρχαιότητας και των πρώτων αιώνων του βυζαντίου, έχει αφήσει τα σημάδια της στην περιοχή πολύ πριν την εμφάνιση των πρώτων Σλάβων εποίκων¹⁵⁸. Η απουσία ενός μεγάλου οικιστικού κέντρου της εμβέλειας των Φιλίππων, ή έστω της γειτονικής Αμφίπολης¹⁵⁹, δικαιολογεί τη σιωπή των πηγών, στη σκιά της οποίας ωστόσο η ζωή συνεχίζεται, αν κρίνουμε από τα μικρά ως τώρα και ελάχιστα αξιοποιημένα ευρήματα κοντά ή πάνω σε οικισμούς, η ζωή των οποίων θεωρείται ότι έχει τελειώσει γύρω στον τρίτο αιώνα¹⁶⁰. Οι μικροί

ελλαδικής χερσονήσου είναι αυτή που τελικά απέτρεψε τον εκολαβισμό της), Γ. Θεοχαρίδη, ό.π., σ. 186-188, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β1, σ. 365-372 και Βυζαντινά 12, 1983, σ. 43-44. Οι σχετικές τέλος με την περιοχή του Στρυμόνα αναφορές των πηγών που την προσδιορίζουν σαν πεδίο ανάλογης δραστηριότητας αρχικά επί Ιουστινιανού Β' (688-689) και στη συνέχεια, έναν περίπου αιώνα αργότερα επί Νικηφόρου Α' (809-810), φαίνεται με βάση τις απόψεις παλιότερων αλλά και νέων ιστορικών να αφορούν τη δυσπρόσιτη ορεινή ζώνη του Άνω Στρυμόνα (περιοχή με μεγαλύτερη πυκνότητα σλαβικών εγκαταστάσεων και φυσικά γνωρίσματα κατάλληλα για την οργάνωση μιας αμυντικής γραμμής) και όχι τη νότια πεδινή περιοχή που διασχίζει ο ίδιος ποταμός, στο τελευταίο τμήμα της διαδρομής του προς τη θάλασσα (Κ. Αμαντος, *Μακεδονικά. Συμβολή εις την μεσαιωνικήν ιστορίαν και εθνολογίαν της Μακεδονίας*, Αθήναι 1920, σ. 37, Στ. Κυριζακίδης, Αι περί τον Στρυμόνα και την Θεσσαλονίκη Σλαβικαί επουικήσεις κατά τον Μέσον Αιώνα, *Θεσσαλονίκη* 1939, σ. 9-10 και 14, ο ίδιος, *Βυζαντινά μελέται VI: Οι Σλάβοι εν Πελοποννήσω*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 11-14, όπου απορρίπτοντας την άποψη του P. Charanis για εποίκισμο των «σλαβηγινών» της Πελοποννήσου <*Nicephorus I, The Savior of Greece from the Slavs, Byzantina-Metabyzantina*, I-1, New York 1946, ανατύπωση στον τόμο *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, London 1972, μελέτη XIII, σ. 75-92>, προσδιορίζει και πάλι σαν θέατρο της εποικιστικής δραστηριότητας του Νικηφόρου Α' την περιοχή των πηγών του Στρυμόνα, P. Lemerle, ό.π., RH 211, 1954, σ. 301-302 και 305-306, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, Β1, σ. 369-372 και Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β' κατά των Βουλγάρων και Σλάβων <688>*, Βυζαντινά 2, 1982, σ. 111-124 <κυρίως στις σελ. 115-121>).

158. Τις σημαντικές διαφοροποιήσεις στο οικιστικό τοπίο του ευρύτερου μακεδονικού χώρου ανάμεσα στα ρωμαϊκά χρόνια και τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες, σχολιάζει η Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας*, 4ος-6ος αι., Γιάννενα 1984, σ. 215-223. Για τη δυτικά του Στρυμόνα ειδικότερα περιοχή (αρχαία Βισαλτία), οι Ρωμαίοι ήδη ιστορικοί και γεωγράφοι αναφέρουν την ύπαρξη της Βέργης, της Ευπορίας, της Τραγίλου και της Αρρώλου-Αγασον, περιορίζοντας αισθητά τον αριθμό των ένδεκα γνωστών ή υποθετικών αρχαίων πόλεων της (Papazoglou, *Villes de Macedoine*, σ. 351-365). Στις αρχές του 6ου αι., στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους, μοναδική για την περιοχή ιστορική πηγή αυτής της περιόδου, εμφανίζονται μόνο η Βέργη και η Αραλος, που ταυτίζεται πιθανά με την Αρρωλο των ρωμαϊκών χρόνων (Α. Κωνσταντακοπούλου, ό.π., σ. 204-205, όπου η επιβίωση των δύο πόλεων-οικισμών ως τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες αμφισβητείται, καθώς απουσιάζουν από τις θέσεις που προτείνονται για την ταύτισή τους - τοποθεσίες Παλαιοχώρι και Ισσάρ, κοντά στη σημερινή Βέργη και Νικόκλεια της βορειοδυτικής Βισαλτίας, ευρήματα αυτής της περιόδου).

159. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει η απουσία και μιας ακόμη επισκοπής στους επισκοπικούς καταλόγους του 4ου-6ου αι. (Α. Κωνσταντακοπούλου, ό.π., σ. 221-223).

160. Η περίπτωση του αταύτιστου οικισμού στην περιοχή Παλιόκαστρο του Ζερβοχωριού είναι χαρακτηριστική (βλ. παραπάνω, σημ. 45), για την ανάγκη επανεκτίμησης των επιφανειακών και άλλων κεραμικών κυρίως ευρημάτων, μιας σειράς θέσεων με ίχνη εγκαταστάσεων των «ρωμαϊκών» και «βυζαντινών» χρόνων. Στο συνοπτικό συγκριτικό κατάλογο με τις σημαντικότερες αρ-

αυτοί οικιστικοί πυρήνες θα αποτελέσουν στη συνέχεια το δίκτυο διοικητικής, εκκλησιαστικής και αμυντικής ανασυγκρότησης της σημαντικής, για την οικονομική και συγκοινωνιακή γεωγραφία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, αυτής περιοχής τον 9ο-10ο αι., σημαντικότερος σταθμός της οποίας αποτελεί αναμφίβολα η ίδρυση του κάστρου και της επισκοπής Εξεβάς το ίδιο διάστημα¹⁶¹. Οι αναφορές των εγγράφων του 11ου-14ου αι., που εισαγωγικά μόνο σχολιάσαμε, δίνουν το μέτρο της παρουσίας μιας δεύτερης πληθυσμιακής ομάδας, η συμπληρωματική εγκατάσταση της οποίας φαίνεται να τοποθετείται στο «σκοτεινό διάστημα», ανάμεσα στον 7ο και 9ο αιώνα. Το στοιχείο, ωστόσο αυτό, συχνά διογκωμένο ή υποτιμημένο, με βάση τις απαιτήσεις μιας κατά περίπτωση «αλληλοεξοντωτικής ιστοριογραφίας», φαίνεται κυρίως να λειτουργεί ως μέτρο αντοχής και αφομοιωτικής δυναμικής του γηγενούς ελληνικού πληθυσμού της περιοχής, που ξεπερνώντας στη συνέχεια τα δεδομένα μιας σειράς ανάλογων ιστορικών συγκυριών, που δημιουργεί η παροδική σερβική κυριαρχία στην περιοχή (1345-1371) και η ειρηνική κάθοδος σλαβοβουλγαρικών ομάδων στο μακρύ διάστημα της τουρκοκρατίας, διατηρεί τη γλωσσική και εθνική του ομοιογένεια, στοιχεία εύκολα αναγνωρίσιμα και αποδεκτά και από ξένους ακόμα ιστορικούς και περιηγητές, που την επισκέπτονται στην ευαίσθητη και κρίσιμη, για τη νεότερη βαλκανική ιστορία, περίοδο του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα¹⁶².

χαιολογικά θέσεις της Βισαλτίας που δημοσίευσε παλιότερα η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., (σημ. 14), σ. 126-128, σχ. 1, προσθέτουμε ενδεικτικά τις τοποθεσίες Κούλιας (βόρεια του Χουμνικού) και Γελαδαριά-Καραβιδόλακκος της περιοχής Δάφνης, όπου εντοπίζονται επιφανειακά κυρίως ευρήματα υστερορωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών πιθανά χρόνων (βλ. παραπάνω, σημ. 59-60 και Μ. Ζαφειρίου, *Σερ. Χρον. 13*, 1998, σ. 50) και την περίπτωση της μονής του Αγ. Γεωργίου Κρουσόβου (περιοχή των σημερινών Κερδυλίων), η μεσοβυζαντινή περίοδος κατασκευής της οποίας (11ος-12ος αι.), φαίνεται να ακολουθεί, με βάση τις εκτιμήσεις του καθηγητή Ν. Μουτσόπουλου, μια φάση οχυρωματικής ενίσχυσης του χώρου, τα ιουστινιάνεια πιθανά χρόνια (Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 272).

161. Α. Dunn, ό.π., (σημ. 55), σ. 149-150 και Ν. Ζήκος, *Εξεβαί*, σ. 82-83.

162. Για τις αναφορές στα πληθυσμιακά και εθνολογικά δεδομένα της περιοχής τα νεότερα χρόνια, βλ. παρακάτω σημ. 127, 131-132. Οι δημογραφικές επιπτώσεις και η εμφάνιση σλάβων εποίκων στην Ανατολική Μακεδονία, κατά το διάστημα της σερβικής κυριαρχίας στην περιοχή το γ' τέταρτο του 14ου αι. (Σερβικό κράτος Σερρών), σχολιάζονται από τον Στ. Κυριακίδη, ό.π., σ. 16-17 και κυρίως από τον Α. Βακαλόπουλο, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 14 και 21-24 (πρβλ. και Ν. Κατσαμάνης, *Οι Σέρρες κατά το χρονικό διάστημα 1205-1387*, Σερ. Χρον. 11 1993, σ. 53-54). Σλαβικά ονόματα που συναντάμε σε φορολογικά «απογραφικά κατάστιχα» κατοίκων των οικισμών της περιοχής, στα μέσα περίπου του 15ου αι. (βλ. αμέσως παρακάτω), σχετίζονται πιθανά με μια τέτοια υπόθεση, χωρίς να αποκλείεται η σχέση τους με απογόνους προηγούμενων εγκαταστάσεων, που παρά τον εκχριστιανισμό τους διατηρούν σε ένα βαθμό τα εθνικά τους ονόματα, απόδειξη της έλλειψης ενός κεντρικού μηχανισμού εξελληνισμού, που προχωρεί σταδιακά αποκλειστικά σχεδόν μέσα από την καθημερινή τριβή τους με τον ελληνικό πληθυσμό της περιοχής. Σε τοπωνυμικό επίπεδο, με εξαίρεση τα ονόματα των οικισμών Εξεβά, Ζητινός (Τζίντζιος), Κρούσοβο, Μαραβίντζη (Μαραβίτσα), Μουτζιανή (Μουτζιάνες), Πρεκλείστα

6. Κτηματολογικά απογραφικά κατάστιχα που αφορούν την Ανατολική Μακεδονία και συντάσσονται στη διάρκεια της βασιλείας του Πορθητή σουλτάνου Μωάμεθ Β΄, αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών της ιστορίας της περιοχής, για το διάστημα του β΄ μισού του 15ου αιώνα¹⁶³. Ανάλογες καταγραφές που χρονολογούνται στο α΄ κυρίως μισό του επόμενου αιώνα, καθώς και μια σειρά μοναστηριακών κτηματολογικών εγγράφων της ίδιας περιόδου, συμπληρώνουν, παρά τον τυποποιημένο συντακτικό τους χαρακτήρα, τις σχετικές με το χωριό και τη ζωή των κατοίκων του μαρτυρίες, τους δύο πρώτους μετά την τουρκική κατάκτηση αιώνες.

Στη σχετική με το Τζίντζιος (Cincos) αναφορά του γνωστού σαν Ταρπ Ταχρίρ 3 καταστίχου που συντάσσεται στα 1454-55, καταγράφονται στοιχεία που αφορούν το ιδιοκτησιακό καθεστώς, τον πληθυσμό και τις φορολογικές υποχρεώσεις του οικισμού, λίγο μετά τα μέσα του 15ου αιώνα¹⁶⁴. Το χωριό ανήκει στο

(Μπουκλίστρες;), Τεμενίκου και το τοπωνύμιο της περιοχής Κρουσόβου, Βύσινα, που διασώθηκαν για διαφορετικό το καθένα διάστημα μέσα από μια συνεχή πάντα διαδικασία φωνητικής προσαρμογής στα δεδομένα του κυρίαρχου αριθμητικά ελληνόφωνου πληθυσμού της περιοχής, κανένα άλλο σλαβικό τοπωνύμιο ή μικροτοπωνύμιο της περιόδου αυτής (11ος-14ος αι.) δεν επιβίωσε. Η εμφάνιση ενός μικρού αριθμού σλαβογενών μικροτοπωνυμικών όρων που συναντάμε σήμερα στη γύρω περιοχή (Βηρός, Βοντίτσα, Βόσνα, Γκολέμα ρέκα, Μογγίλα, Μότσιαλη, Ρέτσινη, Χαράβατα κ.ά.) δεν μπορεί να προσδιορισθεί χρονολογικά, καθώς η καταγραφή τους εντοπίζεται σε πρόσφατα κτηματολογικά συνήθως κατάστιχα των αρχών του αιώνα μας.

163. Ο αρχαιότερος και γνωστός σαν ΤΤ (Ταρπ Ταχρίρ) 3 κώδικας δημοσιεύθηκε στα σκοπιανιά απ' τον Α. Stojanovski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod: Opsiren ropisen defter od XV vek* (Τουρκικά έγγραφα για την ιστορία του μακεδονικού <!>λαού: λεπτομερής κώδικας καταγραφής του 15ου αι.), τόμ. 4ος, Σκόπια 1978. Λίγο αργότερα ο Μ. Ursinus (An Ottoman Census Register for the Area of Serres of 859 H. <1454-1455>? A Reconsideration of the Data of Composition of Tahrir Defteri TT3, *Sud Forsch* 45, 1986, σ. 25-36) πρότεινε την κατά δέκα χρόνια προωμότερη από προηγούμενες εκτιμήσεις χρονολόγηση του κώδικα, στο έτος 1454-55. Ο δεύτερος, ανέκδοτος μέχρι σήμερα στο σύνολο του κώδικας (Ταρπ Ταχρίρ 7) χρονολογείται δύο περίπου δεκαετίες αργότερα, στα 1478. Στοιχεία του κώδικα αυτού παρουσιάζονται συνοπτικά από τον Η. W. Lowry, στο τέλος δύο σχετικά πρόσφατων δημοσιεύσεών του για την περιοχή του κάτω Στριμόνα (Η. W. Lowry, *Radlofo*, σ. 36-37 και *Kesislik*, σ. 24-26).

164. Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 202 (222-223). Ο αριθμός σε παρένθεση αφορά τη φυλλορίθμηση του πρωτότυπου κειμένου. Με τον ίδιο τρόπο καταγράφονται στον κώδικα και τα υπόλοιπα χωριά της νοτιοανατολικής Βισαλτίας, Huminko (σημερινό Χουμνικό) σ. 310 (368-371), Zergohor, (σημερινό Ζερβοχώρι), σ. 201-202 (222), Jorgile (ο ομώνυμος βυζαντινός και μεσαιωνικός οικισμός του «Γεωργιά»), στην περιοχή Χουμνικού-Νιγρίτας), σ. 334 (401-402), Arijda (η βυζαντινή Απιδέα της περιοχής Γεωργιά), σ. 197 (216-217), Patrik, (σημερινό Πατριόκι), σ. 318-319 (379-380), Ezono (η βυζαντινή Εξεβά), σ. 219-220 (243-245), Iver (οικισμός γύρω από το βυζαντινό ιβηρίτικο μετόχι της Μελίντζιανης, σημερινά Ίβηρα), σ. 290-291 (339), Metoh, Metoho (το βυζαντινό χωριό του Ευνούχου-Μουνούχι, σημερινή Μαυροθάλασσα), σ. 342-343 (413-414), Moravinta (το βυζαντινό μετόχι της Μαροβίτσας, στην περιοχή του σημερινού Πύργου Μαυροθάλασσας), σ. 235 (265), Batu, Bato(;) (το αταύτιστο πιθανά βυζαντινό χωριό «του Υπάτου», στην περιοχή Αγ. Δημητρίου-Αηδονοχωρίου), σ. 191-192 (209-210), Gaidarohor (το σημερινό Αηδονοχώρι, όπου η βυζαντινή Πρεκλιέστα), σ. 317 (378), 328 (393) και 331-332 (397-398), Hudina (ο βυζαντινός οικισμός των Χουδηνών, στην περιοχή Ευκαρπίας-Μαυροθάλασσας), σ. 311 (370), Kutzi (το βυζαντινό χωριό

βιλαέτι Σερρών¹⁶⁵ και αποτελεί τμήμα του τιμαρίου του Suleyman Bey. Βασική πληθυσμιακή και φορολογική αντίστοιχα μονάδα που χρησιμοποιείται στην καταγραφή των κατοίκων του χωριού είναι τα «νοικοκυριά» (hane, οικογένειες που έχουν για αρχηγό ενήλικο άνδρα) και οι «χήρες» (bine, οικογένειες με αρχηγό χήρα). Καταγράφονται συνολικά 30 «νοικοκυριά», 3 «χήρες» και 4 άγαμοι¹⁶⁶, στοιχεία που επιτρέπουν να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τον πληθυσμό του χωριού σε 166 χριστιανούς με βάση τον κώδικα κατοίκους¹⁶⁷. Οι περισσότεροι απ' αυτούς έχουν ελληνικά ονόματα, ενώ τα λίγα και εξελληνισμέ-

Κούτζη-Κούτσιος, σημερινή Ευκαρπία), σ. 287 (334-335) και 328-329 (393-394), Hinka (ο βυζαντινός Χάντακας, στην περιοχή των εμβολών του Στρυμόνα, απέναντι από την Αμφίπολη), σ. 289-290 (337-338), Kastri (ο εγκαταλεμμένος σήμερα ομώνυμος βυζαντινός οικισμός Καστρί, σε ορεινή τοποθεσία νότια της Ευκαρπίας), σ. 365 (446-447) και 389-390 (480-481) και Kusunov (ο βυζαντινός Άνω και Κάτω Κρούσοβος, στην περιοχή Κερδυλίων), σ. 288 (335-337). Τα περισσότερα ταυτίζονται με γνωστούς ήδη βυζαντινούς οικισμούς, που αναφέρονται συχνά στις πηγές των προηγούμενων υστεροβυζαντινών κυρίως χρόνων (βλ. λήμματα Απιδέα, Γεωργηλάς, Εζεβά, Μαροβιντζη, Χουδηνά, Κούτζη, Καστρί και Κρούσοβος στο Επίμετρο της εργασίας μας). Πέντε ακόμη οικισμοί σχετίζονται με ανάλογες βυζαντινές οικιστικές εγκαταστάσεις, καθώς το όνομα ή η βεβαιωμένη θέση τους υποδηλώνουν μια έμμεση ετυμολογική ή γεωγραφική συνάφεια μαζί τους (Iver, Metoh, Batu-Batos, Gaidarohor και Hinka), ενώ πρώτη φορά εμφανίζονται στο κείμενο του απογραφικού αυτού καταστίχου τα χωριά Χουμνικό, Ζερβοχώρι και Πατριά, γνωστά σήμερα χωριά της περιοχής Τζίντζιους, τα ονόματα των οποίων καταγράφονται στη συνέχεια συχνά σε οθωμανικά απογραφικά έγγραφα ή αντίστοιχους μοναστηριακούς κυρίως κτηματολογικούς καταλόγους (B. Cvetkova - V. Mutafciya, *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae*, series XV-XVI, t. I, Sofia 1964, σ. 180, Esphigmenou, σ. 7, 28, Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 139, 226, 259, Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 169, Μ. Ζαφειρίου, *Ιστοριογεωγραφικά της περιοχής Χουμνικού*, Σερ. Χρον. 13, 1998, σ. 47-94, Κοτζαγεώργης, *Μονή Αγ. Παύλου*, σ. 211-212). Στοιχεία του κώδικα χρησιμοποιεί ο Η. W. Lowry (Radilofo και Kesisluk) και πιο πρόσφατα οι E. Balta (*Les Vakifs de Serres*) και Σ. Πετμεζιάς (*Έρευνες σχετικά με τη δημογραφία και το οικιστικό πλέγμα της περιοχής Σερρών κατά τον 15ο και 16ο αιώνα*, Σέρρες - Πρακτικά, τόμ. Α', σ. 298-303), σε σχετικές με την περιοχή εργασίες τους.

165. Με δεδομένη την παραγωγική σύνδεση του χωριού με το Άγιον Όρος, προκαλεί εντύπωση η μη διοικητική υπαγωγή του στο «βιλαέτι Kesisluk» («επαρχία, τόπος των μοναχών»), περιοχή με ασαφή γεωγραφικά όρια που φαίνεται να καλύπτει τη γύρω από την αποξηραμένη σήμερα λίμνη του Αχινού ζώνη. Η διοικητική διαφοροποίηση της παραπάνω περιοχής υπαγορεύεται από το ιδιότυπο καθεστώς ένταξης των κατοίκων της στο δίκτυο των μοναστηριακών παραγωγικών δραστηριοτήτων και την ανάλογη φορολογική τους μεταχείριση εκ μέρους της νέας κεντρικής κρατικής εξουσίας. Για την εμφάνιση, τα όρια και τη γενικότερη παρουσία του βιλαετίου στη διοικητική οργάνωση της περιοχής Σερρών το β' μισό του 15ου αιώνα, βλ. Η. W. Lowry, *Kesisluk*, σ. 15-26 και Σ. Πετμεζιάς, *ό.π.*, σ. 293.

166. Σύμφωνα με την E. Balta (*ό.π.*, σ. 168), ο σχετικός ονομαστικός κατάλογος περιλαμβάνει 32 «νοικοκυριά», 6 «χήρες» και 4 άγαμους κατοίκους, αναλογία με βάση την οποία ο συνολικός πληθυσμός του χωριού υπολογίζεται σε 188 κατοίκους.

167. Για τον υπολογισμό του πληθυσμού πολλαπλασιάζουμε τον αριθμό των «νοικοκυριών» και των «χηρών» με τους συμβατικούς συντελεστές 5 και 4 αντίστοιχα που ανταποκρίνονται θεωρητικά στον αριθμό των μελών μιας μέσης για την εποχή οικογένειας. Στο άθροισμα των δύο γινόμενων προστίθεται και ο αριθμός των αγάμων που αποτελούν συνήθως ιδιαίτερη ομάδα. Μια πρόχειρη συγκριτική παραβολή των πληθυσμιακών δεδομένων των γειτονικών προς το Τζίντζιους χωριών της περιοχής που περιέχονται στον κώδικα, βλ. αμέσως παρακάτω (σημ. 173).

να στην πλειοψηφία τους σλαβικά ονόματα, αποτελούν ίχνη παλιότερων πιθανά εγκαταστάσεων, χωρίς να αποκλείεται η σχέση τους με ενδεχόμενες μετακινήσεις σλαβογενών πάντα ομάδων στην περιοχή των Σερρών, κατά το πλησιέστερο χρονικά διάστημα της σερβικής κυριαρχίας.¹⁶⁸ Η χρήση ελληνικών επίσης ονομάτων σε παιδιά οικογενειών με σλαβογενή πατρωνυμικά επιβεβαιώνει ακόμα μια φορά τη σταδιακή αφομοίωση του μικρού εναπομείναντος σλαβόφωνου στοιχείου από τον πολυπληθέστερο ελληνικό πληθυσμό της περιοχής. Το χωριό αποδίδει στο μουσουλμάνο τιμαριούχο ιδιοκτήτη του το ποσό των 4.398 συνολικά άσπρων¹⁶⁹. Το κύριο μέρος του ποσού αυτού προκύπτει από το χρηματικό αντίστοιχο της κατακρατούμενης, με βάση το φόρο της δεκάτης, ποσότητας στο σύνολο της ετήσιας παραγωγής μιας σειράς προϊόντων. Η αναλυτική κατά είδος καταγραφή του οφειλόμενου εκ μέρους των κατοίκων φόρου, δίνει σημαντικές πληροφορίες για την έκταση της γεωργικής τους παραγωγής, που φαίνεται να αποτελεί τη βασική αν όχι αποκλειστική σχεδόν ασχολία τους¹⁷⁰. Το μεγαλύτερο ποσό αναλογεί στη φορολογία του σιταριού (73 Keyl και 1.825 αντίστοιχα άσπρα)¹⁷¹ και των αμπελιών (1.000 άσπρα για 200 medre)¹⁷², στοιχείο που υποδηλώνει τη γενικευμένη πιθανά καλλιέργειά τους

168. Για τα πληθυσμακά δεδομένα στην περιοχή Σερρών το β' μισό του 14ου αι., βλ. παραπάνω, σημ. 162.

169. Άσπρα, akce: βασική νομισματική μονάδα της εποχής.

170. Οι διαπιστώσεις αυτές αφορούν το σύνολο σχεδόν των καταγραμμένων στον κώδικα χωριών και οικισμών, ενώ η συνθετική αξιολόγηση των επί μέρους στοιχείων μας δίνει μια σφαιρική εικόνα της γεωργικής παραγωγής των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της νοτιοανατολικής Βισαλτίας. Σημαντικότερα προϊόντα είναι τα δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη) και τα σταφύλια, μικρές ή μεγάλες ποσότητες των οποίων φαίνεται να καλλιεργούνται σε όλα τα χωριά της περιοχής. Σε μικρότερες αναλογίες παράγονται σε γενική και πάλι κλίμακα όσπρια (φασόλια, φακές), λινάρι, κεχρί και σποραδικά, σε συνδυασμό με τη γεωμορφολογία της κάθε περιοχής, ρύζι, σουσάμι, αποξηραμένα προφανώς κηπευτικά και φρούτα, καννάβι, βαμβάκι κ.ά. προϊόντα. Η καταβολή φόρου για χρήση κοινόχρηστων λιβαδιών (βοσκοτόπια) που αναφέρεται στα χωριά Γεωργηλάς, Έξοβα, Κούτζη, Κρούσοβο κ.ά. σχετίζεται με τη μικρής έκτασης κτηνοτροφική δραστηριότητα του πληθυσμού της κατεξοχήν πεδινής αυτής περιοχής του κάτω Στρυμόνα, σημαντική εξαίρεση της οποίας φαίνεται να αποτελεί η γενικευμένη μάλλον και οικόσιτη εκτροφή γουρουνιών από το χριστιανικό προφανώς, αποκλειστικά και μόνο τμήμα του. Τα φορολογικά έσοδα των τιμαριούχων συμπληρώνουν η κατά περίπτωση καταβολή φόρου για τη χρήση υδρομύλων (Χούνινο, Έξοβα, Μουνούχι, Καστρί), παραποτάμιων ή παραλίμιων τόπων αλιείας (Γεωργηλάς, Πατρίκι, Μοραφίτσα, Μουνούχι, Χουδηνά) και κάποιοι διοικητικοί τέλος φόροι περιστασιακού (φορολογία γάμων, πανηγύρων κ.ά.) ή πλῆγος, κοινού, καινού, για όλους τους κατοίκους της περιοχής, χαρακτηριστικά.

171. Keyl, Kile, το ελληνικό κοίλον: μονάδα χωρητικότητας. Χρησιμοποιείται κυρίως στη μέτρηση δημητριακών και η τιμή της ποικίλει από περιοχή σε περιοχή. Την περίοδο αυτή χρησιμοποιείται κυρίως το Keyl της Κωνσταντινούπολης, που αντιστοιχεί σε 20 οκάδες (25,6 χιλιόγραμμα). Με βάση την αναλογία αυτή, η ετήσια παραγωγή σιταριού στο Τζίντζ(ι)ος υπολογίζεται στις 20.000 περίπου χιλιόγραμμα, ενώ η μέση τιμή του ίδιου προϊόντος φαίνεται να είναι ένα περίπου akce ανά χιλιόγραμμα.

172. Medre: μονάδα χωρητικότητας κρασιού. Στοιχεία για την καλλιέργεια αμπελιών στο χωριό τα νεότερα χρόνια, βλ. στον Μ. Ζαφειρίου, ό.π. (σημ. 36), σ. 15, σημ. 52.

απ' όλους σχεδόν τους κατοίκους του χωριού. Η μικρή, με βάση τα σημερινά δεδομένα, αναλογία παραγωγής σιταριού κατά φορολογήσιμη παραγωγική μονάδα, είναι αρκετή για να δικαιολογήσει την προσωνυμία «σιταρότοπος» (Ζητινός και Ζητούνιον) που αποδίδουν στο χωριό οι αναφορές των βυζαντινών αγιορειτικών εγγράφων του 11ου αιώνα, καθώς το σύνολο της ετήσιας παραγωγής του αποκλειστικά σχεδόν καλλιεργούμενου από τους κατοίκους του χωριού προϊόντος, υπερτερεί αισθητά από τις αντίστοιχες τιμές μιας σειράς οικισμών της περιοχής με ανάλογο πληθυσμιακό μέγεθος¹⁷³. Κατά πολύ μικρότερη

173. Στις 37 συνολικά παραγωγικές μονάδες που προκύπτουν από το άθροισμα των 30 «νοικοκυριών» 3 «χηρών» και 4 φορολογήσιμων αγάμων του σχετικού καταλόγου, κατανέμονται τα 20.000 περίπου χιλιόγραμμα της συνολικής παραγωγής σιταριού, στοιχείο που μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε την κατά μονάδα ετήσια παραγωγή, στα 540 περίπου χιλιόγραμμα. Αντίστοιχες ποσότητες παραγωγής εμφανίζουν τα γειτονικά στην πλειοψηφία τους και με ανάλογη σχεδόν προς το Τζίντζιος υπομετρική θέση χωριά Ζερβοχώρι, Χούμνικον, Έξοβα, Βάτος και Κούτζη, ενώ κατά πολύ μικρότερες αναλογικά τιμές εμφανίζει η παραγωγή σιταριού στα ορεινά χωριά Γαΐδαροχώρι, Καστρί και Κρούσοβο, καθώς και στους παραποτάμιους οικισμούς Γεωργηλάς, Πατρίκι, Ιβέρος, Μουνούχι, Μοραβίτσα και Χουδηνά, η παραγωγή των οποίων επηρεάζεται προφανώς από τα βαλτώδη εδάφη της περιοχής και τις συχνές πλημμύρες του Στρυμόνα. Με βάση τις ενδείξεις του κώδικα, η πληθυσμιακή και παραγωγική αναλογία των παραπάνω οικισμών εμφανίζεται ως εξής:

Ζερβοχώρι: 13 παραγωγικές μονάδες (9 νοικοκυριά, 2 χήρες, 1 άγαμος) και 5.250 χιλιόγραμμα σιταριού (400 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Χούμνικον: 61 παραγωγικές μονάδες (38 νοικοκυριά, 19 χήρες, 4 άγαμοι) και 30.000 χιλιόγραμμα σιταριού (500 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Έξοβα: 81 παραγωγικές μονάδες (53 νοικοκυριά, 20 χήρες, 8 άγαμοι) και 35.000 χιλιόγραμμα σιταριού (430 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Βάτος: 33 παραγωγικές μονάδες (24 νοικοκυριά, 4 χήρες, 5 άγαμοι) και 17.000 χιλιόγραμμα σιταριού (515 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Κούτζη: 36 παραγωγικές μονάδες (19 νοικοκυριά, 15 χήρες, 2 άγαμοι) και 19.000 χιλιόγραμμα σιταριού (530 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Γαΐδαροχώρι: 46 παραγωγικές μονάδες (34 νοικοκυριά, 5 χήρες, 7 άγαμοι) και 17.000 χιλιόγραμμα σιταριού (370 χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Καστρί: 60 παραγωγικές μονάδες (42 νοικοκυριά, 10 χήρες, 8 άγαμοι) και 21.500 χιλιόγραμμα σιταριού (360 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Κρούσοβο: 61 παραγωγικές μονάδες (44 νοικοκυριά, 9 χήρες, 8 άγαμοι) και 7.500 χιλιόγραμμα σιταριού (123 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Γεωργηλάς: 36 παραγωγικές μονάδες (26 νοικοκυριά, 5 χήρες, 5 άγαμοι) και 7.500 χιλιόγραμμα σιταριού (210 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Πατρίκι: 36 παραγωγικές μονάδες (24 νοικοκυριά, 8 χήρες, 4 άγαμοι) και 11.500 χιλιόγραμμα σιταριού (320 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Ιβέρος: 25 παραγωγικές μονάδες (13 νοικοκυριά, 6 χήρες, 6 άγαμοι) και 8.000 χιλιόγραμμα σιταριού (320 χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Μουνούχι: 74 παραγωγικές μονάδες (57 νοικοκυριά, 9 χήρες, 8 άγαμοι) και 20.000 χιλιόγραμμα σιταριού (270 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Μοραβίτσα: 19 παραγωγικές μονάδες (12 νοικοκυριά, 5 χήρες, 2 άγαμοι) και 7.500 χιλιόγραμμα σιταριού (395 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

Χουδηνά: 9 παραγωγικές μονάδες (6 νοικοκυριά, 3 χήρες) και 1.750 χιλιόγραμμα σιταριού (195 περίπου χιλιόγραμμα κατά μονάδα).

εμφανίζεται, με βάση τις ποσότητες προϊόντος που κατακρατούνται, η παραγωγή κριθαριού (4 Keyl, 60 άσπρα) και βρώμης (8 Keyl, 100 άσπρα)¹⁷⁴, ενώ σε σημαντική, αντίθετα, αναλογικά, έκταση φαίνεται να καλλιεργούνται στο χωριό φακές και φασόλια (3 Keyl, 120 και 45 αντίστοιχα για κάθε προϊόν άσπρα)¹⁷⁵. Ένας άγνωστος αριθμός γουρουνιών που εκτρέφεται στο χωριό αποτελεί τη μόνη, με βάση τον κώδικα, κτηνοτροφική δραστηριότητα των κατοίκων του, για την οποία καταβάλλεται το αυξημένο συγκριτικά ποσό των 120 άσπρων¹⁷⁶. Το υπόλοιπο ποσό (868 άσπρα) προέρχεται από τον ειδικό, πρόσθετο για όλους τους χριστιανούς κατοίκους της αυτοκρατορίας, φόρο (*ispredje*), που κατανέμεται σε διαφορετική αναλογία ανάμεσα στις φορολογούμενες οικογένειες με πλήρη σύσταση και αρχηγό άνδρα (25 άσπρα) και στις οικογένειες που είχαν για αρχηγό τους χήρα (6 άσπρα).

Συμπληρωματικά στοιχεία για την ιστορία του χωριού, την ίδια πάντα περίοδο (β΄ μισό του 15ου αιώνα), διασώζει ο αθημοσίευτος μέχρι σήμερα κώδικας του 1478-79 (*Taru Tahfir* 7). Με βάση την αναφορά του δεύτερου αυτού απογραφικού καταστίχου, που συντάσσεται λίγο πριν το τέλος της βασιλείας του Μωάμεθ Β΄, ο πληθυσμός του χωριού εμφανίζεται αυξημένος σε 271 κατοίκους (51 νοικοκυριά, 4 χήρες) που πληρώνουν στο νέο ιδιοκτήτη του χωριού *Yusuf silahdar*, 8400 συνολικά άσπρα φόρο¹⁷⁷. Εννέα από τις παραπάνω

174. Με βάση τις ίδιες μετρικές αναλογίες στο χωριό, φαίνεται να παράγονται 1. 000 και 2. 000 αντίστοιχα χιλιόγραμμα κριθαριού και βρώμης το χρόνο. Η μέση τιμή των δύο προϊόντων κυμαίνεται στο μισό περίπου ακce ανά χιλιόγραμμο.

175. Οι ανάλογες μετατροπές σε σημερινές τιμές δείχνουν 750-1.000 περίπου χιλιόγραμμα ετήσιας παραγωγής για κάθε είδος, η τιμή των οποίων κυμαίνεται από το μισό (φασόλια) μέχρι το ενάμισο περίπου ακce κατά χιλιόγραμμο (φακές).

176. Ανάλογα ποσά πληρώνουν συνήθως οι κάτοικοι μιας σειράς πεδινών οικισμών κατά μήκος του Στρυμόνα, όπου το βαλτώδες έδαφος και το υγρό κλίμα ευνοούν την εκτροφή των οικοδαιτων αυτών ζώων. Ενδεικτικά σημειώνουμε τις περιπτώσεις των χωριών Αβδαμάλ, τωρινή Σησαμιά (*Stojanovski, Turски documenti*, σ. 255: κάτοικοι 114, φόρος για εκτροφή γουρουνιών 126 άσπρα), Απιδιά, (ό.π., σ. 197: κάτοικοι 336, φόρος 235 άσπρα), Δημητρίτσι (ό.π., σ. 209: κάτοικοι 175, φόρος 195 άσπρα), Γεωργηλάς (ό.π., σ. 334: κάτοικοι 155, φόρος 255 άσπρα), Μοραβίτσα (ό.π., σ. 235: κάτοικοι 82, φόρος 100 άσπρα) κ.ά.. Ενδεικτική είναι και η περίπτωση του περιηγητή G. F. Abbot που επισκέπτεται την περιοχή στις αρχές του 20ού αιώνα και περιγράφει την εντυπωσιακή γι' αυτόν «συνύπαρξη» ανθρώπων και γουρουνιών στους δρόμους του παρόχθιου της ομώνυμης λίμνης χωριού Αχινός, με σκληρούς και σίγουρα ελάχιστα διακριτικούς, για τους φτωχούς και ταλαιπωρημένους απ' την ελονοσία κατοίκους του χωριού, παραλληλισμούς και παρατηρήσεις (G. F. Abbot, *The Tale of a Tour in Macedonia*, London 1903, σ. 243).

177. Στοιχεία που μεταγράφει η E. Balta, από τις σελίδες 263-264 του ανέκδοτου κώδικα (*Les Vakifs de Serres*, σ. 169, σημ. 526). Με βάση τους συνοπτικούς πίνακες που δημοσιεύει ο H. W. Lowry (*Radilofa*, σ. 179 και *Kesislik*, σ. 24-26), στον ίδιο κώδικα αναφέρονται επίσης τα χωριά *Ghiderichor* (Γαΐδαροχώρι, 39 νοικοκυριά, 4 χήρες, 5 άγαμοι) *Hendeke* ή *Khendike* (Χάντακας, 40 νοικοκυριά, 22 χήρες, 4 άγαμοι), *Iver* ή *Iveros* (13 νοικοκυριά, 3 άγαμοι), *Khomenkova* ή *Khomenkor* (το σημερινό Χουμνικό, 49 νοικοκυριά, 13 χήρες, 3 άγαμοι), *Khodnia* ή *Khornia* (Χουδνήα, 5 νοικοκυριά, 2 χήρες), *Koutzi* ή *Kochi* (21 νοικοκυριά, 7 χήρες), *Krushova* (13 νοικοκυριά, 5

οικογένειες εμφανίζονται σε κατάστιχο του 1481 να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σαν εκπαιδευτές-εφοδιαστές της αυτοκρατορικής αυλής με κυνηγετικά γεράκια, πληρώνοντας για τη σημαντική και επικερδή, σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής, απασχόλησή τους, 1. 295 συνολικά άσπρα φόρο¹⁷⁸. Ένα μέρος των φορολογικών εσόδων του χωριού (1. 615 άσπρα), που αναλογεί στη φορολογία δεκατεσσάρων από τα υπάρχοντα «νοικοκυριά» του, καταγράφεται στα έσοδα του βακουφίου¹⁷⁹ του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄, σύμφωνα με απογραφικό κατάστιχο του 1519 (Tapu Tahrir 70)¹⁸⁰. Οι αριθμοί αυτοί εμφανίζονται ωστόσο σημαντικά αυξημένοι σε τρία αντίστοιχα κατάστιχα που συντάσσονται λίγο μετά, στα χρόνια της βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566: Tapu Tahrir 143, 167 και 403). Τα 3.047 συνολικά άσπρα που ενισχύουν τα έσοδα του ίδιου αυτοκρατορικού βακουφίου προέρχονται από τη φορολογία εικοσιενός τώρα πια «νοικοκυριών» του χωριού, οι κάτοικοι του οποίου μοιράζονται, με βάση την αναφορά του νεότερου κώδικα, σε δύο κοντινούς προφανώς μεταξύ τους οικισμούς, με τη χαρακτηριστική ονομασία «Μικρή και Μεγάλη Τσίντσος»¹⁸¹.

χήρες), Metoch (Μουνούχι, 20 νοικοκυριά, 2 χήρες), Petrik (Πατρίκι, 19 νοικοκυριά, 2 χήρες) και Yorgili (Γεωργηλάς, 20 νοικοκυριά, 6 χήρες, 7 άγαμοι). Η χριστιανική συνοικία της πόλης των Σεργών «Haci Ibrahim», που αναφέρεται σε απόσπασμα του ίδιου εγγράφου που δημοσιεύει η Balta (ό.π., σ. 257-260), ανάμνηση, σύμφωνα με την άποψη της του γνωστού «Ιερού καθιδρύματος» του Hadji Ali (ό.π., σ. 102, 259), οδηγεί σε μια πιθανή χρονολογική συνάφεια την εμφάνιση ενός μουσουλμανικού οικισμού της περιοχής Εξεβάς (Dere mahalle), στα όρια του οποίου, σύμφωνα με αναφορά του E. H. Ayverdi, υπήρχε, άγνωστο από πότε, ένα ομώνυμο τέμενος (πρβλ. τα σημειντά τοπωνύμια της ίδιας περιοχής, Ντερέ και Χατζή μαχαλάς). Μουσουλμανικοί οικισμοί της ίδιας περιοχής που ανήκουν ωστόσο στη διακαιοδοσία του βακουφίου του σουλτάνου Bayezit II αναφέρονται στη συνέχεια σε απογραφικά κατάστιχα των μέσων του 16ου αι. (βλ. παρακάτω, σημ. 180 και 181).

178. B. Cvetkova - V. Mutafciyeva, ό.π., σ. 180 (πρβλ. και Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 169, σημ. 527). Είναι άγνωστο αν το χωριό Sirhozor που αναφέρεται στο ίδιο έγγραφο, ταυτίζεται με το Ζερβχώρι.

179. Vakif: κτήμα αφιερωμένο σε κάποιο θρησκευτικό συνήθως ίδρυμα, τα έσοδα του οποίου διατίθενται για κοινωφελείς σκοπούς.

180. Balta, ό.π., σ. 63, 163, 169 και 239, όπου και δημοσιεύονται (σ. 238-248) τα σχετικά με τα βακουφια των Σεργών αποσπάσματα του κώδικα. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρονται τα γνωστά από τους κώδικες ΤΓ 3 και ΤΓ 7 χωριά Ezova, Batos, Gayidarochori, Maravintcha, Mounouchi, Choudena και Handaka (Balta, ό.π., σ. 164-169), δύο βυζαντινοί οικισμοί που απουσίαζαν στις αναφορές των προηγούμενων καταστίχων (Bodakosta και Tahyanos: Balta, ό.π., σ. 164, 169 και Επίμετρο, λήμματα Ποδόκοστα-Αχιανός), το «νέο», σύμφωνα με το όνομά του, χωριό της περιοχής Εξοβάς Yenice - i Batos ή Palyoloutros (Παληότρος, σήμερα Αγ. Δημήτριος: Balta, ό.π., σ. 166 και Επίμετρο, λήμμα Υπάτου, όπου σχολιάζεται η πιθανή ετυμολογική και γεωγραφική σχέση των οικισμών Υπάτου, Batos και Yenice - i Batos), ο αταύτιστος οικισμός της ίδιας περιοχής Plaka (Balta, ό.π., σ. 164, 169-170), το χωριό Binar - i Umur Beg (Ομοούμπεη ή Αμούρμπεκι, σημειντό Παλιό Καστανοχώρι: Balta, ό.π., σ. 169 σημ. 528, όπου το όνομα του οικισμού συνδέεται εύστοχα με τον ομώνυμο τιμαριούχο της περιοχής Umur Bey στα 1454-55) και τέλος μια ανώνυμη εγκατάσταση γιουρούκων σε κοντινή προφανώς απόσταση από την Εξοβα, στη διοικητική δικαιοδοσία της οποίας ανήκει, με βάση την αναφορά του εγγράφου.

181. Balta, ό.π., σ. 56, 63, 163 σημ. 492. Η ίδια χρονολογεί τον κώδικα στα αμέσως μετά το

Τουρκικό έγγραφο του 1543-44, που φυλάσσεται στο αρχείο της μονής Σταυρονικήτα, αναφέρεται στην εκ μέρους της μονής αγορά κτημάτων στην περιοχή του χωριού «Τζίντζ(ι)ος»¹⁸². Το γεγονός σχετίζεται προφανώς με την ίδρυση του μετοχίου του Αγίου Νικολάου, λίγα μόλις χρόνια μετά την πρώτη εμφάνιση της μονής στην κοντινή περιοχή της Έξοβας¹⁸³. Την ίδια πιθανά περίοδο, η μονή Σταυρονικήτα αποκτά από αγορά και πάλι τα πρώτα κτήματά της στο γειτονικό χωριό Πατρίκι. Μέρος των κτημάτων αυτών («εν λειβάδιον, δεκαέξ στρεμμάτων») ανταλλάσσεται στη συνέχεια (1551), με «αγρόν τριάκοντα περίπου στρεμμάτων κείμενον παρά τους αμπελώνας του χωριού Τσίντσος», μέρος του τσιφλικίου που διατηρούσε στο χωριό «ο Νουσουχ Τσελεπής, Σούπασης της Ρωμυλίας, κάτοικος του βακουφικού χωριού λεγομένου Έξοβα»¹⁸⁴.

Σύμφωνα με ανέκδοτο τουρκικό έγγραφο της μονής Εσφιγμένου, η γνωστή από τη διαμάχη της με τον ηγούμενο της Κασταμονίτου για το μετόχι του Αγ. Γεωργίου αυτή μονή, αποκτά τώρα (1554) ένα δεύτερο κτήμα στην περιοχή, στα όρια πιθανόν του γειτονικού χωριού Πατρίκι: ο εσφιγμενίτης μοναχός Ιωσήφ αγοράζει τη χρονιά αυτή από τον Ομέρ Τσελεπή το ομώνυμο τσιφλίκι («Πατρίκι»), στην τιμή των 19. 500 συνολικά άσπρων¹⁸⁵. «Vakifname»¹⁸⁶ του 976ου έτους Εγίρας (1568-69) καταγράφει, σαν βασικά περιουσιακά στοιχεία αυτού του νέου εσφιγμενίτικου μετοχίου, ένα αμπέλι έκτασης τριών στρεμμάτων, αδιευκρίνιστο αριθμό στρεμμάτων κατάλληλων για την καλλιέργεια σιταριού,

1531 χρόνια (βλ. και Ε. Μπαλτά, *Η πόλη των Σερρών στα οθωμανικά τεκμήρια, 15ος-17ος αιώνας*, ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο, «οι Σέρρες και η περιοχή τους» <ό.π., σμ. 57>, περιοδικό Γιατί, τεύχος εκτός σειράς Α', Σέρρες, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993, σ. 20). Στα τρία έγγραφα καταγράφονται επίσης στοιχεία για τα χωριά Ezona, Batos, Binar i Umur Beg, Bodakosta, Gayidarochor (μόνο στο κατάστιχο TT143), Handuka, Maravinca, Munuhoz, Plaka, Yenice i Batos ή Palyolutros, ενώ οι τρεις μουσουλμανικοί οικισμοί Turbali bin Kizil Ilyas, Timurtas και Tobrukcu Ali, που συμπληρώνουν τον κατάλογο «κτημάτων» του βακουφίου του Σουλτάνου Bayezit II, σχετίζονται προφανώς με την ανώνυμη εγκατάσταση γιουρούκων που αναφέρεται στο κατάστιχο του 1519 (πρβλ. τα σημερινά τοπωνύμια Κιζιλί και Τουρμπαλάδες, βορειοδυτικά της Δάφνης). Περισσότερα στοιχεία για την εγκατάσταση γιουρούκων στην περιοχή Εξεβάς, βλ. στον Μ. Ζαφειρίου, *Ιστοριογεωγραφικά της περιοχής Χουμνικίου*, Σερ. Χρον. 13, 1998, σ. 65-66 σμμ. 62-64.

182. Αρχείο Ι. Μ. Σταυρονικήτα, *Κατάλογος τουρκικών εγγράφων (ΚΤΕ)*, αρ. 28: «χοτζέτι» με χρονολογία 950 έτος Εγίρας (1543-44). Μια σύντομη αναφορά-περιγραφή του ανέκδοτου τουρκικού αρχείου της μονής, με βάση τις ως τώρα καταλογογραφήσεις του, βλ. στην πρόσφατη μελέτη μας για το σταυρονικήτιανό μετόχι του Τζίντζιους (σμ. 36), σ. 3-4 σμμ. 13 και 16.

183. Ό.π., σ. 2-5, σμμ. 15-18.

184. Αρχείο Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ΚΤΕ αρ. 170: «έγγραφον ανταλλαγής ιδιοκτησιών χρονολογούμενον από 15ης Σαφέρ του 958ου σεληνιακού έτους, καθ' ημάς 1551» (μετάφραση Ι. Π. Παναγιωτίδη).

185. *Esphigmenou*, σ. 160.

186. Πρακτικό στο οποίο καταγράφονται οι βασικές αρχές λειτουργίας και τα περιουσιακά στοιχεία των ιερών καθιδρυμάτων.

ένα πανδοχείο, ένα μαγειρείο, ένα κελάρι, μία αποθήκη και κάποιους στάβλους, τοποθετώντας, με βάση τα περιγραφόμενα όρια, τη θέση του, στη μεταξύ του χωριού Πατρίκι και της λίμνης του Αχινού εκτεινόμενη πεδινή περιοχή¹⁸⁷. Άγνωστη αντίθετα παραμένει την περίοδο αυτή η τύχη του παλιού μετοχίου της ίδιας μονής στο Τζίντζιος, για το οποίο δεν γίνεται καμιά αναφορά στο έγγραφο¹⁸⁸.

7. Σε ανέκδοτο κυρίως μοναστηριακό αρχαικό υλικό της περιόδου που ακολουθεί (β' μισό 16ου - πρώτες δεκαετίες 17ου αιώνα), συναντάμε το όνομα του χωριού με τη μορφή οριοδεικτικού προσδιορισμού κάποιων από τα σημαντικά κτήματα που λειτουργούν την ίδια εποχή στην ευρύτερη περιοχή Έξοβας-Αχινού-Πατρικίου. Η μονή Σταυρονικήτα φαίνεται να ενισχύει τώρα τη σχέση της με το χωριό, ενώ ένας σημαντικός αριθμός τουρκικών εγγράφων του αρχείου της φανερώνει το στενό οικονομικοπαραγωγικό δεσμό τους και για τον επόμενο 18ο αιώνα, στα μέσα ωστόσο του οποίου εμφανίζονται στο Τζίντζιος δύο νέα σημαντικά μοναστηριακά μετόχια.

Τουρκικό έγγραφο της μονής Κουτλουμουσίου που χρονολογείται στα 1568-69, καταγράφει τα όρια ενός κτήματός της στη θέση Φτελιά (Πτελέα), η νότια πλευρά του οποίου ταυτίζεται «με σύνορον του χωριού Τζίντζιος»¹⁸⁹. Η μονή Σταυρονικήτα αποκτά την ίδια περίοδο νέα κτήματα στην περιοχή¹⁹⁰, ενώ

187. Esphigmenou, σ. 28 και 160-161 (χάρτης αρ. 6), όπου και σχολιάζεται από τον J. Lefort η πιθανή θέση του μετοχίου (βλ. και παραπάνω, σμμ. 70, 71).

188. Ο J. Lefort (ό.π., σ. 160, σμμ. 123) θεωρεί πιθανή την ύπαρξη του μετοχίου, συγκαταλόγοντάς το ανάμεσα στις βυζαντινές κτήσεις της μονής που εμφανίζονται στον «Vakifname» του 1568-69. Μια τέτοια ωστόσο υπόθεση μπορεί να σταθεί μόνο, αν θεωρήσουμε την αναφορά του εγγράφου στο μετόχι Πατρικίου σαν κοινή αναφορά στο παλιό και νέο μετόχι της μονής, πράγμα ίσως όχι εντελώς απίθανο με βάση την κοντινή και γειτονική πιθανά θέση των δύο κτημάτων.

189. Παΐσιος Κουτλουμουσιανός, *Μετόχια Ν. Σερρών*, σ. 160. Βλ. και παραπάνω (σμμ. 28 και 72), όπου σχολιάζονται η γραφή του τοπωνυμικού «Τζίντζιος» και η θέση του κουτλουμουσιανού μετοχίου της Πτελέας στην ευρύτερη περιοχή των χωριών Πατρίκι και Τζίντζιος. Ο Γ. Καφταντζής, που χρησιμοποιεί το ίδιο έγγραφο (Ιστορία Σερρών, τόμ. 3ος, σ. 19-20 σμμ. 47 και 59), αναφέρει σε άλλο σημείο της πρόσφατης μελέτης του την ύπαρξη κτημάτων της μονής Κουτλουμουσίου στο Τζίντζιος (ό.π., σ. 79), υπόθεση για την οποία δεν διαθέτουμε ωστόσο καμιά σχετική τεκμηρίωση. Μοναδικό κουτλουμουσιανό μετόχι στην περιοχή είναι το μετόχι της Πτελέας, στη γειτονική σχέση του οποίου με το Τζίντζιος οφείλεται πιθανά η μικρή αυτή γεωγραφική σύγχυση. Ενδεικτική είναι και η αναφορά ενός κατά πολύ νεότερου εγγράφου, στα δεδομένα του οποίου φαίνεται κυρίως να στηρίζεται ο ίδιος ερευνητής. Με βάση έναν «κατάλογο διεκδικούμενων εκ μέρους της μονής κτημάτων που κατελήφθησαν από το Ελληνικό Δημόσιο το 1913», η μονή Κουτλουμουσίου φαίνεται να διεκδικεί στο «Τζίντζιος» συνολική έκταση «700 περίπου μακεδονικών στρεμμάτων». Το όνομα του, σχεδόν έρημου την εποχή της σύνταξης του καταλόγου, οικισμού Πατρίκι παραλείπεται και αναφέρεται το πλησιέστερο προς αυτό χωριό Τζίντζιος, τα κτηματολογικά όρια του οποίου είχαν στο μεταξύ πιθανά διευρυνθεί προς βορρά, με τη διεκδίκηση των εγκαταλειμμένων από τους τούρκους παλιών μοναστηριακών κτημάτων της περιοχής. Ο κατάλογος αποτελεί μέρος του ανέκδοτου αρχείου του Γ. Καφταντζή, σε υπόδειξη του οποίου οφείλεται η σχετική με την ύπαρξη του πληροφορία.

190. Αρχείο Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ΚΤΕ αρ. 47: «χοτζέτι» με χρονολογία 982 έτος Εγίρας (1574-75).

σε «περιορισμό» των κτημάτων που διατηρεί στις αρχές του 17ου αιώνα (1614) στην Έξοβα, αναφέρεται και πάλι ένας «από του Τζίτζου ερχόμενος δρόμος», ανακαλώντας στη μνήμη μας την «εις Ζητινόν απερχομένην οδόν» της κατά έξι περίπου αιώνες αρχαιότερης αναφοράς, στα γνωστά ήδη έγγραφα της μονής Ιβήρων¹⁹¹. Την ιδιαίτερη σχέση που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή ανάμεσα στη μονή Σταυρονικήτα και το «χωρίον Τζήτζου» επιβεβαιώνει η παρουσία τεσσάρων τουλάχιστον καταλόγων με ονόματα κατοίκων του σε «Παρησία» της μονής, στις σελίδες της οποίας καταγράφονται τα ονόματα δωρητών και αφιερωτών από τον 17ο και μετά αιώνα¹⁹². Η διαρκής και έντονη παρουσία της μονής Σταυρονικήτα επιβεβαιώνεται στη συνέχεια μέσα απ' τις αναφορές 50 περίπου ανέκδοτων τουρκικών εγγράφων του 18ου αι., που φυλάσσονται στο αρχείο της, στους τίτλους των σημαντικότερων από τα οποία αναγνωρίζονται κτηματικοί κατάλογοι, φορολογικές αποδείξεις και ιεροδικαστικά συνήθως έγγραφα (χοτζέτια) που αφορούν την αγορά κτημάτων και την επικύρωση τίτλων ιδιοκτησίας των περιουσιακών στοιχείων της μονής, σε διάφορα σημεία της ευρύτερης περιοχής Τζίντζιους¹⁹³.

Στα 1759 η μονή της Αγ. Αικατερίνης του όρους Σινά ιδρύει στο «Τζίντζος» ένα από τα σπουδαιότερα μετόχια της στον ελλαδικό χώρο. Κάτοικος του χωριού (Κώστας Ιωάννου) που γίνεται μοναχός (Κύριλλος Σιναΐτης) δωρίζει στη μονή το σπίτι του, σύμφωνα με επικυρωτική επιστολή του μητροπολίτη Σεργίων Ιωαννίκιου¹⁹⁴. Το σπίτι αυτό θα αποτελέσει στη συνέχεια τη βάση του νέου μετοχίου, η σημαντική κινητή και ακίνητη περιουσία του οποίου μεταβιβάζεται ενάμιση περίπου αιώνα αργότερα στην «κοινότητα Τσίντζου», με σκοπό την ενίσχυση της λειτουργίας του ελληνικού κοινοτικού σχολείου¹⁹⁵. Σε μικρή από-

191. Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, ό.π., σ. 740. Για την αναφορά του δρόμου στις βυζαντινές πηγές (Iviron II, αρ. 43 στ. 30 και αρ. 45 στ. 33), βλ. παραπάνω, σημ. 62 και 64.

192. «Παρησία» μονής Σταυρονικήτα, φ. ξ: «χωρίον Ζίντζου», φ. ρδ: «χωρίον Έξοβάς και Τζήτζου», φ. ρη-θθ: «χωρίον Τζήτζου». Στο ίδιο έγγραφο συμπεριλαμβάνονται ονόματα κατοίκων από τα γειτονικά χωριά «Απιδέα, Παλαιοχούμνικος, Αχισανού, Έξοβα, Αμούρμπεκι, Αηδοχωρίου, Κούρσοβον και Απάν Κούρσοβον». Περισσότερα στοιχεία για το περιεχόμενο του αδημοσίετου χειρογράφου, βλ. στους Λ. Πολίτη - Μ. Ι. Μανούσακα, *Συμπληρωματικοί κατάλογοι χειρογράφων του Αγ. Όρους, Θεσσαλονίκη 1973*, σ. 194.

193. Αρχείο Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ΚΤΕ αρ. 190 (1726/27), 192 (1730/31), 200-203 (1756/57), 205-209 (1759/60), 213-217 (1766/67), 285 (1767/68), 288 (1771/72), 376 (1778) κ.ά. Η ίδια χρονολογική ένδειξη (1778) υπήρχε σε μια χαμένη σήμερα εικόνα του Αγ. Νικολάου που καταγράφεται σε κατάλογο πραγμάτων του μετοχίου στις 27 Ιουλίου του 1907 (βλ. παραπάνω <σημ. 36>, κατάλογος εγγράφων, αρ. 14 σημ. 8). Η εικόνα είχε αφιερωθεί στο μετόχι του Τζίντζιους απ' τον προηγούμενο της μονής «παπά κυρ Δανιήλ σταυρονικητιανός».

194. Ιερομόναχος Δημήτριος Ντιγκπασάνης (Σιναΐτης), Το Σιναΐτικόν Μετόχιον Σεργίων, Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο, «οι Σέρρες και η περιοχή τους», Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993, προδημοσίευση στο περιοδικό *Γιατί*, τεύχος εκτός σειράς Α', Σέρρες, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993, σ. 34.

195. Δ. Ντιγκπασάνης, *Σεφ. Χρον.* 9, 1982, σ. 253-255. (βλ. και παρακάτω, σημ. 227). Η θέση

σταση από τις εγκαταστάσεις του μετοχίου, κατασκευάζεται λίγα χρόνια αργότερα (1762) ο μέχρι σήμερα ενοριακός ναός του χωριού, αφιερωμένος στον άγιο Γεώργιο¹⁹⁶. Πρόκειται για μια μεγάλη τρικλιτη μεταβυζαντινή βασιλική, το υπερυψωμένο μεσαίο κλίτος της οποίας καλύπτεται εξωτερικά με αμφίρριχτη στέγη. Αυτόνομες επικλινείς στέγες καλύπτουν τα δύο πλαϊνά κλίτη και το νάρθηκα, που εκτείνεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς του κτιρίου. Στο σημερινά χαμηλότερο εσωτερικό επίπεδο του ναού οδηγούν δύο πόρτες και ισάριθμες πέτρινες σκάλες στο μέσο του νότιου εξωτερικού τοίχου του κυρίως ναού και του δυτικού τοίχου του νάρθηκα. Μια τρίτη κτιστή ημικυκλική σκάλα, στη βορειοδυτική εξωτερική γωνία του κτιρίου, οδηγεί απ' ευθείας στο υπερώο (γυναικωνίτη), που καλύπτει το πάνω μέρος των δύο πλαϊνών κλιτών και του νάρθηκα. Φορητές εικόνες των Αγίων Γεωργίου και Ιωάννη του Προδρόμου αφιερωμένες, σύμφωνα με επιγραφές, στα 1764, ανήκουν προφανώς στον αρχικό διάκοσμο του ναού, ο πλήρης κύκλος του οποίου, καλύπτοντας την εικονογράφηση όλων σχεδόν των εσωτερικών επιφανειών του μεγάλου αυτού κτιρίου, φαίνεται να διαρκεί περισσότερο από έναν αιώνα¹⁹⁷. Κάποιες αρχαιότερες από τη χρονολογία κατασκευής του κτιρίου εικόνες που φυλάσσονταν σ' αυτό μέχρι πριν λίγα χρόνια, προέρχονται πιθανά από έναν παλιότερο ναό, για τη μορφή και τη θέση του οποίου δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο¹⁹⁸. Η

του μετοχίου μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα στη βορειοανατολική πλευρά του οικισμού, όπου στο κέντρο μεγάλης ακάλυπτης έκτασης, γνωστής με την προσωνυμία «σιναιτικό», βρίσκεται ακόμη μικρός ναός (παρεκκλήσιο), αφιερωμένος στην αγία Αικατερίνη (πρβλ. Μ. Ζαφειρίου, *ό.π.*, σχ. III). Ο σημερινός ναός κτίσθηκε γύρω στα 1950, αντικαθιστώντας μεγάλη διώροφη κατασκευή, στο πάνω μέρος της οποίας (ανώγι) υπήρχε κατάλληλα διαμορφωμένος χώρος (προσκυνητάριο) με εικόνες και άλλα λειτουργικά σκεύη των μοναχών του μετοχίου. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου κτίζεται την ίδια περίπου εποχή μεγάλη πέτρινη οικοδομή (αποθήκες ή εργαστήρια καπνού), ενώ το απέναντι νοτιοανατολικό άκρο των εγκαταστάσεων του μετοχίου (σημερινό κτίριο Γεωργικού Συνεταιρισμού) κάλυπτε μια παλιά μεγάλων επίσης διαστάσεων κατασκευή, που φιλοξένησε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1920 την «ελληνική σχολή» της κοινότητας.

196. Η σχετική χρονολογική ένδειξη διαβάζεται σε επιγραφή που σχηματίζουν εντοιχισμένα κεραμίδια στο πάνω μέρος της νότιας πλευράς του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του κτιρίου (εικ. 4).

197. Στο τέμπλο της εκκλησίας υπάρχουν δύο ακόμη εικόνες (Άγιοι Σπυρίδων και Γεώργιος), η κατασκευή και αφιέρωση των οποίων χρονολογείται με επιγραφές στα μέσα περίπου του 19ου αι. (1837 και 1850), ενώ στην αριστερή πλευρά του Παντοκράτορος, που καλύπτει το κεντρικό μέρος της οροφής του μεσαίου κλιτους, διακρίνεται καθαρά η χρονολογία 1878. (Για τις φορητές εικόνες του τέμπλου του ίδιου ναού, βλ. Κ. Χαραλαμπίδης - Μ. Ζαφειρίου, *Φορητές εικόνες στο Ναό του Αγίου Γεωργίου Σιτοχωριού*, Νιγρίτα-Βισαλτία II <πρακτικά συμποσίου υπό έκδοση>). Ο πλούσιος εσωτερικός ζωγραφικός διάκοσμος του κτιρίου έχει υποστεί σημαντικές φθορές απ' την πολυκαιρία και τις συχνές στην περιοχή σεισμικές δονήσεις. Ο σεισμός του 1932 προκάλεσε τις μεγαλύτερες μέχρι σήμερα φθορές στο δυτικό κυρίως μέρος του ναού, ενώ δεκαπέντε περίπου χρόνια αργότερα (1948) καταστράφηκε ολοκληρωτικά στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου το μεγάλο (τετραώροφο) πέτρινο καμπαναριό του.

198. Σύμφωνα με την ανακοίνωση που παρουσίασε, στη διάρκεια του Β' Επιστημονικού Συμποσίου, «Η Νιγρίτα - Η Βισαλτία διά μέσου της Ιστορίας», η αρχαιολόγος κ. Α. Στρατή, (Εικόνες από

αφιέρωση, ωστόσο, του ναού στον Άγιο Γεώργιο, Άγιο στον οποίο ήταν επίσης αφιερωμένος ο ναός του ομώνυμου βυζαντινού εσφιγμενίτικου μετοχίου¹⁹⁹, αποτελεί σημαντική απόδειξη της συνέχειας που γνωρίζει στην περιοχή η λατρεία του «τροπαιοφόρου» στρατιωτικού αυτού αγίου, προβάλλοντας αμυδρά έστω, ταυτόχρονα, την ιδέα σύνδεσης του ναού με τις δραστηριότητες του παλιού αυτού μετοχίου. Την ελκυστική αυτή υπόθεση ενισχύουν οι μαρτυρίες των ηλικιωμένων κατοίκων του χωριού, σύμφωνα με τις οποίες είναι προφανής και εύκολα αναγνωρίσιμος ο μοναστηριακός χαρακτήρας της αρχιτεκτονικής διάρθρωσης μιας σειράς συμπληρωματικών κατασκευών που πλαισιώναν, κατά μήκος της νότιας τουλάχιστον πλευράς της, τη σημερινή εκκλησία²⁰⁰.

Έγγραφα της μονής Ξηροποτάμου, χρονολογημένα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα²⁰¹, αναφέρονται σε αφιερώσεις, ενοικιάσεις ή καταγραφές ενός σημαντικού αριθμού κτημάτων που διατηρεί η μονή, άγνωστο από ποιά ακριβώς περίοδο στη «χώρα Τζίντζου»²⁰². Σε συμφωνία που υπογράφεται μεταξύ της μονής Ξηροποτάμου και των κατοίκων της «χώρας» στις 10 Ιανουαρίου του 1783, ενοικιάζεται στους κατοίκους του χωριού καλλιεργήσιμη έκταση 60 στρεμμάτων²⁰³. Διπλό κατάστιχο που συντάσσεται στις 15 Ιανουαρίου 1783

Ναούς της Βισαλτίας στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Σερρών, Νιγρίτα-Βισαλτία II, πρακτικά συμποσίου υπό έκδοση), στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Σερρών μεταφέρθηκαν από το ναό του Αγ. Γεωργίου οι εικόνες του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και των αγίων Αναργύρων, που χρονολογούνται αντίστοιχα στο β' μισό του 16ου και το α' μισό του 18ου αιώνα. (πρβλ. Ι. Γκερέκος - Α. Κανλής, *Θησαυροί της Ι. Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης*: Το Εκκλησιαστικό Μουσείο, Σέρρες 1998, σ. 22-23 αρ. 6). Αγνώστη αντίθετα παραμένει η ακριβής προέλευση και η πιθανή χρονολόγηση ενός σημαντικού αριθμού «παλαιών εικόνων» που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών και κατασχέθηκαν, σύμφωνα με το επεξηγηματικό σημείωμα του σχετικού καταλόγου, στο Σιτοχώρι, το 1968.

199. Esphigmenou, αρ. 27, σ. 162-164.

200. Σύμφωνα με τις ανάλογες μαρτυρίες, σε μικρή απόσταση από το νότιο τοίχο του ναού εκτεινόταν μια σειρά από συνεχόμενα κτίσματα, όμοια στην αρχιτεκτονική τους διάταξη με τις σειρές κελιών, ξενώνων, αποθηκευτικών και άλλων χώρων, που συνήθως περιβάλλονταν ή πλαισιώνονταν τα καθολικά των μοναστηριών. Τα κτίσματα αυτά, αν και είχαν την κεντρική τους είσοδο στο νότο, επικοινωνούσαν απ' ευθείας με το ναό, με πόρτες ανοιγμένες στη βόρεια εξωτερική πλευρά τους, τα υπέρθυρα των οποίων διακομούσαν ανάγλυφοι σταυροί.

201. Σύμφωνα με την Ε. Μπαλά (Les Vakifs de Serres, σ. 168 σημ. 525), πληροφορίες για την ιστορία του χωριού, το ίδιο διάστημα, διασώζονται σε ανέκδοτο τουρκικό έγγραφο του 1197ου έτους Εγίρας (1782-83), που φυλάσσεται στο Αρχείο της Προεδρίας στην Κωνσταντινούπολη (Cevdet Maliye no 26632).

202. Π. Γουναρίδης, *Αρχείο της Ι. Μ. Ξηροποτάμου*: Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων, Αθωνικά Σύμμεικτα 3, Αθήνα 1993 αρ. 156-158, 161 και 164 (σ. 130-136). Σημαντική επίσης δραστηριότητα φαίνεται να αναπτύσσει το ίδιο διάστημα η μονή στα χωριά Άνω και Κάτω Κρούσοβο (έγγραφα αρ. 69, 73-75, 106, 110, 131, 160 και 161). Για τη γενικότερη παρουσία της μονής στην περιοχή Σερρών, βλ. Ευδόκιμος Ξηροποταμινός, ό.π., (σημ. 3), σ. 74-75, 127-128, 144-145, 163 και 192-194.

203. Ό.π., αρ. 156, σ. 130-131. Στο κείμενο αναφέρονται λεπτομερώς οι ενδεικτικοί για τα δεδομένα και «τη συνήθεια του τόπου» όροι της συμφωνίας. Ο επίτροπος του μετοχίου θα παραδίνει κάθε χρόνο το σπόρο (σιτάρι, κριθάρι ή βαμβάκι) και οι καλλιεργητές θα προσφέρουν αντίστοιχα την εργασία και τα ζώα τους. Η παραγωγή θα μοιράζεται σε δύο ισόποσα μέρη. Οι ενοικιαστές

καταγράφει αναλυτικά τα περιλαμβανόμενα στην προηγούμενη συμφωνία «Ξηροποταμηνά χωράφια», με την έκταση, τα όρια και τη στρεμματική της πιθανά απόδοση (ή αξία) σε γρόσια²⁰⁴, ενώ σημαντικές ανθρωπωνυμικές και τοπωνυμικές κυρίως αναφορές διασώζει ένα ακόμα έγγραφο της ίδιας εποχής, στο οποίο καταγράφονται κτηματικές συνήθως αφιερώσεις κατοίκων του χωριού προς τη μονή Ξηροποτάμου²⁰⁵. Η «εκκλησία του βακουφίου» που αναφέρεται στο τελευταίο έγγραφο, σαν σύνορο ενός κτήματος της μονής στη θέση «αλώνια», ταυτίζεται πιθανά με το μικρό ναό του Αγ. Δημητρίου που σώζεται μέχρι σήμερα στη νοτιοανατολική πλευρά του χωριού, κοντά στην ομώνυμη τοποθεσία. Η αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου ενισχύει, με βάση τη σύγκρισή του με ανάλογες κατασκευές της γύρω περιοχής, την ένταξή του στο β΄ μισό του 18ου αιώνα (μικρή τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και αμφίρριχτη στέγη που καλύπτει εξωτερικά όλο το κτίριο), παρότι το αρχαιότερο χρονολογημένο κειμήλιό του αποτελεί φορητή εικόνα του τέμπλου (Αγ. Γεώργιος) αφιερωμένη, σύμφωνα με το κείμενο μικρής δυσανάγνωστης επιγραφής, στις 21 Απριλίου του 1817²⁰⁶. Η προτεινόμενη ταύτιση ενισχύεται επίσης από την αναφορά ενός κτηματικού καταλόγου του σταυρονικητιανού μετοχίου, σύμφωνα με την οποία, σε μικρή απόσταση από την εκκλησία του Αγ. Δημητρίου, σωζόταν ακόμη στα 1907, «ηρηπωμένη» έστω η «οικία της μονής Ξηροποτάμου»²⁰⁷.

οφείλουν να φροντίζουν τη μοναστηριακή γή, ενώ σε διαφορετική περίπτωση η μονή διατηρεί το δικαίωμα να τους αποβάλλει από αυτήν. Η διάρκεια της συμφωνίας είναι έξι χρόνια, μετά τα οποία η γή επιστρέφει στην κυριότητα της μονής. Κάθε νοικοκυριό συμμετέχει με ετήσιο ενοίκιο 10 γροσίων και ενός «κοίλου» σιταριού (20 περίπου οκάδων) για «ιστηρά».

204. Ό.π., αρ. 157-158, σ. 131-132. Αντίστοιχος κτηματικός κατάλογος, με ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1790, σχετίζεται προφανώς με την ίδια υπόθεση, καθώς φαίνεται να συντάσσεται αμέσως μετά τη λήξη της εξαστούς ενοικίασης των χωραφιών (ό.π., αρ. 164, σ. 136).

205. Ό.π., αρ. 161, σ. 133-134. Ανάμεσα στα κτήματα που αφιερώνονται συμπεριλαμβάνονται «ένα κομμάτι χωράφι στην Παλίνη (;) του λάκκου» κοντά στα όρια του Αχινού, χωράφι μισού στρέμματος στη θέση «Διπούλδης» (πρόκειται πιθανά για την γνωστή μέχρι σήμερα τοποθεσία Διπλούδα ή Διπλούδες, νοτιοανατολικά του χωριού), χωράφι ενός στρέμματος «κοντά στα αλώνια», («συνορεύει και με την εκκλησία του βακουφίου») και άλλες ακόμα τοποθεσίες των χωριών Τζιντζιός και Κρουσοβα, κτήματα του οποίου καταγράφονται στο ίδιο επίσης έγγραφο. (Το τοπωνύμιο Βρωμοπιγάδο, άγνωστο στην περιοχή, θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με την τοποθεσία Βρωμονέρια-Βαργιών, βορειοανατολικά του χωριού, ενώ με την ονομασία Καρυά είναι μέχρι σήμερα γνωστή τοποθεσία στο νοτιοανατολικό περίπου άκρο του αγροκτήματος του σημερινού Σιτοχωριού). Ανάλογη αφιέρωση χωραφίου ενός στρέμματος, από κάτοικο του χωριού στα 1843, σημειώνεται συμπληρωματικά στο κατάστιχο των κτημάτων του μετοχίου που συντάχθηκε το 1783 (ό.π., αρ. 157, σ. 131).

206. «1817 Απρηλιό(υ) 21/Μαργαρίτι Γυρακίου». Στο τέμπλο και το νάρθηκα του ναού βρίσκεται σήμερα μικρός ακόμη αριθμός νεότερων εικόνων, οι περισσότερες από τις οποίες χρονολογούνται με επιγραφές ανάμεσα στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα.

207. Βλ. παραπάνω (σημ. 36), κατάλογος εγγράφων, αρ. 17 «θέση» ρδ (πρβλ. και το τοπογραφικό διάγραμμα του χωριού, που δημοσιεύεται στο τέλος της ίδιας εργασίας <σχ. ΙΙΙ>). Στον ίδιο κατάλογο, που συντάχθηκε το 1907 στο Τζιντζιός, αναφέρονται σαν όρια σταυρονικητιανών κτημάτων και άλλα κτήματα της μονής Ξηροποτάμου («θέση» μστ).

8. Μοναστηριακά και πάλι έγγραφα, πίνακες πληθυσμιακών καταγραφών και σύντομες συνήθως αναφορές περιηγητών, που επισκέπτονται την περιοχή ανάμεσα στο δεύτερο μισό του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, συνθέτουν την εικόνα της νεότερης ιστορίας του χωριού, μέσα στο πλαίσιο των έντονων πληθυσμιακών και εθνικών ανακατατάξεων που παρατηρούνται την περίοδο αυτή στον ευρύτερο νοτιοβαλκανικό χώρο.

Στο αρχείο της μονής Σταυρονικήτα φυλάσσεται ένας σημαντικός και πάλι αριθμός τουρκικών εγγράφων του 19ου αιώνα, που αφορούν κτηματικές κυρίως υποθέσεις του μετοχίου του Αγ. Νικολάου²⁰⁸. Σημαντικότερα ανάμεσά τους, ένα αντίγραφο αναφοράς προς τη φορολογική διεύθυνση του σαντζακίου Σερρών (1293ου έτους Εγίρας, 1876/77), με την οποία επιβεβαιώνεται η φορολογική ατέλεια του μετοχίου σαν τμήματος του βακουφίου της μονής Σταυρονικήτα, κι ένα αχρονολόγητο απόσπασμα του αυτοκρατορικού κτηματολογίου (τεφτέρ σουρέτ) που εκδίδεται την ίδια πιθανά περίοδο, όπου καταγράφονται συνοπτικά τα κτηματικά περιουσιακά στοιχεία του μετοχίου στα χωριά Τζίντζιος, Πατρίκι και Έξοβα²⁰⁹.

Διπλότυπο της εκκλησιαστικής περιφέρειας Νιγρίτας, στο οποίο καταγράφονται οι άδειες γάμου που εκδίδονται την περίοδο 1880-1883, αναφέρει την τέλεση δύο γάμων (5 Νοεμβρίου 1881 και 22 Μαΐου 1883) από τον ιερέα του χωριού οικονόμο π. Αντώνιο²¹⁰. Ανώνυμη «έκθεση», που αφορά την εκκλησιαστική και εκπαιδευτική κατάσταση της περιοχής Σερρών και δημοσιεύεται την ίδια περίπου εποχή, καταγράφει τα πληθυσμιακά δεδομένα των 76 συνολικά χωριών της τοπικής μητρόπολης²¹¹. Στο «Τζίντζος» κατοικούν 710 Έλληνες χριστιανοί στο σύνολό τους κάτοικοι, ενώ στο χωριό λειτουργεί «δημοτικόν σχολείον» με 40 μαθητές²¹². Η λειτουργία του σχολείου τοποθετείται πιθανά

208. Αρχείο Ι. Μ. Σταυρονικήτα, ΚΤΕ αρ. 244 (1809/10), 109 (1830/31), 110 (1855/56), 298 (1866/67), 340 (1875/76), 382 (1876/77), 20 (1880), 306 (1881/82) κ.ά. Για τα τουρκικά έγγραφα της μονής που αφορούν το μετόχι του Αγ. Νικολάου στο Τζίντζιος, βλ. παραπάνω σημ. 182. Χειρόγραφα σημειώματα απεσταλμένων της μονής στο μετόχι του Τζίντζιους, την περίοδο 1837-1841, καταγράφονται στις σελίδες εξομολογηταρίου του 17ου αιώνα, στο αρχείο της μονής, στο Άγιον Όρος (Α. Πολίτης - Μ. Ι. Μανούσασκας, ό.π., σημ. 107, χφ. 466, σ. 184).

209. Ό.π. (σημ. 36), σ. 4 σημ. 19.

210. Π. Αγγελόπουλος, *Ένα διπλότυπο, κώδικας γάμων 1880-1883, της εκκλησιαστικής περιφέρειας Νιγρίτας, Νιγρίτα-Βισαλτία Ι*, σ. 162-163. Στον ίδιο κώδικα αναφέρονται επίσης οι οικισμοί Φιτόκ (σημερινή Ανθή), Γεωργιά, Αρναούτ, Απτολά και Βαραχτάρ μαχαλά (το σημερινό Φλάμπουρο) της περιοχής Νιγρίτας, τα χωριά Σαϊτάς, Χούμιος, Ζερβοχώρι, Έξοβα και Ομούρ Βέι, της περιοχής Σιτοχωρίου-Δάφνης, και τέλος ο οικισμός Άνω Κρούσεβο της περιοχής Κερδυλίων.

211. Αωνύμου, *Η επαρχία Σερρών κατά την εκκλησιαστικήν διαίρεσιν και την εκπαιδευτικήν κίνησιν*, Ημερολόγιον της Ανατολής, 1886, σ. 158-166.

212. Ό.π., σ. 161. Πρβλ. Ρ. Contoyannis, *Carte des Écoles Chretiennes de la Macedoine*, Paris 1903 (ο χάρτης βασίζεται στα δεδομένα ανάλογης προηγούμενης έκδοσης του Istituto Geografico de Agostini). Με εξαίρεση τα δεδομένα της έκθεσης αυτής, δεν διαθέτουμε κανένα άλλο στοιχείο για

στη μετά το 1870 χρονική περίοδο, όταν σαν απάντηση στην ανακήρυξη της Βουλγαρικής Εξαρχίας, παρατηρείται στην περιοχή Σερρών μια σημαντική πνευματική κίνηση με κύριο χαρακτηριστικό της τη δημιουργία σχολείων, σε όλα σχεδόν τα ελληνόφωνα χωριά της περιοχής.²¹³ Σχολεία («δημοτικές σχολές» ή «γραμματοδιδασκαλεία») λειτουργούν σύμφωνα με την έκθεση στα χωριά Αηδονοχώριον (1000 κάτοικοι, 110 μαθητές), Αχινός (825 κάτοικοι, 50 μαθητές), Χούμκος (570 κάτοικοι, 60 μαθητές), «Έξιοβα» (375 χριστιανοί και 200 «οθωμανοί» κάτοικοι, 35 μαθητές), Κούτσιος (400 κάτοικοι, 40 μαθητές), Καστρίον (165 κάτοικοι, 10 μαθητές), Άνω Κρούσσιοβα (350 κάτοικοι, 45 μαθητές), Κάτω Κρούσσιοβα (310 κάτοικοι, 30 μαθητές), Σαΐτάς (210 κάτοικοι, 16 μαθητές), Ομούρ βέη (570 κάτοικοι, 25 μαθητές) και Ζερβοχώριον (140 κάτοικοι, 10 μαθητές). Δεν διαθέτουν αντίθετα σχολείο τα μικρά «ελληνόφωνα» επίσης χωριά «Αηθιαίς» (40 χριστιανοί και 50 «οθωμανοί» κάτοικοι), «Παλιότρος και Ιβήρων» (190 χριστιανοί και 150 οθωμανοί κάτοικοι), τα «αθιγγανόφωνα τσιφλίκια», της περιοχής Νιγρίτας-Χουμνικίου, «Φυτάκι, Βαΐρακτάρ μαχαλάς και Γεωργουλά» (160, 200 και 90 αντίστοιχα κάτοικοι), καθώς και τα δύο «βουλγαρόφωνα», σύμφωνα με τον συντάκτη της έκθεσης τσιφλίκια της ίδιας περιοχής, Αβδουλά-μαχαλάς και Γενί-τσεφλίκι (80 και 45 χριστιανοί κάτοικοι). Το «σχολαρχείο», όπως διατηρήθηκε στη μνήμη των κατοίκων του Σιτοχωριού, ήταν ένα διώροφο κτίριο στη νοτιοανατολική πλευρά των εγκαταστάσεων του σιναϊτικού μετοχίου της Αγίας Αικατερίνης.²¹⁴ Το ίδιο μετόχι φαίνεται να στηρίζει οικονομικά τη λειτουργία του σχολείου, ενώ για τον ίδιο

την πληθυσμιακή σύσταση του χωριού, το β' μισό του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με προφορικές ωστόσο μαρτυρίες, στην πλειοψηφία των ντόπιων κατοίκων του έχει προστεθεί λίγο πριν τα μέσα του ίδιου αιώνα, ένας άγνωστος αριθμός ελληνικών οικογενειών που προέρχονται από τη Δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο. Το γεγονός σχετίζεται πιθανά με την ευρεία μετακίνηση ελληνικού πληθυσμού των παραπάνω αλλά και άλλων ακόμα επαρχιών προς την Ανατολική Μακεδονία, τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν ολόκληρη σχεδόν η βορειοδυτική ηπειρωτική Ελλάδα περνάει στην κυριαρχία των δυνάμεων του Αλή πασά των Ιωαννίνων (Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 475-478. Για την περιοχή της Νιγρίτας, βλ. επίσης τις ειδικότερες αναφορές των Δ. Δαμάνη, *Νιγρίτα-Σύρλα*, Μακεδονικών Ημερολόγιον 1911 <έκδοση του Παμμακεδονικού Συλλόγου>, σ. 122 και Ε. Παπαθανασίου, *Ιστορία της Νιγρίτης και της Επαρχίας Βισαλτίας*, Νιγρίτα 1970, σ. 76-77).

213. Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών (1383-1413)*, Αθήνα 1966, σ. 398-399, Δ. Ντιγκασιάνης, *Σερ. Χρον. 9*, 1982-83, σ. 254 και Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 340. Κατά το πρώτο διάστημα λειτουργίας του σχολείου δίδαξε σαν δάσκαλος ο γνωστός νιγριτινός λόγιος και πολιτικός Αθανάσιος Αργυρός (Β. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη ιστορία των Σερρών*, <Σέρρες>, 1991, σ. 53 και Ι. Μπάκας, *Η Νιγρίτα και η περιοχή της στα τέλη της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, 1993 <Διπλωματική εργασία που υποβλήθηκε στο τμήμα Θεολογίας του Α. Π. Θ.>, σ. 174).

214. Βλ. παραπάνω, σημ. 195. Στα 1928 κατασκευάστηκε το νέο σχολείο του χωριού σε κοντινή απόσταση ανατολικά από την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου. Το παλιό σχολείο διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1960, όταν κατεδαφίστηκε για να κτισθεί στη θέση του το κτίριο του Γεωργικού Συνεταιρισμού.

σκοπό δωρίζει λίγα χρόνια αργότερα στην κοινότητα Τζίντζιους όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία του.²¹⁵

Ο S. Gorcevic, που επισκέπτεται λίγο μετά τη Μακεδονία (1888), υπολογίζει σε μια, ελεγχόμενη ωστόσο για την εγκυρότητά της, αναφορά, τον πληθυσμό του χωριού, σε 320 Έλληνες κατοίκους²¹⁶. Η πληροφορία του Gorcevic αποδυναμώνεται από την ανάλογη χρονικά μαρτυρία του V. I. K'ncov, που ταξιδεύοντας στην περιοχή το ίδιο περίπου διάστημα (1891) καταγράφει στο Dzindzos έναν υπερδιπλάσιο αριθμό ελλήνων πάντα αποκλειστικά κατοίκων²¹⁷. Ο Έλληνας αξιωματικός N. Σχινάς, που «χαρτογράφησε» λίγα χρόνια νωρίτερα την περιοχή Σερρών-Στρυμόνα, δεν αναφέρει το Τζίντζιους, καθώς φαίνεται να ακολουθεί μετά την Έξοβα βορειοδυτική πορεία και δρόμο που τον οδηγεί απ' ευθείας στο χωριό «Γιωργουλάς» κι από κει στο «Φιτόκι» (σημερινή Ανθή) και τις Σέρρες²¹⁸. Η διαδρομή αυτή διακρίνεται σε έντυπο χάρτη της Μακεδονίας που εκδίδει την ίδια περίπου εποχή το Αυστριακό Επιτελείο²¹⁹. Και το υπόλοιπο ωστόσο οδικό δίκτυο της περιοχής αποτυπώνεται με μικρές ή μεγάλες αποκλίσεις σε μια σειρά αντίστοιχων εκδόσεων που πραγματοποιούνται στη συνέχεια τις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, όταν η ζωτική, για τη συγκοινωνιακή γεωγραφία της νοτιοβαλκανικής ενδοχώρας, περιοχή της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα αποτελεί συχνά πεδίο πολεμικών επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου²²⁰. Μικροί τοπικοί

215. Βλ. παρακάτω, σμ. 227, 228.

216. S. Gorcevic, *Macedonien und alt Serbien*, Vienn 1889, σ. 380: «Cincos (Dzindzos), 118 σπίτια και 320 Έλληνες κάτοικοι».

217. V. I. K'ncov, *Izbrani proizvedenija*, Sofia 1970, τόμ. 1ος, σ. 70 («Dzindzas, 90 ελληνικά σπίτια») και 2ος, σ. 479 («Dzindzos, 660 Έλληνες χριστιανοί κάτοικοι»). Τα πληθυσμιακά δεδομένα και των υπόλοιπων χωριών της περιοχής με βάση τους καταλόγους των Gorcevic-K'ncov και τα στοιχεία της περιοχής Νιγρίτας, Φιτόκι, Μπαϊρακτάρ και Γεωργουλά, ενώ ανάλογη εθνικότητα αποδίδει σε σημαντικό μέρος του ελληνικού πληθυσμού της Έξοβας και των ελληνόφωνων επίσης χωριών της περιοχής της Παλιότρος, Κούτσιος και Αηδονοχώρι (ό.π., τόμ. 1ος, σ. 65-70 και 2ος, σ. 476-480). Σε μελέτη ωστόσο των J. Gheorghieff και St. Chichkoff, που δημοσιεύεται δύο περίπου δεκαετίες αργότερα (Οι Βούλγαροι στην πεδιάδα των Σερρών, Φιλιππούπολη 1918), δεν γίνεται καμιά αναφορά στην ύπαρξη σλαβόφωνων στοιχείου στην περιοχή της νοτιοανατολικής Βισαλτίας.

218. N. Σχινάς, *Οδοπορική Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηλείου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, τόμος 2ος, Αθήνα 1886, σ. 405.

219. Αντίγραφο μιας από τις πρώτες πιθανά εκδόσεις του χάρτη αναδημοσιεύει ο Gorcevic το 1889 (ο.π., χάρτης V).

220. Βλ. ενδεικτικά το Χάρτη του Βρετανικού Υπουργείου των Στρατιωτικών (War Office),

δρόμοι συνδέουν το Τζιντζίος με τα υπόλοιπα χωριά της περιοχής και τους βασικούς οδικούς άξονές της που ενώνουν το μικρό τελωνειακό φυλάκιο Τσάγεζι στις εκβολές του Στρυμόνα, με την πρωτεύουσα της επαρχίας Νιγρίτα και τις Σέρρες²²¹. Στο μεταξύ των χωριών Έξοβα και Ζερβοχώρι τμήμα του δρόμου Νιγρίτας-Έξοβας που διασχίζει το νότιο τμήμα του κτηματολογίου Τζιντζίους²²² βρίσκεται η θέση μιας κατεστραμμένης σήμερα μικρής τοξωτής γέφυρας (εικ. 3), που είχε παλιότερα χρονολογηθεί στα ρωμαϊκά χρόνια²²³. Η ύπαρξη ωστόσο μιας ανάλογης κατασκευής στο κέντρο του γειτονικού χωριού Χουμνικό (Χούμκος) πάνω στον ίδιο μάλιστα οδικό άξονα, που χρονολογείται με επιγραφή στα 1781²²⁴, κάνει πιο πιθανή τη χρονολόγησή της την ίδια περίοδο, όταν με βάση μαρτυρίες της εποχής φαίνεται να επιχειρείται η συντήρηση σημαντικών κομβικών σημείων του οδικού δικτύου της κεντρικής και νοτιοανατολικής Βισαλτίας, στα πλαίσια της οποίας κατασκευάζονται ή ανακατασκευάζονται σε διαφορετικά σημεία του οδικού άξονα Τσάγεζι-Έξοβας-Νιγρίτας και των σημαντικότερων παρακάμψεων του προς τους διάσπαρτους τουρκικούς οικισμούς της ορεινής περιοχής Έξοβας-Αηδονοχωριού, ένας σημαντικός αριθμός γεφυρών²²⁵.

1908, στα δεδομένα του οποίου στηρίζεται η αντίστοιχη ελληνική έκδοση των εκδόσεων Γ. Κοντογόνη το 1910. Λεπτομερή περιγραφή των σημαντικότερων δρόμων της περιοχής, βλ. επίσης στον οδηγό που εξέδωσαν οι βρετανικές και πάλι στρατιωτικές υπηρεσίες το 1916 (Admiralty-War Office, *A Handbook of Macedonia and surrounding Territories*, 1916, σ. 325-326).

221. Σύμφωνα με την περιγραφή του Σχινά, ένας δρόμος ακολουθώντας βορειοδυτική πορεία, κατά μήκος της λίμνης του Αχινού, διέσχιζε ή περνούσε σε κοντινή απόσταση από τα χωριά Κούτσιο, Μουνούχι, Παλιότρος, Νιφέρο, Αχινός, Γενί Τσιφλίκι και Φιτόκι, όπου και συναντούσε τον κεντρικό δρόμο Σερρών-Νιγρίτας. Μια παράκαμψη του δρόμου στο Παλιότρος σχημάτιζε μια δεύτερη ημιορεινή και βαθιά ολόκληρο το χρόνο αρτηρία που ακολουθούσε νοτιοδυτική πορεία μέχρι το ύψος της Έξοβας, απ' όπου συνέχιζε δυτικά για να καταλήξει, μέσω των χωριών Ζερβοχώρι και Χούμκος, στη Νιγρίτα ή ακολουθώντας βορειοδυτική πορεία κατέληγε μέσω του χωριού Γιωργουλάς στο Φιτόκι, κι από κεί στη Νιγρίτα ή στις Σέρρες. Ο βρετανικός οδηγός του 1916, ακολουθώντας τις αντίστοιχες υποδείξεις του χάρτη του Βρετανικού Υπουργείου των Στρατιωτικών (War Office 1908), αναφέρει μια διαφορετική παράκαμψη του ύψος των Ιβήρων (Νιφέρος), που διασχίζοντας τα χωριά Τζιντζίος (Jinjo), Ζερβοχώρι και Χούμκος (Hunikos) καταλήγει και πάλι στη Νιγρίτα.

222. Για την ταύτιση του δρόμου με τμήμα της παραεγνατίας οδού των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. παραπάνω, σημ. 42.

223. Σαμαράς, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 51 σημ. 2 και 52. Για την ίδια γέφυρα, βλ. Α. Βαβρίτσας, *Η Εγνατία οδός και η Βισαλτία*, Νιγρίτα-Βισαλτία I, σ. 71 και Γ. Τσότσος, *Μακεδονικά γεφύρια*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 164.

224. Μ. Ζαφειρίου, ό.π., (σημ. 29), σ. 68-69, σημ. 75.

225. E. M. Cousinery, *Voyage dans la Macedoine*, Paris 1831, τόμ. 2ος, σ. 55. Ανάλογες τεχνολογικά γέφυρες σώζονται, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής, σε παράκαμψη του ίδιου δρόμου προς τους γειτονικούς τουρκικούς οικισμούς της περιοχής Έξοβας καθώς και σε παράκαμψη του δρόμου Έξοβας-Αηδονοχωριού, που οδηγούσε στον τουρκικό επίσης συνοικισμό Τουλάδες. Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων της Δάφνης (Έξοβας), αντίστοιχα γεφύρα υπήρχαν στις αρχές του αιώνα σε δύο τουλάχιστον διαφορετικά σημεία του σημερινού οικισμού, ενώ σε πρόσφατες εργασίες κατασκευής γέφυρας στο ρέμα Εξοβίτης εντοπίστηκαν τα θεμέλια μιας ανάλο-

Μεταγράφοντας πιθανά τα δεδομένα της ανώνυμης έκθεσης του 1886, ο Π. Παπαγεωργίου, αναφέρεται λίγα χρόνια αργότερα στο «Τζίντζιος» (1894) αλλά και στα υπόλοιπα χωριά της περιοχής, με τη σημείωση ότι κατοικούν εκεί 710 χριστιανοί κάτοικοι²²⁶. «Δωρητήριο έγγραφον» του «Αρχιεπισκόπου και της Ιεράς Συνάξεως των Πατέρων της Μονής του Όρους Σινά», με χρονολογία 15 Φεβρουαρίου 1895, παραχωρεί «τη Κοινότητι Τσίντζου, τα εν τη περιφέρεια της κώμης κείμενα ακίνητα και κινητά κτήματα του εκείσε Μετοχίου, συγκεείμενα εξ εκατόν εβδομήκοντα οκτώ και ήμισυ (αφ. 1781/2) στρεμμάτων γης κατά την εν έτει 1894 Ιανουαρίου 20 εν Τσίντζω γενομένην απογραφήν»²²⁷. Σκοπός της σημαντικής προς την κοινότητα Τζίντζιους δωρεάς, «η συντήρησις της Σχολής αυτής αποκλειστικώς, χωρίς δήλον ότι η ρηθείσα Κοινότης να έχη το δικαίωμα να εκποιή αυτά και να διαθέτει προς άλλον σκοπόν». Ελάχιστα όπως αποδείχθηκε σεβαστός ως προς το ένα τουλάχιστον σκέλος του, ο μοναδικός αυτός όρος της δωρητικής πράξης, οδήγησε στη σταδιακή εκποίηση του μεγαλύτερου μέρους της κοινοτικής πια κτηματικής περιουσίας του παλιού μετοχίου²²⁸. Σημαντική αντίθετα παραμένει και κατά την περίοδο αυτή η παρουσία του σταυρονικητιανού μετοχίου του Αγ. Νικολάου. Οι αναφορές ενός μεγάλου αριθμού εγγράφων της εποχής, που εντοπίσαμε πρόσφατα στο αρχείο της μονής Σταυρονικήτα, αποτελούν, με το πλήθος των στοιχείων που διασώζουν, χρήσιμο βοήθημα στην προσπάθεια μιας φαντασιακής αναδιάρθρωσης της καθημερινής ζωής του χωριού, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα²²⁹. Ο

γης κατασκευής πάνω στον παλιό δρόμο Έξοβας-Στεφανιανών. Ενδεικτικό τέλος για την επισήμανση της θέσης ανάλογων και πάλι κατασκευών, στην περιοχή της Έξοβας, είναι το τοπωνύμιο «Γεφυρούδια» σε κοντινή απόσταση βόρεια του χωριού πάνω στον παλιό δρόμο που συνδέει την Έξοβα με τον Αχινό.

226. Παπαγεωργίου, *Σέρραι*, σ. 83 αρ. 79. Η προσεχής ελπίζουμε δημοσίευση του «χαμένου» μέχρι πριν λίγα χρόνια Κώδικα της Μητρόπολης Σερρών, που φαίνεται να αποτελεί βασική πηγή των αναφορών του Παπαγεωργίου στα χωριά της νοτιοανατολικής Βισαλτίας, θα προσθέσει πιθανόν νέα στοιχεία για την ιστορία του Τζίντζιους αλλά και της ευρύτερης περιοχής του ανάμεσα στον 17ο και τον 19ο αιώνα. Νεότερα στοιχεία για τον εντοπισμό και το περιεχόμενο του κώδικα, βλ. στον P. Odorico, *Mémoire d' une voix perdue; le Cartulaire de la metropole de Serres, 17e-19e siècles*, Paris 1994.

227. Δημήτριος (Ντιγκασιάνης) Σιναΐτης, Προσφορά της Ιεράς Μονής Σινά στην εκπαιδευτική δραστηριότητα της περιοχής των Σερρών, *Σερ. Χρον.* 9, 1982-1983, σ. 253-255.

228. «Σιναΐτικα χωράφια» αναφέρονται συχνά σε κατάλογο κτημάτων της μονής Σταυρονικήτα, που συντάσσεται το 1907 στο Τζίντζιος (Μ. Ζαφειρίου, ό.π. <σημ. 36>, κατάλογος εγγράφων αρ. 17). Πρόσφατα μετά από ενέργειες της τοπικής κοινότητας περιήλθε και πάλι στην κυριότητα της ένα σημαντικής έκτασης ακίνητο στη βόρεια πλευρά του χωριού. Στον ίδιο χώρο υπάρχει και ο νεότερος, γνωστός με το όνομα «Σιναΐτικος», μικρός ναός της Αγίας Αικατερίνης, μοναδική σήμερα μαρτυρία του σημαντικού άλλοτε μετοχίου της ομώνυμης μονής στην περιοχή Τζίντζιους (βλ. και παραπάνω, σημ. 195).

229. Ο.π., μέρος Β: κατάλογος εγγράφων, όπου και σχολιάζονται 51 συνολικά έγγραφα της περιόδου 1892-1937.

γόνιμος τόπος και η ραγδαία ανάπτυξη της καλλιέργειας του καπνού συντελούν, με βάση τις αναφορές των παραπάνω εγγράφων, στη δημιουργία ενός σημαντικού ρεύματος μετακίνησης κατοίκων των γειτονικών περιοχών προς το Τζίντζιος, που δείχνει να διανύει μια περίοδο έντονης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης²³⁰. Οι κάτοικοί του συμμετέχουν ενεργά στους μεγάλους εθνικούς αγώνες της εποχής, που κορυφώνονται λίγο μετά, με την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στην υπόλοιπη ήδη ελεύθερη Ελλάδα. Με βάση το σχεδιασμό για την οργάνωση του πληθυσμού της δυτικά του Στρυμόνα περιοχής των Σερρών, κατά την τελευταία φάση του Μακεδονικού Αγώνα, το Τζίντζιος υπάγεται στο Ε΄ Τμήμα Νιγρίτας που περιλαμβάνει το χώρο ανάμεσα στο χωριό και τις εκβολές του Στρυμόνα κι έχει ακτίνα δράσης τη μεταξύ της λίμνης του Σούλοβου (Σκεπαστό) και της αντίστοιχης λίμνης του Αχινού περιοχή της νοτιοανατολικής Βισαλτίας²³¹. Σημαντική δράση ανέπτυξε με βάση τις πηγές της εποχής ο τζιτζινός στην καταγωγή οπλαρχηγός Χρήστος Κουρμπέτης (ή Κουρμπειδής), που ανήκε στο σώμα των καπετάνιων Γιαγκλή και Κοσμόπουλου²³². Βιαιότητες των τουρκικών στρατιωτικών αρχών σε βάρος κατοίκων του Τζίντζιους και άλλων χωριών της περιοχής (Κούτσιος, Αηδονοχώρι, Άνω και Κάτω Κρούσοβος), κατά τη διαδικασία αφοπλισμού των ενόπλων ανταρτικών ομάδων της περιοχής το 1910, καταγγέλλει με επιστολή του στο πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης ο μητροπολίτης Σερρών Απόστολος²³³. Σύμφωνα με στατιστικούς πίνακες που δημοσιεύονται μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας, στο «Τζίντζιος» κατοικούν λίγο πριν τον πόλεμο του

230. Για την καλλιέργεια καπνού στην περιοχή της Νιγρίτας, βλ. Σ. Σκληρός, *Η Νέα Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια 1913, σ. 205-244 και Jh. Schultze-Jena, *Neugriechenland, eine Landeskunde Ostmakedonien und Westthraciens mit besonderer Berücksichtigung der Geomorphologie, Kolonistensiedlung und Wirtschaftsgeographie*, Petermanns Mitteilungen 233, 1937, σ. 352-383, πίν. 7, εικ. 19 (φωτογραφία καλλιέργειας καπνού στο Τζίντζιος). Ενδεικτικό για την ποιότητα των καπνών που παράγονται στη γύρω περιοχή είναι και το σχόλιο που δημοσιεύεται στην εφημερίδα «ΠΑΤΡΙΣ», στο φύλλο της 18ης Απριλίου του 1913 (Β. Τζανακάρης, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, <Σέρρες> 1991, σ. 232): «Τα άριστα των καπνών παράγουν τα χωριά Αχινός, Ντζίντζιος κ. λ. π.». Στο χωριό έχουν ήδη εγκατασταθεί αντιπροσωπείες των μεγάλων καπνεμπορικών εταιριών της εποχής, ενώ κατασκευάζονται τα πρώτα μεγάλα εργαστήρια επεξεργασίας και συσκευασίας καπνού (καπνομάγαζα), που απασχολούν τους χειμερινούς κυρίως μήνες ντόπιους και ξένους εργάτες.

231. Β. Λαούρδας - Π. Πέννας, *Αρχαίον Μακεδονικού Αγώνος Αλεξάνδρου Δαγκλή. Σημειώσεις και οδηγία Δημοσθένους Φλωριά*, Σερ. Χρον. 4, 1961, σ. 127. Για το ίδιο θέμα βλ. στον Ι. Μπάκα, ό.π., (σημ. 213), σ. 67 και 108.

232. Α. Ανεστόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών*, 1903-1908, Θεσσαλονίκη 1969, τόμ. 2ος, σ. 370-371, Ε. Παπαθανασίου, *Ιστορία της Νιγρίτης και της επαρχίας Βισαλτίας*, Νιγρίτα 1970, σ. 109, Π. Πέννας, *Η ιστορική παρουσία της Βισαλτίας και της Νιγρίτας και η προσφορά τους στους Εθνικούς Αγώνες*, Σερ. Χρον. 7, 1976, σ. 206, Α. Λιάπης, *Τέσσερα χωριά της Βισαλτίας*, Μακεδονική Ζωή 1986, τεύχος 246, σ. 35 και Ι. Μπάκας, ό.π., σ. 108.

233. Εφημερίς ΑΣΤΗΡ, φύλλο της 12ης Ιουλίου 1910 (Β. Τζανακάρης, ό.π., σ. 190) και Περιοδικόν Εκκλησιαστική Αλήθεια, τεύχος 34, 1910, σ. 211-213.

1912, 865 έλληνες χριστιανοί κάτοικοι²³⁴. Τρία χρόνια αργότερα (Αύγουστος 1915), ο πληθυσμός του χωριού υπολογίζεται στους 926 κατοίκους²³⁵. Με διάταγμα της 28ης Δεκεμβρίου του 1919 που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως λίγες μέρες αργότερα (Φ. Ε. Κ. 2/4. 1. 1920), αποφασίζεται η ίδρυση της «Κοινότητας Τζίντζου»²³⁶. Τη νέα κοινότητα αποτελούν ο ομώνυμος οικισμός και ο μικρός και σχεδόν έρημος στη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων γειτονικός οικισμός (τσιφλίκι) Πατρίκι, όπου ωστόσο σύμφωνα με την απογραφή του 1915 έχουν ήδη εγκατασταθεί προσωρινά 166 έλληνες πρόσφυγες²³⁷. Στην απογραφή του 1920 καταγράφονται στο Τζίντζιος 854 κάτοικοι, ενώ δεν γίνεται καμιά απολύτως αναφορά για ύπαρξη πληθυσμού στο Πατρίκι²³⁸. Ενδεικτικό για το κλίμα της εποχής και τις εντάσεις που προκαλεί η πρόθεση του ελληνικού κράτους να εγκαταστήσει πρόσφυγες της Ανατολικής κυρίως Θράκης στην έκταση του παλιού αυτού τσιφλικίου (Πατρίκι) είναι το κείμενο ενός «συμβολαίου» που υπογράφεται στο «Τζίντζος» στις 29 Μαρτίου του 1924²³⁹: Ενεήντα ένας (91) συνολικά κάτοικοι του χωριού υπογράφουν «ενώπιον του συμβολαιογραφούντος ειρηνοδίκου Νιγρίτης Ν. Δ. Μαριόλη» ότι αποδέχονται την εγκατάσταση πενήντα δύο (52) προσφυγικών οικογενειών στο Τζίντζιος, με τον όρο να μη δημιουργηθεί νέος προσφυγικός οικισμός στο Πατρίκι, δηλώνοντας ταυτόχρονα ότι αναλαμβάνουν «αλληλεγγύως» την αποζημίωση του ελληνικού δημοσίου για τις φθορές που προκάλεσαν οι ίδιοι στις πρόχειρες εγκαταστάσεις των προσφύγων²⁴⁰. Τέτοια επεισόδια δεν αποθαρρύνουν ωστόσο τη σποραδική εγκατάσταση ενός σημαντικού αριθμού προσφύγων στο χωριό, το ίδιο ή το αμέσως επόμενο διάστημα. Παλιότερη μελέτη υπο-

234. Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των Νομών Σερρών και Δράμας, Αθήνα 1919, πίν. 8 αρ. 58.

235. Ό.π. Σε μια ενδιάμεση καταγραφή του πληθυσμού το 1913, στο «Τζίντζιος» φαίνεται να κατοικούν 65 συνολικά μόνο κάτοικοι (Χουλιαράκης, Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις, σ. 94, πίν. 18γ). Η αναφορά αυτή σχετίζεται σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες με τη μετακίνηση των κατοίκων του χωριού το 1913, λόγω της παρουσίας στην περιοχή ενός πλιν βουλγαρικών ομάδων, λίγο πριν την απελευθέρωσή της από τον ελληνικό στρατό.

236. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις*, σ. 178.

237. Στο Πατρίκι κατοικούσαν παλιότερα, σύμφωνα με τις αναφορές των Gorcevic (ό.π. <σημ. 216> σ. 379) και Κ' ησον (ό. π <, σημ. 217> τόμ. 2ος, σ. 477), 39 και 45 αντίστοιχα έλληνες κάτοικοι. Στις απογραφές του 1912 και 1913 φαίνεται να κατοικούν στο χωριό 2 μόνο κάτοικοι, ενώ ο συνολικός αριθμός των κατοίκων του τον Αύγουστο του 1915, υπολογίζεται στους 170 κατοίκους (για τα στοιχεία των απογραφών αυτών, βλ. παραπάνω, σημ. 234 και 235).

238. Στοιχεία Δήμων και Κοινοτήτων, σ. 54-55.

239. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Ν. Σερρών, παραδοθέν αρχείο ειρηνοδίκου Νιγρίτας Ν. Δ. Μαριόλη, φάκ. 11, αρ. συμβολαίου 1693 (29/3/1924). Τη υπόδειξη για την ύπαρξη του συμβολαίου οφείλω στο συνάδελφο κ. Ι. Τσαρούχα. Για τη γενικότερη πολύτιμη βοήθειά του, του εκφράζω και από τη θέση αυτή τις θερμές μου ευχαριστίες.

240. Ανάλογα επεισόδια αναφέρονται και σε έγγραφο της μονής Σταυρονικήτα με ημερομηνία 8 Νοεμβρίου 1927 (βλ. παραπάνω <σημ. 36>, κατάλογος εγγράφων αρ. 37).

λογίζει τους μικρασιάτες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Τζίντζιλο στο ένα πέμπτο του τότε πληθυσμού του χωριού²⁴¹, αναλογία αρκετά υψηλή για τα δεδομένα μιας μη οργανωμένης εγκατάστασης, που φαίνεται ωστόσο να επαληθεύεται από την πληθυσμιακή ανάπτυξη του χωριού στο τέλος περίπου της δεκαετίας του 1930. Στην απογραφή του 1928 καταγράφονται στο χωριό 1.114 συνολικά κάτοικοι²⁴². Ένα από τα μεγαλύτερα χωριά της νοτιοανατολικής Βισαλτίας, με βάση τα δεδομένα των απογραφών τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, αναδεικνύεται, μετονομασμένο ήδη την ίδια χρονιά σε Σιτοχώρι²⁴³, σε σημαντικό οικονομικό και διοικητικό στη συνέχεια κέντρο της περιοχής στα χρόνια του μεσοπολέμου, θέση που διατηρεί μέχρι σήμερα, παρά την έντονη πληθυσμιακή του συρρίκνωση, τις τρεις κυρίως τελευταίες δεκαετίες²⁴⁴.

Επίμετρο:

Η δυτικά της λίμνης του Αχινού περιοχή στα βυζαντινά αγιορειτικά έγγραφα. Ιστορικοτοπογραφικό σχέδιασμα

Τα βυζαντινά έγγραφα των αγιορειτικών μοναστηριών αποτελούν, με το πλήθος των τοπογραφικών αναφορών που από τη φύση τους διασώζουν (κατάλογοι κτημάτων, φορολογικά κατάστιχα, κτηματικοί περιορισμοί, δωρεές ή αγοραπωλησίες κτημάτων, δικαστικές διαμάχες με ανάλογο περιεχόμενο κ.ά.), σημαντική πηγή πληροφοριών, στην προσπάθεια ανασύστασης του οικιστικού πλαισίου του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, ζωτικού πεδίου ανάπτυξης της πολυσχιδούς παραγωγικής και πνευματικής συνάμα δραστηριότητάς τους. Η γύρω από τη λίμνη του Αχινού περιοχή του Κάτω Στρυμόνα, με τα εδαφολογικά πλεονεκτήματα και την καίρια γεωφυσική της θέση, αποτέλεσε σημαντικό πόλο αυτής της δραστηριότητας, ανάμεσα στον 11ο και τα μέσα του 15ου αιώνα. Η αναφορά «περιοχή των καλογήρων» που προκύπτει από τον διοικητικό

241. Ι. Λαυρεντίδης, *Η εν Ελλάδι εγκατάσταση των εκ Πόντου Ελλήνων: Α΄, Ν. Σερρών, Αρχαίον Πόντου* 29, 1968, σ. 357.

242. Στοιχεία Δήμων και Κοινοτήτων, σ. 54-55. Στην ίδια απογραφή το Πατρίκι, που αποσπάται λίγο αργότερα σε αυτόνομη κοινότητα (Διάταγμα της 11ης Ιουνίου 1928), έχει 439 κατοίκους.

243. Διάταγμα της 19ης Ιουλίου 1928 που δημοσιεύθηκε στο φύλλο 156 (8 Αυγούστου 1928) της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (Στοιχεία Δήμων και Κοινοτήτων, σ. 54-55).

244. Με βάση τα δεδομένα των απογραφών η μεταξύ 1928 και 1991 πληθυσμιακή εξέλιξη του Σιτοχωριού είναι η παρακάτω:

1940: 1492 κάτοικοι, 1951: 1397 κάτοικοι, 1961: 1477 κάτοικοι, 1971: 1162 κάτοικοι, 1981: 979 κάτοικοι, 1991: 846 κάτοικοι (βλ. Στοιχεία Δήμων και Κοινοτήτων, σ. 54-55 και Ν. Τζελέπης, *Η εξέλιξις του πληθυσμού του Ν. Σερρών*, Σερρ. Χρον. 10, 1989, σ. 151 και 12, 1996, σ. 153, όπου παρουσιάζονται αναλυτικά τα δημογραφικά στοιχεία και των υπόλοιπων χωριών της νοτιοανατολικής Βισαλτίας από το 1913 μέχρι σήμερα).

ορισμό της περιοχής τα πρώτα κιόλας μετά την οθωμανική κατάκτηση χρόνια, (*vilaet-i Kesislik*), υποδηλώνει με τον πιο ανάγλυφο τρόπο την ισχύουσα κατάσταση, που βρίσκει τρόπο να επιβιώσει μέσα στη δίνη των γαιοκτησιακών και γενικότερων οικονομικοπαραγωγικών αλλαγών που επιβάλλει η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της νέας αχανούς αυτοκρατορίας. Από δύο σχετικά συμπαγείς χρονολογικά ομάδες εγγράφων, «απομονώσαμε» τις τοπογραφικές αναφορές στην δυτική της λίμνης του Αχινού περιοχή, ευρύτερο ζωτικό χώρο ανάπτυξης και σχέσεων των χωριών Τζίντζις και Έξοβα, που αποτέλεσαν το βασικό αντικείμενο της μελέτης μας.

Την πρώτη ενότητα αποτελούν δέκα έγγραφα της μονής Ιβήρων που χρονολογούνται ανάμεσα στον Αύγουστο του 1047 και τον Ιανουάριο του 1104 και ένα έγγραφο της μονής Εσφιγμένου, χρονολογημένο τον Αύγουστο του 1095²⁴⁵. Στη δεύτερη χρονολογική ομάδα ανήκει ένας κατά πολύ μεγαλύτερος αριθμός εγγράφων από τα αρχεία των μονών Εσφιγμένου, Χιλανδαρίου, Ιβήρων, Ζωγράφου, Καρακάλου, Ξηροποτάμου, Μεγίστης Λαύρας, Κουτλουμουσίου και Ξενοφώντος, που καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα εκατόν πενήντα περίπου χρόνων, από τα μέσα του 13ου (Εσφιγμένου, αρ. 6: Δεκέμβριος 1258 - Ιούνιος 1259) μέχρι το τέλος του 14ου αιώνα (Εσφιγμένου, αρ. 30: Φεβρουάριος 1393)²⁴⁶. Η συνεχής σχεδόν ροή τοπογραφικών πληροφοριών στα κείμενα των

245. *Iviron I*, αρ. 29: Αύγουστος 1047, 30: βο μισό 11ου αι.

Iviron II, αρ. 32: Απρίλιος 1059 (ή 1074), 34 και 35: Αύγουστος 1062, 40: Αύγουστος 1071, 41: Ιούλιος 1079, 43: 27 Μαρτίου 1085, 45: 1090-1094 και 52: Ιανουάριος 1104.

Esphigmenou, αρ. 5: Αύγουστος 1095.

Τοπογραφικά στοιχεία της περιοχής περιείχε ένα ακόμα χαμένο σήμερα «χρυσόβουλλο» της μονής Ιβήρων, χρονολογημένο στο β' τέταρτο του 11ου αι. (Fr. Dölger, *Regesten deer Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, II, Berlin 1925, αρ. 839. Πρβλ. *Iviron II*, αρ. 32, στ. 17-21), ενώ και το Τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού, ιδρυτή της μονής Θεοτόκου της Πετριτζιώτισσας στο Βακονο (Δεκέμβριος 1083), αναφέρει κτήματα της μονής στη δυτική πλευρά των εκβολών του Στρυμόνα (P. Gautier, *Le Typicon du sebasto Gregoire Pakourianos*, REB 42, 1984, σ. 113 στ. 1560-1561).

246. *Esphigmenou*, αρ. 6: Δεκέμβριος 1258 - Ιούνιος 1259, App. A: Ιούνιος 1259, 8: περί το 1300, 14: 25 Ιανουαρίου 1318, 15 και 16: Δεκέμβριος 1321, 20: Νοέμβριος 1334, 22: 1346, 23: Δεκέμβριος 1347, 25: Φεβρουάριος 1358, 26: Δεκέμβριος 1359, 27: Αύγουστος 1365, 28: Μάιος 1387 και 30: Φεβρουάριος 1393.

Chilandar I, αρ. 8: Απρίλιος 1271, 10: Ιούλιος 1277, 17: Ιανουάριος 1299, 19: Ιούνιος 1300, 20: Ιούλιος 1300, 24: Απρίλιος 1308, 29: Οκτώβριος 1313, 34 και 35: Ιούλιος 1317, 40: Σεπτέμβριος 1318, 42-44: Μάρτιος 1319 και App. I, II, ολαφικά έγγραφα με χρονολογία 11 Απριλίου 1227(;) και Νοέμβριος 1300.

Chilandar (έκδοση L. Petit - B. Korablev), αρ. 23: (νόθο χρυσόβουλλο Ανδρόνικου Β') «Μάρτιος 1306», 45-46: Ιούλιος 1319 (,); 47: Αύγουστος 1319 (,); 60-63: Ιούνιος 1321, 68: Αύγουστος 1321, 70-71: Σεπτέμβριος 1321, 76: Νοέμβριος 1321, 96: Μάρτιος 1324, 101-102: Δεκέμβριος 1324, 110: Μάιος 1326, 115: Σεπτέμβριος 1327, 126: Μάρτιος 1335, 138: Ιούλιος 1351, 146: Νοέμβριος 1360, 150: Σεπτέμβριος 1365, 152: Νοέμβριος 1366, 157: Νοέμβριος 1378, 158: Μάιος 1388 και 160: Δεκέμβριος 1392.

Iviron III, αρ. 58: Ιανουάριος 1259, 59: Μάρτιος 1262, 68: 5 Οκτωβρίου 1295, 70: Μάρτιος 1301, 72: Αύγουστος 1310, 75: Νοέμβριος 1318 και 79: Σεπτέμβριος 1320.

δύο ομάδων, προβάλλει το δυναμικό χαρακτήρα της οικιστικής οργάνωσης και εξέλιξης της περιοχής από τη μια χρονική περίοδο στην άλλη, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα τα αναγκαία δεδομένα για μια ειδικότερη προσέγγιση και μελέτη των επιμέρους παραμέτρων τους. Μένοντας για τώρα στα χαρακτηριστικά μιας εισαγωγικής καταγραφής των δεδομένων, επισημαίνουμε την αναπόφευκτη συμπληρωματικότητα των πηγών των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, εκφρασμένη έτσι κι αλλιώς στη συχνή ανάγκη «ανάδυσης» στα στοιχεία της ύστερης, για την αποσαφήνιση επιμέρους ζητημάτων της προγενέστερης χρονικά περιόδου. Η παράθεση των τοπωνυμίων γίνεται κατά γεωγραφικές ενότητες²⁴⁷. Η θέση τους σημειώνεται στο σχεδιάγραμμα II, η διάθρωση του οποίου, πέρα από τη συγκριτική παραβολή των ιστορικών δεδομένων με ανάλογες αναφορές του μικροτοπωνυμικού της περιοχής, βασιζεται κυρίως στα επιμέρους τοπογραφικά σχόλια και διαγράμματα των συντελεστών της σειράς Archives de l' Athos (Xeropotamou, σ. 24-26 και 137-139, Esphigmenou, σ. 23 σχεδ. 2, 56-57 σχεδ. 4, 160-161 σχεδ. 6, Kastamonitou, σ. 79 και 82, Iviron I, σ. 87-89 εικ. 8, Xenophon, σ. 45-46, Kutlumus, σ. 313-315, Iviron II, σ. 53-56 εικ. 3, 122-124, Pantocrator, σ. 31-34, εικ. 4, Iviron III, σ. 41-42, 46 εικ. 3 και Chilandar I, σ. 64-67 εικ. 6) και τις ανάλογες παρατηρήσεις των Γ. Θεοχαρίδη (Κατεπανίκια της Μα-

Iviron IV, αρ. 86: Απρίλιος 1341, 88: Απρίλιος 1344, 89: Ιανουάριος 1346, 90: Απρίλιος 1346, 91: 14 Ιουλίου 1351, 92: μετά τον Ιούλιο του 1351 και 94: 25 Αυγούστου 1357.

Zographou, αρ. 11: Αύγουστος 1289, 13: Μάιος 1291, 19: 1321, 29: Ιανουάριος 1333, 31-34: Ιανουάριος 1342, 37: Απρίλιος 1346, 40: Φεβρουάριος 1358, 41: Μάρτιος 1358, 42: 1358, 47: Ιούλιος 1378, 48: Σεπτέμβριος 1378, 49: 1378, 50: Νοέμβριος 1378, 66: 1351 και slav. III: 1342.

Καρακάλλου, αρ. 1: Ιούλιος 1294 και 2: νόθο χρυσόβουλλο με ίδια χρονολογία.

Xeropotamou, αρ. 18/DI: 1315-1320, 18/FII: 1325-1330, 25: Απρίλιος-Μάιος 1346 και App. I/C: νόθο χρυσόβουλλο με χρονολογία Αύγουστος 1302.

Lavra II, αρ. 109: Ιανουάριος 1321.

Kutlumus, αρ. 11: Φεβρουάριος 1322, 13: Δεκέμβριος 1327, 14: Σεπτέμβριος 1328 (ή 1343), 21: Οκτώβριος 1348 και App. I: 1382.

Kastamonitou, App. I/fauxb: 15 Ιουνίου 1333-1417.

Xenophon, αρ. 25: Ιανουάριος 1338.

Στο κείμενο δεν συμπεριλαμβάνονται οι αναφορές των σλαβικών χειρογράφων της μονής Χιλανδαρίου (έκδοση Β. Korablen, 1915) σε ελληνικά τοπωνύμια της περιοχής. Για τα αντίστοιχα σλαβικά τοπωνύμια χρησιμοποιούνται η μεταγραφή, τα σχόλια και οι σχετικές παραπομπές του Fr. Brunet.

247. Οι οκτώ συνολικά ενότητες αφορούν την Εξεβά, γεωγραφικό και διοικητικό κέντρο της περιοχής, και τις γειτονικές της οικιστικές εγκαταστάσεις: τα χωριά Ζητινός, Γεωργηλάς και Πτελέα στο βόρειο άκρο της, την παραλίμνια ζώνη του Αχινού και της Μελίντζιανης, τους οικισμούς Υπάτου και Πρεκλείστα, στο εσωτερικό ημιορεινό της τμήμα, τους κοντινούς στο Στρυμόνα πυρήνες των χωριών ή μετοχιών Ευνούχου και Μαραβίντζη, Χουδηνά, Μούντζιανη και Κούτζη και τέλος τους οικισμούς Χάνδακας, Καστρί και Κρούσοβο στο νοτιότερο, κατά μήκος των εκβολών του ποταμού, τμήμα της. Σε αλφαβητική διάταξη παρατίθενται κατά σειρά οικισμοί, μοναστηριακά μέτοχια, τοπωνύμια και όροι με εκκλησιαστικό περιεχόμενο και τέλος μικροτοπωνύμια κάθε γεωγραφικής ενότητας που παραπέμπουν συνήθως σε κάποια από τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά της.

κεδονίας), Π. Θεοδωρίδη (Πίνακας τοπογραφίας), Fr. Brunet (Toponymes slaves), Ι. Παπάγγελου (Ο πόρος του Μαρμαρίου, σ. 335-340 και 343-346), Γ. Καφταντζή (Τοπωνύμια της Βισαλτίας και Ιστορία Σερρών, τόμ. 3ος, σ. 17-21) και Ν. Ζήκου (Εξεβαί, σ. 77-79 και 93-95), που αξιοποιούν σε μεγάλο βαθμό τις πληροφορίες των ιδίων βασικά αγιορειτικών εγγράφων.

Εξεβά: «ενορία, επισκοπή, επίσκοπος, κάστρο Εξεβάς», «Εξιβά», «Εζυβά», «Εζοβα», «Εζοβά» («χώρα Εζοβάς»), «Εζωβά», «Εζοβάς» («χωρίον ο Εζοβάς»), «Αζηβών επίσκοπος», «Εξεβών ενορία, επισκοπή, επίσκοπος», «Εξιβών (και Στεφανιανών) επισκοπή, επίσκοπος», «Εζυβών επίσκοπος», «Εζοβών επισκοπή, επίσκοπος», «Εξεβήτης» (πάροικος).

Iviron I, αρ. 29 στ. 17, 18, 23, αρ. 30 στ. 18. II, αρ. 34 στ. 4, 9, 16, 19, 22, 28, αρ. 35 στ. 4, 10, 12, 32, αρ. 40 στ. 32, αρ. 43 στ. 1, 4, 20, 26, 35, 44, αρ. 45 στ. 23, 30, 33, 88, αρ. 52 στ. 531, 533. III, αρ. 68 στ. 9, 13, αρ. 70 στ. 43, 46, αρ. 75 στ. 75, 78, 553, αρ. 79 στ. 70, 73, 542. IV, αρ. 86 στ. 63, 65, 70, αρ. 88 στ. 12, αρ. 91 στ. 31, αρ. 92 στ. 22.

Eshpighmenou, αρ. 5 στ. 17, 19, αρ. 14 στ. 203, αρ. 16 στ. 76, αρ. 25 στ. 4, 36-39, αρ. 26 στ. 5-6, αρ. 30 στ. 52.

Chilandar I, αρ. 24 στ. 16, 21.

Chilandar, αρ. 157 στ. 33, 54.

Kutlumus, αρ. 13 στ. 20, αρ. 14 στ. 7, 9, 17, αρ. 21 στ. 1.

Kastamonitou, App. I/faux B στ. 13.

Xenophon, αρ. 25 στ. 143.

Για τη θέση και την ιστορία της βυζαντινής και μεσαιωνικής Εξεβάς, βλ. παραπάνω, σημ. 54-60, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

Αγ. Στέφανος: «Προάστειον, τόπος» του ιβηρίτικου μετοχίου της Θεοτόκου του Σπηλαίου, κοντά στην Εξεβά.

Iviron I, αρ. 29 στ. 17. II, αρ. 34 στ. 20, αρ. 35 στ. 31, αρ. 41 στ. 63, αρ. 43 στ. 6, 12, 26, 28, αρ. 45 στ. 30, 36.

Για την πιθανή θέση του οικισμού, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά της Δάφνης, βλ. Iviron I, σ. 88-89, εικ. 8 (πρβλ. Ζήκος, Εξεβαί, σ. 79 σχ. 1 και 93).

Δαόνιον: «χωρίον» στην κοιλάδα του Στρυμόνα. Iviron II, αρ. 35, στ. 20, 46.

Αταύτιστο. Κάτοικός του αναφέρεται ως μάρτυρας σε κτηματική διαφορά της επισκοπής Εξεβάς με τη μονή Ιβήρων.

Ποδόκοστα: «Προάστειον» (ιδιοκτησία) της επισκοπής Εξεβάς.

Iviron II, αρ. 43 στ. 26. Βλ. στο ίδιο, σ. 54-55 εικ. 3 και 145, όπου σχολιάζεται η πιθανή του θέση. Για την παρουσία του οικισμού (Bodakosta;) σε τουρκικά απογραφικά κατάστιχα του 16ου αι., βλ. Balta, Les Vakifs de Serres, σ. 56, 63, 163 και 164 σημ. 495, όπου ωστόσο η θέση του αναζητείται στην απέναντι ανατολική όχθη του Στρυμόνα.

Πολίτζιανη: «Προάστειον» (της Εξεβάς;) στη κοιλάδα του Στρυμόνα.

Iviron II, αρ. 40 στ. 32, 39.

Αταύτιστο. Κάτοικοί του αναφέρονται ως μάρτυρες σε κτηματική διαμάχη στην περιοχή Εξεβάς.

Αγ. Άννα: «Μονύδριον, μετόχιον» της μονής Ιβήρων στην Έξοβα.

Iviron III, αρ. 68 στ. 5, αρ. 72 στ. 122, αρ. 75 στ. 553, αρ. 79 στ. 542-543. IV, αρ. 86 στ. 70, αρ. 88 στ. 12, αρ. 91 στ. 31, αρ. 92 στ. 22.

Iviron III, σ. 42: «près d' Ezoba» (πρὸβλ. Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 266). Ο Ν. Ζήκος, Εξεβαί, σ. 93-94, αναζητεί τη θέση του σε «πεδινή περιοχή» κοντά στην Έξοβα. Τοποθεσία με το ίδιο όνομα είναι σήμερα γνωστή βορειοανατολικά της Δάφνης (ύψωμα Λέλετζικ).

Αγ. Κυριακή: «Μετόχιον» της μονής Ξενοφώντος, «πλησίον των Θερμών Υδάτων» (κοντά στην Εξεβάς;).

Xenophon αρ. 25 στ. 141. Βλ. «Θερά 'Υδατα».

Αγ. Παρασκευή: «Μονύδριον» της μονής Αλυπίου στην περιοχή Εξεβάς.

Kutlumus αρ. 14 στ. 12.

Αταύτιστο. Με βάση την αναφορά τουρκικού απογραφικού καταστίχου, στις αρχές του 16ου αι. υπήρχε στην Έξοβα ομώνυμη συνοικία. Ομώνυμο μικρό «προσκυνητάριο» σωζόταν ως τις αρχές του αιώνα μας μέσα στα όρια του παλιού οχυρού οικισμού της Εξεβάς, στη θέση Παλιομονάστηρο (βλ. παραπάνω, σημ. 58 και 59). Τοποθεσία - αγίασμα της Αγ. Παρασκευής είναι επίσης γνωστή σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά του εγκαταλειμμένου σήμερα οικισμού Αμούρμπεη (Παλιό Καστανοχώρι), νότια της Δάφνης. Ο Παΐσιος Κουτλουμουσιανός (Μετόχια του Ν. Σερρών, σ. 157 σημ. 16) συνδέει μάλλον άστοχα το τοπωνύμιο με το ομώνυμο σημερινό οικισμό δυτικά της Νιγρίτας.

Αγ. Δημήτριος: «Μονύδριον» της μονής Αλυπίου στην Έξοβα.

Kutlumus αρ. 14 στ. 12.

Αταύτιστο. Άγνωστη η σχέση του με την ομώνυμη συνοικία της Έξοβας στις αρχές του 16ου αι. (βλ. παραπάνω, σημ. 59) και την ανάλογη τοποθεσία βορειοανατολικά της Δάφνης, ανάμεσα στον ομώνυμο σημερινό οικισμό και το ρέμα Εξοβίτης (πρὸβλ. Παΐσιος Κουτλουμουσιανός, ό.π., σ. 157 σημ. 16).

Αγ. Νικόλαος: «Μετόχιον» της μονής Κασταμονίτου στην Έξοβα.

Kastamonitou, App. I/faux B, στ. 14.

«Χωράφιον του Αγ. Νικολάου», ανάμεσα στο Καλαμίτζι και το ρέμα της Έξοβας (νοτιοανατολικά της Δάφνης), αναφέρεται σε έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου του 1318 (Chilandar I, αρ. 40 στ. 90). Για την ομώνυμη συνοικία της Έξοβας στις αρχές του 16ου αι., βλ. Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 163 σημ. 487. Ο Ν. Οικονομίδης (*Kastamonitou*, σ. 82), φαίνεται να ταυτίζει τη θέση του μετοχίου με δεύτερο κτήμα που κατέχει η ίδια μονή στην περιοχή της Έξοβας από τον 16ο ήδη αιώνα, στα όρια του οποίου σωζόταν στις αρχές του αιώνα μας, με βάση την περιγραφή του Γ. Σμυρνάκη, εκκλησία αφιερωμένη στον προφήτη

Ηλία (Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας Τοπογραφίας*, σ. 372, 403 και Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 303). Πιο πρόσφατα ο Ν. Ζήκος πρότεινε τη διάκριση των δύο αυτών κασταμονίτικων κτημάτων, ταυτίζοντας τη θέση του Αγ. Νικολάου με ομώνυμη τοποθεσία, ένα περίπου χλμ. νοτιοανατολικά της Δάφνης, όπου σώζονται ερείπια βυζαντινών πιθανά κτισμάτων (Ζήκος, *Εξεβαί*, σ. 79 σχ. 1 και 94).

Θεοτόκος του Σπηλαίου: «Μετόχιον η Υπεραγία Θεοτόκος», «ησυχαστήριον το Σπήλαιον», «μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Σπηλαίου», ιδιοκτησία της μονής Ιβήρων κοντά στην Εξεβά.

Iviron I, αρ. 29 στ. 17, II, αρ. 34 στ. 3, 19, αρ. 41 στ. 63, 64, αρ. 43 στ. 7, 8, 10, 11, 14, 34, 37, 42, 48.

Για τη θέση και την ταύτιση του μετοχίου με τη σπηλιά-ασκηταριό της Αγ. Μαρίνας, ένα χλμ. βορειοδυτικά της Δάφνης, βλ. Iviron I, σ. 88-89, εικ. 8 (πρβλ. Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 316-321 και Ζήκος, *Εξεβαί*, σ. 88-91). Ομώνυμη συνοικία της Έξοβας («Παναγιά»), αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο των αρχών του 16ου αι. (βλ. παραπάνω, σημ. 59).

Αγ. Παντελεήμων: «Βουνό του Αγ. Παντελεήμονος», κοντά στην Εξεβά.

Iviron II, αρ. 45 στ. 31.

Για την ταύτιση του με ομώνυμη ορεινή τοποθεσία νοτιοδυτικά της σημερινής Δάφνης, σε μικρή απόσταση από τη θέση «Παλιομανάστηρο», όπου τοποθετείται το κάστρο της βυζαντινής Εξεβάς, βλ. Iviron II, σ. 54-55 εικ. 3 (πρβλ. Ζήκος, *Εξεβαί*, σ. 79 σχ. 1 και 93).

Άσπρα Κρημνά: «Άσπρα Κρημνά», «Άσπρος Κρημνός», τοποθεσία κοντά στην Έξοβα.

Iviron II, αρ. 35 στ. 33, αρ. 45 στ. 38-39.

Τοποθεσία με ανάλογα γεωφυσικά χαρακτηριστικά είναι γνωστή σε μικρή απόσταση δυτικά του ασκηταρίου της Αγ. Μαρίνας (Θεοτόκος του Σπηλαίου).

Βελά: «Αναρρύακον της Βελάς», κοντά στην Εξεβά.

Iviron II, αρ. 45 στ. 39.

O J. Lefort (στο ίδιο, σ. 54 εικ. 3), με βάση την περιγραφή του εγγράφου, το θεωρεί παραπόταμο της Λεασκοβίτσας (σήμερα Καζάν-ντερέ), στο ύψος περίπου του Παλιόκαστρου (Εξεβά).

Δρατζεβίτζα: «χωράφιον» της μονής Ιβήρων στην περιοχή της Εξεβάς.

Iviron II, αρ. 35 στ. 35.

Η αναφορά σε «πατριαρχικά» κτήματα που συνορεύουν με το βηρίτικο χωράφι (ό.π., στ. 36) κάνει πιθανή την αναζήτησή του στα όρια του «βασιλικού» και «πατριαρχικού προαστείου του Ευνούχου», βορειοανατολικά της Έξοβας (Iviron II, σ. 100).

Θερμά Ύδατα: Αγ. Κυριακή, μετόχι της μονής Ξενοφώντος «περί τον Στρυμόνα, πλησίον των Θερμών Υδάτων», κοντά στην Έξοβα (:).

Xenophon αφ. 25 στ. 141(140-142).

Ο Γ. Θεοχαρίδης (*Κατεπανίμια της Μακεδονίας*, σ. 22) θεωρεί το τοπωνύμιο ως το νοτιότερο άκρο του Κατεπανικίου Στρυμόνος, και δεν αποκλείει την ταύτισή του με τη σημερινή τοποθεσία Ζεστά Νερά, στην παραλία του Στρυμονικού κόλπου (όριο των νομών Σερρών και Θεσσαλονίκης). Σε μια τέτοια περίπτωση, η ταύτιση των Θερμών Υδάτων με το Θερμοπόταμο των παντοκρατορινών εγγράφων, που προτείνει στη συνέχεια (ό.π., σ. 83-84), είναι απίθανη, καθώς η θέση του δευτέρου τοπωνυμίου τοποθετείται με μεγαλύτερη ακρίβεια σε αρκετή απόσταση από την ανατολική όχθη του Στρυμόνα, στην περιοχή Λουτρά Ελευθερών του Νομού Καβάλας (Pantocrator, αφ. 16 και 17, Ιανουάριος και Ιούνιος του 1394). Την άποψη του Θεοχαρίδη ακολουθεί ο Θεοδωρίδης, Πίνακας Τοπογραφίας, σ. 373, και πιο πρόσφατα οι Α. Αγγελόπουλος - Ι. Μπάκας, *Συμβολή στην Εκκλησιαστική Ιστορία της Βισαλτίας, Νιγρίτα-Βισαλτία Ι*, σ. 98, Γ. Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 82 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 19, ενώ η D. Parachryssanthou (Xenophon, σ. 45-46), αναζητώντας εύλογα μια πιο κοντινή στην Έξοβα τοποθεσία, θεωρεί πιθανότερη την ταύτιση των Θερμών Υδάτων με την περιοχή των θερμών πηγών της περιοχής Νιγρίτας (όπου και ο ομώνυμος οικισμός), οκτώ περίπου χλμ. βορειοδυτικά από τη Δάφνη. Θερμές πηγές υπήρχαν ωστόσο, σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων της περιοχής, ακόμα πιο κοντά στην Έξοβα, στη θέση Παλιάβρες (βορειοανατολικά από τη σημερινή Δάφνη, μέσα στα όρια του Αγ. Δημητρίου), τοποθεσία όπου διακρίνονται ακόμα ίχνη παλιότερων εγκαταστάσεων. Ενδεικτική είναι η καταγραφή του τοπωνυμίου «Παλιό λουτρό», σε κοντινή απόσταση, στα όρια του γειτονικού βυζαντινού οικισμού του Υπάτου, (βλ. παρακάτω, στο ανάλογο λήμμα).

Κατζουλοφανερημίτες: «περιοχή» κοντά στην Εξεβά.

Kutlumus αφ. 14 στ. 18, αφ. 21 στ. 2, 12.

Αταύτιστη. Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 383 και Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 84. Ο Παΐσιος Κουτλουμουσιανός (*Μετοχία Ν. Σερρών*, σ. 157 σημ. 18 και 163 σημ. 39) θεωρεί πιθανή την ταύτιση της με το τοπωνύμιο «Καλογερικές τρύπες», στην περιοχή του Αηδονοχωρίου.

Κοστανίτζα: «ποταμός, ροιάκη, ροιάκιον της Κοστανίτζας (ή Κοστανιτζας)», «ρυσάκιον ο Κοστανιστός», κοντά στην Έξοβα.

Iviron II, αφ. 43 στ. 7, 9, 16, 17, αφ. 45 στ. 31.

Το σημερινό ρέμα Εξοβίτης, δεξιός βραχίονας (Iviron II, σ. 54 εικ. 3).

Λεασκοβίτζα: «ρυσάκας» κοντά στην Έξοβα.

Iviron II, αφ. 45 στ. 30, 31.

Αριστερός βραχίονας του Εξοβίτη (Iviron II, σ. 54 εικ. 3).

Πρεσιτιάτης: «ποταμίτζιν», «ρυσάκιτζιν τον Πρεσιτιάτην (και Προσιτιάτην)», στην περιοχή Ζητινού-Εξεβάς.

Iviron II, αρ. 43 στ. 30, αρ. 45 στ. 34.

Αταύτιστο. Με βάση τις αναφορές των δύο εγγράφων, οι εκδότες του αρχείου της μονής Ιβήρων το ταυτίζουν με ανώνυμο ρέμα (Γλυψιάρης), στην ημιορεινή περιοχή μεταξύ Ζητινού (Σιτοχώρι) και Έξοβας (Iviron II, σ. 54 εικ. 3).

Ρεβηθιώνας: τοπωνύμιο στην περιοχή της Εζεβάς.

Kutlumus, αρ. 13 στ. 6.

Αταύτιστο. Τουρκικό τοπωνύμιο με ανάλογο περιεχόμενο (Νουχουτλί) σώζεται στην ορεινή περιοχή, δυτικά του Κάστρου της Εζεβάς. Άγνωστο γιατί, ο Θεοδωρίδης (*Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 416) το αναζητεί στην περιοχή της Βόλβης.

Σθλίβνος: «κατόφορον», «βουνόν του Σλίβνου (και Σθλίβνου)», κοντά στην Εζεβά.

Iviron II, αρ. 43 στ. 15, 23, 24, αρ. 45 στ. 30, 39. Στο σχεδιάγραμμα της περιοχής που δημοσιεύεται στον ίδιο τόμο (σ. 54 εικ. 3), η θέση του προσδιορίζεται δυτικά από το λόφο του Αγ. Παντελεήμονος.

Ζητινός, Ζητούνιον: «χωρίον του Ζητινού», «Ζητινός» (ή «Ζιτηνός»), «Ζητούνιον» (ή «Ζιτούνιον»).

Iviron I, αρ. 29 στ. 17. II αρ. 34 στ. 20, αρ. 43 στ. 30, αρ. 45 στ. 33.

Για τη θέση και την ταύτισή του με τον Ζίντζο (Τζίντζιος, Σιτοχώρι), βλ. παραπάνω, σημ. 53.

Ζίντζος: «χωρίον του Ζίντζου».

Esphigmenou, αρ. 27 στ. 4. Βλ. Ζητινός-Ζητούνιον.

Γεωργηλάς: «χωρίον», «ζευγηλατεϊόν του Γεωργηλά (και Γεωργιλιά)», με κτήματα των μονών Χιλανδαρίου και Αλυπίου, βορειοδυτικά της Έξοβας.

Chilandar I, αρ. 42 στ. 83, 104, αρ. 43 στ. 8, αρ. 44 στ. 9.

Chilandar, αρ. 60 στ. 24, αρ. 61 στ. 24, αρ. 62 στ. 15, αρ. 63 στ. 15, αρ. 70 στ. 25, αρ. 71 στ. 25, αρ. 138 στ. 41.

Kutlumus, αρ. 11 στ. 25.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίγια της Μακεδονίας*, σ. 83, Ostrogorsky, *Η περιοχή των Σερρών*, σ. 67-68, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 360, Kutlumus, σ. 61, 340, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 81 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 18.

Λείψανα του οικισμού είναι ακόμη ορατά στην περιοχή των χωριών Χουμνικό και Φλάμπουρο Νιγρίτας (τοποθεσία Αγ. Κωνσταντίνος). Το όνομα πιθανά παραπέμπει στην ομώνυμη γνωστή οικογένεια των Σερρών, μέλη της οποίας αναφέρονται σε έγγραφα του 14ου αι. (Χριστοφόρος Δημητριάδης, Προσκυνητάριον της Σταυροπηγιακής Μονής του Τιμίου Προδρόμου, Λειψία 1904, σ. 32: αναφορά στον Β' Αρχαίο Κώδικα της μονής, 1344 και Chilandar, αρ. 146 στ. 40, 41, Νοέμβριος του 1360). Για την καταγραφή του οικισμού σε τουρκικά απογραφικά κατάστιχα του 15ου αι. (ΤΤ3: 1454-55 και ΤΤ7: 1478-79)

βλ. Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 334 και Lowry, *Kesislik*, σ. 25. Πληροφορίες για την ιστορία του χιλιανδαρινού μετοχίου της περιοχής Γεωργηλά διασώζει ένας σημαντικός αριθμός τουρκικών και πάλι εγγράφων, του 16ου αι., που φυλάσσονται στο αρχείο της μονής (B. Boskon - D. Bojanic, *Les actes des sultans ottomans conservés dans le monastère athonite de Chilandar*, 1512-1600, Hil Zb 8, 1991 σ. 167-213, αρ. 21, 22, 24, 25, 30, 32, 40, 42, 46, 48, 50, 60). Στα 1630 (ή 1639), η μητρόπολη Σερρών αποκτά στα όρια του οικισμού μικρό κτήμα με την ονομασία «μετόχιον του Ταξιάρχου» (B. Κατσαρός - Χ. Παπαστάθης, *Ο Νέος Μέγας Κώδιξ της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, Σερ. Αν. 1, 1992, σ. 180 και P. Odorico, *Mémoire d' une voix perdue, le cartulaine de la metropole de Serres*, 17-19 siecle, Paris 1994, σ. 68-73 αρ. 14). Στοιχεία για τη νεότερη ιστορία του οικισμού, βλ. στους Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 151-152.

Απιδέα: «Αγρίδιον» της μονής Χιλιανδαρίου στην περιοχή του Γεωργηλά.

Chilandar I, αρ. 42 στ. 84, αρ. 43 στ. 9, αρ. 44 στ. 10.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 22 και 82, Θεοδορίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 344, Α. Αγγελόπουλος - Ι. Μπάκας, *ό.π.*, σ. 98, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 81 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 17. Ο Γ. Θεοχαρίδης αναζητεί τη θέση της στην τοποθεσία «Απιδιώτικο», κοντά στο χωριό Ξυλότρος (σήμερα Αγ. Παρασκευή), βορειοδυτικά της Νιγρίτας, περιοχή άλλοτε ενός νεότερου ομώνυμου οικισμού (Απιδιά, Απιδιές), η παρουσία του οποίου καταγράφεται σε χάρτες των αρχών του αιώνα μας (Πρβλ. S. Gorcevic και V. Κ' νσον, *ό.π.*, <σημ. 33> σ. 380 και 479). Πιο πρόσφατα ο Α. Stojanovski, μεταγράφοντας τη σχετική αναφορά του τουρκικού απογραφικού καταστίχου του 1454/55 (Tapu Tahrir 3), τοποθετεί στην ίδια περιοχή το χωριό του «βιλαετίου Σερρών» Apidja, που πιθανά ταυτίζεται με τον άγνωστο από άλλες πηγές ομώνυμο οικισμό των υστεροβυζαντινών χρόνων. Σε χάρτη ωστόσο του Βρετανικού Επιτελείου (War Office), που εκδόθηκε το 1908, ένα ανάλογο τοπωνύμιο (Apidia-Pize) σημειώνεται στο παραλίμνιο του Στρυμόνα, κοντά στον Γεωργηλά (Giorgula), και σε σαφή διάκριση από τον οικισμό Απιδιές (Abdiye), που τοποθετείται βορειότερα, στη γνωστή περιοχή του Ξυλότρου (Suhabanya) (Πρβλ. Chilandar I, σ. 67 σημ. 579).

Πτελέα: «Προάστειον», «χωρίον», «ξευγηλατείον», και «μετόχιον» της μονής Αλυπίου (Αγ. Γεώργιος), «το ονομαζόμενον Πτελέα».

Ivion II, αρ. 40 στ. 32, 40, αρ. 43 στ. 56.

Esphigmenou, αρ. 5 στ. 27, 28.

Chilandar, αρ. 23 στ. 7, 18, 31.

Kutlumus I, αρ. 11 στ. 23, App. I στ. 53.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 84 και 97 (όπου η σχετική με το τοπωνύμιο αναφορά του εγγράφου της μονής Κουτλουμουσιού <Kutlumus αρ. 11> συνδέεται λαθεμένα με ομώνυμο οικισμό στην περιοχή Ζί-

χνης), Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 360 και 414, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 84-85 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 20.

Για τη θέση και την πιθανή ταύτιση του κουτλουμουσιανού μετοχίου με ομώνυμο μικρό ναό στην περιοχή Πατρικίου, βόρεια του Τζιντζιους, βλ. παραπάνω, σημ. 72. Στοιχεία για τη μεσαιωνική και νεότερη ιστορία του μετοχίου, βλ. στους Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 210-211, 235-236 και Παΐσιο Κουτλουμουσιανό, Μετόχια Ν. Σερρών, σ. 157-162 και 167.

Αχιανός: «χωριόν», «χώρα του Αχιανού», στο παραλίμνιο του Στρουμόνα (δυτική όχθη).

Espighmenou, α.ρ. 5 στ. 21, α.ρ. 14 στ. 205, α.ρ. 15 στ. 77, α.ρ. 16 στ. 54, 77, α.ρ. 22 στ. 9, α.ρ. 30 στ. 2, 9, 16, 19, 46.

Iviron III, α.ρ. 70 στ. 48, α.ρ. 75 στ. 81, α.ρ. 79 στ. 76. IV α.ρ. 86 στ. 67.

Chilandar, α.ρ. 160 στ. 7, 32, 55.

Πρβλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά Μελέται IV*, ΕΕΦΣΘ 3, 1934, σ. 326, 479, Θεοχαρίδης, *Κατεπανίμια της Μακεδονίας*, σ. 82, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 348, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 81 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 18.

Για την παρουσία του οικισμού σε τουρκικό απογραφικό κατάστιχο των αρχών του 16ου αι. (Tapu Tahrir 70), βλ. Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 163, 169 και 240. Την έντονη και μακράιωνη παρουσία της μονής Εσφιγμένου που διατηρεί στην περιοχή δύο από τα πιο σημαντικά μετόχια της (της Θεομήτορος στο Λαιμίν και του Αγ. Γεωργίου του Παριάκου) κι ένα μεγάλο ακόμα αριθμό κτημάτων μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας, συμπληρώνει η ανάλογη γαιοκτησιακή και παραγωγική δραστηριότητα που αναπτύσσουν τη μεταβυζαντινή περίοδο οι αγιορειτικές επίσης μονές Κουτλουμουσίου και Βατοπεδίου (Παΐσιος Κουτλουμουσιανός, *Μετόχια Ν. Σερρών*, σ. 166, Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 18, Θεόφιλος Βατοπεδινός, *Μακεδονικά* 12, 1972, σ. 96 α.ρ. 82, Ι. Παπάγγελος, Ι. Μ. Βατοπεδίου: *Τα μετόχια στην Ελλάδα, Μ. Ασία, Βουλγαρία και Σερβία*, στο Ι. Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, τόμ. Α', Αγ. Όρος 1996, σ. 88 σημ. 71) και η γειτονική μονή της Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου, τα νεότερα κυρίως χρόνια (D. Getov-B. Κατσαρός-Χ. Παπαστάθης, *Κατάλογος των Ελληνικών Νομικών Χειρογράφων των αποκειμένων στο Κέντρο Σλαβο-Βυζαντινών Σπουδών I. Dujcev του Πανεπιστημίου της Σόφιας*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 121 χφ. 21, Α. Γλαβίνας, *Το Μοναστήρι της Εικοσιφοίνισσας*, ΕΕΘΣΘ, 1994, σ. 93-95 α.ρ. 24). Στοιχεία για τη νεότερη ιστορία του χωριού, βλ. στους Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 121.

Μωρουσά: «Προάστειον (της) Μωρουσάς», «γή του Μουρσά», κοντά στον Αχινό, με κτήματα της μονής Εσφιγμένου.

Espighmenou, α.ρ. 5 στ. 17, 20, α.ρ. 6 στ. 39, App. A στ. 42.

Αταύτιστο. Στον ίδιο τόμο (σ. 56-57 σχ. 4) δημοσιεύεται υποθετική αποτύπω-

ση της περιοχής ανατολικά του Αχινού και σχολιάζονται οι αναφορές των παραπάνω εγγράφων με βάση τις οποίες η «γή του Μουρσά» αναζητείται στην περιοχή της σημερινής Ευκαρπίας (πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 401).

«**Δίκαια του κουροπαλάτου του Ώπου**», στην περιοχή Μωρουσάς-Αχινού. Esphigmenou, αο. 5 στ. 24, 25.

Αταύτιστο. Πρβλ. *Esphigmenou*, σ. 56 σχ. 4 και Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 429. Το τοπωνύμιο σχετίζεται πιθανά με την παρουσία στη Μακεδονία το β' μισό του 11ου αι. του Κωνσταντίνου Ώπου, «εξάρχοντας του τάγματος των εξκουβίτων» (Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 472).

Λαιμίν: «μετόχιον της Θεομήτορος το ονομαζόμενον Λαιμίν (και Λαιμίων)», ιδιοκτησία της μονής Εσφιγμένου στον Αχινό.

Esphigmenou, αο. 6 στ. 35, αο. 8 στ. 21, αο. 14 στ. 114, αο. 15 στ. 77, αο. 16 στ. 54, 74, αο. 20 στ. 6, αο. 22 στ. 9 και *App. A* στ. 40.

Αταύτιστο. Πρβλ. *Esphigmenou*, σ. 62 και 68, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 372 και 392, Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 288.

Παρύακος: «μετόχιον (της μονής Εσφιγμένου) του Αγ. Γεωργίου το επονομαζόμενον Παρύακος (και Παριάκος, Μπαριάκος, Μπαριάκος)», κοντά στον Αχινό.

Esphigmenou, αο. 14 στ. 221, αο. 16 στ. 81, αο. 20 στ. 6, αο. 22 στ. 11, αο. 25 στ. 6-7, αο. 26 στ. 4, 16, αο. 28 στ. 4.

Για την ταύτισή του με το ανάλογο τοπωνύμιο τρία χλμ. ανατολικά του Αχινού, βλ. *Esphigmenou*, σ. 23 σχ. 2 και 100 (πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 361 και Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 286-291).

Δρακόντια: «λίθοι εγχωρίως Δρακόντια λεγόμενοι», στην περιοχή της Μωρουσάς.

Esphigmenou, αο. 5 στ. 30.

Αταύτιστο. Πρβλ. *Esphigmenou*, σ. 56-57 σχ. 4 (όπου θεωρείται πιθανή η σχέση του τοπωνυμίου με τη σημερινή τοποθεσία Δρακόπετρες, στην περιοχή της Αμφίπολης) και Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 367.

Μελίντζιανη: «Ζευηλατείον, μετόχιον (της μονής Ιβήρων), παλαιοχώριον, προάστειον, χωρίον η Μελίντζιανη, Μελίντζανες, Μελιντζάνη, Μεληντζιανη, Μελίντζιανη, Μελίντζιανι, Μελίντζηανις, Μελίντζιανης, Μελίντζιανις, Μελιτζιανες, Μελιτζιανης, Μελιτζιανις, Μελιτζίνα» (και «οικονόμος, προάστειον των Μελιντζάνων, Μελιντζιάνων»), βορειοανατολικά της Εζεβάς.

Iviron I, αο. 29 στ. 18, 23 (Αύγουστος 1047). Μια αρχαιότερη ακόμη αναφορά στη Μελίντζιανη (περί το 1035), διέσωζε σύμφωνα με πληροφορία του Fr. Dölger, ένα χαμένο σήμερα χειρόγραφο της ίδιας μονής (βλ. παραπάνω, σημ. 247). Iviron II, αο. 32 στ. 20, αο. 35 στ. 21, αο. 40 στ. 5, 37, 56, 58, 59, 61, αο. 41 στ. 62, αο. 43 στ. 6, αο. 45 στ. 16, 17, 21, αο. 52 στ. 15, 21-22, 512, 535, 551. III,

αρ. 58 στ. 55, αρ. 59 στ. 106, 118/119, αρ. 70 στ. 4, αρ. 72 στ. 82, αρ. 75 στ. 7, 616, αρ. 79 στ. 7. IV, αρ. 86 στ. 4, αρ. 88 στ. 10, αρ. 89 στ. 24, αρ. 90 στ. 25, αρ. 91 στ. 30, 85, 90, αρ. 92 στ. 21, 47, 52, αρ. 94 στ. 29.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 96.

Chilandar, αρ. 96 στ. 4-5, 13, 23 και αρ. 150 στ. 43.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 84, Ostrogorsky, *Η περιοχή των Σερρών*, σ. 44, 52, 64 κ.ά. (σε παρένθετο χάρτη που συνοδεύει την ίδια έκδοση, η θέση της Μελίντζιανης σημειώνεται λαθεμένα βορειοδυτικά της Νιγρίτας), Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 83 αρ. 218 (Μελίντζιανη) και 84 αρ. 219 (Μελτζίνα), Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 398, όπου λαθεμένα η Μελίντζιανη αναφέρεται και ως Μούντζιανη και επισυνάπτονται οι άσχετες με το τοπωνύμιο παραπομπές Chil. 157, 58 (αναφορά στα γειτονικά χωριά Κούτζη και Μαραβίντζη) και DSK 61. 35 (διορθώνεται σε DSK 37. 62 <Iviron III, αρ. 72>), J. Lefort, *Population et peuplement en Macedoine orientale, IX-XV siècle*, στο: *Hommes et richesses dans l' Empire byzantine*, vol. II, Paris 1991, σ. 74-76 και 80-81, Ch. Giros, *Remarques sur l' architecture monastique en Macedoine Orientale*, BCH 116, 1992, σ. 420-421 (σχόλια στο Iviron I, σ. 87-89 και II, αρ. 52 στ. 550-563, όπου περιγράφεται η αρχιτεκτονική διάρθρωση του μετοχίου του Αγ. Νικολάου), Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 84, του ίδιου, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 20 σημ. 56 και Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 489. Για τη θέση και την ταύτιση του οικισμού και του μετοχίου της Μελίντζιανης με το γνωστό μεσαιωνικό και σύγχρονο χωριό της περιοχής Νιγρίτας, Ίβηρα (Ιβέρος, Νιβέρο), βλ. Iviron I, σ. 87-89 εικ. 8 και Iviron IV, σ. 32-33 σημ. 250, 269 και 270. Η αναφορά του εγγράφου Iviron II, αρ. 52 (στ. 535), σύμφωνα με την οποία «τα δίκαια του χωρίου Μελιντζιάνης» προσδιορίζονται αριστερά από το ρυάκιον της Σουσίτζας, όπως αυτό κατηγορίζει προς τη λίμνη του Αχινού, μας οδηγεί να αναζητήσουμε την ακριβή θέση του οικισμού βορειότερα από τη θέση του μετοχίου (που με βάση νεότερα έγγραφα προσδιορίζεται ακριβώς μέσα στα όρια των σημερινών Ιβήρων), κοντά στο παρεκκλήσιο της Ζωοδόχου Πηγής, όπου το τοπωνύμιο «Παλιόχωρα» και σποραδικά αρχαιολογικά ευρήματα, που ήρθαν στο φως (βάσεις κιόνων, τάφοι, κεραμίδια κ.ά), φανερώνουν την ύπαρξη μιας άγνωστης ακόμη σήμερα εγκατάστασης.

Στοιχεία για τον πληθυσμό και την παραγωγική δυναμική του σημαντικού αυτού ιβηρίτικου μετοχίου, τους πρώτους μετά την τουρκική κατάκτηση αιώνες, βλ. στα απογραφικά κατάστιχα του 15ου-17ου αι. (Stojanovski, *Turski documenti*, σ. 290-291 <Tapu Tahrir 3, 1454/55, σ. 339: Iver(os)>, H. W. Lowry, *Radilofo*, σ. 179 και *Kesislik*, σ. 24 <TT3, ό.π. και TT7, 1478/79, σ. 164: Iver, Iveros> και Iviron IV, σ. 32 <TT723, 1613: Ibera>). Σύνοψη των σχετικών με τη νεότερη ιστορία του οικισμού βιβλιογραφικών δεδομένων, βλ. στους Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 217 (Nibero).

Βούχαβος: «Αγρίδιον, τόπος, χωρίον της Βουχάβου (και Βουχάζου, Βούχαβος, Βούχαος)», κοντά στη Μελίντζιανη, με κτήματα της μονής Ιβήρων.

Ivignon II, αρ. 35 στ. 21, αρ. 41 στ. 62, αρ. 52 στ. 10, 512. III, αρ. 58 στ. 56.

Αταύτιστο. Ο Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 355, το τοποθετεί γενικά κοντά στη Μελίντζιανη (πρβλ. Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 32-33 αρ. 46 και TM 9, 1985, σ. 260 αρ. 16). Κτήματα ωστόσο του οικισμού που περιλαμβάνονται στον «περιορισμό» της έκτασης του ιβηρίτικου μετοχίου στα 1104 (Ivignon II αρ. 52 στ. 510-548), προϋποθέτουν την αναζήτησή του στην ανατολικά του μετοχίου περιοχή, ανάμεσα στο ρέμα Σουσίτζα, την όχθη της λίμνης, τα «ρυσάκια» Γαβροβίκια και Ζεγίνα και το «λακκόσταμα» Δρεβανά Λούκοβα (πρβλ. Ivignon II, σ. 53). Τοπωνύμιο «Φουσκόγια» (αντίστοιχο ερμηνευτικά του Βούχαβος <τόπος>), καταγράφεται σήμερα λίγο δυτικότερα, στην περιοχή μεταξύ των χωριών Δάφνη, Ίβηρα και Αγ. Δημήτριος.

Δήμενον: «χωρίον (του) Δημένου» κοντά στην Εζεβά.

Ivignon II, αρ. 45 στ. 93.

Οι εκδότες του εγγράφου (ό.π., σ. 159) θεωρούν πιθανή την ταύτισή του με το χωριό της ίδιας περιοχής, Τεμενίκου (βλ. παρακάτω).

Δρυμών: «χωρίον» στην περιοχή Μελίντζιανης-λίμνης του Αχινού.

Ivignon II, αρ. 52 στ. 524, 534.

Αταύτιστο. Με βάση το έγγραφο, βορειοδυτικά της Μελίντζιανης, «πέραν του ρυσάκος της Σουσίτζας» (βλ. λήμμα).

Λούκοβα: «χωρίον Λούκοβα (και Λουκοβιώτες)», στην περιοχή Αχινού-Μελίντζιανης (;).

Esphigmenou, αρ. 5 στ. 26-29.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 84 (όπου λαθεμένα γίνεται παραπομπή στο έγγραφο Chilandar, αρ. 39 στ. 60, που αφορά ανάλογο τοπωνύμιο της περιοχής Ζίχνης).

Ο J. Lefort (*Esphigmenou*, σ. 56 σχ. 4), τοποθετεί τη Λούκοβα ανατολικά της Μωρουσάς, στην ευρύτερη σύμφωνα με την άποψή του περιοχή της Ευκαρπίας. Έτσι ωστόσο φαίνεται απίθανη η σύνδεσή της με τη Δρεβανά Λούκοβα που προτείνεται στο ίδιο σχόλιο, καθώς η θέση του «λακκοστάματος» αυτού προσδιορίζεται αρκετά δυτικότερα, στα όρια των οικισμών Εζεβά, Μελίντζιανη και Πρεκλείστα (πρβλ. Ivignon I, σ. 88 εικ. 8).

Σουσίτζα-Σουχορυσάκον: «χωρίον Σουσίτζα», μεταξύ Αχινού-Μελίντζιανης.

Ivignon II, αρ. 43 στ. 57. Άγνωστος από άλλες πηγές οικισμός κοντά στο ομώνυμο ρέμα (βλ. λήμμα). Πιθανά ταυτίζεται με το συνώνυμό του «Σουχορυσάκον», πάροικος του οποίου αναφέρεται ως μάρτυρας σε κτηματική διαφορά στην περιοχή της Μελίντζιανης (Ivignon II, αρ. 40 στ. 33).

Τεμενίκου: «χωρίον Τεμενίκου (και Τιμενικού)», στην περιοχή Εζεβάς-Μελίντζιανης.

Iviron II, αρ. 45 στ. 28, αρ. 52 στ. 533.

Για την ταύτισή του με το τοπωνύμιο Δημηνίκου, δύο χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού Ίβηρα, βλ. Iviron II, σ. 159. Η ακριβής θέση του οικισμού θα έπρεπε, με βάση την αναφορά του δευτέρου εγγράφου, να αναζητηθεί στη βόρεια όχθη του μικρού ρέματος (Σουσίτζα), που διασχίζει την περιοχή.

Γαβροβίκια: «ρουάκιον» κοντά στη Μελίντζιανη.

Iviron II, αρ. 52 στ. 545.

Με βάση την περιγραφή του εγγράφου, το «ρουάκιον» πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή ανάμεσα στα ρέματα Ζεγίνα, Σουσίτζα (βλ. λήμματα) και το «χείλος» της λίμνης (του Αχινού), όπου πιθανά και εκβάλλει. Στην ίδια περιοχή καταγράφεται σήμερα το τοπωνύμιο Γάβρος (χάρτης ΓΥΣ, 1969, φύλλο «Σιτοχώριον»).

Δρεβανά Λόκουβα: «λακκόσταμα εγχωρίως επονομαζόμενον Δρεβανά Λόκουβα (και Δερεβνά, Δρεβενού Λούκουβα-Λούκβα)», στην περιοχή Εξεβάς-Μελίντζιανης.

Iviron I, αρ. 29 στ. 21. II, αρ. 45 στ. 25, 27, αρ. 52 στ. 531. III, αρ. 70 στ. 43, αρ. 75 στ. 74, αρ. 79 στ. 70. IV, αρ. 86 στ. 62.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 84, Brunet, *Toronymes slaves*, σ. 53 αρ. 122 και 79 αρ. 205, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 367.

Για ένα σχηματικό προσδιορισμό της θέσης του «λακκοστάματος», με βάση τις αναφορές των παραπάνω εγγράφων (κοινό όριο των οικισμών Εξεβά, Προχλίστες και Μελίντζιανη), βλ. Iviron I, σ. 88 εικ. 8.

Μαραβυζόλακκος: «τόπος λεγόμενος Μαραβυζόλακκος (και Μαραβιζόλακκος)», κοντά στη Μελίντζιανη.

Iviron III, αρ. 70 στ. 45, αρ. 75 στ. 77, αρ. 79 στ. 72. IV, αρ. 86 στ. 64.

Ρεματιά ανάμεσα στη Δρεβανά Λόκουβα και τον «ποταμό» της Σουσίτζας (βλ. παρακάτω), δυτικό όριο του ιβηρίτικου μετοχίου της Μελίντζιανης (πρβλ. Iviron I, σ. 88-89 εικ. 8 και II, σ. 54).

Σουσίτζα: «καταρύακον, ποταμός της Σουσίτζας (και Ουσίτζας)», κοντά στη Μελίντζιανη.

Iviron I, αρ. 29 στ. 21. II, αρ. 43 στ. 57, αρ. 45 στ. 28, αρ. 52 στ. 532. III, αρ. 70 στ. 33, 45, 47, αρ. 75 στ. 61, 78-80, αρ. 79 στ. 58, 73, 74. IV, αρ. 86 στ. 53, 65, 66.

Ο J. Lefort (Iviron I, σ. 87 εικ. 8 και II σ. 145) ταυτίζει τη Σουσίτζα με τον «ξηροπόταμο» στη βορειοδυτική πλευρά των σημερινών Ιβήρων (Χάρτης ΓΥΣ, 1969, φύλλο «Σιτοχώριον», ρέμα Λευκοτόπου, τοποθεσίες Κουρή, Λάκκος). Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 23 και 83 (όπου η Σουσίτζα, αν και συμπεριλαμβάνεται στα τοπωνύμια του «Κατεπανικίου Στρυμώνος», σημερινή νοτιοανατολική Βισαλτία, συνδέεται λαθεμένα στη συνέχεια με τον ομώνυμο παραπόταμο του Στρυμόνα στην περιοχή της Στρούμνιτσας), Brunet, *Toronymes slaves*, σ. 106 αρ. 310, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*,

σ. 420, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 85 (όπου προτείνεται η ταύτιση της με τον Εξοβίτη) και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 20.

Υπάτου: «χωρίον» (και «υπατιανά δίκαια»), βορειοανατολικά της Εξεβάς.

Iviron II, αρ. 52 στ. 516. III, αρ. 70 στ. 43, αρ. 75 στ. 74-75, αρ. 79 στ. 70. IV, αρ. 86 στ. 62.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 88, 95, 96.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίμια της Μακεδονίας*, σ. 84, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 426, Iviron II, σ. 225, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 85 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 21 σημ. 61. Αν και η ακριβής θέση του οικισμού παραμένει άγνωστη, η συχνή αναφορά των «υπατιανών δικαίων», σε κτηματικούς περιορισμούς των χωριών Εξεβά, Μελίντζιανη, Λειψοχώριον και Πρεκλίστα, οδηγεί στην αναζήτησή τους στη μεταξύ των αντίστοιχων σημερινών οικισμών Δάφνη, Ίβηρα και Αηδονοχώρι περιοχή του Αγ. Δημητρίου (Παλιότρος), κατά μήκος της βόρειας πιθανά όχθης του Εξοβίτη (πρβλ. Chilandar I, σ. 64-67 εικ. 6). Με βάση ωστόσο την περιγραφή ενός πρακτικού του 1318 (Chilandar I, αρ. 40 στ. 83 και 94), στην απέναντι νότια όχθη του ρέματος και σε κοντινή απ' αυτό απόσταση τοποθετείται «το φουρνοτόπιον του Κουνσουλάτου» και το «παλαιόν λουτρόν», όροι που δείχνουν να παραπέμπουν τόσο στο αρχικό βυζαντινό τοπωνύμιο, όσο και στον ονοματικό προσδιορισμό ενός διαδόχου πιθανά μεσαιωνικού οικισμού της ίδιας περιοχής, το όνομα του οποίου (Yenice-i Batos ή Palyolutros) καταγράφεται σε απογραφικό κατάστιχο του 1519 (Tapu Tahrir 70). Για την πιθανή ετυμολογική και γεωγραφική ταύτιση των χωριών «Υπάτου» και «Batos (Patosi, Batu, Vatos)» και τη σχέση τους με το νεότερο οικισμό «Yenice - i Batos ή Payolutros, βλ. παραπάνω, σημ. 164 και 180 (πρβλ. Μ. Ζαφειρίου, *Γύρω από το όνομα και την ιστορία ενός βυζαντινού και μεσαιωνικού οικισμού της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα*, στον υπό έκδοση 6ο τόμο του περιοδικού *Σίρις*).

Πρεκλίστα: «χωρίον Πρεκλίστα (και Περκλίστα, Πρεκλείστα, Προκλείστα, Προχλίστες)».

Iviron I, αρ. 29 στ. 21, 23. II, αρ. 43 στ. 56, αρ. 45 στ. 23, 27, αρ. 52 στ. 522, 531.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 78, 85, 107.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίμια της Μακεδονίας*, σ. 84, Brunet, *Torony-mes slaves*, σ. 122-123 αρ. 527, 528, 530, όπου σημειώνεται η καταγραφή του οικισμού, σε δύο ακόμη σλαβικά χειρόγραφα της μονής Χιλανδαρίου, των μέσων του 14ου αι. (Chilandar slave, αρ. 34 και 38), Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 413, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 84 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 20 σημ. 58. Ο J. Lefort (Iviron I, σ. 87-89 εικ. 8) προσδιορίζει τα όρια του οικισμού στη μεταξύ των χωριών Μελίντζιανη και Ευνούχου περιοχή, κατά μήκος της βόρειας και νότιας όχθης του Εξοβίτη, σε μια απόσταση έξι περίπου χλμ. βορειοανατολικά της Έξοβας (πρβλ. Iviron II, σ. 123, 124 και

145). Καθώς, ωστόσο, τμήμα της ίδιας περιοχής φαίνεται στη συνέχεια να συμπεριλαμβάνεται στα «Υπατιανά δίκαια» (το τοπωνύμιο Δρεβανά Λόκουβα που στα 1047 <Ivignon I, αρ. 29 στ. 21> και 1104 <Ivignon II, αρ. 52 στ. 531> αναφέρεται σαν κοινό όριο των χωριών Εξεβά, Μελίντζιανη και Προχλίστες, δύο αιώνες αργότερα <1301-1341> προσδιορίζει τα όρια της Εξεβάς, της Μελίντζιανης και του «χωριού του Υπάτου» <Ivignon III, αρ. 70 στ. 43, αρ. 75 στ. 74, αρ. 79 στ. 72 και IV, αρ. 86 στ. 62>), ο κεντρικός πυρήνας του οικισμού θα έπρεπε ίσως να αναζητηθεί σε νοτιότερη τοποθεσία, κοντά στο σημερινό Αηδονοχώρι (βλ. και Chilandar I, σ. 64-67, εικ. 6), το Gaidarohor των τουρκικών κυρίως μεσαιωνικών και νεότερων πηγών (Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 122 και I. Παπασυμεών, *Οδοιπορικό στο παρελθόν, Αηδονοχώρι*, 1992). Σε μια τέτοια περίπτωση φαίνεται πολύ πιθανή η άποψη του Ν. Ζήριου, που θεωρεί το σημερινό τοπωνύμιο «Μπουκλίστρες», δυτικά του Αηδονοχωριού, επιβίωση του βυζαντινού όρου (Εξεβαί, σ. 77 σημ5). Στην ορεινή αυτή θέση και πάνω στα λείψανα της βισαλτικής Τραγίλου (Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 2ος, σ. 139-144, Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 111-113 και Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Τράγιλος, Αρχαία Μακεδονία III, Θεσσαλονίκη 1977 <1983>, σ. 128-146), σώζονται σήμερα οι εγκαταστάσεις ενός νεότερου μετοχίου της μονής Κουτλουμουσίου, η παρουσία της οποίας στην περιοχή μαρτυρείται από τις αρχές τουλάχιστον του 17ου αι., όταν αποκτά από δωρεά το μετόχι των Εισοδίων της Θεοτόκου (Γέροντος Ιωσήφ, *Ιερά μονή Τιμίου Προδρόμου Αηδονοχωριού*, Αηδονοχώρι 1994, Παΐσιος Κουτλουμουσιανός, *Μετόχια Ν. Σερρών*, σ. 70-89 και Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 298-300 και 347-353). Σε σιγίλλιο του πατριάρχη Τιμοθέου Β' (1619), που αναφέρεται στην ανακαίνιση και αφιέρωση του αρχαιότερου αυτού κουτλουμουσιανού μετοχίου, το χωριό καταγράφεται ως «Αϊδονοχώριον», ονοματικός τύπος που αντικαθιστά πρόσκαιρα το καθιερωμένο με βάση τουρκικά απογραφικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αι. όνομα του χωριού, Gaidarohor (Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 317, 328, 331: Tapu Tahrir 3, 1454-55, Lowry, *Radlofo*, σ. 179 και Kesislik, σ. 25: ΤΤ3, ό.π. και ΤΤ7: 1478-79, Balta, *Les vakifs de Serres*, σ. 163-166 και 238: ΤΤ3, 7, ό.π., ΤΤ70, 1519 και ΤΤ143, 1520-1566). Το τοπωνύμιο Πρεκλίστα φαίνεται να επιβιώνει μέχρι τα μέσα του 14ου αι., όταν το συναντάμε σε δύο σλαβικά χειρόγραφα της μονής Χιλανδαρίου (Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 123 αρ. 528: Chilandar slave αρ. 34 και 38). Η αντικατάστασή του (;) έναν περίπου αιώνα αργότερα (ΤΤ3: 1454-55) από τον τύπο Gaidarohor, αφήνει ανοιχτό το θέμα της οικιστικής συνέχειας, ταύτισης ή πρόσκαιρης ακόμα συνύπαρξης δύο διαφορετικών γειτονικών οικισμών, καθώς στο κείμενο του πρωιμότερου για την περιοχή οθωμανικού αυτού καταστίχου, οι κάτοικοι του χωριού, μοιρασμένοι σε συνοικίες (;), ανήκουν στη δικαιοδοσία τριών διαφορετικών τιμαριούχων.

Στένουρον: οικισμός ή τοποθεσία στην ευρύτερη περιοχή Εζεβάς, Υπάτου και Πρεκλίστας.

Iviron II, αρ. 45 στ. 23. Αταύτιστο.

Καλαμίτζι: «ρουάκιον» στην περιοχή των χωριών Υπάτου, Λειψοχωρίου και Πρεκλίστας.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 82.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίγια της Μακεδονίας*, σ. 84, όπου γίνεται σύγκριση με ανάλογο τοπωνύμιο της περιοχής Ξάνθης (Iviron III, αρ. 72 στ. 87).

Για την ταύτισή του με το σημερινό ομώνυμο ρέμα της περιοχής Αηδονοχωρίου, βλ. Chilandar I, σ. 65 εικ. 6 και 67 σημ. 572 (Χάρτης ΓΥΣ, 1969, φ. «Σιτοχώριον»: Καλαμίτσες).

Ευνούχου: «βασιλικόν» και «πατριαρχικόν προάστειον», «ζευγηλατείον», «χωριον του Ευνούχου», βορειοανατολικά της Εζεβάς, κοντά στο Στρυμόνα.

Iviron I, αρ. 29 στ. 19. II, αρ. 40 στ. 4-5, 11, 13 (κ.ά.), αρ. 45 στ. 19-21, αρ. 52 στ. 520-524. IV, αρ. 86 στ. 44.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 5 (κ.ά.), αρ. 42 στ. 85, αρ. 43 στ. 10, αρ. 44 στ. 10, App. I στ. 7-15.

Chilandar, αρ. 60 στ. 23, αρ. 61 στ. 23, αρ. 70 στ. 24, αρ. 71 στ. 24, αρ. 138 στ. 41. Xeropotamou, αρ. 18/DI στ. 27.

Για την ταύτισή του με το Μουνούχι της όψιμης τουρκοκρατίας (σημερινή Μαυροθάλασσα), βλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίγια της Μακεδονίας*, σ. 83 (Πρβλ. Xeropotamou, σ. 137, Ostrogorsky, *Η περιοχή των Σερρών*, σ. 46-47, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 369, Iviron II, σ. 122, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 82 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 18). Ο οικισμός, κτήμα της μονής Χιλανδαρίου, με βάση τις αναφορές των πηγών του 14ου αι., καταγράφεται στα οθωμανικά κατάστιχα των δύο επόμενων αιώνων σαν τιμάριο (Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 342, Lowry, *Radilofa*, σ. 179, ο ίδιος, *Kesislik*, σ. 26, Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 103, 163, 167). Οι ονομασίες που χρησιμοποιούνται στα παραπάνω έγγραφα, σύμφωνα με την ανάγνωση των εκδοτών τους (Metoh, Metoho, Minokhor, Minokho), παραπέμπουν στο όνομα και την ιδιοκτησιακή κατάσταση του οικισμού τα βυζαντινά χρόνια, που εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι το τέλος του 16ου αι., καθώς μέρος του οικισμού φαίνεται να παραμένει στη δικαιοδοσία των μοναχών της μονής Χιλανδαρίου (B. Boskon - D. Bojanic, *ό.π.*, Hil Zb8, 1991, σ. 167-213 αρ. 21-24, 32, 35, 39). Στοιχεία για τη νεότερη ιστορία του οικισμού, βλ. στους Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 209.

Βρουλοχώριον: οικισμός στο παραλίμνιο του Στρυμόνα, κοντά στο χωριό του Ευνούχου.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 40.

Αταύτιστο (πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίγια της Μακεδονίας*, σ. 84, Θεοδω-

ρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 355, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 84 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 19). Με βάση τη μοναδική μαρτυρία που διαθέτουμε για την ύπαρξή του, η θέση του πρέπει να αναζητηθεί στη νότια όχθη του Έξοβίτη, κοντά στο σημείο εκβολής του ρέματος, στη λίμνη του Αχινού.

Λειψοχώριον: «χωριόν (Λειψοχώριον και Παλαιό Λειψοχώριον)», ανάμεσα στο Μαροβίντζη και τη Μελίντζιανη, με κτήματα της μονής Χιλανδαρίου.

«Λειψοχώριον»: Iviron III, αρ. 70 στ. 39, 42, αρ. 75 στ. 69, 73, αρ. 79 στ. 66, 69. IV, αρ. 86 στ. 59, 61.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 5(κ.ά.), αρ. 42 στ. 89, αρ. 43 στ. 14, αρ. 44 στ. 14.

Chilandar, αρ. 60 στ. 24, αρ. 61 στ. 24, αρ. 70 στ. 24, αρ. 71 στ. 24, αρ. 138 στ. 41.

«Παλαιό Λειψοχώριον»: Chilandar I, αρ. 40 στ. 100.

Αταύτιστο (πρβλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά Μελέται* V, ΕΕΦΣΘ 3, 1934, σ. 527, Θεοχαρίδης, *Κατεπανίμια της Μακεδονίας*, σ. 84, Ostrogorsky, *Η περιουσία των Σερρών*, σ. 46-47, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 392-393, Iviron III, σ. 154, Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 19). Με βάση την περιγραφή του εγγράφου Chilandar I, αρ. 40, τα κτηματικά όρια του οικισμού εκτείνονται ανάμεσα στα αντίστοιχα όρια των χωριών Κούτζη (Ευκαρπία), Πρεκλείστα, Υπάτου, Μελίντζιανη (μετόχι Ιβήρων) και Μαροβίντζη, στις δύο πλευρές του ρέματος της Έξοβας (πρβλ. Chilandar I, σ. 66-67 σχ. 6).

Μυρμηκία-Παραβίτζα-Μαραβί(ν)τζη: «αγρίδιον», «χωριόν», στην περιοχή Μελίντζιανης-Ευνούχου, με κτήματα των μονών Ιβήρων και Χιλανδαρίου.

«Αγρίδιον της Μυρμηκίας»: Iviron II, αρ. 41 στ. 63.

«Χωριόν Παραβίτζα»: Iviron II, αρ. 52 στ. 16, 21, 512.

Για την ετυμολογική τους συνάφεια και ταύτιση με το «Μαραβίντζη» του 14ου αι., βλ. παραπάνω, σημ. 137 (πρβλ. Iviron II, σ. 53-54, 132 και Iviron III, σ. 154).

«Μαραβί(ν)τζη, «Μαραβίντζιον», «Μαροβίντζιον»: Iviron III, αρ. 70 στ. 34, 37, αρ. 75 στ. 63, αρ. 79 στ. 60, 63. IV, αρ. 86 στ. 54-57.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 9(κ. α.)

Chilandar, αρ. 157 στ. 58.

Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίμια της Μακεδονίας*, σ. 84, Brunet, *Torony-mes slaves*, σ. 81-82 αρ. 213 και 122 αρ. 506, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 398, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 84 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 20-55.

Το χωριό που αναφέρεται σαν ιδιοκτησία τούρκου τιμαριούχου στο κατάστιχο του 1454-55 (Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 235: Moravınca, Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 56, 63, 163-167, 239, όπου σχολιάζεται η παρουσία του σε ανάλογες καταγραφές του 16ου αι. και Σ. Πετμεζάς, ό.π. <σημ. 164>, σ. 299, όπου λαθεμένα ταυτίζεται με το ανάλογο τοπωνύμιο Morafitsa, σημερινή Αντιγόνη της περιοχής Κιλκίς), περνά λίγο αργότερα (1457-1459) στην κατοχή

της Μάρας Βράνκοβιτς και ύστερα από δωρεά της σεφβίδας πριγκίπισσας (1466), στην αγιορείτικη μονή του Αγ. Παύλου (F. Babinger, *ΕΕΒΣ* 23, 1953, σ. 241 και M. Ursinus, *Sud Forsch* 45, 1986, σ. 32). Η ταύτιση της θέσης του μεσαιωνικού αγιοπαυλίτικου μετοχίου της Μαροβίτσας με την τοποθεσία «Πύργος», βόρεια της Μαυροθάλασσας (Ευνούχου), διευκολύνει την αναζήτηση και του βυζαντινού οικισμού στην ίδια περιοχή, όπου εντοπίζονται σποραδικά έστω, τα ίχνη μιας ανάλογης χρονικά εγκατάστασης. Το τοπωνύμιο διακρίνεται σαφώς σε κοντινή προς το χωριό Μουνούχι θέση, σε έντυπο χάρτη του 1910 (έκδοση Γ. Κοντογόνη). Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της περιοχής, του 18ου πιθανά αιώνα, που σχολιάζει σε πρόσφατη μελέτη του για τη μεσαιωνική ιστορία της μονής Αγ. Παύλου ο Φ. Κοτζαγεώργης (*Μονή Αγ. Παύλου*, σ. 156-162), μας πληροφορεί για τη θέση του «πύργου» στο κέντρο του κτιριακού συγκροτήματος του μετοχίου, στη βόρεια και βορειοδυτική εξωτερική πλευρά του οποίου υπήρχαν η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου και το παρεκκλήσιο της Αγ. Μαρίνας. Διατηρημένος μέχρι πριν λίγες μόνο δεκαετίες (1960), ο πύργος έδωσε το όνομά του στο νεότερο οικισμό που αναπτύχθηκε γύρω από το μετόχι (Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 232 και Ζήκος, *Βυζαντινοί πύργοι*, σ. 315), ενώ την παλιά εκκλησία του Αγ. Γεωργίου διαδέχθηκε ο σημερινός ομώνυμος ναός στην ίδια πιθανά με το αρχικό κτίριο θέση.

Αγ. Δημήτριος: «μετόχιον» της μονής Ξηροποτάμου «εις τον Τριακονταστάτην» (βλ. Τριακονταστάδιον).

Αγ. Θωμάς: «ζευγηλατείον» της μονής Ξηροποτάμου «εις το Τριακονταστάδιον» (βλ. στο ανάλογο λήμμα).

Αρχιστρατήγου: «καταλυμένη εκκλησία του Αρχιστρατήγου», στην περιοχή του Ευνούχου.

Iviron I, αρ. 29 στ. 19. II, αρ. 40 στ. 41, 43, αρ. 45 στ. 19.

Ο J. Lefort, με βάση την περιγραφή των παραπάνω εγγράφων (αρ. 29 και 40), την τοποθετεί βόρεια του Ευνούχου, σε κοντινή απόσταση από τον οικισμό (Iviron I, σ. 89 εικ. 8 και II, σ. 123-124).

Προφήτης Ηλίας: «παλαιοεκκλησία» στην περιοχή του Λειψοχωρίου.

Iviron III, αρ. 70 στ. 41.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 97, 129.

Για την ταύτιση της με το ανάλογο σημερινό τοπωνύμιο-περεκκλήσιο, σε μικρό λόφο ανάμεσα στα χωριά Ίβηρα, Μαυροθάλασσα και Αγ. Δημήτριος, βλ. Iviron I, σ. 83-89 εικ. 5 (πρβλ. Chilandar I, σ. 66 σημ. 571, εικ. 6).

Ζεγίνα: «ρυσάξ, ρυσάκιον του Ζεγίνα (και του Ζιγενά, της Ζεγενάς)», κοντά στον οικισμό του Ευνούχου.

Iviron I, αρ. 29 στ. 21. II, αρ. 40 στ. 36 (κ.ά.), αρ. 45 στ. 22, 25, 26, αρ. 52 στ. 516.

Με βάση σχεδιαγράμματα της περιοχής που δημοσιεύουν οι εκδότες του αρχείου της μονής Ίβηρων (Iviron I, σ. 88-89 εικ. 8 και II, σ. 123-124), το «ρυσά-

κιον» ταυτίζεται με το «Ρέμα της Μηχανής» που διασχίζει το βόρειο τμήμα της σημερινής Μαυροθάλασσας (Χάρτης ΓΥΣ, 1969, φ. «Σιτοχώριον»).

Λίτρα: «ράχη», στην περιοχή των χωριών Χουδηνά και Ευνούχου.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 28 (κ.ά.).

Αταύτιστο. (Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 84). Με βάση την περιγραφή του παραπάνω εγγράφου, το τοπωνύμιο αναφέρεται πιθανά στη χαμηλή λοφοσειρά νότια του σημερινού οικισμού Τράγγιλος (Τσερκέσκιϊ).

Τριακονταστάδιον, και Τριακονταστάτης: τοποθεσία στην περιοχή των χωριών Ευνούχου και Χουδηνά (;) με κτήματα της μονής Ξηροποτάμου.

Ξεροποταμου, αρ. 18/DI στ. 28: «εν τη τοποθεσία του Αγ. Θωμά, εις το Τριακονταστάδιον, ζευγηλατειόν».

Αρ. 25 στ. 13-15: «Εις τον Τριακονταστάτην ζευγηλατειόν....., μετόχιον εις όνομα τιμώμενον του αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος θαυματουργού Δημητρίου».

Αταύτιστο. Ο J. Bompraire, με βάση τη συναριθμησή τους με άλλα κτήματα της μονής στα χωριά Χουδηνά και Ευνούχου, τα αναζητεί στην ίδια περιοχή, χωρίς περισσότερες διευκρινίσεις (Χεροποταμου, σ. 12, 153, 184). Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 365 και 425, όπου ωστόσο η αναφορά στο μετόχι του Αγ. Δημητρίου αποδίδεται σε ανάλογα ξηροποταμινά κτήματα στην περιοχή της Ορμύλιας και στη Θεσσαλονίκη.

Χουδηνά: «βασιλικόν προάστειον», «χωρίον του Χουδηνά (και τα Χουδηνά, Χουδινά, Χουβηνά)», στο παραλίμνιο του Στρυμόνα.

Iviron I, αρ. 29 στ. 18, 19. II, αρ. 40 στ. 41, αρ. 45 στ. 16, 17.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 34 (κ.ά.), App. I στ. 7-15.

Chilandar, αρ. 45 στ. 5, αρ. 46 στ. 6, αρ. 47 στ. 6, αρ. 126 στ. 11.

Χεροποταμου, αρ. 18/DI στ. 26, αρ. 18/FII στ. 27, αρ. 25 στ. 17-18, App. I/γ στ. 30.

Zografou, αρ. 29 στ. 94-95, αρ. 32 στ. 26, αρ. 37 στ. 24.

Για την πιθανή θέση του οικισμού στη μεταξύ της νότιας όχθης του Εξοβίτη και της λίμνης πεδινή περιοχή ανατολικά του «χωρίου του Ευνούχου» (Μαυροθάλασσα), βλ. Χεροποταμου, σ. 139, Iviron I, σ. 88-89 εικ. 6, Iviron II, σ. 123-124 και Chilandar I, σ. 65-66 εικ. 6. (Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 84, Ostrogorsky, *Η περιοχή των Σερρών*, σ. 65-66, Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 114 αρ. 342, όπου σημειώνεται η καταγραφή του τοπωνυμίου σε δύο ακόμα σλαβικά χειρόγραφα της μονής Χιλανδαρίου <μέσα 14ου>, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 428, Καφαντζίς, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 85 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 21). Στοιχεία για τη μεσαιωνική ιστορία του οικισμού μέσα από την καταγραφή του σε απογραφικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αι. σχολιάζει η Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 163, 168 και 239.

Γορεατζή: «ζευγηλατείον» της μονής Χιλανδαρίου, στα όρια της Γόριανης, κοντά στα χωριά Χουδηνά και Κούτζη.

Chilandar I, αρ. 42 στ. 86, αρ. 43 στ. 11, αρ. 44 στ. 11.

Αταύτιστο. Ο Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 90, το τοποθετεί στο Κατεπανίκιο Ζαβαλτίας, συνδέοντάς το με τη Γόριανη της Ζίχνης, στην ανατολική όχθη του Στρυμόνα (βλ. αμέσως παρακάτω). Χωρίς να αποφεύγει τη σύγχυση ανάμεσα στα δύο ομώνυμα τοπωνύμια (Γόριανη) του δυτικού και ανατολικού τμήματος της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα, ο Π. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 362, αναζητεί σωστά, τη θέση του χιλανδαρινού «ζευγηλατείου» κοντά στο χωριό του Ευνούχου, διατυπώνοντας παράλληλα την υπόθεση της ταύτισής του με τη Γόριανη της ίδιας περιοχής. Πιο πρόσφατα (Chilandar I, σ. 66 σημ. 567), το τοπωνύμιο θεωρείται τμήμα της περιοχής της Γόριανης, η οποία ωστόσο εξακολουθεί να αναζητείται ανατολικά του Στρυμόνα.

Γόριανη: «ζευγηλατείον» της μονής Χιλανδαρίου στην περιοχή Ευνούχου, Χουδηνών και Κούτζη.

Chilandar I, αρ. 40 στ. 26 (κ.ά.), App. I στ. 18-27.

Chilandar, αρ. 60 στ. 23, αρ. 61 στ. 23, αρ. 70 στ. 23, αρ. 71 στ. 23, αρ. 101 στ. 9, αρ. 138 στ. 40.

Αταύτιστο. Η γειτονική σχέση των «δικαίων» της Γόριανης με τα «δίκαια» των γνωστών χωριών της νοτιοανατολικής Βισαλτίας Ευνούχου και Κούτζη που περιγράφονται στα έγγραφα Chilandar I, αρ. 40 και Chilandar, αρ. 101, είναι αρκετή για την αναζήτησή της στη γύρω από τη δυτική όχθη του Στρυμόνα πεδινή περιοχή, όσο κι αν η παρουσία ενός ομώνυμου οικισμού στο ανατολικό τμήμα της σερραϊκής πεδιάδας οδηγεί συχνά, μέσα από τη σύγχυση των σχετικών ιστορικών αναφορών, στην ταύτισή της μαζί του. Έτσι σε αντίθεση με τον Στ. Κυριακίδη που υπερασπίζεται την παρουσία της Γόριανης δυτικά του Στρυμόνα (*Βυζαντινά Μελέται V*, ΕΕΦΣΘ 3, 1934 σ. 526-527 εικ. 3, 4 και *Αι περί τον Στρυμόνα και την Θεσσαλονίκη Σλαβικάι εποικήσεις κατά τον Μέσον Αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 12), ο Γ. Θεοχαρίδης, ακολουθούμενος από μια σειρά νεότερων ερευνητών, «μεταφέρει» όλες τις σχετικές αναφορές των πηγών στον ανάλογο οικισμό της Ζίχνης, επιμένοντας στην ταύτισή τους (βλ. σχετικά, Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 88 και πιο πρόσφατα Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 42 αρ. 71, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 362 και Γ. Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 21).

Κούτζη: «χωριόν του Κούτζη», με κτήματα της μονής Χιλανδαρίου.

Chilandar I, αρ. 29 στ. 138, αρ. 34 στ. 133, αρ. 35 στ. 24, αρ. 40 στ. 19 (κ.ά.), App. I στ. 3-7, App. II στ. 7-76 (περίληψη σλαβικών χειρογράφων).

Chilandar, αρ. 60 στ. 22, αρ. 61 στ. 22, αρ. 70 στ. 22, αρ. 71 στ. 22, αρ. 101 στ. 9, αρ. 138 στ. 40, αρ. 157 στ. 58, αρ. 158 στ. 103.

Το χωριό Κούτσιο, σήμερα Ευκαρπία, νότια της Μαυροθάλασσας (πρβλ.

Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινὰι Μελέται* V, ΕΕΦΣΘ 3, 1934, σ. 526-527, Θεοχαρίδης *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 83, Ostrogorsky, *Η περιοχή των Σερρών*, σ. 54, Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 121 αρ. 465, όπου σημειώνεται η καταγραφή του σε ένα ακόμη σλαβικό έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 388, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 82-83 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 19). Καταγράφεται με το ίδιο όνομα (Koutzi, Kochi) στα απογραφικά κατάστιχα TT3 και TT7 του β' μισού του 15ου αι. (Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 287 και 328, Lowry, *Radilofa*, σ. 179 και Kesislik σ. 24) και σαν Kutzonu σε μια σειρά τουρκικών και πάλι εγγράφων του 16ου αι., που αναφέρονται στο εκεί μετόχι της μονής Χιλανδαρίου (B. Boskon - D. Bojanic, ό.π., Hil Zb 8, 1991, σ. 167-213, αρ. 20-22, 24, 25, 31, 32 και 34). Ο J. Lefort, αναγνώρισε ίχνη του χιλανδαρινού αυτού μετοχίου μέσα στο σημερινό οικισμό της Ευκαρπίας (Chilandar I, σ. 66), ενώ η τοποθεσία «Μετόχιον Μονής Κουτλουμουσιού», βορειοανατολικά του χωριού (χάρτες ΓΥΣ, 1928 <και 1934, 1969> φ. «Ροδολίβος»), σχετίζεται με το σημαντικό μετόχι που αποκτά στην περιοχή η παραπάνω μονή, στα μέσα του 19ου αιώνα. (Παΐσιος Κουτλουμουσιανός, *Μετόχια Ν. Σερρών*, σ. 106-151). Στοιχεία για τη νεότερη ιστορία του οικισμού, βλ. στους Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 179.

Μούντζιανη: «μετόχιον», «προάστειον», »χωρίον Μούντζιανης (και Μούντζιανης)», κοντά στο Κούτζη, όπου το χιλανδαρινό μετόχι του Αγ. Νικολάου.

Esphigmenou, αρ. 5 στ. 6, 16.

Chilandar I, αρ. 17 στ. 81-82, App. I στ. 3-7, App. II στ. 149-157.

Για την αναζήτηση του οικισμού στην περιοχή του ομώνυμου ρέματος νοτιοανατολικά της σημερινής Ευκαρπίας (Χάρτης ΓΥΣ, 1928 και 1934, φ. «Ροδολίβος»: τοποθεσία «Μουτζιάνες» και 1969, «Κρανόρρεμα»), βλ. Esphigmenou, σ. 56 και Chilandar I, σ. 64-65 εικ. 6 (πρβλ. Ostrogorsky, *Η περιοχή των Σερρών*, σ. 46, 48 και 53, Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 86 αρ. 227, όπου σχολιάζεται η αναφορά του σε σλαβικά έγγραφα της μονής Χιλανδαρίου του 14ου και 15ου αι., Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 400, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 83-84 και *Ιστορία Σερρών*, σ. 19). Η θέση του χιλανδαρινού μετοχίου του Αγ. Νικολάου, ταυτίστηκε πρόσφατα με την ομώνυμη τοποθεσία κοντά στα ερείπια βυζαντινού πύργου, τρία χλμ. ανατολικά της Ευκαρπίας (Chilandar I, σ. 64. Πρβλ. A. W. Dunn, *The survey of Khrysoupolis and Byzantine Fortifications in the Lower Strymon Valley*, JÖB 32/4, 1982, σ. 606-607, όπου λαθεμένα ο πύργος σημειώνεται με την ένδειξη Αγ. Γεώργιος που αφορά τον γειτονικό πύργο του Χάνδακα, απέναντι από την Αμφίπολη, και πιο πρόσφατα, Ζήκος, *Βυζαντινοί Πύργοι*, σ. 315-316). Άγνωστη αντίθετα παραμένει η θέση μιας δεύτερης εκκλησίας αφιερωμένης στους Αγ. Πάντες, που σύμφωνα με την αναφορά σλαβικών εγγράφων της ίδιας μονής (Chilandar I, App. I στ. 16-18 και II στ. 245-251) ανήκε στη δικαιοδοσία του μετοχίου. Ανοι-

κτό παραμένει και το θέμα της ταύτισης του μετοχίου του Αγ. Νικολάου που φαίνεται να αποκτά στην περιοχή η μονή Κουτλουμουσίου, στα μέσα του 15ου αιώνα. Τουρκικό έγγραφο του 1569, που φυλάγεται στο αρχείο της, προσδιορίζει τα όριά του ανάμεσα στο χωριό «Κοτς (Κούτζη)», «Καστρί», «την κοιλάδα του Στρυμόνος» και «το χωριόν Μουντζιάνη» (Καφταντζής, ό.π.). Με βάση την παραπάνω περιγραφή, η θέση του μετοχίου, αλλά και του οικισμού της Μούντζιανης, θα έπρεπε να αναζητηθεί νότια ή νοτιοανατολικά των ορίων του Κούτζη. Σε νεότερο έγγραφο του αρχείου της ίδιας μονής που σχολιάζει ο ίδιος ερευνητής, η «Αμμούτζιανη» περιγράφεται σαν «λοφώδης βοσκήσιμος έκτασις προς Ν. του χωρίου Κούτσιος μέχρι του Νεοχωρίου και της εξόδου του Στρυμόνος από της λίμνης», ενώ στα όριά της υπήρχαν «εκκλησιδίων Αγ. Νικόλαος, ανήκον εις το μετόχιον Κουτλουμουσίου του Κούτσιους» και «πύργος της μονής Κουτλουμουσίου κατεδαφισθείς το 1878, πλησίον δε του πύργου περιώνυμος πηγή, υφισταμένη εισέτι υπό το όνομα Κρουνέρι» (Καφταντζής, ό.π., σ. 83-84). Τοπωνύμιο Κρουνέρι, σώζεται σήμερα στην ίδια περιοχή, νοτιοανατολικά της Ευκαρπίας, κοντά στο σημείο που το ρέμα Καστρόλακκας εκβάλλει στο Στρυμόνα (Χάρτης ΓΥΣ, 1969, φ. «Ροδολίβος»). Δεύτερη πρόσφατη αναφορά στο ίδιο κουτλουμουσιανό μετόχι προσδιορίζει τη θέση του νοτιότερα, ανάμεσα στη Ευκαρπία και το ερειπωμένο ορεινό χωριό Καστρί (βλ. παρακάτω), την εκκλησία του οποίου, αφιερωμένη από το τέλος του περασμένου αιώνα στη μνήμη των Ταξιαρχών, ταυτίζει με την παλιά εκκλησία του μετοχίου (Παΐσιος Κουτλουμουσιανός, *Μετόχια Ν. Σερρών*, σ. 162-166).

Νεβόλιανη και Εβόλιανη: οικισμός στο παραλίμνιο του Στρυμόνα, ανάμεσα στα χωριά Χουδηνά και Χάντακας, με κτήματα της μονής Ζωγράφου.

Chilandar I, αφ. 40 στ. 29.

Zografou, αφ. 29 στ. 94-95, αφ. 32 στ. 26, αφ. 37 στ. 24.

Αταύτιστο. Οι αναφορές των παραπάνω εγγράφων προσδιορίζουν τη θέση του στην κατά μήκος της δυτικής όχθης του Στρυμόνα περιοχή, ανάμεσα στα χωριά Χουδηνά και Χάντακας. Στην περιοχή αυτή τοποθετούν τη Νεβόλιανη οι Στ. Κυριακίδης, (ό.π., Θεσσαλονίκη 1939, σ. 12) και G. Ostrogorsky (*Η περιοχή των Σερρών*, σ. 65-66). Ο Γ. Θεοχαρίδης (*Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 84) εντάσσει σωστά την ίδια Νεβόλιανη στο «Κατεπανίκιο Στρυμόνος», της αποδίδει ωστόσο λαθεμένα αναφορές εγγράφων των μονών Φιλοθέου και Βατοπαιδίου, που αφορούν έναν ομώνυμο βυζαντινό και μεσαιωνικό στη συνέχεια οικισμό της περιοχής Σερρών-Καλών Δένδρων, στην ανατολική όχθη του Στρυμόνα (πρβλ. V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philotheou*, TM 10, 1987, σ. 271 σημ. 40: Νεβόλιανη, η σημερινή Βαμβακιά, Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 216 και Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 64, 178, 181-182). Την τοπογραφική αυτή ανακολούθια παραβλέπουν στη συνέχεια οι Fr. Brunet (*Toponymes slaves*, σ. 88 αφ. 239), Π. Θεοδορίδης (*Πίνακας τοπογρα-*

φίας, σ. 401), Γ. Καφταντζής (*Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 84 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 20) και μόλις πρόσφατα οι συντελεστές της νέας έκδοσης του ελληνικού αρχείου της μονής Χιλανδαρίου (Chilandar I, σ. 256), που προτείνουν την ταύτιση του βισαλτικού οικισμού με τη Νεβόλιανη (Βαμβακιά) της ανατολικής όχθης του Στρυμόνα.

Αγ. Πάντες: τοποθεσία και ομώνυμη εκκλησία στη Μούντζιανη, στη δικαιοδοσία του χιλανδαρινού μετοχίου.

Chilandar I, App. I στ. 16-18 και II, στ. 245-251.

Αταύτιστο. Βλ. και Μούντζιανη.

Αγ. Νικόλαος: μετόχι της μονής Καρακάλλου, στην τοποθεσία «Κρύο Νερό», στο παραλίμνιο του Στρυμόνα.

Καρακάλλου, αρ. 1 (και 2), στ. 26.

Αταύτιστο. Πρβλ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 97, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 391 και Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 490. Η V. Κραvari (*Pantocrator*, σ. 114) προβληματίζεται για την πιθανή ταύτισή του με το σημερινό τοπωνύμιο «Κρουνέρι», στην περιοχή της Ευκαρπίας, όπου ωστόσο αναφορές νεότερων εγγράφων τοποθετούν το ομώνυμο μετόχι της μονής Κουτλουμουσίου στη Μούντζιανη (βλ. παραπάνω, λήμμα Μούντζιανη).

Αγ. Νικόλαος: «μετόχιον» της μονής Χιλανδαρίου στη Μούντζιανη.

Chilandar I, αρ. 17 στ. 82.

Βλ. παραπάνω (λήμμα Μούντζιανη).

Θεοτόκος: «μετόχιον» της μονής Ξηροποτάμου στο χωριό Χουδηνά.

Χεροποταμου, αρ. 18/DI στ. 26, αρ. 25 στ. 18.

Αταύτιστο.

Θεοτόκος: «μετόχιον της Θεομήτορος επικεκλημένον της Κρανωτίσσης», ιδιοκτησία της μονής Ζωγράφου, στην περιοχή του Στρυμόνα (δυτική όχθη;).

Ζογραφίου, αρ. 11 στ. 45, αρ. 13 στ. 6-7.

Αταύτιστο. Ο Γ. Θεοχαρίδης (*Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 84) το συμπεριλαμβάνει στα μη σωζόμενα τοπωνύμια του «Κατεπανικίου Στρυμόνος» (δυτική όχθη). Γενικά στην περιοχή του Στρυμόνα το τοποθετούν οι Π. Θεοδωρίδης (*Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 389) και Γ. Καφταντζής (*Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 84), ενώ πιο πρόσφατα οι Σ. Πασχαλίδης και Δ. Στρατής (*Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 208), το ταυτίζουν με το ομώνυμο μετόχι της μονής Ζωγράφου, στην περιοχή της Ζίχνης. Για τη συγκέντρωση ανάλογων τοπωνυμικών αναφορών, στην ίδια περιοχή, βλ. V. Κραvari, *ό.π.*, TM10, 1987, σ. 306.

Κρανωτίσσα: βλ. παραπάνω (λήμμα Θεοτόκος, μετόχι της μονής Ζωγράφου).

Κρύο Νερό: βλ. παραπάνω (λήμμα Αγ. Νικόλαος, μετόχι της μονής Καρακάλλου).

Podav'c: Τοποθεσία στην περιοχή των χωριών Κούτζη και Κρούσοβο.
Chilandar I, App. II, στ. 7-76 (περίληψη σλαβικού χειρογράφου).

Αταύτιστο (πρβλ. Chilandar I, σ. 297).

Suhodol: Τοποθεσία στην περιοχή της Μούντζιανης.

Chilandar I, App. I στ. 18-27 (περίληψη σλαβικού χειρογράφου).

Αταύτιστο.

Καστρι: «χωριόν το Καστριόν» (και Καστριόν, Καστριτζι), νότια του Κούτζη.
Iviron II, αο. 40 στ. 32, αο. 43 στ. 55.

Chilandar I, αο. 8 στ. 9, αο. 10 στ. 17, αο. 19 στ. 5, 12, αο. 20 στ. 5, 12, αο. 34 στ. 130, αο. 35 στ. 22, App. II στ. 7-76.

Chilandar, αο. 60, στ. 22, αο. 61 στ. 22, αο. 70 στ. 22, αο. 71 στ. 22, αο. 138 στ. 39, αο. 157 στ. 56.

Zografou, αο. 41 στ. 1, αο. 42 στ. 2.

Για την ταύτισή του με τον ομώνυμο εγκαταλειμμένο σήμερα οικισμό, σε ορεινή τοποθεσία νότια της Ευκαρπίας, βλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά Μελέται* IV και V, ΕΕΦΣΘ 3, 1934, σ. 337-338, 527 και Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 83, όπου του αποδίδεται και η σχετική με ομώνυμο οικισμό της περιοχής Θεσσαλονίκης αναφορά του χειρογράφου Chilandar, αο. 27 στ. 39 (Chilandar I, αο. 30 στ. 32). Πρβλ. Ostrogorsky, *Η περιοχή των Σερρών*, σ. 46-47, 53-54, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 382, *Iviron II*, σ. 123, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 82 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 19, Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 413-415 και *Chilandar I*, σ. 64-65. Για την αναφορά του οικισμού στο απογραφικό κατάστιχο του 1454/55 (ΤΤ3), βλ. στον Α. Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 365 και 389. Στοιχεία για τη νεότερη ιστορία του οικισμού, βλ. στους Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 170.

Κρούσοβος: «χωριόν», «μετόχιον ο Κρούσοβος (και Κρούσουβος, Κρόσουβος, Κρούσεβο, Κρούσσωβα)», «Άνω και Κάτω», σε ορεινή περιοχή κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα.

Eshpighmenou, αο. 6 στ. 31, 34, αο. 8 στ. 42, 84, αο. 14 στ. 76, 194, αο. 15 στ. 46-47, αο. 16 στ. 34, 71, αο. 20 στ. 5, αο. 22 στ. 6, αο. 23 στ. 13, 23, 30, App. A στ. 30, 33, 37.

Chilandar I, App. II στ. 76-92.

Chilandar, αο. 157 στ. 57.

Zografou, αο. 66 στ. 167.

Για την ταύτισή του με τον ομώνυμο μεσαιωνικό οικισμό (σήμερα Άνω και Κάτω Κερδύλια), βλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 83 (πρβλ. *Eshpighmenou*, σ. 61, Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 72 αο. 181, Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 390, όπου λαθεμένα επισυνάπτεται η αναφορά εγγράφου της μονής Βατοπαιδίου σε ομώνυμο οικισμό της περιοχής Μελενί-

κου, Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας*, σ. 83 και *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 19). Ο διπλός βυζαντινός οικισμός αναπτύχθηκε σε μικρή απόσταση από την οχυρή θέση Γραδήσκος, όπου εντοπίζονται τα λείψανα του αρχαίου Κερδύλιου (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Κερδύλιον, Κρούσοβος, Άνω και Κάτω Κερδύλιον*, Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 263-267). Βυζαντινά έγγραφα αναφέρονται στα μετόχια των μονών Εσφιγμένου και Θεοτόκου του Μπατσκόβου (βλ. παρακάτω, λήμμάτα Αγ. Ανάγυροι, Αγ. Γεώργιος, Αγ. Νικόλαος και Θεοτόκος), ενώ σημαντική δραστηριότητα φαίνεται να αναπτύσσουν στη γύρω περιοχή, τα μεταβυζαντινά και νεότερα χρόνια, οι μονές Καρακάλλου, (μετόχι Αγ. Δημητρίου), Ξηροποτάμου και Θεοτόκου της Εικοσιφοίνισσας (βλ. Κρ. Χρυσοχοϊδης - Π. Γουναρίδης, *Κατάλογοι αρχαίων: Α. Ιερά Μονή Καρακάλλου, Β. Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας*, Αθωνικά Σύμμεικτα 1, 1985, σ. 11 <αναφορά σε νεότερα έγγραφα για το μετόχι του Αγ. Δημητρίου>, Ρ. Odorico, ό.π., 1994, σ. 65-67 αρ. 13 <επιστολή του μητροπολίτη Σερρών Δανιήλ, για το ίδιο μετόχι, 4 Απριλίου 1632>, Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 293-297 <στοιχεία για τη νεότερη ιστορία του μετοχίου του Αγ. Δημητρίου>, Π. Γουναρίδης, *Αρχείο της Ι. Μ. Ξηροποτάμου*, Αθωνικά Σύμμεικτα 3, Αθήνα 1993, σ. 74-134 αρ. 69, 73-75, 106, 110, 131, 160, 161 <αναφορές στη σχέση των κατοίκων της Άνω και Κάτω Κρούσοβας με τη μονή Ξηροποτάμου, το βο μισό του 18ου αι.>, Α. Γλαβίνας, *Το Μοναστήρι της Εικοσιφοίνισσας*, ΕΕΦΣΘ 1994, σ. 94-95 <κατάλογος με κτήματα της μονής στις αρχές του αιώνα μας>). Στοιχεία από την καταγραφή του οικισμού στα φορολογικά κατάστιχα του 15ου αι. (ΤΤ3 και 7), σχολιάζει ο Η. W. Lowry (*Radiolofo*, σ. 179 και *Kesislik*, σ. 24. Πρβλ. Stojanovski, *Turski dokumenti*, σ. 288). Για τη νεότερη ιστορία των δύο οικισμών, βλ. Bellier..., *Paysages de Macedoine*, σ. 126, 171 και Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., σ. 269-273.

Χάντακας: «χώρα», «χωρίον ο Χάντακας (και Χάνταξ)», κοντά στις εκβολές του Στρουμόνα (δυτική όχθη, απέναντι από την Αμφίπολη).

Chilandar I, αρ. 40 στ. 25.

Lavra II, αρ. 109 στ. 835.

Chilandar, αρ. 68 στ. 12, 15, αρ. 76 στ. 15, 22, αρ. 102 στ. 15, 25, 33, αρ. 110 στ. 35, αρ. 115 στ. 5, αρ. 152 στ. 10, αρ. 157 στ. 4, 52, 55, 85.

Zografou, αρ. 29 στ. 8, 74, 77, 84, 95, 97, αρ. 31 στ. 6, 16, 32, αρ. 32 στ. 6, 12, 20, 35, 42, αρ. 33 στ. 10, αρ. 34 στ. 9, αρ. 37 στ. 4, 12, 19, 24, 34, 38, αρ. 40 στ. 28, αρ. 41 στ. 16, αρ. 42 στ. 11, 12, 18, αρ. 47 στ. 7, αρ. 48 στ. 3, 5, (κ. α.), αρ. 49 στ. 4, αρ. 50 στ. 8, sl. III στ. 39, 55, 57, 73.

Για την ταύτισή του με το ανάλογο σημερινό παρόχθιο τοπωνύμιο της περιοχής Ευκαρπίας-Καστρίου, όπου και ο ομώνυμος βυζαντινός πύργος, βλ. Ι. Παπάγγελος, Ο πόρος του Μαρμαρίου, σ. 337-338 και 342 (Πρβλ. Pantocrator, σ. 31 σημ. 31 και Balta, Les Vakifs de Serres, σ. 152 σημ. 138). Την αναζήτηση

του Χάντακα στη δυτικά του Στρυμόνα περιοχή, απέναντι από την Αμφίπολη, είχε ήδη προτείνει ο Στ. Κυριακίδης, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1930 (*Βυζαντινά Μελέται* V, ΕΕΦΣΘ 3, 1934, σ. 522, 526-527, *Αι περί τον Στρυμόνα σλαβικά εποικήσεις*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 12 και βιβλιοκρισία της μονογραφίας του P. Lemerle για τους Φιλίππους στα Μακεδονικά, 2, 1941-1952, σ. 704). Λίγο αργότερα ο Γ. Θεοχαρίδης (*Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 45 και 90), υποστήριξε την ένταξη του Χάντακα στην απέναντι ανατολική όχθη του Στρυμόνα, άποψη που φαίνεται να ακολουθεί ο G. Ostrogorsky (*Η περιοχή των Σερρών*, σ. 46, 65-66 και 118), και νεότεροι στη συνέχεια ερευνητές (Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, τόμ. 3ος, σ. 25 και Chilandar I, σ. 256), που παρακάμπτουν τη σημαντική, για την ιστορική τοπογραφία της περιοχής των εκβολών του Στρυμόνα από τα βυζαντινά μέχρι τα νότερα χρόνια, μελέτη του Ι. Παπάγγελου. Συγκεντρωτική βιβλιογραφία των σχετικών με το Χάντακα βυζαντινών πηγών, βλ. στους Fr. Brunet, *Toponymes slaves*, σ. 124 αρ. 595 (όπου ωστόσο καταγράφονται λαθεμένα και αναφορές σε ανάλογα τοπωνύμια της Αήμνου και της Ευβοίας) και Π. Θεοδωρίδη, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 427. Για τον ομώνυμο πύργο (ή πύργο του Αγ. Γεωργίου), λείψανα του οποίου σώζονται στην περιοχή μέχρι σήμερα, βλ. Ν. Ζήκος, *Βυζαντινοί πύργοι*, σ. 314. Στοιχεία για τη μεσαιωνική ιστορία του οικισμού με βάση την καταγραφή του στα οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αι., βλ. στην E. Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 150-152.

Αγ. Ανάργυροι: μετόχι της μονής Εσφιγμένου, στον Κρούσοβο.

Εσφιγμένου, αρ. 6 στ. 31, App. A στ. 30.

Αταύτιστο (πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 342 και Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 486-487). Με βάση προφορική μαρτυρία που διασώζει ο J. Lefort (*Εσφιγμένου*, σ. 62), η εκκλησία του μετοχίου βρισκόταν σε ρεματιά, ανάμεσα στον Κάτω Κρούσοβο και το Στρυμόνα.

Αγ. Γεώργιος: μετόχι της μονής Εσφιγμένου, στην περιοχή Κρουσόβου-Στεφανιανών.

Εσφιγμένου, αρ. 6 στ. 41-42, αρ. 8 στ. 5, αρ. 14 στ. 98, 121-122, αρ. 15 στ. 62, 83-84, αρ. 16 στ. 44, αρ. 20 στ. 5, αρ. 22 στ. 7, App. A στ. 43.

Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 360. Για την πιθανή ταύτιση του μετοχίου με ομώνυμο ναό, σε ορεινή περιοχή, ανάμεσα στα χωριά Κρούσοβος και Στεφανιανά, βλ. Πασχαλίδης-Στρατής, σ. 270-275, όπου και όλη η σχετική με το μνημείο βιβλιογραφία (πρβλ. Χάρτης ΓΥΣ, 1969, φ. «Ρεντίνα». τοποθεσία Αγ. Γεώργιος).

Θεοτόκος: τοποθεσία στην περιοχή Κρουσόβου.

Εσφιγμένου, αρ. 14 στ. 86.

Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 372. Το τοπωνύμιο ταυτίζεται πιθανά με το «μονύδριον της Θεοτόκου», που σύμφωνα με πληροφορία του

Κώδικα της Μητρόπολης Σερρών (1641), που μεταγράφει ο Π. Παπαγεωργίου, βρισκόταν στην άγνωστη επίσης σήμερα θέση «Μότσιαλη, κατά την Κρούσοβαν» (Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 422).

Βυσίνα (ή Βυσινά): τοπωνύμιο στην περιοχή Κρούσοβου, με κτήματα της μονής Εσφιγμένου.

Esphigmenou, αρ. 23 στ. 16.

Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 357. Ο J. Lefort (Esphigmenou, σ. 145) το ταυτίζει με ορεινή τοποθεσία, πέντε χλμ. νοτιοδυτικά του Άνω Κρούσοβου. Τοπωνύμιο Βίσινα (και Βίσινο Νερό) αναφέρεται στην ίδια περιοχή, σε χάρτη της ΓΥΣ, 1928 φ. «Ροδολίβος».

Καρνανίτισσα: «γή» της μονής Ζωγράφου, στον Χάνδακα.

Zografou, αρ. 29 στ. 77-78.

Αταύτιστο. Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 381.

Kozar και Kuculut: τοπωνύμια της περιοχής Καστρίου.

Chilandar I, App. II στ. 7-76 (περίληψη σλαβικού εγγράφου).

Αταύτιστα. Με βάση αναφορά του σε άλλο σλαβικό χειρόγραφο της ίδιας μονής, το δεύτερο τοπωνύμιο τοποθετείται στην περιοχή Καστρίου-Αηδονωχωρίου (Chilandar I, σ. 297).

Ντζίριστα: τοπωνύμιο στην περιοχή Κρούσοβου.

Esphigmenou, αρ. 15 στ. 75, αρ. 16 στ. 53.

Αταύτιστο. Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 424.

Πακουριανός (και Πακουριανός): τοποθεσία στην περιοχή Κρούσοβου.

Esphigmenou, αρ. 14 στ. 96, αρ. 15 στ. 60, αρ. 16 στ. 43, 72-73.

Αταύτιστο. Ο Π. Θεοδωρίδης (*Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 405) το συνδέει εύστοχα με τον Αγ. Νικόλαο, μετόχι της μονής Θεοτόκου της Πετριτζιώτισσας ή Μπατσκόβου, που σύμφωνα με το Τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού (Δεκέμβριος 1083), βρισκόταν στη δυτική όχθη του Στρυμόνα, κοντά στις εκβολές του ποταμού, στον ομώνυμο κόλπο. (Πρβλ. Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά Μελέται IV*, ΕΕΦΣΘ 3, 1934, σ. 322, 327 και Πασχαλίδης-Στρατής, *Μοναστήρια της Μακεδονίας*, σ. 326. Ο Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, σ. 28-29 και 86, αναζητεί το μετόχιο και το ομώνυμο «ξενοδοχείο» στην περιοχή της Ρεντίνας).

Πέρνιτζαι (και Πτέρνιτζαι): τοποθεσία στην περιοχή Κρούσοβου.

Esphigmenou, αρ. 14 στ. 102, αρ. 15 στ. 64, αρ. 16 στ. 45-46.

Πρβλ. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, σ. 409. Ο J. Lefort θεωρεί πιθανή την ταύτισή της με το σημερινό τοπωνύμιο Φτέρι, ανάμεσα στους οικισμούς Άνω και Κάτω Κρούσοβος (*Esphigmenou*, σ. 100).

Συμεωνάδες: Τοπωνύμιο στην περιοχή Κρούσοβου.

Esphigmenou, αρ. 14 στ. 100.

Αταύτιστο.

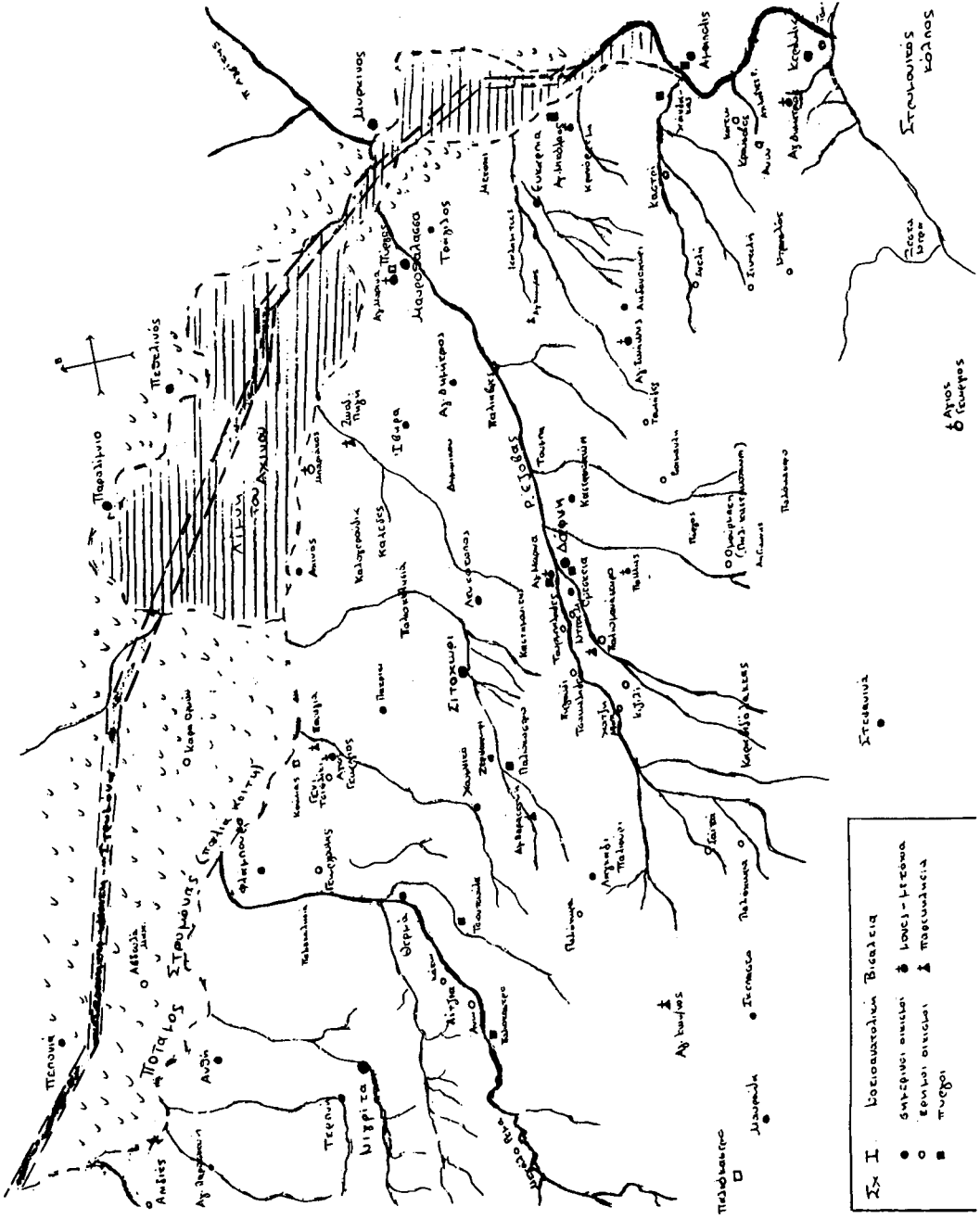
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΔ - Αρχαιολογικόν Δελτίον
 ΑΕ - Αρχαιολογική Εφημερίς
 BALTA, Les Vakifs de Serres E. Balta - *Les Vakifs de Serres et de sa region* (XVe et XVIe s.), Athènes 1995
 BCH - Bulletin de Correspondance Hellenique
 BELLIER..., Paysages de Macedoine - P. Bellier - R. C. Boudoux - J. Cl. Cheynet - B. Geyer - J. P. Grelois - V. Kravari, *Paysages de Macedoine*, Paris 1986
 BNJ - Byzantinische-neugriechische Jahrbücher
 BRUNET, Toponymes slaves - Fr. Brunet, *Recherches sur l' hellenisation des toponymes slaves en Macedoine byzantine* (Διπλωματική εργασία που κατέθηκε στο Université de Paris - IV, U. E. R. de Grec), Paris, 1981
 BSL - Byzantinoslavica
 Byz - Byzantion
 BZ - Byzantinische Zeitschrift
 CHILANDAR - L. Petit - B. Korablev, *Actes de l' Athos V: Actes de Chilandar*, Saint Petersburg, 1911
 CHILANDAR I - M. Zivojinovic - V. Kravari - Chr. Giros, *Archives de l' Athos XX: Actes de Chilandar I* (Des origines a 1319), Paris 1998
 ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Γεωγραφική και διοικητική εξέλιξις - Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τόμ. 2ος, Αθήνα 1975
 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Α, Β1, Αθήνα 1981.
 DHGE - Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclesiastique
 ΕΕΒΣ - Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
 ΕΕΘΣΘ - Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Α. Π. Θ.
 ΕΕΦΣΘ - Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Α. Π. Θ.
 ΕΣΦΙΓΜΕΝΟΥ - J. Lefort, *Archives de l' Athos VI: Actes d' Esphigmenou*, Paris 1973
 ET BALK - Études Balkaniques
 ΓΡΗΓ ΠΑΛ. - Γρηγόριος Παλαμάς
 HIL ZB - Hilendarski Zbornik
 ΗΠ ΧΡΟΝ - Ηπειρωτικά Χρονικά
 IVIRON I - J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papachryssanthou - H. Metreveli, *Archives de l' Athos XIV: Actes d' Iviron I* (Des origines-XIe s.), Paris 1985
 IVIRON II - J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papachryssanthou - V. Kravari - H. Metreveli, *Archives de l' Athos XVI: Actes d' Iviron II* (XIe s.-1204), Paris 1990

- IVIRON III - J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papachryssanthou - V. Kravari - H. Metreveli, *Archives de l' Athos XVIII: Actes d' Iviron III* (1204-1328), Paris 1994
- IVIRON IV - J. Lefort - N. Oikonomides - D. Papachryssanthou - V. Kravari - H. Metreveli, *Archives de l' Athos XIX: Actes d' Iviron IV* (1328-XVI s.), Paris, 1995
- JÖB - Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
- JRS - The Journal of Roman Studies
- ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, Ιστορία Σερρών - Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της*, τόμ. 1ος, Αθήναι 1967, 2ος, Αθήναι 1972, 3ος, Θεσσαλονίκη 1996
- ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, Τοπωνύμια της Βισαλτίας - Γ. Καφταντζής, *Τοπωνύμια της Βισαλτίας κατά τη βυζαντινή περίοδο*, Νιγρίτα - Βισαλία Ι, σ. 79-85
- ΚΑΡΑΚΑΛΛΟΥ - Κρ. Χρυσοχοϊδης - Π. Γουναρίδης, *Κατάλογοι αρχαίων: Α. Ιερά Μονή Καρακάλλου, Β. Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρως*, Αθωνικά Σύμμεικτα 1, Αθήνα 1985
- ΚΑΣΤΑΜΟΝΙΤΟΥ - N. Oikonomides, *Archives de l' Athos IX: Actes de Kastamonitou*, Paris 1978
- ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ, Μονή Αγ. Παύλου - Φ. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγ. Παύλου με βάση το αρχείο της (14ος αι.-1830): οικονομική επιβίωση - κοινωνική δυναμική μέσα στο οθωμανικό κρατικό σύστημα*, (Διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α. Π. Θ.), Θεσσαλονίκη 1999
- KUTLUMUS - P. Lemerle, *Archives de l' Athos II2: Actes de Kutlumus*, Paris 1988
- LAVRA II - P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, *Archives de l' Athos VIII: Actes de Lavra II* (1204-1328), Paris 1977
- LEMERLE, Miracles - P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demetrius*, I-II, Paris 1979-1981
- LOWRY, Radilofo - H. W. Lowry, *Changes in Fifteenth Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo*, στο: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, A. Bryer - H. Lowry eds., Birmingham - Washington, 1986, σ. 23-37
- LOWRY, Kesislik - H. W. Lowry, *The Fifteenth Century Ottoman vilayet-i Kesislik: its Location, Population and Taxation*, *Essays in Honor of Andreas Tietze*, H. W. Lowry - D. Quataert eds., Istanbul - Washington 1993, σ. 15-26.
- ΜΑΚ ΗΜΕΡΟΛ. - Μακεδονικών Ημερολόγιον
- ΝΙΓΡΙΤΑ-ΒΙΣΑΛΤΙΑ Ι - Επιστημονικό Συμπόσιο, «Η Νιγρίτα-η Βισαλία διά μέσου της Ιστορίας», Νιγρίτα 27-28 Νοεμβρίου 1993, Νιγρίτα 1995
- ΝΙΓΡΙΤΑ-ΒΙΣΑΛΤΙΑ ΙΙ - Βο Επιστημονικό Συμπόσιο, «Η Νιγρίτα - η Βισαλ-

- τία δια μέσου της Ιστορίας», Νιγρίτα 17-20 Οκτωβρίου 1996 (πρακτικά συμποσίου υπό έκδοση)
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Σλαβικές εγκαταστάσεις - Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα*, Αθήνα 1995
- OSTROGORSKY, Η περιοχή των Σερρών - G. Ostrogorsky, *Serska oblast posle Dusanove smrti (Η περιοχή των Σερρών μετά το θάνατο του Δουσάν)*, Beograd 1965
- ΠΑΕ - Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας
- ΠΑΪΣΙΟΣ ΚΟΥΤΛΟΥΜΟΥΣΙΑΝΟΣ, Μετόχια Ν. Σερρών - Παΐσιος (μοναχός) Κουτλουμουσιανός, *Τα μετόχια της Ι. Μονής Κουτλουμουσίου στο Ν. Σερρών* (Διπλωματική εργασία που υποβλήθηκε στο Τμήμα Θεολογίας του Α. Π. Θ.), Άγιον Όρος 1995
- PANTOCRATOR - V. Kravari, *Archives de l' Athos XVII: Actes du Pantocrator*, Paris 1991
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σέρραι - Π. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τα προάστεια τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου* (ΒΖ, 1894, σ. 225-329), Θεσσαλονίκη 1988 (2η έκδοση με εισαγωγή Χ. Μπακιρτζή)
- ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, Ο πόρος του Μαρμαρίου - Ι. Παπάγγελος, *Ο πόρος του Μαρμαρίου*, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990
- ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, Villes de Macedoine - F. Papazoglou, *Les Villes de Macedoine à l' Epoque Romaine*, BCH Supplement XVI, Paris 1988
- ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ-ΣΤΡΑΤΗΣ, Μοναστήρια της Μακεδονίας - Σ. Πασχαλίδης - Δ. Στρατής, *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας*, Α. Ανατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1996
- ΠΗ - Πανσερραϊκόν Ημερολόγιον
- PLP - Prosopographischen Lexicon der Palaiologenzeit (έκδοση E. Trapp κ.ά.)
- REB - Revue des Études Byzantines
- RH - Revue Historique
- ΣΑΜΣΑΡΗΣ, Ιστορική Γεωγραφία - Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976
- ΣΕΡ. ΑΝ. - Σερραϊκά Ανάλεκτα
- ΣΕΡΡΕΣ, Πρακτικά - Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Α' - Β' », Σέρρες 1998
- ΣΕΡ. ΧΡΟΝ. - Σερραϊκά Χρονικά
- ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, Άγιον Όρος - Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Αθήναι 1903 (1988)
- ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ - Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων (έκδοσις της Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος), τόμ. 43ος (Ν. Σερρών), Αθήναι 1962

- STOJANOVSKI, *Turski dokumenti* - A. Stojanovski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod*. Opsiren popisen defter od XV vek, Skopje 1978
- SUD FORSCH - Sudost-Forschungen
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Κατεπανίγια της Μακεδονίας - Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίγια της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1954
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Πίνακας τοπογραφίας - Π. Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας του αγιορείτικου παραγωγικού χώρου*, Κληρονομία 13, 1981, σ. 331-430
- TM - Travaux et Memoires
- Viz Vrem - Vizantijskij Vremenik
- ΒΛΑΧΟΣ, Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους - Κ. Βλάχος, *Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους - Άθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νυν*, Βόλος 1903
- XENOPHON - D. Papachryssanthou, *Archives de l' Athos XV: Actes de Xenophon*, Paris 1986
- XEROPOTAMOU - J. Bompaire, *Archives de l' Athos III: Actes de Xeropotamou*, Paris 1964
- ΖΗΚΟΣ, Εξεβαί - Ν. Ζήκος, *Εξεβαί, ένας βυζαντινός οικισμός στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα*, Μνήμη Μ. Ανδρόνικου, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 77-104
- ΖΗΚΟΣ, Βυζαντινοί πύργοι - Ν. Ζήκος, *Βυζαντινοί πύργοι στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα*, Σέρρες - Πρακτικά, τόμ. Α', σ. 311-338
- ZOGRAFOU - W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, *Actes de l' Athos IV: Actes de Zographou*, S. Petersbourg 1907
- ZRVI - Zbornik Radova (Recueil des travaux de l' Institut d' Études Byzantines)

ΣΧ. Ι. ΒΑΣΙΣΜΑΤΩΝ ΒΙΒΛΙΑΣ

- ΓΑΡΕΡΙΟΙ ΟΙΚΙΑΙ
- ΚΟΥΡΟΙ ΟΙΚΙΑΙ
- ΠΥΡΓΟΙ
- ▲ ΚΑΣΤΡΟΙ
- ▲ ΚΑΣΤΡΟΙ
- ▲ ΚΑΣΤΡΟΙ

ΣΧΕΔΙΟ Ι

Αχίος
ο Τεμπρος

ΣΤΕΦΑΝΙΩΝΑΣ
ΚΟΛΩΝΟΣ

ΣΤΕΦΑΝΙΩΝΑΣ

Παλιόκαστρο

Μαυραία

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Πανταζίου

Αγ. Πανταζίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

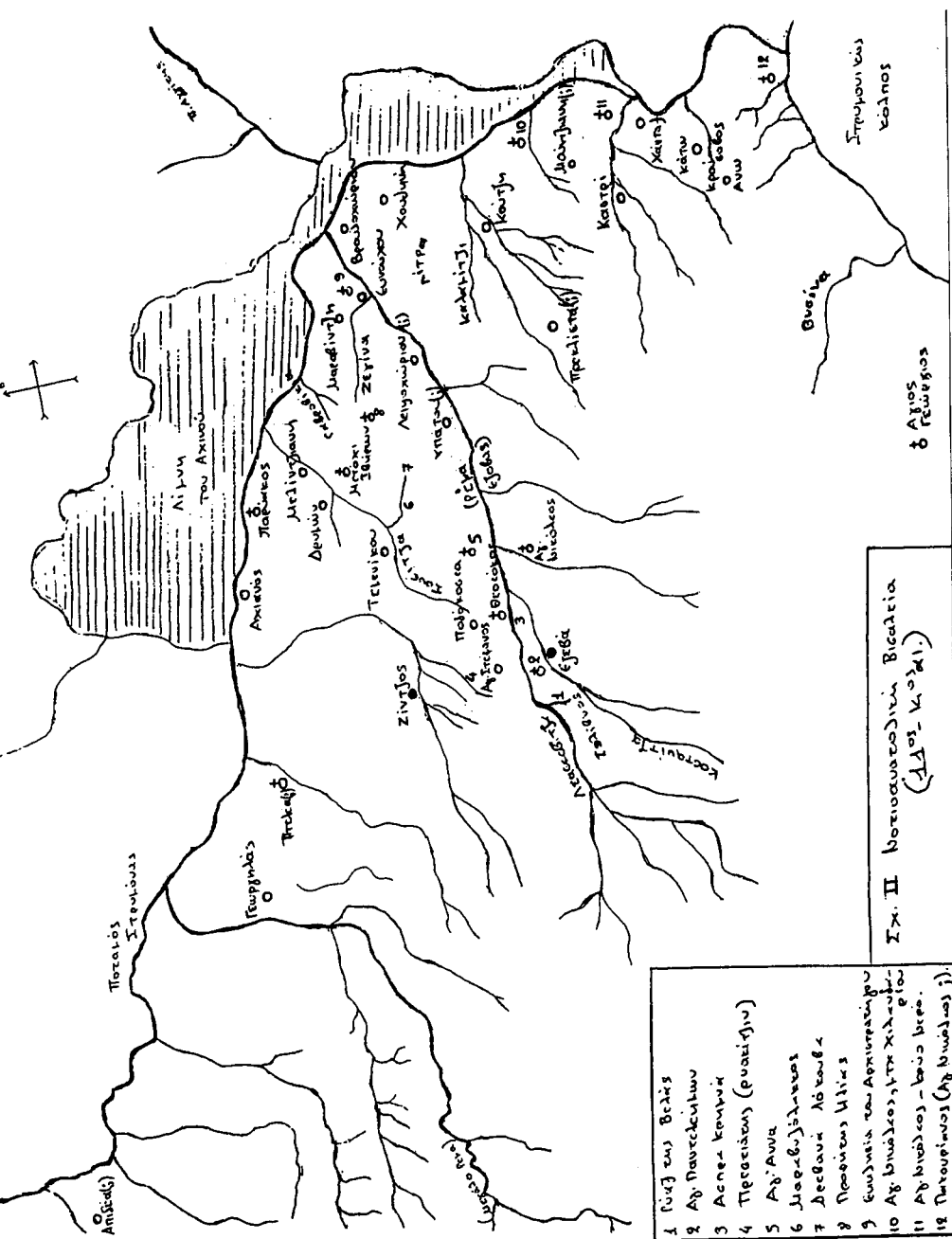
Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

Αγ. Γεωργίου

- 1 Πύργος της Βιβάς
- 2 Αγ. Παντελεώνου
- 3 Ακρην Κεντρική
- 4 Τριεταίος (πυρρίσιον)
- 5 Αγ. Άννα
- 6 Μασόλιος
- 7 Δεσβακ Νότιος
- 8 Νεοκένος Βίβας
- 9 Κουβίνα του Αφιερωμένου
- 10 Αγ. Νικόλαος, την Χιλιετή
- 11 Αγ. Νικόλαος - βόρειο βίβας.
- 12 Πυρρίσιον (Αγ. Νικόλαος ?)

Σχ. II Νοτιοανατολική Βιβαλία
(Αγ. Νικολάου)

Εικ. 1. Σιτοχώρι: νεολιθικοί πελέκες.

Εικ. 2. Αρχαϊκό νόμισμα με την επιγραφή «TYNTENON»
(J. N. Svoronos, 1919, πίν. IV, αρ. 20).

Εικ. 3. Σιτοχώρι: γέφυρα στην τοποθεσία Ευλόστρατα.

Εικ. 4. Σιτοχώρι, εκκλησία του Αγ. Γεωργίου: επιγραφή του 1762.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ-ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- σελ. (Μ. Ζαφειρίου, δ. Θ, Ζητινός, Ζίντζος, Τζίντζ(ι)ος, Σιτοχώρι)
1. (1-2) Η περιοχή του Σιτοχωρίου-Τζίντζιος (νοτιοανατολική Βισαλτία): ιστορικογεωγραφικό πλαίσιο.
 2. (2-20) Μαρτυρίες για την καταγραφή του οικισμού στις πηγές του 11ου-19ου αι. Εξέλιξη του ονομαστικού του τύπου.
 3. (20-24) Ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού Σιτοχωρίου, μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια. Αρχαιολογικές μαρτυρίες.
 4. (24-32) «Χωριόν του Ζητινού», «Ζητινός», «Ζητούνιον», «Ζίντζος»: μαρτυρίες μοναστηριακών εγγράφων του 11ου και του 14ου αι. για την περιοχή Εξεβάς-Ζίντζου.
Άγιος Γεώργιος, μετόχι της μονής Εσφιγμένου στον Ζίντζο.
 5. (32-64) Ετυμολόγηση των όρων Εξεβά-Εξεβαί, Ζητινός-Ζίντζος.
Σλαβικά τοπωνύμια στην περιοχή Εξεβάς, Αχινού, Ζίντζου, ανάμεσα στον 11ο-14ο αι., με βάση τα μοναστηριακά έγγραφα της περιόδου.
Γενική θεώρηση.
 6. (65-72) Μαρτυρίες για το Τζίντζιος και την περιοχή του σε τουρκικά απογραφικά κατάστιχα και μοναστηριακά έγγραφα του 15ου-16ου αι.
 7. (72-76) Μοναστηριακή δραστηριότητα στην περιοχή Τζίντζιος τον 17ο-18ο αι. Μετόχια των μονών Κουτλουμουσίου, Σταυρονικήτα, Αγ. Αικατερίνης του Όρους Σινά και Ξηροποτάμου.
 8. (77-84) Η περιοχή του Τζίντζιος ανάμεσα στο δεύτερο μισό του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. (μοναστηριακή δραστηριότητα, ιστορικά και δημογραφικά στοιχεία).
- Επίμετρο (84-111) Η δυτικά της λίμνης του Αχινού περιοχή στα βυζαντινά αγιορειτικά έγγραφα. Ιστορικοτοπογραφικό σχέδιασμα.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΑΡΜΑΡΙΑΝΩΝ ΛΑΡΙΣΗΣ: ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΥ*

Η βυζαντινή μονή του αγίου Δημητρίου Μαρμαριανών ή Μαρμαριάνων είναι γνωστή από ένα έγγραφο (Συνοδική διάγνωση) του πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ΄ Γλυκέος, που εκδόθηκε τον Οκτώβριο του 1318¹, καθώς και από το εγκώμιο του Αντωνίου, μητροπολίτη Λαρίσης (περ. 1333-1363/71), προς τον προκάτοχό του άγιο Κυπριανό, το οποίο εξεφωνήθη στα Τρίκαλα το 1362², όπου είχε μεταφερθεί μετά το 1318 η έδρα του μητροπολίτη Λαρίσης³. Πέραν αυτών των δύο πηγών, μέσω των οποίων γίνεται γνωστό ένα μέρος της ιστορίας της, καμία άλλη πληροφορία δεν υπάρχει. Το πιο σημαντικό είναι ότι παραμένει ακόμη άγνωστη η θέση της.

Από τις δύο πηγές μαθαίνουμε τα εξής βασικά στοιχεία:

1) Ετιμάτο στο όνομα του αγίου Δημητρίου: *...έν η̅ τιμάται ο θε̅ος και μεγάλαθλος τοῦ Κυρίου μάρτυς Δημήτριος*.⁴ Στο έγγραφο του 1318 αναφέρεται μία επέμβαση του αγίου Δημητρίου, που ως προστάτης της μονής έδωσε χάρη να βρεθεί το χαμένο αρχείο της και θορύβησε τον δεσπότη της Μπείρου Μιχαήλ Β΄, ο οποίος την απέσπασε από τον Πατριαρχείο όπου ανήκε⁵.

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον φιλόστορο γιατρό κ. Κων/νο Γκέκα, ο οποίος ενδιαφέρθηκε να με ξεναγήσει στην ιδιαίτερη πατρίδα του, Μαρμαριανή, καθώς και τον κ. Κων/νο Θεοδωρόπουλο, ιστορικό ερευνητή, χωρίς την βοήθεια των οποίων η παρούσα εργασία δεν θα είχε λάβει την μορφή αυτή.

1. H. Hunger - O. Kresten, *Das Register des Patriarcats im Konstantinopel*. Wien 1981, 378-389 (no 55). Παλαιότερη έκδοση υπάρχει στους F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. I, Wien 1860, 85-88.

2. Στ. Γουλούλης, *Αντωνίου Λαρίσης, Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό Λαρίσης. Προλεγόμενα-κείμενο-μετάφραση*, Λάρισα 1991, 18.

3. Στ. Γουλούλης, *Εγκώμιο*, 31-36.

4. Στ. Γουλούλης, *Εγκώμιο*, 62, στ. 114.

5. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 384, στ. 70-76: «Ἔτι γε μήν και τοῦ μυροβλύτου και θαυματοβρύτου Δημητρίου μή άνασχετόν ποιησαμένου τά τῆς άληθείας εις τέλος έν άφανει κρύπτεσθαι, αλλά θαυμάσιόν τινα τρόπον-μάλλον δέ αυτῶ συνήθη και πρέποντα-φοβήτροις τισί και φάσμασι και ένδειματώσεσιν έν τούτοις νόσων έπαγωγαις και ποικίλοις τισί τοιούτοις τόν κύρ Μιχαήλ έκείνον τόν δεσπότην πρός συναίσθησιν άγαρόντος...»

2) Είχε ένα δεύτερο προσωνύμιο, των «Μαρμαριανών»⁶, που είναι λόγιος τύπος (Εγκώμιο), ή των «Μαρμαριάνων»⁷, που είναι λαϊκός τύπος (Συνοδική διάγνωση). Και οι μοναχοί, κατά τον συνήθη τρόπο, λέγονταν Μαρμαριανίτες (Συνοδική διάγνωση)⁸.

3) Βρισκόταν εντός των ορίων της Μητροπόλεως Λαρίσης, εφόσον φέρεται να εξαρτάται κατά διαστήματα από αυτή.

4) Λειτουργεί ως οργανωμένη κοινότητα από τα τέλη του 12^{ου} αι. μέχρι το 1362, δηλαδή ουσιαστικά μέχρι την αρχή της Τουρκοκρατίας (για την ανατολική Θεσσαλία το 1386/ 87)⁹.

5) Υπήρξε βασιλική μονή και ταυτόχρονα πατριαρχική: *...βασιλικήν οὔσαν ἄμα καί πατριαρχικήν*¹⁰.

1. Το εγκώμιο του Αντωνίου Λαρίσης εις τον άγιο Κυπριανό Λαρίσης

Ο μητροπολίτης Λαρίσης Κυπριανός, σύμφωνα με τον διάδοχό του Αντώνιο, εμόνασε στη μονή Μαρμαριανών. Αξίζει να δούμε αναλυτικά, λόγω του ότι δεν υπάρχουν άλλες πηγές για την μονή, πώς τούτο αποκαλύπτεται μέσα από τον Βίο του Κυπριανού¹¹.

Η γενιά του Κυπριανού κατείχε αξιώματα στη Μητρόπολη Λαρίσης: *Γένος τό ἐκ πατέρων θεῖον τε καί ἱερατικόν καί τοῦ χοροῦ τῆς εἰρημένης συμπληρωτικόν μητροπόλεως* (στ. 30-31). Ο πατέρας του ήταν ιερέας στη Λάρισα και μετά τον θάνατό του, ο γιος του, όντας σε «νέα ηλικία», εκάρη μοναχός: *Παρά γάρ τήν ἱεράν τῶν Μαρμαριανῶν φοιτᾶ καί σεβασμίαν μονήν, οὐ μόνον κατά πᾶν εἶδος φαινόμενον τῶν ἐν τῇ τῆς πατρίδος ἐπαρχιῶν τό ἀσύγκριτον ἔχουσαν, ἀλλά καί κατά τόν ἀφανῆ πλοῦτον, τήν πνευματικήν δηλαδή πολιτείαν καί τῷ μεγάλῳ βίῳ καί πολιτεύματι τῶν ἀποταξαμένων τῷ κόσμῳ καί τοῖς ἐν κόσμῳ κατάλληλον* (38-42). Ο Κυπριανός σ' αυτή την μονή χειροτονήθηκε ιερέας, αλλά έχοντας ενδιαφέρον να γνωρίσει τον αθωνιτικό μοναχισμό έφυγε μαζί με άλλους δύο *εταίρους τήν ἀρετήν* (84) στο Άγιον Όρος. Όμως επειδή τον ήθελαν στην περιοχή της μονής Μαρμαριανών, επέστρεψε πάλι αναλαμβάνοντας ηγούμενος της μονής του αγίου Νικολάου, που βρισκόταν στις εκβολές

6. Στ. Γουλούλης, *Εγκώμιο*, 60, στ. 38-39: «Παρά γάρ τήν ἱεράν τῶν Μαρμαριανῶν φοιτᾶ...».

7. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 386, στ. 99: «*ὀνομάζεσθαι τήν τοιαύτην τῶν Μαρμαριάνων μονήν...*».

8. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 382, στ. 16-17, 30.

9. N. Beldiceanu - P. Nasturel, «La Thessalie entre 1454/55 et 1506», *Byzantion* 53 (1983), 108-118.

10. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 386, στ. 89-90.

11. Σ. Γουλούλης, *Εγκώμιο*, 59-63.

του Πηνειού¹²: *Ἐντεῦθεν ἐπὶ τὴν ἀρχικὴν λυχνίαν, ψυχῶν δηλαδὴ προστασίαν ἀναβαίνειν ἄξιος κρίνεται καὶ φροντιστήριον ἐγχειρίζεται. ἦπτον μὲν τῆς εἰρημῆνης μεγίστης, ἐν ἣ τιμᾶται ὁ θεὸς καὶ μέγαλαθλος τοῦ Κυρίου μάρτυς Δημήτριος, τῶν ἄλλων δὲ τῶν κατὰ τὴν ἐπαρχίαν εἰς περιφάνειαν οὐμένουν ἀπολειπόμενον. Μονὴ αὕτη ἦν, ἣ τὸ μέγα πλουτεῖ τοῦ ἐν ἱεράρχαις παμμάκαρος ὄνομα Νικολάου. Ἦι δὴ καὶ Πηνειὸς παραρρεῖ ποταμὸς καὶ θάλασσα καὶ τὰ ἐκ ταύτης ἀγαθὰ δεξιούται καὶ ἦν τὰ ταύτης ἐναντία καὶ δυσχερῆ μικροῦ ἀοίκητον κατέστησεν Ἀρσακιδῶν ἐχόντων αὐτὴν ὁπότε καὶ βούλοιντο ὄρηπτήριον (112-119).*

Μετά από κάποιο διάστημα, όταν πέθανε από «πολυχρόνιο ασθένεια» ο ηγούμενος της μονῆς Μαρμαριανών, τον διαδέχθηκε ο Κυπριανός: *Ταύτης τῆν προστασίαν ἐγχειρισθεὶς καὶ τὸ ἐν αὐτῷ τοῦ θεοῦ Πνεύματος ἀρξάμενος ἐμφανίζεν θησαύρισμα, πόθον ἐντίθησι τοῖς προκεκτημένοις...καὶ ἐπιθυμίαν τοῦ ἐπὶ τὴν ἀρχικὴν λυχνίαν, τὴν ἑαυτῶν, τοῦτον θεάσασθαι. Καὶ γὰρ ἦν καὶ ὁ τῆς πνευματικῆς ἀρχῆς τῶν οἰάκων τούτων ἐπειλημμένος ἤδη τὴν ἡλικίαν προήκων καὶ ἐκ πολυχρονίου ἀρρωστίας τῷ τοῦ βίου προσεγγίζων τέλει. ὁ δὴ καὶ μετ' οὐ πολὺ γενέσθαι συνέβη. Τὸν μὲν γάρ ὁ πάντων κηδεμῶν καλεῖ πρὸς ἑαυτὸν τῶν μακρῶν ἀπαλλάξας πόνων. Προκρίνεται δὲ πολλῶν ἄλλων εἰς προστασίαν τῆς μεγάλης μονῆς ὁ καὶ πολὺ προέχων εἰς ἀρετὴν καὶ τῆ μητρὶ καὶ πνευματικῶς γεννησάσῃ ὡς υἱὸς πρωτότοκος ἀποδίδοται φροντίσων αὐτῆς καὶ ἀνθεξόμενος τῶν πνευματικῶν παιδῶν (126-128). Παρέμεινε σ' αὐτὴ τῆ θέσῃ γιὰ ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα (132-133). Ὅταν τὸ 1318 ἀποφασίστηκε νὰ πληρωθεῖ ἡ κληρονομία θέσῃ τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης, ὁ Κυπριανὸς προκρίθηκε γιὰ τὸ θρόνον τῆς καὶ χειροτονήθηκε ταυτόχρονα με τὸ νέο μητροπολίτη τῶν Νέων Πατρῶν (140-171)¹³.*

Ἡ μονὴ Μαρμαριανῶν ἦταν πλούσιο καὶ ὡς ἐκ τούτου σχετικῶς πολυάνθρωπο μοναστήρι, γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέσῃ νὰ ἔχει ἐπιρροή στα ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς περιοχῆς. Γιὰ τὸν Αντώνιο ἦταν τὸ μεγαλύτερο μοναστήρι τῆς μητροπόλεως Λαρίσης, «ἀνάμεσα στὶς ἐπαρχίες τῆς πατρίδος». Ἡ ἐκφραση *κατὰ πᾶν εἶδος φαινόμενον... τὸ ἀσύγκριτον ἔχουσαν* ἀναφέρεται στὴν ἐξωτερικὴ ἢ τὴν πρὸς τὰ ἐξω παρουσία τῆς μονῆς: Κτίσματα, μετόχια, περιουσία, οργάνωση, ἀριθμὸ μοναχῶν. Ὁ Αντώνιος βέβαια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φανερό πλοῦτο τῆς μονῆς, ἐπεκτείνει τὴν ὑπεροχὴ καὶ στὴν ποιότητα τῶν ἀνθρώπων τῆς, *τὸν ἀφανῆ πλοῦτον τὴν πνευματικὴν δηλαδὴ πολιτείαν* τῶν μοναχῶν τῆς. Τα δύο αὐτὰ στοιχεῖα δείχνουν χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι ἡ μονὴ ἦταν ἡ μεγαλύτερη τῆς μητροπόλεως Λαρίσης, ἀλλὰ καὶ ὑπονοοῦν τὸ βάθος τῆς ιστορικῆς διαδρομῆς τῆς. Δυστυχῶς ὁ Κυπριανὸς εἶναι τὸ μόνον γνωστὸ πρόσωπο τῆς μονῆς μέχρι

12. Γιὰ τὴν μονὴ αὐτὴ, βλ. πῶ κατω σσ. 137 κ.ε.

13. Στ. Γουλούλης, *Εγκώμιο*, 28-30.

στιγμής. Η παρουσία του εντοπίζεται μόλις προς τα τέλη του 13^{ου} αι. με αρχές του 14^{ου}. Ο προκάτοχός του ηγούμενος της μονής Μαρμαριανών είναι ανώνυμος, όπως και οι δύο «εταίροι» με τους οποίους μετέβη στο Άγιον Όρος. Όταν πια είχε γίνει μητροπολίτης, ένας αριθμός μοναχών του προερχομένων από την Μονή Μαρμαριανών μετέβη στο Πατριαρχείο, για να υποστηρίξει τώρα το δίκαιο της Μητροπόλεως έναντι της παλαιάς μονής των¹⁴. Αυτοί ως πνευματικά του τέκνα τον ακολούθησαν στη Μητρόπολη Λαρίσης και πρέπει να κατέληξαν μαζί του στα Τρίκαλα. Εκεί του συμπαραστάθηκαν μέχρι τις τελευταίες στιγμές του¹⁵. Ασφαλώς εκτός από τον Κυπριανό, η μονή πρέπει να ανέδειξε και άλλα στελέχη της Μητροπόλεως, ακόμη και μητροπολίτες. Ίσως δεν θα ήταν υπερβολή να δεχθούμε ότι η μονή στήριζε τη Μητρόπολη με το έμπυχο δυναμικό της, ενώ έτυχε να βρεθεί ένας συγγραφέας σαν τον Αντώνιο, για να καταγράψει τον Βίο ενός πρώην Μαρμαριανίτη μοναχού.

Για τις ιδιοκτησίες της μονής το συνοδικό έγγραφο αναφέρει:

*Οί παρά του μέρους ταύτης ανεγερθέντες θεϊοί ναοί και όσοι ειστοεξής ανεγερθήσονται κατά τόν εκείσε τόπον και τά δρια τών μετοχιών τῆς μονῆς και τών λοιπῶν κτημάτων...*¹⁶. Μία εξ αυτών ήταν και η μονή του αγίου Νικολάου στις εκβολές του Πηνειού, η οποία χρησίμευε ασφαλώς ως μετόχι¹⁷, επιφορτισμένο με την εκμετάλλευση του θαλάσσιου πλούτου (αλιεία, αλυκές, κοκ). Αυτή την εξάρτηση δείχνουν τα συμφραζόμενα, αφού ο Κυπριανός, που ήταν ήδη ηγετική μορφή στο περιβάλλον της μονής, αναχωρεί με τους δύο «εταίρους» του στο Άγιον Όρος και η απουσία του γίνεται αισθητή στην μονή Μαρμαριανών: *Βραχύν δέ χρόνον ἐν τούτῳ συγχωρεῖται...καί καλεῖται παρά τῶν αὐτοῦ τήν πολιτείαν ἐξέτι παιδῶν ἐπισταμένων, οὐκ ἀγνοησάντων, ὅσον ἐν χερσίν ἔχοντες ἀπώλεσαν θησαυρόν. Μετακαλεῖται τοίνυν ἅμα δυσὶν ἐταίροις... Μετακλητός οὖν γεγωνός, οὐκ ἦν ἀπειθής...* Κατόπιν επιστρέφει και αναλαμβάνει την διοίκηση της μονής του αγίου Νικολάου. Θα ήταν αντιφατικό, αν από το ένα μέρος τον καλούσαν οι Μαρμαριανίτες, και από το άλλο τον αφήνουν να εγκατασταθεί σ' ένα ανεξάρτητο μοναστήρι, ενώ, μετά πάλι, τον εκλέγουν ως ηγούμενο του αγίου Δημητρίου.

Ενδεικτικό της σημασίας που είχε η μονή —δηλαδή μια εικόνα της πνευματικής παρουσίας της— όχι μόνο για τα πράγματα της Μητροπόλεως, αλλά και

14. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 382, στ. 29-30: «διά τούτου και τινας αὐτοῦ μοναχοῦς πρός τήν καθ' ἡμᾶς θείαν και ἱερὰν σύνοδον ἀντικριθησομένους τοῖς Μαρμαριανίταις ἐκπέμπει». Βλ. πιο κάτω κεφ. 2.

15. Ο μόνος επώνυμος από τους συνεργάτες του Κυπριανού στα Τρίκαλα, χωρίς όμως να είναι δεδομένο ότι ήταν Μαρμαριανίτης μοναχός, ήταν ο ιερομόναχος Δανιὴλ Λογγίνος. Σ. Γουλούλης, *Εγκώμιο*, 36.

16. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 386, στ. 108-110.

17. P. Magdalino, *History of Thessaly, (1266-1393)*. Oxford 1976, 97. Βλ. πιο κάτω σσ.137 κ.ε.

για την πολιτική ζωή της τοπικής κοινωνίας, είναι η είσοδος και έξοδος του Κυπριανού σ' αυτή. Ένας γόνος οικογένειας που κατείχε εκκλησιαστικά οφφίκια στη Μητρόπολη Λαρίσης καταφεύγει στην κοντινή μονή και μετά από χρόνια, λίγο πριν εκλεγεί μητροπολίτης, αναλαμβάνει μια άλλη αποστολή: την κηδεμονία του γιου του αποθανόντος «τοπάρχη» της Θεσσαλίας¹⁸ Ιωάννη Β' Αγγέλου¹⁹. Ο Αντώνιος σημειώνει επ' αυτού: *Παῖς ὑπελήφθη τοῖς τοπάρχαις, οἱ τὴν ἐπωνυμίαν ἀγγέλων εἶχον, τῆς οἰκείας ἀρχῆς κληρονόμος. Ἐκείνον τοίνυν ὁ πολὺς ἐν εὐσεβείᾳ καὶ μέγας ἐν πάσαις πράξεσι καὶ περιβόητος εἰς οἰκείου καρποῦ κῆδος λαμβάνει* (137-140). Αυτό σημαίνει ότι η θέση του ηγουμένου της μονής ενέπνεε εμπιστοσύνη στην τοπική άρχουσα τάξη.

2. Το υπομνηματώδες σημείωμα του πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ' Γλυκύ (Οκτ. 1318).

Ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ' ο Γλυκύς εξεδίκασε την διαμάχη μεταξύ της μονής Μαρμαριανών και της Μητροπόλεως Λαρίσης, με θέμα την εξακριβωση της σταυροπηγιακής ιδιότητας και υπαγωγής της στο Πατριαρχείο²⁰.

Ο πρώην ηγούμενος της μονής Μαρμαριανών, Κυπριανός, μόλις εξελέγη μητροπολίτης Λαρίσης περί το 1318, λίγο πριν πεθάνει ο Ιωάννης Β' των Νέων Πατρών, αντιμετώπισε στη Λάρισα το μεγαλύτερο πρόβλημα που ήταν δυνατόν να του συμβεί: οι κάτοικοί της δεν τον δέχονταν ως νεοεκλεγέντα μητροπολίτη. Ο λόγος ήταν ότι ίσχυε πια ένα καθεστώς αυτοδιοίκησης, το οποίο δεν δεχόταν το Πατριαρχείο²¹. Απόδειξη είναι η υποδοχή που ετοίμασαν στον νεοεκλεγέντα: *Καταλαβόν δέ τό ποιμνιον...ένός μόνω λύπης άφορήτου κατέστη πρόξενος... τῷ τῆς πονηρίας προστάτη καὶ άρχηγῷ.. Ἐκείνω γάρ διά πολλῆς ὑπῆρχε φροντίδος άποίμαντον εἰς τό διηνεκές διαμένειν τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν* (172-177). Τούτο σημαίνει ίσως ότι για ένα διάστημα στη Λάρισα έμενε κενή η θέση του μητροπολίτη. Στη συνέχεια ο Αντώνιος περιγράφει με δραματικό τρόπο τις ταλαιπωρίες του Κυπριανού, μέχρι την κατάληξή του στα Τρίκαλα, όπου ήταν κενή η θέση του επισκόπου της²².

18. P. Magdalino, *History of Thessaly*, 158 κ.ε. Α. Savvides, «Splintered medieval Hellenism: The semi-autonomous State of Thessaly (A.D. 1213/1222 to 1454/1470) and its Place in History», *Byzantion*, 68 (1998), 407-418.

19. Α. Ρίζος, «Γύρω από τους επισκόπους Λαρίσης Κυπριανό (+1332/33) και Αντώνιο (+post1363) καθώς και μερικές πληροφορίες και σκέψεις για την Θεσσαλία της εποχής τους». *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 34 (1998), 139-144.

20. Βλ. πιο πάνω σημ. 1.

21. Α. Ρίζος, ό.π.

22. Σ. Γουλούλης, *Εγκώμιο*, 63-66.

Αρχικά η Σύνοδος του Πατριαρχείου του έδωσε άδεια να εγκατασταθεί στην πόλη Χάρμαινα του Κισσάβου (Αύγουστος 1318)²³. Από εκεί εκδήλωσε την πρόθεση να ελέγχει την μονή Μαρμαριανών, της οποίας, όπως θα δούμε, οι μοναχοί αντέδρασαν στο προϋπάρχον κάθεστώς της εξάρτησης από την Μητρόπολη Λαρίσης. Έτσι, κατέφυγαν στο Πατριαρχείο, το οποίο οργάνωσε νέα Σύνοδο τον Οκτώβριο του 1318 και αποφάσισε οριστικά να έχει αυτό το ίδιο τον έλεγχο της μονής²⁴.

Στο έγγραφο γίνεται λόγος για την πορεία της μονής από την εποχή που οργανώθηκε ως πατριαρχική, με βασιλική προστασία (τέλη του 12^{ου} αι.), έως το 1318. Διαδοχικά χρυσόβουλλα, πατριαρχικά σιγίλλια και διατάγματα τοπικών ηγεμόνων εκδόθηκαν, μεταφέροντας την εξάρτηση της μονής από την μια μεριά στο Πατριαρχείο και από την άλλη στη Μητρόπολη Λαρίσης. Η Σύνοδος του 1318 ήταν η τελευταία απόφαση επ' αυτού του ζητήματος. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, πρόκειται για μια διαχρονική πολιτική διεκυστίδα ανάμεσα στην Νίκαια και την Ήπειρο, η οποία παίχθηκε στη Μητρόπολη Λαρίσης, με στόχο τον έλεγχο της μεγάλης μονής. Σχετικά σχόλια για τα έγγραφα δημοσιεύθηκαν παλαιότερα από τον F. Dölger, όσον αφορά τα αυτοκρατορικά²⁵, και τον V. Laurent για τα 2 πατριαρχικά²⁶. Πρόσφατα δόθηκε ολοκληρωμένη όλη η σειρά των εγγράφων από τους Hunger και Kresten²⁷. Με την ανάλυση που ακολουθεί επιδιώκεται η ιστορική διασάφηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες έγινε η έκδοση των εγγράφων, κυρίως αυτών που αφορούν την διένεξη:

1) Τα αρχαιότερα χρυσόβουλλα της μονής ήταν των αυτοκρατόρων Ισαακίου Αγγέλου (1185-1195) και Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195-1203), στα οποία πρέπει να αποδοθεί ο καθορισμός της σταυροπηγιακής ιδιότητας και ταυτόχρονα η ύπαρξη βασιλικής επιστασίας στη μονή *κατά τό παλαιόν δικαίωμα, βασιλικήν ούσαν ἄμα καί πατριαρχικήν*²⁸, ή ακόμη *ὑπό τήν περιωπήν τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιοπάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας τελεῖν τήν μονήν ἐπιτάττοντα, ἄτε δὴ ἐπί σταυροπηγίῳ πατριαρχικῶ ἀνιδρυθεῖσαν*²⁹. Είναι αμφίβολο όμως, αν τούτα αποτελούσαν και τα ιδρυτικά έγγραφα της μονής, πολύ δε περισσότερο δεν ορίζουν την αρχή της λειτουργίας της, που μπορεί να αναχθεί σε προγενέστερη

23. H. Hunger - O. Kresten, *Das Register*, 354-356. Βλ και F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata*, I, 79-80. Για τη Χάρμαινα βλ. πιο κάτω σ. 136 κ.ε.

24. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 382, στ. 29-30, 386, στ. 94 κ.ε.

25. F. Dölger, *Regesten des Kaiserurkunden des oströmischen Reich*. 3 Teil (1204-1282), München 1977, αρ. 1626, 1807, 1808, 2064^a, 2403.

26. V. Laurent, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. 4, Paris, 1971, no 1292 και 1318.

27. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 278-280.

28. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 386, στ. 89-90.

29. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 382, στ. 20-22.

εποχή. Το σχήμα αυτό διαπιστώνεται και σ' άλλες μονές, όπως του Αγίου Όρους· η βασιλική επιστοασία ακολουθεί. Πιθανόν στα τέλη του 12^{ου} αι. ο μοναχισμός της περιοχής της δυτικής Όσσας έφθασε σε μεγάλη ανάπτυξη και τότε το επίσημο κράτος θέλησε να τον οργανώσει ακόμη περισσότερο. Για την ανατολική Όσσα, όπου βρίσκονταν τα μοναστήρια των Κελλίων, ανάλογη ήταν η προσπάθεια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού τον 11ο αι., όταν επεχείρησε να παράσχει την βασιλική προστασία, χωρίς τελικά να το πετύχει³⁰.

2) Το επόμενο χρονικά έγγραφο είναι το υπόμνημα του πατριάρχη Γερμανού Β΄ (1322-1340)³¹. Η έκδοση αυτή μπορεί να χρονολογηθεί μετά τη λήξη του σχίσματος (που έγινε μετά το 1233) ανάμεσα στην Εκκλησία της Νικαίας, όπου έδρευε το Πατριαρχείο Κων/πόλεως, και της Αρχιεπισκοπής Αχριδών που κάλυπτε την εκκλησιαστική πολιτική του Δεσποτάτου της Ηπείρου³². Τότε χρειάστηκε να γίνει έλεγχος όλων των μονών από τον πατριαρχικό έξαρχο Χριστόφορο Αγκύρας, μια και οι μονές δεν έδειξαν όλες το ενδιαφέρον να ζητήσουν τον καθορισμό της θέσεώς των. Ο έλεγχος έγινε με βάση τα τυπικά των μονών, όσα είχαν εκδοθεί πριν από το 1204, και ολοκληρώθηκε το 1238³³. Αυτό σημαίνει ότι τα προηγούμενα από το 1212 χρόνια, όταν έφυγαν από τη Θεσσαλία οι Λατίνοι, μέχρι τότε, δηλ. πάνω από 30 χρόνια, η μονή υπήγετο στη Μητρόπολη Λαρίσης. Ίσως εδώ εντοπίζεται η ρίζα της διενέξεως που ακολούθησε. Παρόμοιο έγγραφο από τον ίδιο πατριάρχη εκδόθηκε και για την μονή Μακρινιτίσσης³⁴.

3) Ύστερα από λίγα χρόνια προέκυψε μια νέα προσπάθεια υπαγωγής της μονής στην μητρόπολη Λαρίσης. Ο Νικόλαος Γοριανίτης, υπεύθυνος για τις εκκλησιαστικές υποθέσεις του Δεσποτάτου της Ηπείρου³⁵, με τον ερχομό του Μιχαήλ Β΄ στη Θεσσαλία το 1241, εξέδωσε απόφαση με την οποία η μονή υπήγετο στη μητρόπολη Λαρίσης³⁶. Ο Νικόλαος πρέπει να ήταν συγγενής του Θω-

30. Βλ. Στ. Γουλιούλης, «Όρος των Κελλίων», Συμβολή τοπογραφική και ιστορική: Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη, Πρακτικά. Αθήνα 1992 [Υπουργείο Πολιτισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 48], 490 κ.ε..

31. V. Laurent, *Regestes*, 1292. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 380 (ι), 384, στ. 79.

32. A. Karpozilos, *The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973, 46 κ.ε.

33. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 122.

34. Ν. Γιαννόπουλος, «Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινά μοναί», *ΕΕΒΣ*, Α΄, (1924), 212-213. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, [Österreichischen Akademie der Wissenschaften, *Tabula Imperii Byzantini* 1], Wien 1976, 210. Και σ' αυτή την περίπτωση οι επισκοποι Δημητριάδος ζητούσαν να υπαγάγουν την μονή στην δικαιοδοσία τους. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata* 4, 354.

35. Σ. Κίσσας, «Σχόλια σ' ένα συγγίλιο του Ιωάννου Αποκαίνου μητροπολίτου Ναυπάκτου»: *Αφιέρωμα στη μνήμη Σ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 178-180. *Prosopographisches Lexicon des Palaiologenzeit*, 2, Wien 1977, no 4319.

36. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 384, στ. 60-62. (αρ. α. MM, I, 86, 12-13. Σ. Κίσσας, «Σχόλια», 179-180.

μά Γοριανίτη³⁷, ο οποίος πιθανόν γίνεται μητροπολίτης Λαρίσης μετά το 1261³⁸. Ένας άλλος Γοριανίτης, μητροπολίτης Σερρών περί το 1222, καταγόμενος από την Θεσσαλία, υπήρξε κληρικός της Μητροπόλεως της³⁹. Είναι πολύ πιθανό να επιτεύχθηκε η «μεροληπτική απόφαση», λόγω μιας τέτοιας συγγενικής σχέσεως⁴⁰. Τα κίνητρα βέβαια θα ήταν πολιτικοοικονομικά. Η πολιτική αντιπαράθεση βρήκε εφαρμογή στο συγκεκριμένο θέμα, με αφορμή μερικά έσοδα που περιέμενε η μητρόπολη Λαρίσης.

4) Η απόφαση του Γοριανίτη επικυρώνεται με γράμμα του Μιχαήλ Β´⁴¹.

5) Στη συνέχεια ο Μιχαήλ Β´, στα πλαίσια των πολιτικών συνεννοήσεων με την αυτοκρατορία της Νικαίας, έπεισε τον Ιωάννη Γ´ Βατάτζη να επικυρώσει την «άδικη κρίση» του. Η απεξάρτηση της μονής από το Πατριαρχείο πρέπει να προτάθηκε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στις δύο πλευρές. Πώς έγινε αυτό δεν είναι δύσκολο να συμπεράνουμε: αρκεί να λάβουμε υπόψη ότι η συνάντηση ανάμεσα στον Μιχαήλ Β´ και τους αντιπροσώπους του Ιωάννη Γ´ έγινε το 1252 στη Λάρισα⁴². Το χρυσόβουλλο εκδόθηκε ανάμεσα στον χειμώνα του 1252/53 και τον Νοέμβριο του 1254⁴³. Ήταν μια εποχή που τα δύο κράτη είχαν φθάσει κοντά στη λύση των διαφορών τους με τους αρραβώνες του γιου του Μιχαήλ και της εγγονής του Βατάτζη (1250). Όμως πάλι απομακρύνθηκαν, λόγω του δύσκολου και ευμετάβλητου χαρακτήρα του δεσπότη της Ηπείρου⁴⁴.

6) Σ' αυτό το σημείο η φορά των πραγμάτων αντεστράφη. Σύμφωνα με τη συνοδική διάγνωση οφείλεται σε θαυματουργική ενέργεια του προστάτη της μονής αγίου Δημητρίου. Πιθανόν ο Μιχαήλ ασθένησε, και στη συνέχεια συν-

37. Δ. Σοφινός, «Ο Μητροπολίτης Λαρίσης Θωμάς Γοριανίτης», *Θεσσαλικά Χρονικά*, ΙΕ´ (1984), 147. Στ. Γουλούλης, «Ο τάφος του αγίου Αχιλλείου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985 μ.Χ.», *Πρακτικά Α´ Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συμποσίου, «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον (26-28/4/1985)*, Λάρισα 1985, 213-214.

38. Εικάζεται ότι είναι αποδέκτης πατριαρχικού γράμματος προς νεοειλεγέντες επισκόπους. Βλ. V. Laurent, *Regestes*, 159-161: «*La ville visée par ce document pourrait bien être Larissa...S' il en devait être ainsi, le beneficiaire de ce pittakion ne serait autre que Thomas*».

39. V. Vasilevski, «Epirotica Saeculi XIII», *VV 3* (1896), 276: «*Εἰς δὲ τὰς Σέρρας ὁ ἐκ Θεσσαλίας Γοριανίτης, ἄνθρωπος οὗτος νοήμων καὶ εὐλαβείας καὶ λόγου καὶ τῆς ἐκείνης μητροπόλεως κληρικός, τό ἦθος μέτριος, νοήμων τε καὶ καλλιγραφῶν*».

40. Σ. Κίτσας, «Σχόλια», 179.

41. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 378, αρ. b. *MM*, I, 86, 13.

42. Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή, έκδ. Βόννης, 99: «*ἀπεστάλσαν πρὸς αὐτὸν καὶ πρέσβεις, ὃ τε Φιλαδελφείας Φωκάς καὶ ὁ τῆς αὐλῆς προμικκήριος Ἰσαάκιος ὁ Δοῦνας...καὶ ὁ Ὑαλέας Μιχαήλ καὶ αὐτὸς ἐγώ. ἀπήμεν γοῦν πρὸς τὸν Μιχαήλ, καὶ εὗρομεν τοῦτον ἐν τῇ Λαρίσσει. καὶ πεπληρώκαμεν τὰς σπονδὰς, καὶ λαβόντες τὸν υἱὸν αὐτοῦ Νικηφόρον, ὃν καὶ δεσπότην ὁ βασιλεὺς διὰ τὴν αὐτοῦ ἐγγόνην τετίμηκεν...».* Βλ. και Γρηγοράς, II, 8. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden*, no 1806. Βλ. D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, 152-153.

43. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden*, 1807. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 380 (αρ. g).

44. D. Nicol, *Despotate of Epiros*, 150-154.

δυάζοντας κάποιο όνειρο αντελήφθη την αδικία του⁴⁵. Τότε ήταν που βρέθηκε και το χαμένο αρχείο της μονής. Έτσι εξέδωσε νέο γράμμα που αναιρούσε την πρώτη του απόφαση⁴⁶, ενώ έριχνε την ευθύνη στον Νικόλαο Γοριανίτη, λέγοντας ότι τον εξαπάτησε⁴⁷. Ταυτόχρονα ζήτησε ή του ζητήθηκε από τον Ιωάννη Βατάτζη να κινηθεί πάλι διαδικασία για έκδοση νέου χρυσόβουλλου από την αυτοκρατορική Γραμματεία, πράγμα το οποίο έγινε, και η μονή περιήλθε στο Πατριαρχείο⁴⁸. Ομοίως και ο Πατριάρχης Μανουήλ Β΄ (1244-1254) επικύρωσε την πατριαρχική εξάρτηση⁴⁹.

7) Ενώ το θέμα είχε κλείσει, λίγα χρόνια αργότερα ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος εξέδωσε νέο χρυσόβουλλο, με το οποίο η μονή υπαγόταν πάλι στη μητρόπολη Λαρίσης⁵⁰. Εκφράστηκε η υπόθεση ότι τούτο ήταν πλαστό, εφόσον είχε προσκομισθεί αντίγραφο του πρωτοτύπου (ισότυπον του αποδέκτου)⁵¹, αλλά αυτό αφορούσε όλα τα έγγραφα, κι όχι μόνον εκείνο του Μιχαήλ. Οι άνθρωποι του Κυπριανού δεν έκαναν παραχάραξη της αλήθειας: τα πρωτότυπα όλων των εγγράφων κατείχαν, όπως είπαν, οι «άλλοι», δηλαδή οι ελέγχοντες το 1318 την Λάρισα⁵².

Η απόφαση του Μιχαήλ Η΄ κρίνεται φυσιολογική, αν ληφθεί υπόψη ότι ο Θωμάς Γοριανίτης του συμπαραστάθηκε στην προσπάθειά του να κρατηθεί στο θρόνο που άρπαξε από τους Λασκαρίδες. Τον Μάιο του 1264, τρεις μητροπολίτες, ο Λαρίσης Θωμάς (ο Γοριανίτης), ο Ναυπάκτου Ιωάννης (ο Ξηρός) και ο Αδριανουπόλεως Γερμανός καθήρεσαν τον πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό⁵³. Η παράδοση της πατριαρχικής μονής ήταν εκδήλωση της αυτοκρατορικής εύνοιας στην Μητρόπολη Λαρίσης.

8) Την τελευταία φάση της διενέξεως δεν πρέπει να ανακίνησε ο Κυπριανός, ο παλαιός ηγούμενος της μονής. Λόγω της για κάποιο διάστημα μη ύπαρξης μητροπολίτη στη Λάρισα, είχαν ατονήσει οι σχέσεις της Μητρόπολης με την μονή, στην οποία τότε ο ίδιος προΐστατο. Τώρα όμως στερημένος από την κανονική του έδρα και εγκατεστημένος στην «πλησιόχωρη» Χάρμαινα⁵⁴, ήθελε

45. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 384, στ. 70-77. Βλ. πιο πάνω σ. 121.

46. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 378 (αφ. ς), 384, στ. 60-61.

47. O. Kresten, *Register*, 384, 63: «τὴν δθεν τοῦτο προέβη, αἰτίαν καθαρῶς παριστῶν, ἐκ ψεύδους δηλονότι καὶ ἀπάτης τῆ τοῦ Γοριανίτου κρίσει συσμενασθέν».

48. F. Dölger, *Regesten*, 1808. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 380 (αφ. η), στ. 70-77.

49. V. Laurent, *Regestes*, no 1318. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 378, αφ. (ι), 384, στ. 79.

50. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 380 (c), 382, 41-45. O. F. Dölger, *Regesten*, αφ. 2064^a, θεωρεί άγνωστη την χρονολόγησή του.

51. V. Laurent, *Regestes*, 66.

52. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 384, στ. 47-50: «καίτοι γε οὐκ αὐτὰ τὰ κύρια δικαιώματα ἐμφανίζοντες ἦσαν οἱ τοῦ Λαρίσης, ἀλλὰ τῶν πρωτοτύπων ἴσα, ὡς αὐτῶν δὴ τῶν πρωτοτύπων ὑπ' ἄλλοις, ὡς ἔφασαν, εὐρισκομένων, οὕτω τοῦ καιροῦ σχεδιάσαντος».

53. Δ. Σοφιανός, «Ο μητροπολίτης Λαρίσης Θωμάς», 148-149.

54. Βλ. πιο κάτω, σ. 136 κ.ε.

να έχει τα έσοδά της. Από πλευράς τύπων είχε δίκαιο, δηλαδή βασίσθηκε στην απόφαση του Μιχαήλ Η', που ήταν και η τελευταία. Δεν ήταν επομένως αυτός που ζήτησε αλλαγή στο καθεστώς εξαρτήσεως της μονής, αλλά οι μοναχοί, παρόλο που η διάγνωση αποδίδει την κίνηση αυτή στον μητροπολίτη⁵⁵. Το Πατριαρχείο άφησε τους τύπους και είδε την ουσία: αφ' ενός η μονή είχε αποσπασθεί από το Πατριαρχείο δύο φορές με αυτοκρατορική μεν πρωτοβουλία, αλλά κάτω από το βάρος πολιτικών ζυμώσεων, αφ' ετέρου δεν έπαυε να ενδιαφέρεται για την υπαγωγή της Θεσσαλίας στο Βυζαντινό κράτος. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ο Κυπριανός δεν έπρεπε να βλέπει ότι το δίκαιο ήταν με το μέρος του. Και από τυπικής πλευράς ήταν καλυμμένος, αλλά και μέσω της μονής θα στήριζε την θέση του και το μέλλον της ίδιας της Μητροπόλεως Λαρίσης, η οποία ως διοικητικό σώμα περνούσε μεγάλη κρίση, λόγω της στάσεως των κατοίκων της. Και οι δύο πλευρές είχαν ηθικά δικαιώματα πάνω στην μονή. Ο διχασμός των Μαρμαριανιτών στην ουσία ήταν διχασμός της έννοιας του πολιτικού συμφέροντος ανάμεσα στην Κων/πολη (Πατριαρχείο) και την τοπική κοινωνία (Μητρόπολη Λαρίσης). Ίσως θα έπρεπε να αποθέσουμε το ζήτημα πάνω στους μοναχούς που προτίμησαν την πατριαρχική εξάρτηση. Γιατί δεν υποστήριξαν τον παλαιό τους ηγούμενο ως μητροπολίτη Λαρίσης στις δύσκολες στιγμές που περνούσε; Τους χώριζαν ιδεολογικές διαφορές; Επί πλέον, έχει η ενέργειά τους σχέση με τη στάση των κατοίκων της Λαρίσης;

3. Η Μαρμάριανη και η «μονή Μαρμαριάνων»

Η Μαρμάριανη (σήμερα Μαρμαρίνη) βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες της Όσας, σε απόσταση 17 χλμ. από την Λάρισα. Είναι χωριό με λίγες εκατοντάδες κατοίκους, κτηνοτρόφους (κυρίως Σαρακατσάνοι) και γεωργούς. Βρίσκεται στους πρόποδες του Κισσάβου, σε μέρος ιδανικό για άσκηση κτηνοτροφίας και οργάνωση χειμαδιών. Προστατευμένο από βορράν από τον ορεινό όγκο του Κισσάβου έχει υγιεινό κλίμα και διαθέτει νερό χάρη στο ρέμα του Λάκκου.

Παρά την φωνολογική συγγένεια του βυζαντινού οικισμού «Μαρμαριάνοι» με τη σημερινή Μαρμάριανη, δεν είναι αυτονόητη η ένταξη της μονής σ' αυτό το χώρο. Ωστόσο πιστεύουμε ότι ο οικισμός συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία, για να θεωρηθεί υποψήφιος προς τούτο.

Ένα στοιχείο είναι ότι σήμερα ο ναός του χωριού, κτισμένος μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881, είναι αφιερωμένος στον άγιο Δημήτριο. Θα μπορούσε να αποτελεί συνέχεια του καθολικού ή κάποιου μετοχίου της μονής,

55. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 382, στ. 17-30.

όμως δεν υπάρχει προγενέστερη φάση, ειδικά αναγόμενη στην βυζαντινή εποχή. Πρέπει να σημειωθεί εξάλλου, ότι η γιορτή του αγίου Δημητρίου (26 Οκτ.), όπως και του αγίου Γεωργίου (23 Απρ.), είναι γνωστές στους κτηνοτρόφους, ως αρχή και τέλος της χειμερινής περιόδου⁵⁶. Η Μαρμάριανη έχει τέτοια χειμαδιά μέχρι σήμερα. Αν πράγματι ο ναός προέρχεται από την παράδοση της μονής Αγίου Δημητρίου, τότε θα ισχύει ό,τι έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις στην Θεσσαλία, όπου από βυζαντινά μοναστήρια προέκυψαν νεότεροι οικισμοί⁵⁷.

Ένα άλλο βασικό στοιχείο είναι η συμπληρωματική ονομασία «Μαρμαριανών» ή «Μαρμαριανών». Από το λαϊκό τύπο «Μαρμαριάνοι» προήλθε ο τύπος «Μαρμάριανοι» (γένος αρσενικού), που εξελίχθηκε στον τύπο «Μαρμάριανη» (γένος θηλυκού)⁵⁸. Η παραγωγική κατάληξη [-άνος] προσδιορίζει εθνικά ή πατριδωνυμικά ονόματα ή δηλωτικά κάποιας ιδιότητας⁵⁹. Έτσι «μαρμαριανός» ή «μαρμαριάνος» μπορεί να ήταν ο κάτοικος μιας περιοχής ή οικισμού, όπου εξαγόταν μάραρο. Οι μαρμαροτεχνίτες λεγόταν «μαρμάριοι» ή «μαρμαράριοι»⁶⁰. Συνήθως τέτοια μέρη έχουν την ονομασία «Μαρμάριον» η «Μαρμάρια» ή κάτι παρόμοιο⁶¹, δηλώνοντας το λατομείο (ή και τον αρχαιολογικό χώρο) από όπου έπαιρναν μάραρα. «Μαρμαριά λεγόταν το τέμενος της Προναίας Αθηνάς στους Δελφούς. Μια τέτοια τοποθεσία στη νότια περιοχή του Κισσάβου είναι το «πρόβουνο» του Κούτζιμπου. Λέγεται και «Μάραρο», λόγω του πλήθους εγκατεσπαρμένων μοναστικών ερειπίων⁶².

Η ονομασία «Μαρμαριανός» ή «Μαρμαριάνοι» παραπέμπει σε δύο εκδοχές για τη μονή: α) ανήκε σε κτήτορες (ιδρυτές), οι οποίοι ήταν τεχνίτες μαρμάρου. Η επαγγελματική ιδιότητα του κτήτορα ενίοτε προσδιορίζει το όνομα μιας μονής. β) σχετίζεται με τον σημερινό οικισμό «Μαρμάριανη» (Μαρμαριάνη). Η δεύτερη εκδοχή καλύπτει το θέμα, αλλά περιέχει και την πρώτη. Πάντως το χω-

56. Δ. Λουκάτος, *Τα φθινοπωρινά*. Αθήνα, εκδ. Φιλιπότης, 1982, 78-84.

57. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις των εξής οικισμών: Πήλιο, Μακρινίτσα (Μονή Οξείας Επισκέψεως), Πορταριά (μονή Θεοτόκου), Άγιος Λαυρέντιος, Άγιος Γεώργιος. Δυτική Θεσσαλία: Ζαβλάντια (μονή αγίου Γεωργίου), Κόρμποβο (μετόχι των Ζαβλαντίων), Ράξα (μετόχι Ζαβλαντίων), Αγία Μονή Τριτάλων, Πόρτα-Παναγιά (μονή Θεοτόκου Ακαταμαχητού Μεγάλου Πυλάων), Λοξιάδα (μονή Θεοτόκου Ελεούσης), κτλ. Για τα μοναστήρια βλ. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, στα οικεία λήμματα. Δ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1983 (Βόλος 1912), 24 κ.ε.

58. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, 215. Δεν μπορεί να ισχύει ο τύπος «Μαρμάριανη». Α. Αβραμεία, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, 179.

59. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, 27.

60. Κ. Μέντζου, *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμης βυζαντινής περιόδου*. Εν Αθήναις 1975, 190-191.

61. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, ΙΣΤ', 707.

62. Δ. Αρσοφιώτης, «Η επαρχία της Αγιάς κατά τη βυζαντινή εποχή»: *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας. 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*. Τόμ. Β', Αθήνα 1994, [Υπουργείο Πολιτισμού], 425.

ριό Μαρμάριανη δεν είναι ακριβώς χώρος λατομείου, παρά το γεγονός ότι η Όσσα παρουσιάζει πολλές εμφανίσεις με ασβεστολιθικά πετρώματα, μερικά από τα οποία χρησίμευσαν ως τέτοια⁶³. Ο Ν. Γεωργιάδης σχολιάζει σχετικά για τη Μαρμάριανη: «*Το χωρίον τούτο οφείλει το όνομά του εις τα πολλά αρχαία μάρμαρα, τα οποία εγκατεσπαρμένα εν αυτώ και εν τοις πέριξ*»⁶⁴. Ομοίως ο W. Leake αναφέρει την ύπαρξη τέτοιων μαρμάρων⁶⁵, όπως και ο Α. Mézières⁶⁶. Επομένως «Μαρμαριανοί» πρέπει να λέγονταν οι κάτοικοι του οικισμού, ή ακόμη και της περιοχής όπου ζούσαν μαρμαροτεχνίτες.

Από την Μαρμάριανη απέχουν περίπου 7 χλμ τα λατομεία της Χασάμπαλης, του γνωστού Πράσινου Λίθου (*verde antico*)⁶⁷. Βρίσκεται σε χρήση από τον 2^ο/3^ο μέχρι τον 11^ο αι. μ.Χ. και χρησιμοποιήθηκε σε σημαντικά βυζαντινά κτίσματα (όπως η Αγία Σοφία Κων/πόλεως, ανάκτορα), σε αυτοκρατορικές σαρκοφάγους, κτλ.⁶⁸. Ο πυρήνας των λατομείων βρίσκεται απέναντι ακριβώς από το Ομοροχώρι (Νέχαλη), στην πλαγιά του όρους Χασάμπαλη. Στο σημείο όπου σώζονται μέχρι σήμερα τα ερείπια των γραφείων —πιθανόν της εταιρείας, η οποία στην νεότερη εποχή είχε την εκμετάλλευση των λατομείων⁶⁹— υπάρχει πηγή που σήμερα έχει στερέψει, και ένα εξωκκλήσι. Εδώ διατηρούνται ίχνη λαξεύσεων σε βράχους σε αρκετή ακτίνα. Ακριβώς κάτω από το εξωκκλήσι διακρίνονται ίχνη εγκατάστασης, προφανώς των εργατών των λατομείων, με λείψανα κεραμικής, που οπωσδήποτε δεν φτάνουν ως την υστεροβυζαντινή περίοδο. Χρειάζεται όμως ειδική έρευνα, για εξαγωγή συμπερασμάτων.

63. Α. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ, 1911, 292. Ι. Παπαγεωργάκη, «Τα αρχαία λατομεία της Θεσσαλίας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 38 (1963), 564 κ.ε. R. Gast - K. Germann - E. Eilert, στο *La Thessalie, Actes de la Table-Ronde*, 21-24 Juillet 1975-Lyon. CMO 3, Lyon 1979, 53 κ.ε.

64. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*. Λάρισα 1995³, 134 [1^η έκδοση 1880, 2^η έκδοση 1894].

65. W. Leake, *Travels in Northern Greece*, III, London 1835, 374. Α. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, 179, σημ. 3, όπου άλλες πηγές.

66. Α. Mézières, «Mémoire sur le Pelion et l' Ossa», *Archives des Missions Scientifiques et Littéraires*, 3 (1853), Cahiers II-IV, 250. Θεωρεί ότι το όνομα δόθηκε από τα οικοπισμένα μάρμαρα στα γύρω χωριά.

67. Α. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, 67-68.

68. Β. Κουτίβα-Δεληβοριά, *Ο γεωγραφικός κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου, Α΄. Τα Γεωγραφικά. Γενικά στοιχεία γεωγραφίας, βιογεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας*. Αθήναι 1993, 203. Ο. Καραγιόργου, «Καί Ἄτρακίς ὀπτόσα (μάρμαρα) λευροῖς χθῶν πεδίοις ἐκόχουσε»: The Thessalian Verde Antico in Byzantine Art». *International Symposium on «New Approaches to Medieval and Post-Medieval Greece»*, Κέρκυρα 1-3 Μαΐου 1998, που οργανώθηκε από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, το British School of Athens και το Πανεπιστήμιο του Durham (υπό εκτύπωση). Οφείλω να ευχαριστήσω την κα Ο. Καραγιώργου που είχε την καλοσύνη να μου δώσει φωτοτυπία της παραπάνω μελέτης της.

69. Στο έγγραφο αρ. 19289/11-12-1895, του αρχείου του συμβολαιογράφου Αγαθαγγέλου Ιωαννίδου, που βρίσκεται στα ΓΑΚ-Αρχεία Ν. Λάρισας, γίνεται η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της περιοχής από τον μεγαλοϊδιοκτήτη Παύλο Στεφάνοβιτς στην αγγλική εταιρεία «The Verde Antico Marble Company Ltd», η οποία στη συνέχεια αξιοποίησε τα κοιτάσματα μαρμάρου.

Η περιοχή της Μαρμαριανής βρίσκεται σε μέρος στρατηγικής σημασίας. Ο ευρύτερος χώρος του οικισμού της ορίζεται ανάμεσα στην Όσσα (ανατολικά), την λίμνη Κάραλα (νότια), το όρος Μόψιον, όπου τα λατομεία του πράσινου λίθου (βόρεια), και την πεδιάδα (δυτικά). Από την περιοχή περνούσε η κεντρική οδός Τεμπών-Συκουριού-Αγίου Νικολάου Φονιά-Καστρίου Αγιάς, με κατάληξη την Δημητριάδα αλλά και η οδός Λαρίσης-Μελίβουας⁷⁰. Γι' αυτό το λόγο προστατευόταν με κάστρο-παρατηρητήριο, ακριβώς πάνω από το χωριό. Στη θέση ΤΣ 721 του χάρτη της ΓΥΣ 1:50000 σημειώνεται πράγματι «Παλιόκαστρο». Σύμφωνα με τελευταίες έρευνες, η εκεί εγκατάσταση χρονολογείται πριν από τον 7^ο αι.⁷¹. Μια άλλη ορεινή οδός συνέδεε την Μαρμαριανή με τη Σπηλιά, η οποία κατοικείται από τη μυκηναϊκή εποχή⁷², κι από κει έφτανε στην Ανατολική Όσσα⁷³ και τις εκβολές του Πηνειού, όπου, στις υπώρειες του βουνού, εντοπίζεται αρχαίος οικισμός, σήμερα γνωστός ως Παλαιόπυργος⁷⁴. Ο δρόμος αυτός, μήκους περ. 10 χλμ (καλύπτεται σε 8-10 ώρες), ήταν σε χρήση μέχρι τον 20ο αι., συνδέοντας τη Μαρμαριανή με το λιμάνι των εκβολών του Πηνειού (Τσάγεζι). Ο Σουηδός περιηγητής Bjoernstahl έκανε 5 ώρες να κατέβει από την κορυφή του Κισσάβου στη Μαρμαριανή⁷⁵.

Στην περιοχή της Μαρμαριανής υπάρχει διαχρονική ανθρώπινη παρουσία. Ο προϊστορικός οικισμός διατηρείται σε μεγάλη έκταση στα δυτικά του χωριού και του μεγάλου ρέματος (Λάκκος). Έχουν εντοπισθεί στρώματα από την νεότερη νεολιθική εποχή, την πρωίμη χαλκοκρατία και την μυκηναϊκή περίοδο, όπως και τάφοι της γεωμετρικής εποχής⁷⁶. Ο ρωμαϊκός οικισμός διατηρεί-

70. Α. Αβραμέα, *Θεσσαλία*, 72. Η στρατιωτική οδός χρησιμοποιήθηκε κυρίως κατά την ελληνιστική εποχή. Βλ. Β. Δούσανης, «Στρατιωτική γεωγραφία της Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά* 5 (1936), 3 κ.ε.. Για το δρόμο Λάρισα-Μελίβουα βλ. F. Mottas - J. C. Decourt, «Voies et milliaires romaines de Thessalie», *BCH*, 121 (1997), 343-344.

71. Ζ. Εσφιγμέντης, *Προμηθεύς*, I' (1898), 254. Κ. Θεοδωρόπουλος, «Το Παλιόκαστρο στην περιοχή του Τσιγκανέ της Ανατολής», *Η Ανατολή της Αγιάς (Σελίτσανη): Ιστορικές Μελέτες: Πρακτικά ημερίδων 2^ο-8-1994 και 12-8-1995*, Έκδ. Συλλόγου Ανατολιτών, «Ιωάννης ο Πρόδρομος», Αγιά 1998, 41-52.

72. Η Σπηλιά κατοικήθηκε από την Μυκηναϊκή εποχή. Δ. Θεοχάρης, «Ανασκαφή μυκηναϊκών θολωτών τάφων Σπηλιάς Όσσης», *ΑΔ*, 24 (1962), Χρονικά, 223. Το χωριό κατοικήθηκε στη νεότερη εποχή τουλάχιστον τον 15^ο αι. Στ. Τσακμάκης, «Μία δικαστική απόφαση του 1677 για συνοριακές διαφορές των χωριών Σπηλιά, Όσσα και Συκούριον», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, ΙΑ' (1987), 65-67.

73. Η ορεινή οδός ανατολικά της Σπηλιάς έφτανε σε ένα Ιερό του 5^{ου} αι. π.Χ., «Άντρο των Ορειάδων Νυμφών». Βλ. Α. Wace-M. Thompson, «The Cave of Nymphs on Mount Ossa»: *ABSA*, 15 (1908/9), 243-247. Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ*, 1910, 183.

74. F. Stählin, *Das Hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*. Stuttgart 1924, 47.

75. J. J. Björnstahl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας, 1779*. Μετάφραση, Προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός, *Θεσσαλονίκη (Τα Τετράδια του Ρήγα)*, 1979, 127.

76. F. Stählin, *Hellenische Thessalien*, 58. W. Heurtley - T. Scott, «The Tholos Tombs of

ται σε μεγάλη έκταση λίγο προς τα δυτικότερα του σημερ. οικισμού⁷⁷. Διακρίνονται πάνω από το χωριό μεγαλιθικές κατασκευές (τείχη) και όστρακα αδιευκρίνιστης χρονολογίας, πάντως ανήκοντα στην Αρχαιότητα και σε εποχή που οι κάτοικοι ζητούσαν περισσότερη ασφάλεια.

Όστρακα βυζαντινής περιόδου (εφυσλωμένα κ.ά.) διακρίνονται στη γύρω περιοχή. Περισσότερο όμως παρουσιάζει ενδιαφέρον ένα βυζαντινό μνημείο, τα θεμέλια του οποίου αποκαλύφθηκαν στο τέλος της δεκαετίας του 80 από το ρέμα του Λάκκου. Εντοπίσθηκε περίπου ένα χιλιόμετρο δυτικά του χωριού και ανατολικά του οδικού άξονα, στη θέση «Μύλος του Μπέη». Πρόκειται για έναν τοίχο ναού με τοιχογραφίες της βυζαντινής περιόδου, που περιέχουν ανεικονικό διάκοσμο⁷⁸. Γύρω υπάρχουν κομμάτια αρχιτεκτονικών γλυπτών ρωμαϊκής εποχής. Αν κρίνουμε από το γεγονός ότι τα θεμέλια του βυζαντινού κτίσματος βρίσκονται πολύ κοντά στη σημερινή κοίτη του ρέματος, πρέπει κάποτε ο χώρος να είχε διαφορετική μορφή, την οποία αλλοίωσαν οι περιοδικοί χείμαρροι. Στο ίδιο μέρος διακρίνονται τα ίχνη του πλακόστρωτου ενός δρόμου.

Στη νεότερη εποχή (19^{ος} αι.) το χωριό είχε μόνο Τούρκους κατοίκους. Η ονομασία του ήταν «Ντεϊρμέν-ντερεσί»⁷⁹ (Κοιλιάδα των Μύλων) και ταυτόχρονα διετηρείτο το ελληνικό όνομα «Μαρμάρι», ή Μαρμάρια(νη)⁸⁰, με πληθυσμό, τον 16^ο αι., μερικές δεκάδες οικογένειες μουσουλμάνων⁸¹. Το 1880 είχε μόνον 80 κατοίκους⁸², που έγιναν 120 στην πρώτη απογραφή του 1881⁸³. Δεν έχει σωθεί κανένα ισλαμικό τέμενος, εκτός από ένα κτίσμα που σήμερα χρησιμεύει ως αποθήκη, κοντά στο ναό του αγίου Δημητρίου, για το οποίο υπάρχει παράδοση ότι ήταν τζαμί.

Marmariani», *ABSA*, 31 (1930/31), 1 κ.ε. Κ. Γαλλής, *Ατλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα 1992, έκδ. Εταιρείας Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας, 145.

77. Τα στοιχεία μου έδωσαν οι κκ. Γ. Τουφεξής και Α. Ζαούρη, αρχαιολόγοι της 15^{ης} ΕΠΚ Αρχαιοτήτων Λαρίσης.

78. Πρόκειται για αδημοσίευτες φωτογραφίες της 7^{ης} ΕΒΑ Λαρίσης, φωτογραφικό Αρχείο, Μαρμάριανη, φωτ. 1-5.

79. J. J. Björnstahl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας*, 127, 145. Ο περιηγητής έψαχνε στη Μαρμάριανη για μία σπηλιά και μία πέτρα με επιγραφή, αλλά οι Τούρκοι κάτοικοι δεν τον βοήθησαν.

80. Ι. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, Εν Πέστη της Ουγγαρίας 1836, Λάρισα 1992, 112.

81. Στο κατάστιχο T.K.G.M., K.u.K. No 60, fol. 97^a του έτους 1569/70 αναφέρεται ως «Μαρμάρι» ή «Değirmen-Dere» μαζί με τα γύρω χωριά Τοπουζλάρ, Ινέ Χανλί (Νέχαλη) και Μετεσελί. Οι 47 οικίες Μουσουλμάνων και 12 αγάμων ανδρών, και 33 οικίες Γιουρούκων. 80 οικογένειες κάθουν περίπου 400 άτομα, όλοι Μουσουλμάνοι. Τα στοιχεία μου έδωσε σε επιστολή της 1-7-1996 ο κ. Machiel Kiel, καθηγητής Τουρκολογίας στο Πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης, ο οποίος κατέχει φωτοτυπία του χειρογράφου.

82. [Ι. Κοκκίδης], *Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1880, έκδ. Ελληνικού Στρατού, 180.

83. Βλ. Υπουργείον Εσωτερικών, *Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*. Εν Αθήναις 1884, 17 [Βιβλιοπωλείο Καρββία, Αθήνα 1980, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 147].

Πάνω από το σημερινό χωριό διατηρούνται ίχνη παλαιών μύλων. Για 1-2 περιπτώσεις αφορούν μεγάλα έργα και ο τρόπος κατασκευής τους δείχνει ότι τα χρηματοδοτούσε μία ισχυρή κεντρική εξουσία, όπως η οθωμανική. Στη νεότερη εποχή μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε επίσης αρκετούς μύλους. Έχουν καταγραφεί τα ερείπια είκοσι περίπου υδρομύλων⁸⁴. Το τουρκικό όνομα «Κοιλάδα των Μύλων» πρέπει να είναι μετάφραση του ελληνικού ονόματος, δηλαδή του ρέματος που έχει σημ. την ονομασία «Λάκκος». Στο αφιερωτήριο έγγραφο του Χασάν-Βέη (1531) αναφέρεται τό σύνολον δύο μύλων στρεφομένων δι' ύδατος κειμένου ἐν τῷ Λάκκῳ τῶν Μύλων ἐκ τῶν ἔξαρτημάτων Λαρίσης⁸⁵, που πρέπει να ταυτίζεται με το Ντεϊρμέν Ντερέ. Ένας τέτοιος αριθμός μύλων σημαίνει μεγάλη παραγωγικότητα. Σήμερα οι κάτοικοι διατηρούν την παράδοση ότι όλα τα χωριά του ευρύτερου κάμπου έφεραν στο χωριό τους «σιτάρι για άλεσμα».

Για την ιστορική τοπογραφία της περιοχής της βυζαντινής περιόδου, λίγα πράγματα είναι γνωστά. Ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης πίστευε εσφαλμένα ότι η Μαρμάριανη ήταν έδρα επισκοπής⁸⁶. Υπάρχει μία επισκοπή Μαρμαριτζίου ή Μαρμαριτζάνων, η οποία όμως υπήγετο στο μητροπολίτη Νέων Πατρών (10ος-11^{ος} αι.)⁸⁷. Ο G. Schlumberger ταυτίζει μία σφραγίδα του 9^{ου} - 10ου αι. με το Μαρμαριτζιον της περιοχής Φθιώτιδας⁸⁸. Η Α. Αβραμέα αμφισβάλλει, αν ισχύει αυτή η ταύτιση, την στιγμή που υπάρχει η μονή Μαρμαριανών⁸⁹. Η εγκατάσταση ενός διοικητή τούρμας στη Μαρμάριανη δεν είναι θέμα που μπορεί να βεβαιωθεί εύκολα. Όμως η ανατολική Θεσσαλία και ειδικά η Όσσα είχαν έναν αξιόλογο αριθμό στρατιωτικών εγκαταστάσεων-φρουριών, από τα Τέμπη (Κάστρο της Ωριάς), μέχρι τουλάχιστον το βυζαντινό Κάστρο της Σκήτης⁹⁰.

84. Για τους μύλους της Μαρμάριανης ετοιμάζει μελέτη ο κ. Κ. Θεοδωρόπουλος, «Οι υδρόμυλοι της Μαρμάριανης». Από το 1881 κ.ε. αναφέρονται στα συμβολαιογραφικά αρχεία των ΓΑΚ-Αρχείων Ν. Λάρισας 13 υδρόμυλοι. Αυτοί ανήκουν σε Τούρκους μπέηδες, οι οποίοι λόγω του ότι φεύγουν στην Τουρκία, τους πωλούν σε Έλληνες.

85. Το αφιερωτήριο του Χασάν Βέη, μεταφρασμένο στην ελληνική από τον «δημόσιο ερμηνέα» Δημ. Ζαυγράφο, ανήκει στο υπ' αριθμόν 2134/24-9-1883 (βλ. φύλλο 7^ο) έγγραφο του Αρχείου του συμβολαιογράφου Α. Ιωαννίδη, των Γενικών Αρχείων του Κράτους-Αρχείων Ν. Λαρίσης. Βλ. Ε. Φαρμακίδης, *Η Λάρισα. Από των μυθολογικών χρόνων μέχρι της προσαρτήσεως αυτής εις την Ελλάδα (1881)*, Βόλος 1926, 331. Στ. Γουλούλης, *Οι ιδρυτικές πράξεις βακουφίων των Τουρχάν, Ομέρ και Χασάν, βήδων της Θεσσαλίας (1446-1531)*, έκδοση ελληνικού κειμένου-σχόλια (υπό έκδοσιν από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους).

86. Βλ. *Προμηθεύς*, Α΄, αριθ. ΙΑ΄ (1889), 82.

87. J. Dargouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 339 (=notitia 10, 972 ή 980).

88. G. Schlumberger, *Sigilligraphie de l' empire byzantin*, Paris 1884, 171. Η επιγραφή έχει ως εξής: «Υπατί(ω) βασιλικῶ) στράτωρ(ι)κ(ε) τ(ου)ρμάρχ(η) Μαριμ.»

89. Α. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, 178-179.

90. Α. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, 74 κ.ε.

Στη Συνοδική διάγνωση του 1318 αναφέρεται ότι η μονή Μαρμαριάνων βρισκόταν κοντά στην επισκοπή Χαρμαίνης, όπου είχε δοθεί άδεια στον Κυπριανό να εγκατασταθεί προσωρινά: *Ἀπέχειν δέ ταύτης τόν τε νῦν μητροπολίτην Λαρίσης καί τούς μετ' αὐτόν τήν ἐκκλησίαν ταύτην ἀναδεξομένους ἀρχιερεῖς, ἔτι δέ καί τόν πλησιοχωροῦντα τῆς Χαρμαίνης ἐπίσκοπον, ἄτε μηδαμόθεν μήδ' αὐτόν ἐπί τισιν ὄλωσ τῶν τῆς μονῆς δικαιούμενον*⁹¹. Η επισκοπή Χαρμαίνης λειτουργεί από τον 10^ο έως τον 14^ο αἰ.⁹². Σ' ένα έγγραφο (εκδοτήριο γράμμα) του 1277 αναφέρεται ο Θεοδόσιος αρχιμανδρίτης *τῆς τῶν Χαρμενιτῶν χώρας, κτήτορας μονῆς τῆς Θεοτόκου ἐπί μονιδίω... τῶ εἰς τήν Χάρμαιναν διακειμένην ὑπό τούς πρόποδας τοῦ Κισσάβου*⁹³. Ο οικισμός της Χαρμαίνης δεν έχει εντοπισθεί⁹⁴. Ο F. Hild⁹⁵ και η N. Παπαδημητρίου⁹⁶ δέχονται ότι βρισκόταν στην περιοχή της δυτικής Ὀσσας, όπου ήταν και η μονή Μαρμαριανών. Ως «πλησιοχωρών» εις την μονή, ο Κυπριανός θα μπορούσε να την ελέγχει. Το τοπωνύμιο «Χάρμα» αναφέρεται σ' ένα πατριαρχικό σιγίλλιο του 1620⁹⁷, όπου υπήρχε μετόχι της μονῆς του Σωτήρος Χριστοῦ, Ἀγιάς⁹⁸. Στην περιοχή της Ἀγιάς εντοπίζεται και η επισκοπή Βεσαίνης, η οποία ταυτίζεται με το Βαθύρεμα της Ἀγιάς⁹⁹. Η Βέσαινα και η Χάρμαινα είναι επισκοπές της Λαρίσης στα Τακτικά 3 και 10 του Parthey¹⁰⁰. Θα πρέπει ακόμη να ερευνηθεί, αν η Χάρμαινα βρισκόταν στην βορείως της Μαρμαριανῆς περιοχή του κλειστού κάμπου του Συκουρίου, ορίζοντας την πεδιάδα που περιβάλλεται από τον Κίσαβα και το ὄρος Χασάμπαλη, όπου τα λατομεία. Εδώ εντοπίζεται αρχαίος οικισμός¹⁰¹.

91. H. Hunger - O. Kresten, *Register*, 386, στ. 99-103.

92. N. Παπαδημητρίου, «Η επισκοπή Χαρμέ(αι)νης ή Χαρμέ(αι)νων (I' -ΙΔ' αἰ.): Αντίδορον Πνευματικόν, Τιμητικός τόμος Γ. Κονιδάρη, Αθήναι 1981, 382-389.

93. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata*, IV, 426. N. Παπαδημητρίου, «Η επισκοπή Χαρμέ(αι)νης», 382-383.

94. Α. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, 180-181. O P. Magdalino, *History of Thessaly*, 96, τοποθετεί την Χάρμαινα στην ανατολική Ὀσσα, κοντά στο Κόκκινο Νερό, επειδή ταυτίζει υποθετικά την μονή Μαρμαριανών με την μονή του Ἀγίου Δημητρίου και της Θεοτόκου Στομίου.

95. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, 139, 215.

96. N. Παπαδημητρίου, «Η επισκοπή Χαρμέ(αι)νης», 382 κ.ε.

97. Σ. Λάμπρος, «Δύο πατριαρχικά σιγίλλια ανέκδοτα», *Νέος Ἑλληνομήμων*, 12 (1915), 449,351: «ἐν τῇ ἁγία καί σεβασμία μονῇ τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ... τῇ κατὰ τήν τοποθεσίαν τῆς Ἁγιάς κειμένη, σὺν τοῖς αὐτῶν μετοχίσις... ἡ ἁγία Παρασκευή ἡ εἰς Χάρμα...».

98. Ο αείμνηστος Δ. Αγραφιώτης είχε σκοπό, αλλά δεν πρόλαβε να δημοσιεύσει μελέτη με θέμα την ταύτιση της Χάρμαινας με το τοπωνύμιο Χάρμα, όπου ήταν η Ἁγία Παρασκευή, μετόχι του ναοῦ του Σωτήρος, την οποία τοποθετούσε στο Μεταξοχώρι (Ρέτζιανη) Ἀγιάς. Βλ. Δ. Αγραφιώτης, «Ο Χριστός της Ἀγιάς: ἕνας μικρός ναός τῆς πόλης μας με μακρόχρονη παρουσία (πρόδρομη ανακοίνωση)», *Αγιώτικα Νέα*, 6, 12-13.

99. Α. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, 156-157. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, 327, 339, 363. Δ. Αγραφιώτης, «Ο Αετόλοφος (Δέσιανη) και το Βαθύρεμα Ἀγιάς». *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο*, 10 (1986), 17 κ.ε. N. Παπαδημητρίου, «Η επισκοπή Χαρμέ(αι)νης», 384.

100. Α. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, Πιν. Β'

101. Σύμφωνα με τον F. Stählin, *RE*, IV.A.1, 1032/35· εδώ έκειτο το αρχαίο Συκούριο.

Από την περιοχή αυτή προέρχεται μία επιτάφια τράπεζα Μαρτύρων, μοναδική από την Θεσσαλία¹⁰². Τελευταία (1993) εντοπίστηκε σε ανασκαφές της 7^{ης} ΕΒΑ Λαρίσης ένας οικισμός της υστεροβυζαντινής εποχής κοντά στο Συκούριο στους πρόποδες του Κισσάβου και ερευνήθηκε ένα πλήθος τάφων¹⁰³.

Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν τη σημασία του οικισμού και του γύρω χώρου με την διαπιστωμένη διαχρονική παρουσία του, ιδίως σ' ό,τι αφορά την δύσκολη περίοδο από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Η «Μαρμάριανη» έχει βυζαντινές ρίζες, χωρίς να είναι απαραίτητο να έμεναν εδώ μαρμαροτεχνίτες του πράσινου λίθου. Ήταν ένας οικισμός μέρους του πληθυσμού της περιοχής που ασχολείτο με την κτηνοτροφία και τον δευτερογενή τομέα της γεωργίας (νερόμυλοι). Ο δυναμισμός του οικισμού ήταν δεδομένος, γι' αυτό ίσως διατηρήθηκε το όνομά του. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι γειτονεύει με τα μεσαιωνικά λατομεία του μαρμάρου, μία πολύ σημαντική μονάδα του δευτερογενούς τομέα για τα δεδομένα του Μεσαίωνα, τα οποία δεν ξέρομε ως ποιο σημείο σχετίζονται με την ύπαρξη της μεγαλύτερης θεσσαλικής μονής του αγίου Δημητρίου. Η μονή γίνεται πατριαρχική και αποκτά βασιλική προστασία από τα τέλη του 12^{ου} αι., σε εποχή πια παρακμής των λατομείων. Αυτό σημαίνει ότι η ένταξη της μονής στην σφαίρα επιρροής του πατριαρχείου είχε σκοπό την συντήρηση στην Ανατολική Θεσσαλία ενός κέντρου ελεγχόμενου από την πρωτεύουσα, με εμβέλεια στον θεσσαλικό κάμπο, σ' ένα κομβικό μάλιστα σημείο του. Στο νότιο άκρο του Κισσάβου, στην περιοχή του Κούτζιμπου, έγινε επίσης πατριαρχική η μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (Παλαιοθεολόγος), όπως διαπιστώνεται σε επιγραφή πάνω σε θωράκιο του 11^{ου}-12^{ου} αι, εντοιχισμένο στο νεότερο καθολικό της μονής¹⁰⁴.

4. Το μετόχι του αγίου Νικολάου: Μετάβαση στην Τουρκοκρατία

Η παρουσία των Τούρκων στην Μαρμάριανη είναι αποκλειστική. Από τον 16^ο αι. μέχρι το 1881 δεν αναφέρεται ύπαρξη χριστιανών κατοίκων. Παρ' όλ'

102. Α. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, 40, όπου βιβλιογραφία.

103. Η ανασκαφή έγινε το 1993 από την 7^η ΕΒΑ Λαρίσης και την αρχαιολόγο κα Στ. Σδρόλια, στον αρχαιολογικό χώρο στους πρόποδες του Κισσάβου, ΝΑ του Συκουρίου και νότια του «Μεγάλου Ρέματος». Βρέθηκε οργανωμένο νεκροταφείο, με ταφές που περιείχαν κτερίσματα. Οι ταφές χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ο χώρος χαρακτηρίστηκε αρχαιολογικός με την υπ' αρ. ΥΠΠΟ/Αρχ/Β1/Φ32/24717/460/25-5-93 απόφαση του Υπ. Πολιτισμού. Βλ. αναφορά της Στ. Σδρόλια, υπό έκδοση στο Αρχαιολογικών Δελτίων (Αρχείο της 7^{ης} ΕΒΑ).

104. Για την επιγραφή, βλ. Ν. Νικονάνος, «Ερευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης»: *Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών*, τομ. Β' (1973), 44-46. Για την μοναστική ζωή στην περιοχή, ιδίως στον ορεινό όγκο του Κούτζιμπου, βλ. Δ. Αγραφιώτης, «Η επαρχία της Αγίας κατά την Βυζαντινή εποχή», 423-426.

αυτά διατηρήθηκε το παλαιό όνομα του οικισμού [Μαρμάρι(ανη)] μαζί με το νέο τουρκικό (Ντεϊρμέν-Ντερέ), που είδαμε ότι ίσως είναι απλή μετάφραση του ελληνικού ονόματος του τόπου (Λάκκος με τους μύλους). Ουσιαστικά η διατήρηση του ονόματος είναι το μόνο στοιχείο που μας κάνει να δεχθούμε ότι πιθανώς δεν εξαλείφθηκε η ύπαρξη της μονής του αγίου Δημητρίου, αν όντως βρισκόταν εδώ. Οι νεοφερμένοι μουσουλμάνοι κράτησαν τα μη εκκλησιαστικά κτήματα, δηλαδή γαίες που ανήκαν στο δημόσιο ή σε άγνωστους ιδιοκτήτες, χωρίς να πειράζουν τη μοναστηριακή περιουσία. Πιθανόν δεν βρήκαν κατοίκους ή αν βρήκαν θα ήταν ελάχιστοι, ίσως πάροικοι της μονής, λόγω της μείωσης του χριστιανικού πληθυσμού σ' όλο τον κάμπο της Λάρισας¹⁰⁵.

Τι απέγινε λοιπόν το πλούσιο βυζαντινό μοναστήρι, για την κατοχή του οποίου τόσος αγώνας έγινε επί έναν σχεδόν αιώνα; Η απάντηση είναι δύσκολη και μόνο ανασκαφές θα δώσουν προφανώς την λύση. Κανονικά πρέπει να βρίσκεται πολύ κοντά στην Μαρμαρίανη ή στα περιχώρα της. Ωστόσο το μετόχι της μονής του αγίου Νικολάου, στις εκβολές του Πηνειού, μας οδηγεί και προς αυτή την κατεύθυνση, για τον εντοπισμό τυχόν στοιχείων που θα έδειχναν πως συνεχίστηκε η ζωή της στην άλλη πλευρά της Όσσας.

Το μοναδικό γνωστό μετόχι της μονής του αγίου Δημητρίου, σύμφωνα με το εγκώμιο του αγίου Κυπριανού, είναι η μονή του αγίου Νικολάου στις εκβολές του Πηνειού. Η ένταξή του στην περιοχή αυτή το φέρνει να ανήκει στην ομάδα των μονών της μοναστικής περιοχής των Κελλίων¹⁰⁶, τοπωνύμιο που σχετίζεται με τις προσχώσεις των ποταμών¹⁰⁷. Πρέπει να έχει σχέση με το «*castrum de Sannicolo de Custini super flumine Solombriae*» (=Πηνειός), που αναφέρει το 1325 ο Marino Sanudo¹⁰⁸. Στη θέση του σημερινού Φάρου του Στομίου πάνω σε ύψωμα διατηρούνται τα λείψανα ενός μικρού κάστρου (Παλαιό-πυργος). Επίσης ένα άλλο ομώνυμο κάστρο βρισκόταν στο Νυχτερέμ¹⁰⁹. Στο χωριό Τσάγεζι (Στόμιο), στο λιμάνι των εκβολών του ποταμού, κτίζεται το

105. M. Kiel, «Türkische Thessalien: etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands»: *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission 28.-31 Oktober 1992*, her. Von R. Lauer und P. Schreiner, Göttingen 1996, 114 κ.ε.

106. Στ. Γουλούλης, «Όρος των Κελλίων», 473-497, ιδιαίτερα 479-481.

107. Α. Ρίζος, «Μεταμορφώσεις και μεταναστεύσεις: σχετικά με τα τοπωνύμια Κελλία και Λυκοστόμιο». *Ιστοριογεωγραφικά*, 5 (1993-1994), 73-78.

108. Rubió I Lluç, *Diplomatari de l' Orient Català (1301-1409)*. Barcelona 1947, 160. G. Tafel-G. Thomas, *Urkunden zur ärteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, Amsterdam 1964², 498-499. Το Custini ταυτίζεται με το Λυκοστόμιο. Βλ. Στ. Γουλούλης, «Όρος των Κελλίων», 479, σημ. 50, όπου βιβλιογραφία.

109. Στ. Γουλούλης, «Όρος των Κελλίων», 479, σημ. 52, 480, σχ. 2.

1878 ένας ναός του αγίου Νικολάου, διατηρούμενος μέχρι σήμερα¹¹⁰. Ακόμη κοντά στις εκβολές (περιοχή Αμπελικής) υπήρχε ένα μονύδριο που ανήκε στον Σύγκελλο Διονύσιο Καμφορούμη¹¹¹.

Λίγο πιο πάνω από τις εκβολές του Πηγειού, τον 16^ο αι., ακμάζει η μονή του αγίου Δημητρίου που λέγεται και «Οικονομείον»¹¹². Η μονή αυτή θεωρείται βυζαντινή¹¹³ και έχει πλουσιώτατο γλυπτικό διάκοσμο όλων των εποχών της βυζαντινής τέχνης. Το καθολικό χρονολογήθηκε αρχικά από τον Γ. Σωτηρίου στα τέλη 13^{ου} προς 14^ο αι.¹¹⁴. Ο Ν. Νικονάνος το εντάσσει στον 14^ο αι.¹¹⁵ και ο Θ. Παπαζώτος το συνδέει με τον Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στο β' μισό προς τα τέλη του 14^{ου} αι.¹¹⁶. Παρόμοια στο τέλος του 14^{ου} αι. το εντάσσει ο Π. Μυλωνάς, σε σύγκριση με το καθολικό της μονής Κουτουμουσίου Αγίου Όρους¹¹⁷, όμως ο καθ. Χαρ. Μπούρας χρονολογεί το καθολικό στα τέλη του 15^{ου} προς τον 16^ο αιώνα^{117α}. Η Ν. Παπαδημητρίου ταυτίζει τη μονή αυτή με την αναφερόμενη σε σημείωση του κώδικα 1080 της Μονής

110. Κ. Σπανός, *Επιγραφές και ενθυμήσεις από τα χωριά Στόμιο και Καρίτσα της Λάρισας (4^{ος} μ.Χ. αιώνας-1888)*, Θεσσαλονίκη, 41 (αρ. 27): «1878 'Ιουνίου 27 σημειώνω διτι εις τό Τσιάγιαζι έγιναν τά άγια έγκαίνια εις τήν νέαν Έκκλησίαν τής διάμονής του άγιου Νικολάου».

111. Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αι. 2. Η μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσαγιέζι», *ΕΕΒΣ*, Ε' (1928), 374. Α. Avramea, «Inscriptions et hommes d' Eglise en Grèce. A propos de deux épiigrammes», *Travaux et Memoires*, 8 (1981), 33-34. Σ. Γουλούλης, «Όρος των Κελλίων», 482, 494.

112. Ν. Παπαδημητρίου, *Η επισκοπή Πλαταμώνος και Ληκοστομίου*, Αθήνα 1984, 145-160.

113. Τις σχετικές πληροφορίες, βλ. Ν. Παπαδημητρίου, *Επισκοπή Πλαταμώνος*, 148.

114. Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας», 349-375.

115. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στην βυζαντινή Αρχιτεκτονική*. [Υπουργείο Πολιτισμού-Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 26. Αθήνα 1979, 152 και passim].

116. Th. Papazotos, «The identification of the Church of the «Profitis Elias' in Thessaloniki». *DOP*, 45 (1991), 120-127, ιδιαίτερα 125-126.

117. P. Mylonas, «Le catholicon de Kutlumus (Athos): La dernière étape de la formation du catholicon athonite: l' apparition des Typicaria»: *Cahiers Archéologiques* 42 (1994), 75-86, ιδιαίτερα 83, 85.

117α. Χ. Μπούρας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική κατά το 16^ο αι.», 11^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1991, 26-28.

Ο κ. Μπούρας σε επιστολή του της 20-3-2000 που μου απηύθυνε, επιβεβαιώνει την πρόταση που έκανε στο παραπάνω Συμπόσιο σημειώνοντας: «*Η κάτοψη με τά τυπικαριά, τήν λιτή και τήν γενική της διάταξη τό πιστοποιεί. Τά άφθονα spolia τής μέσης και τής όψιμου βυζαντινής περιόδου πού βλέπομε σήμερα εκεί δέν πρέπει νά μās έξαπατήσουν, δεδομένου διτι ή “συναγωγή όλης” γινόταν πάντοτε γιά μεγάλα έργα. Όρισμένα μορφικά στοιχεία, πού δέν σώζονται πιά παρά μόνον σε άπεικονίσεις, βεβαιώνουν επίσης διτι τό καθολικό ανήκει στον όγμο 15ο ή τόν 16ο αιώνα*».

Οφείλω να εκφράσω τις ευχαστίες μου στον καθηγητή κ. Μπούρα για τα στοιχεία που είχε την καλοσύνη να μου δώσει.

Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους «*Ιερά Μονή Λυκοστομίου*» του έτους 1337¹¹⁸. Το 1583 εκδόθηκε σιγίλλιο του πατριάρχη Ιερεμία που καθόριζε τη λειτουργία της μονής. Το είδε στην επίσκεψή του στη μονή ο Ρώσος περιηγητής Πορφύριος Ουσπένσκι, όπου η μονή ανεγράφετο ως «*του μεγαλομάρτυρος Δημητρίου επονομαζομένη Οικονομείον*»¹¹⁹. Επίσης στις περισσότερες επιγραφές και άλλες σημειώσεις ή αναφορές η μονή τιμάται στο όνομα του αγίου Δημητρίου, ενώ μ' αυτό συμφωνεί η τοπική προφορική παράδοση. Υπάρχουν και 3-4 μαρτυρίες ή τεκμήρια μιας παράλληλης απόδοσης στην Θεοτόκο¹²⁰. Πρέπει να σημειωθεί ακόμη ότι το ΒΔ παρεκκλήσιο του καθολικού είναι αφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο, επειδή περιέχει τοιχογραφίες του 18^{ου} αι. (πιθ. του 1758)¹²¹ με θέμα σκηνές από το βίο του αγίου (Γέννηση, Χειροτονία, Α΄ Οικουμενική Σύνοδος κοκ). Επομένως πάλι αναδύεται η παράδοση της λατρείας του στις εκβολές του Πηνειού κατά τη βυζαντινή εποχή, που έχει και συνέχεια στον 19^ο αι. (1878), όταν κτίζεται στο χωριό Στόμιο ο νυν υπάρχων ναός του αγίου Νικολάου. Αν το βυζαντινό μετόχι του αγίου Νικολάου ταυτίζεται ή έχει σχέση με το Sannicolo de Custini ή με την Ιερά Μονή Λυκοστομίου του κώδικα της Λαύρας, όπως και ο Παλαιόπυργος στο Φάρο του Στομίου, είναι ένα ανοικτό προς επίλυσιν ζήτημα. Δεν μπορούμε να ξέρουμε τι αλλαγές σημειώθηκαν εδώ ανάμεσα στον 14^ο και 18^ο αι. Ο χώρος ήταν συχνά στόχος πειρατών που οδήγησαν στην ερήμωση του Αγίου Νικολάου από τις επιδρομές των Σελτζούκων πειρατών, ήδη στα 1362.

Η μονή του Οικονομείου αναδιοργανώνεται από τα τέλη του 15^{ου} και στη διάρκεια του 16^ο αι. ανακαινίζονται το «καστέλλιον» (1492), το μαγειρείον (1497), η θύρα του καθολικού (1506) (;), ο ναός της Θεοτόκου (1543), η τράπεζα (θεμελίωση το 1578)¹²², κοκ. Η μονή διαθέτει ήδη μεγάλη κτηματική περιουσία

118. Ν. Παπαδημητρίου, *Επισκοπή Πλαταμώνος*, 45-46.

119. Ρ. Uspenskij, *Putesestvie v Meteorskie i Osoolimpiskie monastiri v Thessalii*. Sv. Petrograd 1896, 273. Επίσης βλ. Πορφ. Ουσπένσκι, [μετάφραση από τα ρωσικά Κ. Γκριτζώνας, Σχόλια Στ. Γουλούλη], «Στο Βυζαντινό μοναστήρι της Όσας Παναγία του Οικονομείου», (sic: ο τίτλος δόθηκε από τον εκδότη του περιοδικού κ. Κ. Σπανό), στο *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 19 (1991), 55-56: «Από το σιγυλλιώδες γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία (του Σεπτεμβρίου του 1583) σε φύλλα περγαμηνής με την υπογραφή του, αλλά χωρίς την μολύβδινη βούλα, φαίνεται ότι τότε «οι πατέρες και αδελφοί της τιμημένης μονής του αγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου επονομαζομένης Οικονομείον» παρεκάλεσαν τον πατριάρχη να τους παραχωρήσει ελευθερία και ανεξαρτησία και ότι αυτός εκπλήρωσε την παράκλησή τους, υπό τον όρο να διατηρούν το κοινόβιο, όπως προηγουμένως κατά το παράδειγμα των μονών του Αγίου Όρους, να μνημονεύουν τον αρχιερέα της επαρχίας τους και να διατηρούν όλα όσα δωρήθηκαν στη μονή από παλιά. Ν. Παπαδημητρίου, *Επισκοπή Πλαταμώνος*, 146, σημ. 3.

120. Ν. Παπαδημητρίου, *Επισκοπή Πλαταμώνος*, ό.π.

121. Ν. Παπαδημητρίου, *Επισκοπή Πλαταμώνος*, Πορφ. Ουσπένσκι, ό.π. 56, 57.

122. Ν. Παπαδημητρίου, *Η επισκοπή Πλαταμώνος*, 145-153.

με βάση τουρκικές πηγές¹²³. Η «λατρεία» του αγίου Δημητρίου εξαφανίζεται (;) στη Δυτική Όσσα ή δεν αναφέρεται πια με τον ερχομό των Τούρκων στο τελευταίο τέταρτο του 14^{ου} αι. και εμφανίζεται τον 15^ο / 16^ο αι. στις εκβολές του Πηνειού, στον χώρο όπου τον 14^ο αι. υπάρχει το σημαντικό μετόχι της, η μονή του αγίου Νικολάου. Το 1492 η μονή του Οικονομείου οχυρώθηκε ή επισκευάστηκε η οχύρωση του καστελλίου της. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους της μεγαλύτερης μονής της Ανατ. Θεσσαλίας θα μπορούσε να σημαίνει ανακατατάξεις στην περιοχή. Πιθανόν συνέβη ό,τι και στην Δυτική Θεσσαλία, όπου η έδρα μονών από τα πεδινά μεταφέρεται σε ορεινές θέσεις (Άγιος Νικόλαος Τρικάλων στο Μεγάλο Μετώρο¹²⁴, Μονή Θεοτόκου Μεγάλων Πυλών στη μονή Μεταμορφώσεως στο Δούσιχο¹²⁵). Ο Άγιος Νικόλαος και άλλα μονύδρια, όπως η μονή του συγκέλλου Διονυσίου Καμφορύμη, παύουν να υπάρχουν. Αντ' αυτών διαπιστώνεται η κοινή λατρεία 3 αγίων (Θεοτόκου, Δημητρίου και Νικολάου) στο μοναστήρι που ταυτόχρονα λέγεται «Οικονομείον». Νέο τυπικό εκδίδεται το 1583 σ' ένα χώρο όπου σφύζει η ζωή από τα τέλη του 15^{ου} αι. Υπάρχουν λοιπόν ανακατατάξεις, φαινόμενο που αξίζει να ερευνηθεί συστηματικά.

Παρόμοια κατάσταση προέκυψε και πιο νότια στην περιοχή της Αθανάτης, όπου ο Παλαιοθεολόγος εξελίχθηκε στη μεταβυζαντινή μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου κοντά στη Βηλία¹²⁶.

5. Συμπεράσματα: νέα δεδομένα προς περαιτέρω έρευνα

Ως εδώ ολοκληρώνεται η ιστορική ανάλυση, συνδυασμένη με επί τόπου έρευνα, για να δοθεί κάποια διέξοδος στο μυστήριο που περιβάλλει τη μεγάλη βυζαντινή μονή της Μητροπόλεως Λαρίσης. Σε γενικές γραμμές τα δεδομένα αυτά νομίζω ότι πρέπει να λάβει υπόψη η σκαπάνη των αρχαιολόγων στο μέλλον.

Η Μονή αγίου Δημητρίου των Μαμαριανών έχει διαπιστωμένη ιστορία

123. Η μονή είχε μεγάλη περιουσία σε 4 χωριά της περιοχής, περίπου 70-80 εκτάρια γης, μύλους, αμπέλια, οικήματα, κοκ, σύμφωνα με τον κώδικα T.D. 695 (1569/70) του Προθυπουργικού Οθωμανικού Αρχείου της Κων/πόλης. Βλ. Μ. Kiel (με συνεργασία Δ. Αγραφιώτη και Στ. Γουλούλη), «Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16^ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο». Υπό έκδοση στο περιοδικό *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*.

124. Στ. Γουλούλης, «Έστω δέ και μετά γνώμης τού ήγουμένου τού αγίου Νικολάου». Η διορατικότητα του οσίου Αθανασίου στην ίδρυση και οργάνωση του Μετώρου. Νέος Οίνος σε νέους ασκούς», *Τρικαλινά* 14 (1994), 193-202.

125. Στ. Γουλούλης, «Η δίδυμη μονή Πόρτα-Παναγιάς και Δουσίχου, Μεγάλων Πυλών», *Ιστοριογεωγραφικά*, 5 (1993-1994), 79-121.

126. Βλ. πιο πάνω.

δύο τουλάχιστον αιώνων. Πρέπει να συνδέεται με την κοινότητα που συντηρούσε τα λατομεία του πράσινου λίθου από την πρώτη χιλιετία. Ωστόσο η θέση της Μαρμαριανής, ιδανική για αγροτοποιμενικές ασχολίες, είχε το μέγα πλεονέκτημα του χειμάρρου του Λάκκου, όπου οι νερόμυλοι συντηρούσαν μία κοινότητα με σύνθετο χαρακτήρα, σχετική με την κτηνοτροφική και γεωργική παραγωγή και τον εξ αυτής δευτερογενή τομέα. Σ' αυτό το περιβάλλον ή στην ευρύτερη περιοχή πρέπει να αναπτύχθηκε η μονή του αγίου Δημητρίου, χωρίς η ευμάρειά της να στηρίζεται στα λατομεία, των οποίων η λειτουργία ανάγεται σε προγενέστερη εποχή. Κατέστη η πρώτη τουλάχιστον γνωστή ή και μοναδική βασιλική και πατριαρχική μονή της Μητροπόλεως Λαρίσης από τα τέλη του 12^{ου} αι.

Η μονή Μαρμαριανών έχει ορίζοντα που καλύπτει και τις δύο πλευρές της Όσσας, τις οποίες συνδέει η ορεινή οδός. Υπάρχει ακόμη ευρύ πεδίο, για να δοθούν απαντήσεις που θα φωτίσουν την ιστορία του στενά συνδεδεμένου με τον μοναχισμό «βουνού του Κισσάβου», δηλαδή του Όρους των Καταιγίδων¹²⁷, που είναι μία συμβολική λαϊκή έκφραση του Ιερού τούτου Όρους¹²⁸.

127. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970, 100: «Regenberg» = Όρος των Βροχών.

128. M. Eliade, *Πραγματεία πάνω στην ιστορία των θρησκειών*, Αθήνα 1981 (Paris 1964), 350.

Υδρομύλος, Άνω Μαριάριανη

Ο ΠΑΝΩ (ΚΑΙ ΚΑΤΩ) ΓΟΥΛΑΣ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ἡ μεγάλη ὀχυρότητα τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων μαρτυρεῖται στήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τοὺς Σταυροφόρους, τό 1204, καί φαίνεται ὅτι ὁ ἰδρυτής τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους τῆς Ἠπείρου Μιχαήλ Δούκας συνέβαλε ιδιαίτερα σέ τοῦτο¹. Τήν ἐποχή αὐτή πρέπει τό κάστρο νά ἐκάλυπτε ὀλόκληρη τή χερσόνησο, ὅπως περίπου ἀργότερα τό φρούριο τοῦ Ἰαλῆ πασαῶ, καί νά προστατευόταν ἀπό τάφορο.

Τό κάστρο (ἢ πόλη) τῶν Ἰωαννίνων μνημονεύεται ἐπανειλημμένα σέ μεσαιωνικές πηγές, οἱ ὁποῖες ἐπαινοῦν ιδιαίτερα τή «χώρα», τήν κυρίως πόλη, ὄχι μόνο γιά τήν ὀχυρότητά της, ἀλλά καί γιά τοὺς κατοίκους της, ιδιαίτερα τοὺς ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι πρέπει νά κατοικοῦσαν κυρίως στό τμήμα τῆς πόλης πού κάλυπτε τό ἐπίπεδο μέρος τῆς χερσονήσου. Οἱ δύο ἀπότομοι, πετρώδεις λόφοι, στοὺς ὁποίους καταλήγει ἡ χερσόνησος εἶχαν ὀχυρωθεῖ σέ ὀρισμένα χρονικά διαστήματα τοῦ μεσαιῶνα, ἀποτελεῖ ὅμως πρόβλημα σέ ποιές περιόδους καί ποιό ἀπό τά δύο, τό ΒΔ (ὅπου σήμερα τό τζαμί τοῦ Ἰασλάν πασαῶ) ἢ τό ΝΑ (ὅπου σήμερα τό μουσεῖο) ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀκρόπολη ἢ ἂν ὑπῆρχαν ἐποχές κατά τίς ὁποῖες λειτουργοῦσαν δύο ἀκροπόλεις.

Τά μεσαιωνικά κείμενα στά ὁποῖα μνημονεύεται ὁ γουλάς (ἀκρόπολη) τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων εἶναι τό ὁμώνυμο χρονικό καί τό Χρονικό τῶν Τόκωνων. Στό πρῶτο ὑπάρχουν πολύτιμα στοιχεῖα, ὅταν γίνεται λόγος γιά τήν πολιορκία τῶν Ἰωαννίνων, τό Φεβρουάριο τοῦ 1379², ἀπό τοὺς Μαλακασαίους

1. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Περί συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων μετά τήν φραγκικήν κατάκτησην τῆς Κωνσταντινουπόλεως*: «Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας», 3 (1989), σ. 451 κ.έ.

2. Χρονικό Ἰωαννίνων, ἐκδ. Βόννης, σ. 223-24: «Τότε παρατίκα δολίως συσκευήν κατά τῆς χώρας τῶν Ἰωαννίνων οἱ Μαλακασαῖοι ἐργάζονται, καί τὸν ἐπάνω γουλάν παραλαμβάνουσι, προδότην καί συνεργὸν ἔχοντες εἰς τοῦτο τὸν κωφὸν Νικηφόρον τὸν περάτην, ὃς τις αὐτοὺς περᾶ ἐπὶ τῆς βάλας αὐτοῦ, καί τοὺς μὲν ἐγκρίτους μετὰ τῶν ὀπλων, πλείους τῶν διακοσίων, εἰς τὸν γουλάν συνεισφέρει, τοὺς δέ γε ἄλλους, παγγενή πλῆθη ἀναρίθμητα, ἐν τῷ νησίῳ διαπερᾶ. καί οὕτω στάσις μεγάλη

Ἄλβανούς. Οἱ Ἄλβανοὶ ἔχοντας συνεργό τόν «κωφόν Νικηφόρον, τόν Περάτην»³, πέρασαν μέ τή βάρκα του, κρυφά, 200 ἔγκριτους, ὄπλισμένους ἄνδρες στό κάστρο, καταλαμβάνοντας τόν ἐπάνω γουλά, ἐνῶ «πλήθη ἀναριθμητα» πέρασαν ἀπέναντι στό νησί. Ἔτσι, ἀπό τό ἔξω μέρος (τή στεριά) εἶχαν περικυκλώσει τήν πόλη στίφη Ἄλβανῶν, ἐνῶ ἀπό μέσα οἱ 200 Ἄλβανοὶ «παρηνάχλου κακῶς» (προσέβαλαν βίαια⁴) τόν γουλά, ὀρμώντας μέ μανία πρὸς αὐτόν⁵ καί φωνάζοντας «ροῦα ροῦα⁶» (χτυπάτε τους). Γιά τρία ἡμερόνυχτα δέν ἔπαυαν νά πολεμοῦν μέ τό λαό τῆς πόλης⁷, ἕως ὅτου συγκεντρώθηκε «πλήθος ἄπειρον» καί διαθέτοντας μονόξυλα καί τή βάρκα τοῦ Νικηφόρου κίνησαν ἀπό τό νησί γιά νά καταλάβουν τό κάστρο. Τότε οἱ κάτοικοι τῆς πόλης ἀποφάσισαν νά τοὺς προσβάλουν μέσα στή λίμνη, πλέοντας ἐναντίον τους μέ δύο βάρκες καί λίγα μονόξυλα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι προσεύχονταν στόν ἀρχιστράτηγο Μιχαήλ, γιά νά σώσει τήν πόλη. Οἱ προσευχές τους εἰσακούσθηκαν καί οἱ ἐχθροὶ νικήθηκαν καί καταστράφηκαν. Ἐκεῖνοι ἀπό τοὺς Ἄλβανούς πού καταπονοῦσαν⁸ τόν γουλά παρεδόθησαν μέ τή θέλησή τους καί ὁ ἡγεμόνας τῆς

τῆ πόλει ἐγένετο, ἔτους ὑπάρχοντος 6887, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ 1379, μηνὶ Φεβρουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος β', σαββάτῳ πρώτῃ τῶν νηστεϊῶν. ἀλλ' ἡμῶν ὁ λόγος ἐπὶ τὴν προδοσίαν ἐπαναγέσθω τῷ διηγήματι· ἔξωθεν γάρ περιεκύκλουν τὴν πόλιν οἱ Ἄλβανῖται, ἔσωθεν δὲ παρηνάχλου κακῶς τὸν γουλά, κατὰ κράτος εἰς αὐτὸν ἐπισπῶμενοι καὶ ῥοῦα ῥοῦα φωνάζοντες. τρεῖς δὲ ἡμέρας καὶ νύκτας οὐκ ἔπαύσαντο μετὰ τοῦ λαοῦ πολεμοῦντες, ἕως οὗ συνηθροίσθησαν πλήθος ἄπειρον μετὰ τῶν μονοξύλων καὶ τῆς βάλκας, καὶ ἐκινήθησαν ἀπὸ τοῦ νησίου, ὅπως ἐπιβῶσι καὶ ἀνέλωσι τὴν πόλιν. οἱ δὲ τῆς χώρας οἰκίητορες ἐν τῇ λίμνῃ εἰσέπλευσαν μετὰ δύο βαλκῶν καὶ μονοξύλων ὀλίγων, καὶ κατὰ τοῦ στόλου τῶν ἐναντίων πόλεμον συνεστήσαντο. οἱ δὲ ἐναπολειφθέντες πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον τοῦ θεοῦ Μιχαήλ σὺν οἰωγῇ καρδίας οὕτως ἔβδων· “νὺν ἐκύκλωσαν ἡμᾶς δυσμενεῖς φθοροποιοὶ, καὶ ζητοῦσι καταπιεῖν τὴν σὴν πόλιν, ἀρχιστράτηγε, κατὰβρωμα θέσθαι ἡμᾶς βουλόμενοι. τὰ βουλευόμενα τούτων αὐτὸς μεταίωσον· τὰς ὁρμὰς τὰς λυσώδεις αὐτὸς ἀνάστειλον· τὴν ὄφρυν αὐτῶν κατάσπασον· σὺ προστάτης γάρ ἡμῶν καὶ θεὸς φύλαξ ἀσφαλίστατος.” ἐντεῦθεν εἰς φυγὴν οἱ ἐναντίοι ἐτράπησαν καὶ κατὰ κράτος ἀπόλυντο· οἱ δὲ τὸν γουλά ληϊστρεύοντες οἰκειοθελῶς παρεδόθησαν.»

3. Ἔτσι ὅπως εἶναι γραμμένο, μπορεῖ νά σημαίνει, αὐτόν πού περνάει τόν κόσμο ἀπὸ ἓνα σημεῖο τῶν ἀκτῶν τῆς λίμνης σὲ ἄλλο ἢ στο νησί. Μὲ κεφαλαῖο Π, θα μποροῦσε ὁμοίως νά σημαίνει καὶ τὸν κάτοικο τοῦ γειτονικοῦ Περάματος.

4. Πρβλ. Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων, σ. 221: (Ὁ Σπάτας) «κατὰ τῶν Ἰωαννίνων ὀρμώμενος τὸν Θωμᾶν παρηνάχλει καὶ διεληστήριζε».

5. «Κατὰ κράτος εἰς αὐτὸν ἐπισπῶμενοι» καὶ ὄχι «κατὰ κράτος εἰς ἑαυτοὺς ἐπισπῶμενοι», ὅπως δέχεται ὁ Α. Βρανούσης, *Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον», τ. Δ', 456 (καὶ ἀνεξάρτητα, σ. 24), ὁ ὁποῖος διαπιστώνει, βέβαια, ὅτι τὸ κείμενο εἶναι ἀσαφές στό σημεῖο αὐτό. (Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲ βγαίνει νόημα, ἀφοῦ δέν εἶναι δυνατὸ οἱ Ἄλβανοὶ νά ἐστρέφοντο ἐναντίον τῶν ἰδίων τῶν ἑαυτῶν των. Πρβλ. *Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 216: «Ἐλαθον δὲ οἱ Ἰωαννῖται τὸ μείζον κακὸν εἰς ἑαυτοὺς ἐπισπῶμενοι»). Πρβλ. ἐπίσης Α. Βρανούση, *Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῳδὴν ἐπιτομήν*: Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 12 (1962), σ. 80.

6. Κόψτε τους. Ροῦα σημαίνει καὶ ξυρίζω.

7. Κατὰ τὸν Βρανούση (*Ἱστορικά*, σ. 24, σημ. 1), ἡ φράση δέν ὑπάρχει στό ἀρχαιότερο Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων πού εἶχε ὑπόψη του, «εἶναι δὲ καταφανὸς ἔξω τῆς πραγματικότητος».

8. Ληϊστρεύω: ἐρημώνα, καταστρέφω (Ἑμμ. Κριαρᾶ, Λεξικὸ τῆς μεσαιων. Ἑλλην. δημῳδοῦς Γραμματείας, τόμ. Θ').

πόλης, Θωμάς Πρελιοῦμπος τοὺς φυλάκισε ἢ τοὺς μοίρασε στοὺς ἄρχοντες καί τό λαό, γιά νά τοὺς πουλήσουν ὡς σκλάβους. Τό ἴδιο ἔκανε καί μέ τοὺς Ἄλβανούς πού συνελήφθησαν στό νησί, ἐνῶ τοὺς Βουλγάρους καί Βλάχους πού αἰχμαλώτισε τοὺς τιμώρησε μέ τό κόψιμο τῆς μύτης. Τοῦτο δείχνει ὅτι μαζί μέ τοὺς Ἄλβανούς πολιορκοῦσαν τά Γιάννενα, μέ τήν προσημονή τῶν λαφύρων, καί ἄλλα γειτονικά φύλα.

Ὅταν μνημονεύεται στό Χρονικό ὅτι οἱ Ἄλβανοί κατέλαβαν τόν Πάνω γουλά, γίνεται κατανοητό ὅτι πρέπει νά ὑπῆρχε καί Κάτω γουλάς⁹. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη, μάλιστα, ὅτι ἀπό τό 1082, ὅταν οἱ Νορμανδοί κατέλαβαν τά Γιάννενα, ὑπῆρξε καί δεύτερη ἀκρόπολις^{9α}, κάθε μιά σ' ἓνα ἀπό τά δύο ὑψώματα τοῦ κάστρου, ὀδηγοῦμαστε, ἐκ πρώτης ὄψεως, στό συμπέρασμα ὅτι δέ μένει παρά νά δοῦμε ποιά ἀπό τίς δύο λεγόταν Πάνω καί ποιά Κάτω. Ὅμως, στή συνέχεια, ὅπως εἶδαμε, τό Χρονικό ἀναφέρει ὅτι ἐκεῖνοι πού εἶχαν καταλάβει τόν Πάνω γουλά, προσέβαλαν βίαια (*παρηνώχλου κακῶς*) τόν γουλάν, κάτι πού δέν ἐξηγεῖται εὐκόλα, γιατί, μή διευκρινίζοντας ὅτι πρόκειται γιά τόν Κάτω (ἢ ἄλλον) γουλά, δίνεται ἡ ἐντύπωση ἢ ὅτι ὑπάρχει κάποιο λάθος στό κείμενο ἢ ὅτι αὐτός ὁ δεύτερος ἦταν ὁ κύριος γουλάς. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, γιά νά προσβληθεῖ ὁ ἄλλος γουλάς πού ὑποτίθεται ὅτι βρισκόταν στό δεύτερο λόφο, ἔπρεπε νά περάσουν οἱ ἐχθροί μέσα ἀπό τήν πόλη, κάτι πού δέν συνέβη, γιατί ἡ πόλη δέν κυριεύθηκε. Γιά νά βροῦμε κάποια ἄκρη, πρέπει νά ἀναφερθοῦμε καί στή δεύτερη μνεῖα τοῦ γουλά στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων, καθώς καί στίς μνεῖες του στό Χρονικό τῶν Τόκων.

Στό τέλος τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων¹⁰, ὑπάρχει τό γνωστό σημεῖωμα:

[Ἔτει 6910, ἰνδικτιῶνος 1, μηνί Ἰανουαρίῳ, ἀπό δέ Χριστοῦ 1402, τήν ἡμέραν τῶν ἁγίων Θεοφανείων, ἐξερχομένων τῶν Χριστιανῶν τό πρωῖ μετά λιτανείας, καί τελεσάντων τόν ἁγιασμόν κατὰ τό σύνηθες εἰς τοῦ Λιβαδιώτη, εἶτα εισερχομένων ἐντός τῆς πόλεως, ἐξαίφνης ἐχάλασε τό μετάρσιον τό ἔμπροσθεν τοῦ γουλά, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν πολλοί ἀρχόντισσαι, καί ἔπεσεν ἡ αὐθεντοποῦλα κυρία Μανδελίνα, μετ' αὐτῆς καί ἡ Καυσοκαβάδαινα, καί τῷ θανάτῳ παρεδόθησαν, καί ἑτέρα γυνή, ἦτις ἐσώθη. αἱ ὁποῖαι ἔβλεπον ἐναντία τόν ἁγιασμόν. ἐκρεμάσθη δέ καί τό παιδίον τοῦ Ζιριδίου ἕως μισῆν ὥραν. κρεμάμενον δέ βλέποντες αὐτό

9. Πρβλ. Λ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 20 (452): «Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι μέ τόν προσδιορισμόν ὁ ἐπάνω διαστέλλεται ὁ γουλάς ἐκεῖνος ἀπό ἄλλον ἢ ἄλλους γουλάδες τοῦ κάστρου».

9α. Ἡ δεύτερη ἀκρόπολις, σύμφωνα μέ τήν Ἄννα Κομνηνή, Ἰαλειάς, ἐκδ. Budée, Β', 17-19, χτίστηκε ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς Νορμανδούς, πού κράτησαν γιά λίγους μῆνες τά Γιάννενα, περιβάλλοντάς τα μέ τάφο καί χρησιμοποιώντας τα ὡς βάση γιά ἐξορμήσεις στή δυτική Ἑλλάδα.

10. Ἐκδ. Βόννης, σ. 238-39. Φαίνεται πῶς πρόκειται γιά πρόσθετη ἐνθύμηση: Βλ. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 18: «Στό Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων ἡ ἐξιτόρηση σταματάει στό ἔτος 1399».

ὁ λαός, ἔκραζον μετὰ φόβου καὶ τρόμου πολλοῦ τὸ κύριε ἐλέησον, ἕως οὗ ἐσώθη.]¹¹

Τῇ στιγμή, λοιπόν, πού ἡ πομπή περνοῦσε ἀπὸ τὴ μιά πύλη τοῦ κάστρου, πού δέν πρέπει νά βρισκόταν μακριά ἀπὸ τον γουλά, συνέβη ἡ κατάρρευση τοῦ «μεταρσίου» (μπαλκονιοῦ), μπροστά στό γουλά, μέ τὰ δυσάρεστα ἀποτελέσματα γιὰ τίς δύο γυναῖκες. Πρόκειται, προφανῶς, γιὰ τόν ΒΔ λόφο, ἀφοῦ ὁ ΝΑ βρίσκεται μακριά ἀπὸ τὴν πύλη πού πρέπει νά ἔβλεπε πρὸς τόν Λιβαδιώτη (σημ. Πλατεία Μαβίλη), ὅπου ἔγινε ὁ ἁγιασμός¹². Ἀπὸ τὸ παραπάνω χωρίο παρατηροῦμε: α) Δέ διευκρινίζεται ἂν ὁ γουλάς ἦταν ὁ Πάνω ἢ ὁ Κάτω. β) Ἡ ιδιότητα τῶν γυναικῶν, πού ἔβλεπαν ἀπὸ τὸν ἐξώστη τῆ λιτανεία (ἀρχόντισσες καὶ ἡ αὐθεντοπούλα), μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε διὰ αὐτὲς κάθονταν σέ μπαλκόνι τοῦ παλατιοῦ¹³, τοῦ ὁποῦ ὁ ἐξώστης βρισκόταν στό μπροστινὸ μέρος τοῦ γουλά (πρὸς τὴν πόλη).

Στὸ χρονικὸ τῶν Τόκκων μνημονεύεται πολλές φορές ὁ γουλάς τῶν Ἰωαννίνων, χωρὶς καμιὰ ἄλλη διευκρίνηση¹⁴. Τὸ πρᾶγμα δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο. Σέ συνδυασμὸ μέ τὴν προηγούμενη μνεία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, δικαιούμαστε νά συμπεράνουμε διὰ τουλάχιστο στό τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων ὁ γουλάς ἦταν μόνο ἓνας. Μέ ἀκόμη μεγαλύτερη βεβαιότητα, βάσει τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκων, μποροῦμε νά ποῦμε διὰ τὸ γουλά βρισκόταν καὶ τὸ παλάτι, πού ἦταν καὶ τὸ κέντρο τῆς ἐξουσίας¹⁵. Συμπεραίνουμε, λοιπόν μέ βεβαιότητα διὰ γουλάς καὶ παλάτι ταυτίζονται μέ τὸ ΒΔ ὕψωμα. Στὸ ὕψωμα αὐτὸ βρισκόταν ἡ ἀκρόπολη καὶ ἀργότερα, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἀφοῦ ὁ Ἐβλιά Τσελεπῆ ἀναφέρει διὰ τὸ τζαμί τοῦ Ἀρσλάν πασά βρισκεται στό ἐσωτερικὸ φρούριο (~Ἴτσ Καλέ)¹⁶.

11. Ἡ αὐθεντοπούλα κυρὰ Μανδελίνα ἦταν θυγατέρα τοῦ Ἰζαοῦ Buoldemonti. Πρβλ. *Χρονικὸ τῶν Τόκκων* (Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, ἔκδ. G. Schirò, Roma 1975), στ. 705 κ.έ. «Εἶχεν γάρ ἐμπρωτύτερα τὴν μάνναν τοῦ Μουρίκη ἢ ἐποίησεν καὶ μετ' αὐτὴν μίαν θυγατέρα, ἢ ὅποια ἐγκερμένιστηκεν ἐκ τὸν γουλάν ἐπάνω».

12. Α. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 26 (458): «Ἡ πομπὴ ἐπιστρέφουσα ἀπὸ τὸν σημερινὸ Μόλο, εἰσήρχετο εἰς τὴν πόλιν διὰ τῆς πλησιεστέρας πρὸς τὴ ΒΑ ἀκρόπολη παραλιμνίας εἰσόδου, διήρχετο ἐμπροσθὴν τοῦ γουλά καὶ κατηθύνετο πρὸς τὴν ἀέναντι τοῦ γουλά πύλη τῆς ΝΑ ἀκρόπολης, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρίσκετο ὁ μπροπολιτικός ναός».

13. Πρβλ. Α. Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 26, 27 (458): «ὁ ἐξώστης... συνεχόμενος ἢ πολὺ γειτονικός μέ τὰ διαμερίσματα ὅπου διέμενον ἡ οἰκογένεια τοῦ δεσπότη, ἐπί... τοῦ γουλά».

14. *Χρονικὸ Τόκκων*, στ. 1243, 1299, 1305, 1337 κ.λπ.

15. *Χρονικὸ τῶν Τόκκων*, στ. 1243, 1299, 1604, 1337. Βλ. καὶ Βρανούση, *Ἱστορικά*, σ. 22 (454): «Εἰς τὸν γουλά... εἶχεν ἀνέλθει ἐκεῖνοι πού ἐξεθρόνισαν τὴν «βασιλίτσαν» καὶ εἰς τὸν γουλάν ἐληλάτησαν τὰ ἀνάκτορά της». Α. Λαῖου, *Κοινωνία καὶ οἰκονομία* (1204-1451): Ἱστορία Ἑλλην. Ἔθνους (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), τ. Θ', σ. 242. Δ. Κωνσταντίου, *Τὸ κάστρο τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 1997, σ. 17.

16. Ἐβλιά Τσελεπῆ, *Ταξίδι στὴν Ἠπειρο. Ἐνα ἀποκλειστικὸ ντοκουμέντο τοῦ 17ου αἰ.*, Ἰωάν-

Πῶς ὁμως δικαιολογεῖται ὁ προσδιορισμός *Πάνω* (*γουλάς*) τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, κατὰ τό ἐνδιαφέρον ἐπεισόδιο τῆς ἀλβανικῆς πολιορκίας τῆς πόλης, τό ἔτος 1379, ὁ ὅποιος εἶδαμε ὅτι κατελήφθη ἀπό τοῦς 200 Ἀλβανούς, καθὼς καί ἡ προσβολή, στή συνέχεια, τοῦ *γουλά*, ἀπό τοῦς ἴδιους Ἀλβανούς; *Ἄς παρακολουθήσουμε ὅσα ἀναφέρει ὁ Βρανούσης, ὁ ὅποιος ἐπέμεινε ἰδιαίτερα στό θέμα αὐτό:

«Μένει ὁμως μία ἀπορία: Ὁ συντάκτης τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων*, περιγράφων τήν διά προδοσίας αἰφνιδιαστικήν κατάληψιν τοῦ *ἐπάνω γουλά* ὑπὸ Ἀλβανῶν τό 1379, ὅπως εἶδαμεν ἀνωτέρω (σ. 449 ἔξ.), δέν ἀναφέρει τίποτε περὶ τοῦ τί εὐρῆκαν ἐκεῖ οἱ ἐπιδρομεῖς, ἂν συνέλαβαν ἢ ἐφόνευσαν κάποιον, ἂν ἐλεηλάτησαν ἢ ἐπυρπόλησαν κάτι κ.τ.λ. Οὔτε ὑπαινιγμός περὶ καταλήψεως καί διαρπαγῆς τῆ κυβερνεῖου καί τῆς κατοικίας τοῦ δεσπότη! Πρὶν δοθῆ οἰαδήποτε ἐξήγησις, ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ χρονικογράφος αὐτός διάκειται τόσον ἐμπαθῶς ἀπέναντι τοῦ τότε δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων (1367-1384) Θωμᾶ τοῦ «τυράννου», ὥστε δέν τόν μνημονεῖ παρά μόνον διά νά τόν στηλιτεῖ. Κατά τό *Χρονικόν*, τοῦς ἐπιδρομεῖς ἀντιμετώπισαν “οἱ οἰκίητορες τῆς χώρας” καί ὁ πολιοῦχος τῶν Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Οὐδαμοῦ μνημονεῖται ὁ δεσπότης Θωμᾶς ἢ ἡ σύζυγός του (τήν ὁποίαν ὁ χρονικογράφος λατρεῖ), οὐδαμοῦ μνημονεῖται στρατός ἢ ἔστω οἱ σωματοφύλακες τοῦ δεσπότη. Μία ἐξήγησις εἶναι, ὅτι ἀπεσιωπήθησαν σκοπίμως. *Ἄλλη, ὅτι ἔλειπαν ἀπό τό πεδῖον τῆς μάχης, ἀπησχολημένοι εἰς ἄλλα μέτωπα. Τρίτη — καί πιθανωτέρα, κατὰ τήν γνώμην μου— εἶναι ὅτι οἱ ἐπιδρομεῖς (τραχεῖς καί τολμηροί ὄρεσίβιοι, ἀλλ’ ἀνοργάνωτοι πολεμικῶς κατσιακκλέφτες) ἀνῆλθαν εἰς τόν βράχον τοῦ *γουλά*, ἀλλά τόν ἴδιον τόν *γουλάν*, τόν ἀπόρθητον πύργον, δέν τόν ἐξεπόρθησαν. *Ἐπειδή *γουλάς* λέγεται καί ἡ ἀκρόπολις καί ὁ πύργος, ὅταν ὁ χρονικογράφος λέγει ὅτι “τόν ἐπάνω *γουλάν* κρυφίως αὐτοί παρέλαβον” καί ὅτι ὁ προδότης Νικηφόρος “πλείους τῶν διακοσίων εἰς τόν *γουλάν* συνεισφέρει” (§ 18), δικαιούμεθα νά ὑποθέσωμεν ὅτι ὡς *ἐπάνω γουλάν* ἢ ἀπλῶς *γουλάν* ἐννοεῖ ὀλόκληρον τήν ἀκρόπολιν (πρβλ. σ. 452). *Ἐάν ὁμως ἤθελε νά εἶπῃ ὅτι, “κατά κράτος ἐπισπόμενοι” τήν ἀκρόπολιν, *παρηνάχλου* τόν *γουλάν* (= πύργον), δικαιούμεθα νά εἰκάσωμεν ὅτι ὁ πύργος ἀνθίστατο. Πιστεύω ὅτι, ἂν ἡ ἀκρόπολις ἦτο ἀφροῦρητος πρὸς τήν λίμνην, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ὁ ἰσχυρός πύργος δέν εἶχε τοῦς “βιγλάτορας” καί τοῦς “τζα-

κρατόρους” του. “Εστω καὶ ὀλιγάριθμοι, ἦσαν εἰς θέσιν νὰ κρατήσουν τὸν πύργον ἀπόρθητον ὄχι μόνον ἐπὶ ὥρας, ἀλλ’ ἐπὶ ἡμέρας. Οἱ ἀναρριχηθέντες εἰς τὸν βράχον πλιατσικολόγοι δὲν διέθηταν, βέβαια, πολιορκητικὰς μηχανάς. Ὁ δεσπότης Θωμᾶς, εἴτε ἔμεινεν ὠχυρωμένος εἰς τὸν πύργον του καὶ σθεναρῶς ἀνθιστάμενος, εἴτε διέφυγεν εἰς τὴν ἄλλην ἀκρόπολιν τοῦ κάστρου καὶ διηύθυνεν ἐκεῖθεν τὴν ἄμυναν, μένει σκοπίμως ἀμνημόνευτος εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τοῦ Χρονικοῦ. Ἄν ὁμως εἶχε συμβῆ νὰ πέσῃ εἰς χεῖρας τῶν ἐπιδρομέων ὁ πύργος καὶ τὸ ἐνδιαίτημα τοῦ δεσπότη, νὰ σφαγοῦν οἱ ἐντὸς τοῦ πύργου πολιορκημένοι σωματοφύλακές του κ.τ.λ., ὁ χρονικογράφος μὲ πολλὴν χαιρεκακίαν θὰ τὸ ἐσημείωνεν. Ἄλλωστε, ἂν εἶχεν ἀλωθῆ ὁ πύργος (ὁ ὅποιος ἐμποδίζει ἐξ ἴσου καὶ τὴν εἴσοδον καὶ τὴν ἔξοδον), οἱ ἀναβάντες εἰς τὸν βράχον Ἄλβανοι θὰ ἐξεχύνοντο εἰς τὴν πόλιν, ἢ τοῦλάχιστον θὰ εἶχαν στραφῆ πρὸς πᾶσαν κατεῦθυνσιν διὰ νὰ διαφύγουν μετὰ τὴν ἦτταν των, δὲν θὰ εἶχαν ἀπομείνει περιμανδρωμένοι ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ βράχου, ὅπου συνελήφθησαν κατόπιν ὄλοι¹⁷.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἐπισημαίνουμε τὴν ἄποψη ὅτι γουλὰς μπορεῖ νὰ σήμαινε καὶ πύργος (ὄχι μόνον ἀκρόπολη)¹⁸, ὅτι μὲ τοὺς ὄρους *ἐπάνω γουλὰ* ἢ ἀπλῶς *γουλὰ* ἐννοεῖ ὀλόκληρη τὴν ΒΔ ἀκρόπολη¹⁹ καὶ ὅτι ἐκεῖνο τὸ τμήμα τῆς ἀκρόπολης ποὺ πιθανότατα ἀντεξε ἦταν ὁ πύργος (γουλὰς)²⁰ καὶ συγκεκριμένα ὁ κυκλικὸς μεγάλος πύργος τῆς ἀκρόπολης, ποὺ, μὲ βάση τὴν τειχοδομία του, χρονολογεῖται στὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια²¹.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε παραπάνω, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ μνημονεύεται ὁ γουλὰς (ΒΔ ἀκρόπολη) καὶ ὡς Πάνω γουλὰς, ἂν δὲν ὑπῆρχε καὶ Κάτω γουλὰς. Ὁ Βρανούσης ὁμως δὲν δέχεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ δεύτερος γουλὰς²². Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια γουλὰς σήμαινε ἀκρόπολη, ὄχι πύργος²³.

17. Α. Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 24, 25 (456, 57), ὅπου ἡ σημασία τοῦ πύργου μεγαλοποιεῖται.

18. Τὴν ἴδια σημασία (πύργου) δίνουν στὸν γουλὰ καὶ οἱ Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, Β', σ. 142, *Σαλαμάγκας*, *Πυρσινέλας* κ.ἄ.

19. Βλ. Α. Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 20 (452), 22, 23 (454-55), 23 (455), 26 (458): «Πρόκειται πά- ντα περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γουλὰ».

20. Βλ. καὶ D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Cambridge 1984, σ. 146.

21. Δ. Κωνσταντινίου, *Κάστρο*, σ. 18. Α. Βρανούσης, *Ἱστορικά*, σ. 19 (451). Σὲ χαλκογραφία τοῦ 19ου αἰ., ὁ πύργος στεφανώνεται ἀπὸ περιφερειακὸ ἐξώστη. Ὁ Δάκαρης, *Ἑλληνικά* 24 (1971), σ. 179, καὶ Τσουρῆς, *Ἡ Βυζαντινὴ ὀχύρωση τῶν Ἰωαννίνων*. «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» 25 (1983), σ. 149-50, πιστεύουν ὅτι ὁ πύργος χτίστηκε πρὶν ἀπὸ τὸν πυλῶνα τῆς ἀκρόπολης.

22. Βλ. ὑποσημ. 19.

23. L. Maksimović, *Τὸ Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων ὡς ἱστορικὴ πηγή: Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμπο- σίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου*, Ἄρτα 1992, σ. 56: «Τὴ λέξη “γουλὰς” τῆς “λόγιας” παραλ- λαγῆς δὲν ἀντιλήφθηκε μὲ τὴ βυζαντινὴ τῆς σημασία “ἀκρόπολη”, ἀλλὰ μὲ τὴν τουρκικὴ τῆς “πύρ- γος”, κι ἔτσι τὴ χρησιμοποιεῖ». (Πρόκειται γιὰ τὸν συγγρ. τῆς δημόδους παραλλαγῆς τοῦ Χρο- νικοῦ τῶν Ἰωαννίνων).

Μόνο στήν τουρκοκρατία εἶχε τή σημασία τοῦ πύργου²⁴. Οἱ πύργοι σέ βυζαντινά κείμενα μνημονεύονται ὡς «πύργοι»²⁵, ὄχι ὡς γουλάδες.

Ἐπανερχόμενοι στό ἐπεισόδιο τῆς πολιορκίας τοῦ 1379, πιστεύουμε ὅτι δέν φαίνεται πιθανό νά εἶχε μείνει ἀκυριευτος μόνο ὁ πύργος, γιατί τότε θά ἦταν εὐκολότερο στούς Ἀλβανούς νά πετύχουν τό σκοπό τους. Θά μπορούσαν δηλ. ὀρισμένοι ἀπ' αὐτούς νά ἀπασχολοῦν τούς ὑπερασπιστές τοῦ πύργου (ἂν ἦταν δυνατό νά ἀνθίστανται ἀκόμα) καί οἱ περισσότεροι (ἀπό τούς διακόσιους Ἀλβανούς) νά καταγίνονται μέ τήν ἄλωση τῆς «χώρας» (κυρίως πόλης), σέ συνεργασία μέ τούς ἔξω. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, σωστά ὁ Βρανούσης ἀναφέρει ὅτι ἂν εἶχαν καταληφθεῖ τό κυβερνεῖο ἢ ἡ κατοικία τοῦ δεσπότη, ὁ συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ, χαιρέκακα, θά τό ἀνέφερε, δέν ἀρκεῖ ὁμως ἡ ἐξήγηση ὅτι τοῦτο δέν ἔγινε, γιατί οἱ ἐπιδρομεῖς «ἀνῆλθον εἰς τόν βράχον τοῦ γουλά, ἀλλά τόν ἴδιον τόν γουλάν, τόν ἀπόρθητον πύργον, δέν τόν ἐξεπύρθησαν». Πιστεύουμε ὅτι δέν ἀναφέρονται τό διοικητήριο καί τά ἐνδιαίτηματα τοῦ ἡγεμόνα, ἀπό τόν συγγρ. τοῦ Χρονικοῦ, διότι, ἀπλούστατα, δέν κυριεύθηκαν. Οἱ εἰσβολεῖς κατόρθωσαν νά καταλάβουν τόν Πάνω γουλά, ἀλλά τίποτε περισσότερο. Πάνω γουλάς, ἐπομένως, πιστεύουμε πῶς εἶναι τό ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἑνός καί μοναδικοῦ γουλά, τῆς λεγόμενης ΒΔ ἀκρόπολης, ὁπότε Κάτω γουλάς θά ἦταν τό κατώτερο τμήμα. Τοπογραφικά ἡ ἐκδοχή αὐτή ἐξηγεῖται καί σήμερα. Παρά τίς ἀλλαγές πού ἔχουν ἐπέλθει, στό ὕψωμα, ὅπου βρίσκεται τό τζαμί τοῦ Ἀσλάν πασά, μπορεῖ νά ξεχωρίσει κανεῖς τό πάνω, ψηλότερο μέρος, ὅπου εἶναι χτισμένο τό τζαμί, ἐπιφάνειας περ. ἑνός στρέμματος, καί τό ὑπόλοιπο, χαμηλότερο τμήμα, πού περιβάλλει τό ψηλότερο τμήμα ἀπό τίς τρεῖς πλευρές, ἐκτός ἀπό τό μέρος τῆς λίμνης, ἀπ' ὅπου μπῆκαν στόν Πάνω γουλά κρυφά οἱ ἐχθροί.

Παρά τόν αἰφνιδιασμό, οἱ φρουρές, ὄχι μόνο τοῦ πύργου, ἀλλά ὁλόκληρου τοῦ (ὑπόλοιπου) γουλά, ἀντιστάθηκαν ἐπίμονα, μέ ἀποτέλεσμα νά μὴν μπορέσουν νά καταλάβουν οἱ ἐχθροί τό ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ γουλά, τόν Κάτω γουλά, πού ἦταν βέβαια καί ὁ κυρίως γουλάς (λόγω μεγέθους καί τῆς ὑπαρξης τοῦ παλατιοῦ) κι ἔτσι νά σωθεῖ ἡ πόλη. Σέ ἀντίθετη περίπτωση, εἴπαμε, θά ἦταν δύσκολο νά μὴν καταληφθοῦν τά Γιάννενα, ἀκόμη κι ἂν εἶχε μείνει σέ ἑλληνικά χέρια ὁ μέγας πύργος. Στήν πραγματικότητα οἱ ἐχθροί εἶχαν καταλάβει τό ψηλότερο ἀλλά μικρότερο τμήμα τοῦ γουλά καί φαίνεται πῶς ὑπῆρχαν περιθώρια στούς ὑπερασπιστές νά ἀντιδράσουν ἀποτελεσματικά.

Ποιός ἦταν ὁ ρόλος τοῦ Πάνω γουλά στό Κάστρο τῶν Ἰωαννίνων; Ὅπως

24. Ἔτσι, μερικές φορές, στήν τουρκοκρατία, ἡ λ. γουλάς μεταφράζεται σέ «πύργος» (Λ. Βρανούσης, *Χρονικόν*, σ. 87).

25. *Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 225: «Ὁ δέ Θωμᾶς τούς Ἀλβανίτας πάντοτε ἐτυράννει ἰσχυρῶς, ποτέ μὲν κρεμνῶν αὐτούς ἐκ τῶν πύργων...». *Χρονικό Μορέως*, ἐκδ. Καλονάρου, σ. 1774: «κ' εἶχαν καί πύργον δυνατόν ἀπό γὰρ τῶν Ἑλλήνων».

είναι γνωστό, στά περισσότερα κάστρα οί γουλάδες περιέχουν, στό ψηλότερο σημείο, δυνατό πύργο (donjon), πού αποτελοῦσε τό τελευταίο καταφύγιο τῆς φρουράς, όταν οί ἐχθροί κατελάμβαναν τά ἐξωτερικά τείχη καί στή συνέχεια τόν ἴδιο τό γουλά. Σέ μερικά κάστρα πού μνημονεύεται ὄχι ὁ γουλάς, ἀλλά τό κουλούρι (ὀχύρωση κατώτερης ἀπ' ὅτι φαίνεται σημασίας ἀπό ἐκείνης τοῦ γουλά)²⁶, ὁ ἐσωτερικός αὐτός πύργος ἦταν πρωτεύουσας σημασίας (π.χ. στά κάστρα Δραγαμεστός, Βαρνάκο, Κανδήλες, Κατοχή, Αἰτωλ/νίας, Βομπλιανά, Ἄρτας). Ἔτσι κατά τίς γνωστές πολεμικές ἐπιχειρήσεις, «οἱ προσπάθειες γιά τήν κατάληψη τῶν κάστρων αὐτῶν κατευθύνονται κυρίως πρός τόν πύργο, σάν νά ἦταν αὐτός μόνο τό σπουδαιότερο στρατηγικό σημείο τοῦ φρουρίου καί ὄχι ἡ ἀκρόπολη». Ἐξάλλου, ἡ φρουρά, πού, σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἔμενε στό γουλά, ἐδῶ μένει στόν πύργο, πού δυναμώνεται²⁷. Στή Θεσσαλονίκη ὁμως πού, συνήθως, δέν μνημονεύεται στίς πηγές ὡς κάστρο, ἀλλά ὡς πόλη, ὑπῆρχε ἡ μεγάλη ἀκρόπολη (πού φαινόταν κι αὐτή σάν μικρή πόλη ἀφοῦ ἐκατοικεῖτο)²⁸, καί μέσα σ' αὐτή, ἡ τελευταία γραμμὴ ἀμυνας, τό λεγόμενο Ἑπταπύργιο (μικρός γουλάς, μέσα στήν ἀκρόπολη). Στά Γιάννενα, λοιπόν, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε κάτι τό ἀνάλογο· μικρός γουλάς μέσα στόν μεγαλύτερο γουλά, πού εἶχε τό ρόλο τοῦ κεντρικότερου πύργου ἑνός κοινῶν κάστρου. Εἶναι ἄγνωστο ὁμως ἂν στό σημείο αὐτό ἔμενε ἡ φρουρά, ὅπως συνέβαινε μέ τούς κεντρικούς πύργους τῶν κάστρων ἐκείνων πού δέν εἶχαν γουλά, ἢ ἂν ὑπῆρχε ἄλλος ἰδιαιτερός χώρος. Ἡ κατάληψή του ἀπό τούς Ἄλβανούς δείχνει μάλλον ὅτι συνέβαινε τό δεύτερο. Βέβαια στά Γιάννενα ὁ γουλάς δέν εἶχε σπίτια (ὅπως εἶχε ἡ ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης, στήν ὁποία, γι' αὐτό καί μόνο τό λόγο, ἦταν ἀναγκαία ἡ ὑπαρξη ἰδιαιτέρας ὀχύρωσης μέσ τήν ἀκρόπολη) καί στό χωρισμό του συνέτεινε ἀσφαλῶς ἡ μορφή τοῦ ἐδάφους. Δέ γνωρίζουμε ἐπίσης ἂν ὁ Πάνω γουλάς τῶν Ἰωαννίνων εἶχε πύργους γύρω ἢ πύργο στό ψηλότερο σημείο. Πιθανῶς εἶχε.

Καταλαμβάνοντας οἱ Ἄλβανοί τόν Πάνω γουλά, εἶναι βέβαιο πῶς αἰφνιδίασαν τή φρουρά, ἡ ὁποία δέν περίμενε τόν ἐχθρό ἀπό τήν πλευρά τῆς λίμνης. Εἶναι γνωστό πῶς τό ἐσωτερικό μέρος τοῦ κάστρου, εἴτε ἦταν πύργος εἴτε, ὅπως στά Γιάννενα, μικρότερο φρούριο, γενικά δέν προσβαλλόταν ἀπό τόν ἐχθρό στίς ἀρχές μιᾶς πολιορκίας, ἀλλά συνήθως στό τέλος, ἀφοῦ οἱ ἐχθροί κυριεῦαν τά ἐξωτερικά τείχη καί ὕστερα τόν γουλά. Καμιά φορὰ βέβαια κυριεῦσαν πρῶτα ὁ γουλάς, ἀλλά τοῦτο γινόταν σπάνια²⁹, ἐνῶ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ спа-

26. Μ. Κορδώση, *Κάστρα Ἠπείρου καί Αἰτωλοακαρνανίας στό Χρονικό τῶν Τόκων: Γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά*, Ἀφιέρωμα στόν Ν. G. L. Hammond. Παραρτ. περ. «Μακεδονικά» 7 (1997), σ. 253.

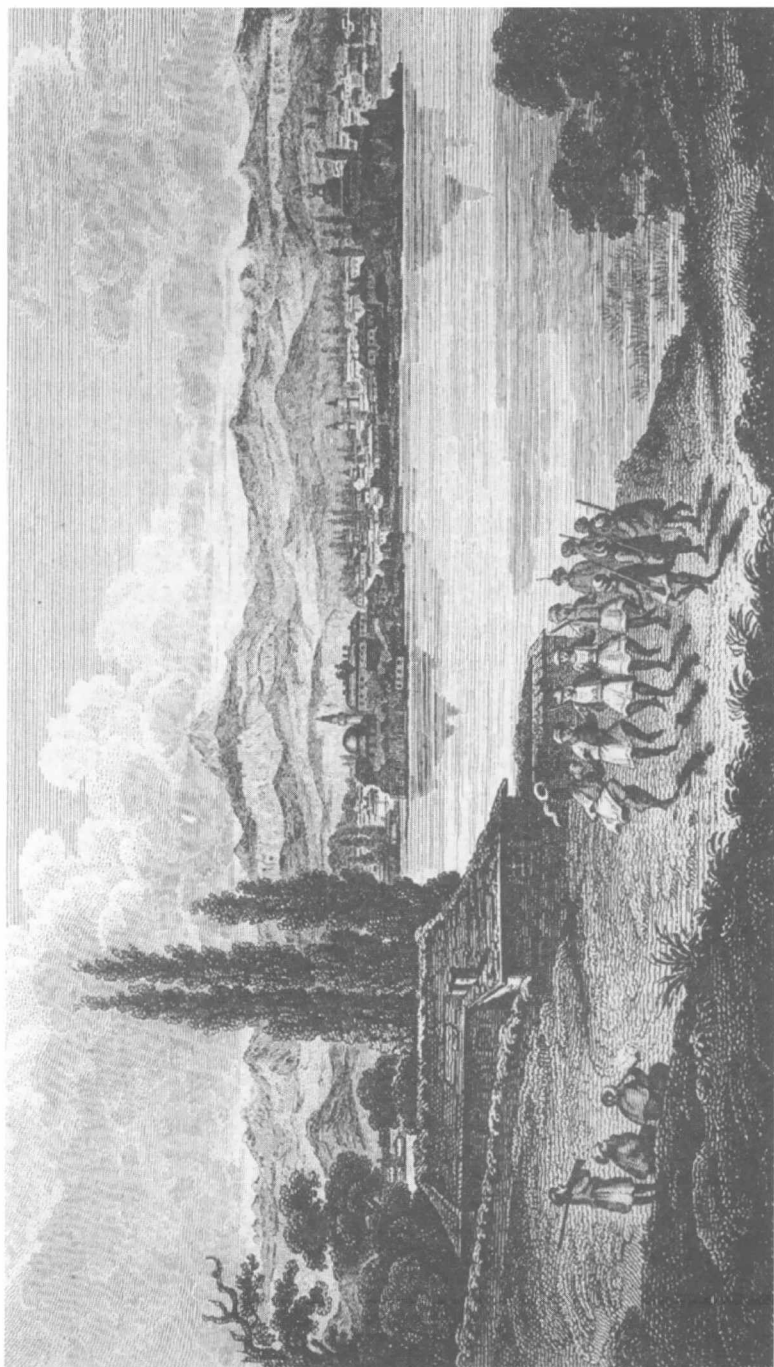
27. Μ. Κορδώση, *Κάστρα*, σ. 253.

28. *Ἱστορία Ἑλλήν. Ἔθνους*, τ. Θ', σ. 242

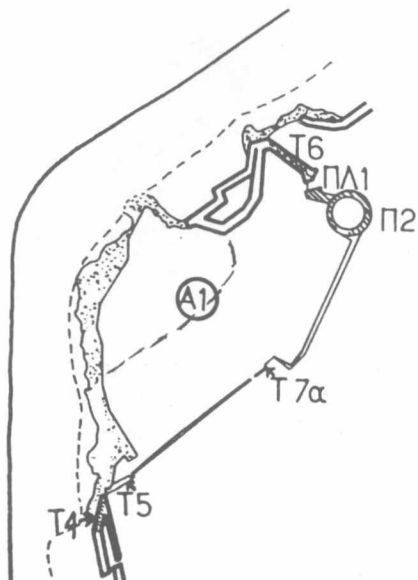
29. Π.χ. ὁ γουλάς τοῦ Ἄετοῦ Αἰτωλοακαρνανίας (*Χρονικό Τόκων*, στ. 990 κ.έ.).

νιότερη ἀκόμη περίπτωση νά κυριευθεῖ ὁ Πάνω γουλάς, πού ὄμως ἀπό τή μιὰ πλευρά ἐπικοινωνοῦσε μέ τόν ἔξω κόσμο. Πάντως, ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα, οἱ εἰσβολεῖς δέν μπόρεσαν νά καταλάβουν τόν (Κάτω) γουλά καί σ' αὐτό βέβαια πρέπει νά συνέβαλε τό γεγονός ὅτι δέν εἶχαν μαζί τους παρά ἐλαφρά ὄπλα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀφοῦ θεωροῦμε βέβαιο πῶς τό παλάτι εἶχε χτιστεῖ στόν Κάτω γουλά, εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ δεσπότης ἔπρεπε νά τό εἶχε ὀχυρῶσει ἰδιαιτέρως καί γιατί ἀποτελοῦσε τμήμα τοῦ γουλά, ἀλλά καί κάπως ἀνεξάρτητα, ἔναντι τοῦ ὑπόλοιπου γουλά, ὥστε νά ὑπάρχει τρόπος ἀντίδρασης, σέ περίπτωση ἀνταρσίας τῆς φρουράς.

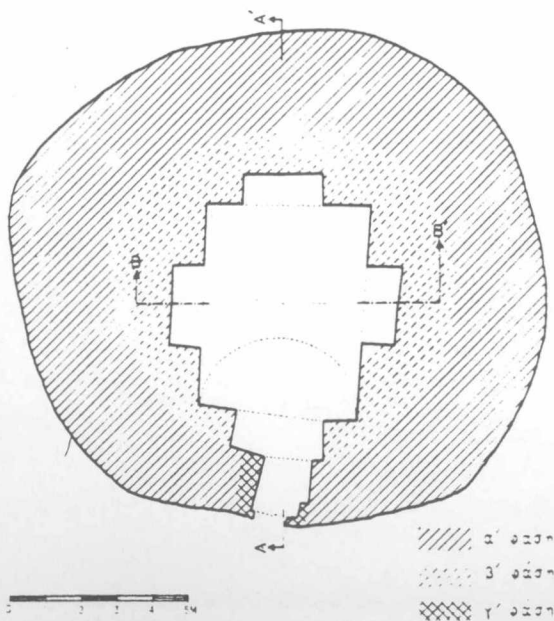
Ὑστερα ἀπ' ὄλα αὐτά, μποροῦμε νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ἀπό τήν ἴδρυση τῶν Ἰωαννίνων ὡς τόν Ἀλή πασά, ὁ γουλάς (ἢ τό Ἴτο Καλέ, ἐπί τουρκοκρατίας) τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων βρισκόταν στή λεγόμενη βορειοδυτική ἀκρόπολη. Εκείνος πού ἔκανε τή μεγάλη ἀλλαγὴ εἶναι ὁ Ἀλή πασάς, ὁ ὁποῖος δέν ἐρκεῖτο στή μικρὴ ἐπιφάνειά της. Ἔτσι προτίμησε τήν λιγότερο ἀπόκορημη ἀλλά πολὺ μεγαλύτερη, λεγόμενη νοτιοανατολική ἀκρόπολη, ἢ ὁποῖα θά ἀνταποκρινόταν καλύτερα στίς μεγάλες φιλοδοξίες του. Βέβαια δέν μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι νοτιοανατολική ἀκρόπολη δέν ὑπῆρξε. Γνωρίζουμε ὅτι ἐκεῖ ὁ Βοημοῦνδος ἔκτισε τή δική του ἀκρόπολη. Μολονότι ὄμως ὀχυρῶσεις ὑπῆρξαν πάντοτε στό ὕψωμα αὐτό, ὁ γουλάς τῶν βυζαντινῶν καί τό Ἴτο Καλέ τῶν Τούρκων, ὡς τά χρόνια τοῦ Ἀλή πασά, βρισκόταν πάντα στό βορειοδυτικό ὕψωμα.

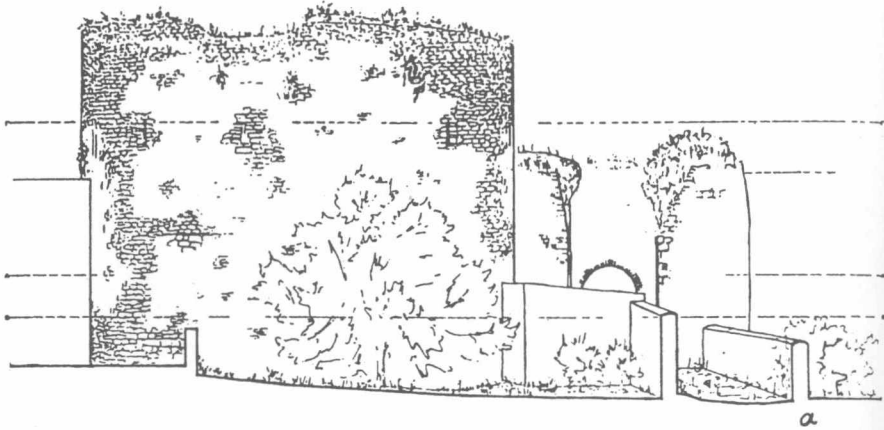
Οί δύο ἀκροπόλεις τῶν Ἰωαννίνων, σέ γραβούρα

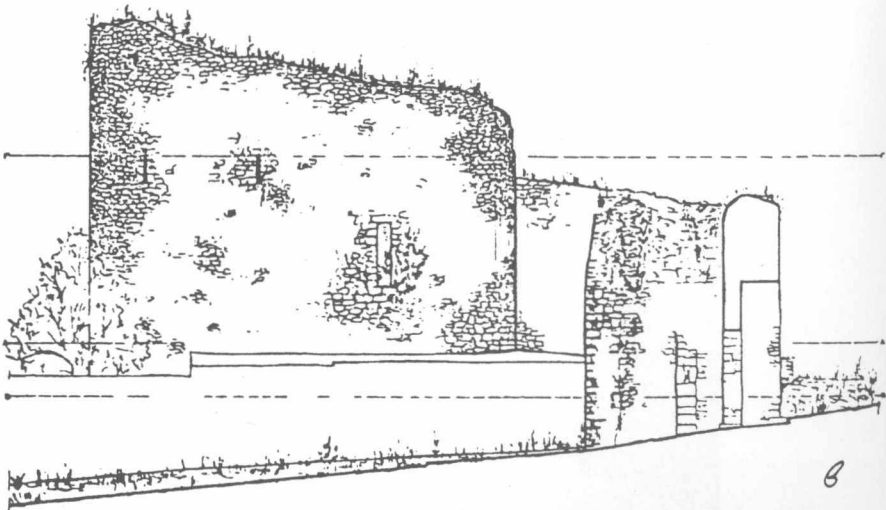
Εἰκ. 1. ΒΔ Ἀκρόπολις (τμήμα σχεδίου, Τσουρῆ, 136): Τ4-Τ6 = τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου. Τ7α = Τμήμα παλαιότερο τοῦ Ἀλῆ (βυζαντινῶν;). Π1 = Πύλη. Π2 = ὁ πύργος [--- ὑποτιθέμενο τεῖχος Π. γουλά - δική μας προσθήκη]

Εἰκ. 2. Κάτοψη Ἰσογείου τοῦ πύργου (Τσουρῆ, 141)

Εικ. 3. Σχέδιο του βυζαντινού πύργου και του πυλώνα από ΝΔ
(Κανετάνης, Κάστρο, σ. 196)

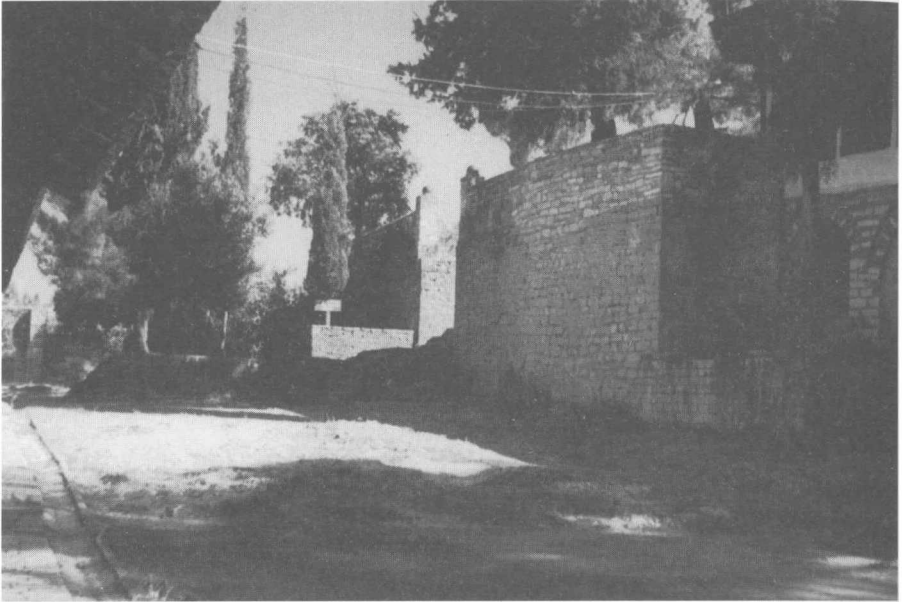
Εικ. 4. Σχέδιο του βυζαντινού πύργου και τομή του πυλώνα από Ανατολικά
(Κανετάνης, Κάστρο, σ. 196)

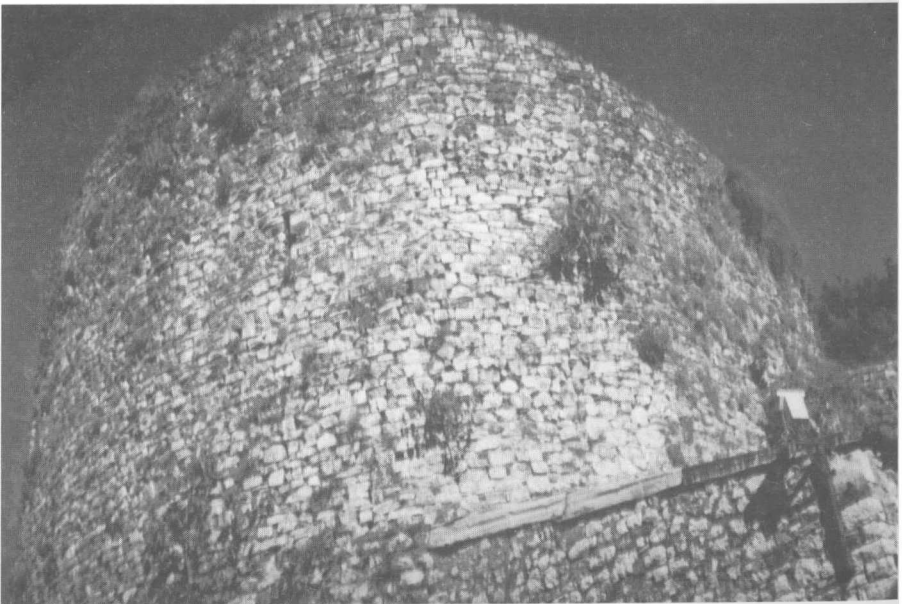
Εἰκ. 5. Ἡ ΒΔ Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τοῦ μουσείου

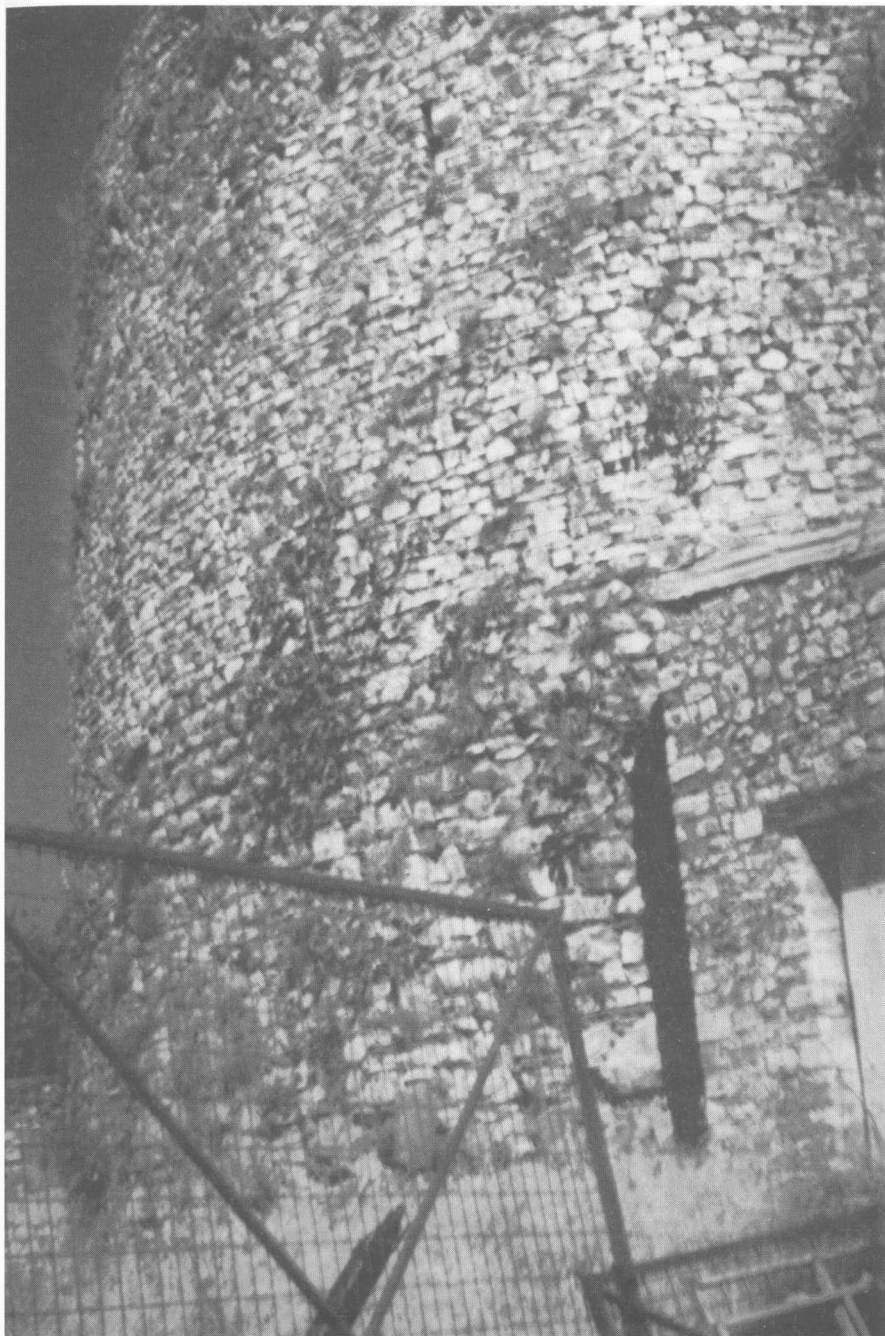
Εἰκ. 6. Τὸ ψηλότερο τμήμα τῆς ΒΔ Ἀκρόπολης μὲ τὸ τζαμί

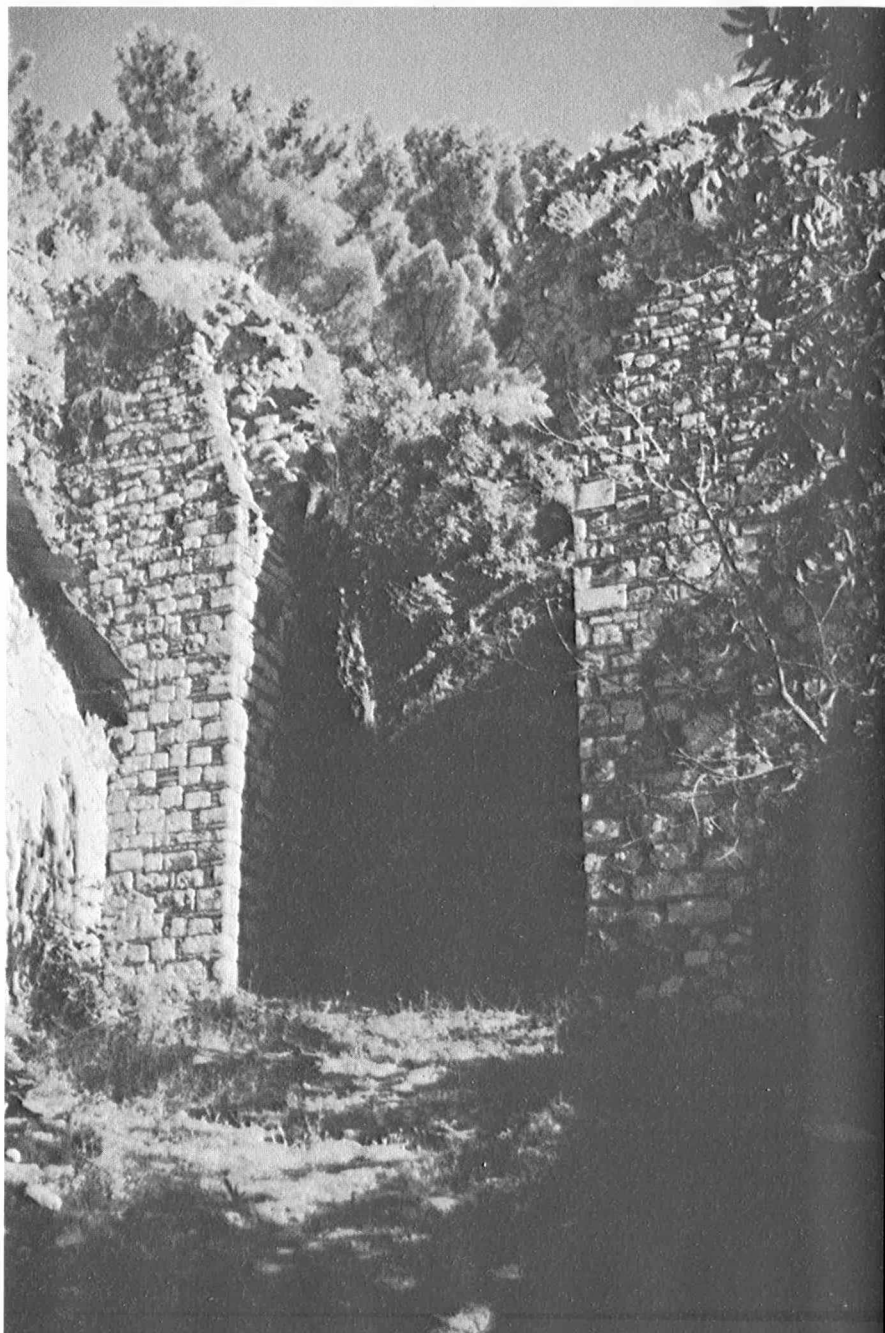
Εικ. 7. Ὁ νότιος (νεότερος) τοῖχος τοῦ ὑποτιθέμενου ἄνω γουλιᾶ, συνέχεια τοῦ τζαμιού

Εικ. 8. Ὁ μεγάλος πύργος

Εἰκ. 9. Ὁ ἴδιος πύργος

Είκ. 10. Ἡ πύλη τοῦ γουλά

ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΠΙΕΡΙΑ ΗΜΑΘΙΑΣ

Εισαγωγικά

Ὁ μοναχισμός τῶν ἡμαθιώτικων Πιερίων, κατά μία τοπική παράδοση, ἔχει Παύλειες ρίζες. «Στήν διαδρομή του, ὁ Ἄποστολος Παῦλος, μετά τήν Βέροια γιά τήν Μεθώνη, ἀπό ὅπου πῆρε τό καράβι γιά τήν Ἀθήνα, ἔμπηξε σέ διάφορα σημεῖα σταυρούς. Στά μέρη αὐτά ἀργότερα χτίστηκαν μοναστήρια καί πέρασε ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός καί τά ἄγιασε»¹.

Ἄνεξάρτητα ἀπό τήν παράδοση, ὁ Βίος τῆς τοπικῆς ὁσιομάρτυρος Ἱερουσαλήμ² εἶναι γεμάτος ἀπό Παύλειες ἀναφορές. Καί ἄν ἀληθεύει ἡ ὑπόθεση κατά τήν ὁποία ἡ ὁσία ἔλαβε τήν μοναχική της κουρά στήν Μονή τοῦ Κούκου³, παρὰ τό ὁμώνυμο σημερινό χωριό Κοῦκος Πιερίας, σίγουρα οἱ πρῶτες εἰδήσεις περί μοναχισμοῦ φτάνουν στά πρῶτα χριστιανικά χρόνια. Τελικά ὁ μοναχισμός δέν εἶναι γέννημα τῆς Αἰγύπτου ἢ ἔστω τῆς Ἁγίας Γῆς, ἀλλά μία παγκόσμια ἔκρηξη καί ἔξοδος γιά μίμηση κατά γράμμα τῆς εὐαγγελικῆς καί ἀποστολικῆς ἀποταγῆς.

Οἱ ἀρχαιότερες εἰδήσεις γιά ὀργανωμένο μοναστικό ἴδρυμα στήν περιοχή τῶν Πιερίων, πού ἀνήκει ἐκκλησιαστικά στήν μητρόπολη Βεροίας καί Ναούσης, συγκλίνουν στήν Μονή τοῦ Ἁγίου Λαζάρου, τῆς ὁποίας ἡ ἀκμή τοποθετεῖται περί τόν 80-90 αἰ. Στό ἄρθρο αὐτό θά καταβληθεῖ προσπάθεια νά συγκεντρωθοῦν οἱ μέχρι στιγμῆς πρωτόλειες εἰδήσεις γιά παντός εἶδους μοναστικά ἐνδιαίτηματα τῶν Πιερίων, πού σήμερα ἀνήκουν ἐκκλησιαστικά στήν Μητρόπολη Βεροίας καί Ναούσης. Τό κομμάτι αὐτό ὀρίζεται ΒΑ ἀπό τόν ποταμό Ἀλιάκμονα, παλαιά Βίστριτσα (ἦ), καί ΝΑ-Δ ἀπό τά σύνορα τῶν Μητροπόλεων Πιερίας, Ἐλασσῶνος καί Κοζάνης. Αὐτά παρουσιάζονται ὡς: Μοναστήρι, Μετόχι, Σκήτη, Σπήλαια, Μύλοι καί λοιπά ἑξαρθήματα, Δάσος.

1. Στεφανόπουλος, *Δάσκιο*, σ. 12. Μπατσαράς, *Μοντασιάη*, σ. 22 κ.ἑ.

2. Παντελεήμονος Καλπακίδη, Μητροπολίτου Βεροίας, *Ἡ ἀσκήτρια τῆς Βέροιας ὁσιομάρτυς Ἱερουσαλήμ. Ἀγιολογικά καί ὕμνογραφικά κείμενα*, Βέροια 1997.

3. Πορφυρίου, *Ἁγ. Ἱερουσαλήμ*, σ. 25.

Κατά τό δημοσιευμένο Ἐρευνητικό Πρόγραμμα⁴ τοῦ ΚΒΕ/ΑΠΘ, στήν μητροπολιτική περιφέρεια Βεροίας προσγράφονται ἀπό τόν ἐρευνητή Ἄπ. Κραλίδη, κατά τήν «Βυζαντινή καί Μεταβυζαντινή περίοδο», 36 μοναστήρια, ἀν καί στήν σ. 375 ἀναφέρονται 37. Ἀπό αὐτά τά: 1. Ἁγίου Ἀθανασίου Σφήνιτσας, 16. Ἁγίου Λαζάρου Ἀλιάκμονα, 17. Μουτσάλης Πολυδένδρου, 27. Ἁγίων Πάντων Πιερίων καί 29. Τιμίου Προδρόμου «Σκήτη Βεροίας» Ἀλιάκμονα τοποθετοῦνται στά πρόβουνα καί τό βουνό τῶν Πιερίων. Πέντε δηλαδή μόνον μοναστήρια ἀναφέρεται ὅτι ἰδρύθηκαν καί ἀναπτύχθηκαν στήν περιοχή, ἀπό τά βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα.

Μέ βάση τήν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία, ὁ ἀριθμός τῶν μοναστικῶν ἰδρυμάτων καί τῶν κήσεων τους, εἶναι κατά πολύ μεγαλύτερος. Προσθέτοντας καί τά δεκάδες ἄλλα σημεῖα τῶν Πιερίων πού φανερώνουν μοναστική παρουσία καί κτήση, μποροῦμε ἀβίαστα νά συμπεράνουμε πῶς τό λίκνο τῶν προχριστιανικῶν μουσῶν, τά Πιέρια, μετατράπηκαν μετά τό κήρυγμα τοῦ ἔθναπόστολου Παύλου σέ κοιτίδα τοῦ πιό ἀγαπημένου καί μαρτυρικοῦ τέκνου τῆς ἐκκλησίας, τοῦ μοναχισμοῦ.

Τά μοναστικά ἰδρύματα

Ἡ παρουσίαση τῶν μοναστηριῶν καί τῶν λοιπῶν μοναστηριακῶν κήσεων θά ξεκινήσει ἀπό τό ἀρχαιότερο σημεῖο μοναστικῆς παρουσίας στά νοτιοανατολικά πρόβουνα τῶν Πιερίων καί θά φτάσει μέχρι τό χωριό Δάσκιο, πού εἶναι τό τελευταῖο τῆς Μητροπόλεως Βεροίας, στό σύνορο μέ τήν Μητρόπολη Κοζάνης. Δεδομένου ὅτι τά περισσότερα ἀπό τά παρόχθια στόν Ἀλιάκμονα καί τά Πιερικά μοναστήρια καταστράφηκαν κατά τό 1822, μετά τήν καταστροφή τῆς Νάουσας ἀπό τόν Λουμπούτ Πασᾶ, ἡ ἔρευνα καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη καί ὁ ἐντοπισμός των στηρίζεται συχνά στά τοπωνυμικά δεδομένα, μέχρι νά παρουσιαστοῦν καί ἄλλα, ἀρχαιολογικά φύσεως, στοιχεία. Ἐξᾴλλου τά περισσότερα, ἀν ὄχι καί ὅλα, συγχωνεύθηκαν μέ τό «κεντρικό» μοναστήρι τοῦ Προδρόμου, στό ὁποῖο καί ἐγγράφεται ἡ κτηματική περιουσία τους.

1. Μονή Ἁγίου Ἀθανασίου Σφήνιτσας⁵. Γυναικεῖο σήμερα μοναστήρι, κοντά στόν παλιό συνοικισμό Σφήνιτσα, πού τό 1926 μετονομάστηκε Σφήνα, τῆς Κοινότητος Ἀγκαθιάς Ἡμαθίας⁶. Τό 1928 στεγαζόταν σ' αὐτό τό Ὄρφανοτροφεῖο Ὀλύμπου μέ 132 κατοίκους. Τό 1940 τό μοναστήρι ἔχει πληθυσμό 11 κατοίκους, καί τό 1951 μόνον 5. Τό 1994 ἐγκαταστάθηκαν μοναχές. Πρέπει νά

4. Πρόγραμμα, σ. 384-386.

5. Σφήνιτσα, σ. 36 κ.έ., Γλαβίνας, Σφήνιτσα, 361 κ.έ.

6. Στοιχεῖα, σ. 20-21.

ιδρύθηκε στα τέλη του 17ου αί. Ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ μοναστική ἐγκατάσταση στήν περιοχή ἀποτελεῖ ἐπιγραφή, μέ χρονολογία 1604. Τό καθολικό χρονολογεῖται (μέ ἐπιγραφή) τό 1837. Ἀνῆκε στήν Μητρόπολη Κίτρους ἀλλά τελευταία περιήλθε στήν μητρόπολη Βεροίας. Ἔχει 5.340 στρέμ. δάσους⁷. Μοναστηριακό χαρακτηρίζεται καί τό δάσος τοῦ κοντινοῦ χωριοῦ Τριλοφιά, χωρίς ἄλλο προσδιορισμό⁸.

2. Μετόχι Μακρουρράχης. Τό χωριό Συκιά Ἁμαθίας ἀναφέρεται ὡς Μετόχι τῆς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, Μακρουρράχης Πιερίας⁹. Στόν ναό του ὑπῆρχε ἀντίγραφο τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Μονῆς¹⁰. Στήν Μονή Μακρουρράχης ἀνῆκε καί τό χωριό Σπουρλίτα¹¹, σημερινή Ἐλαφίνα Ἁμαθίας. Μετόχι τῆς Παναγίας Μακρουρράχης, οἰκία μέ παρεκκλήσι, ὅπου φυλάγονταν θαυματουργή εἰκόνα τῆς Παναγίας, ἀντίγραφο τῆς ἐφέστιας τῆς Μονῆς, ὑπῆρχε καί μέσα στήν πόλη Βέροια¹². Ἐξάλλου καί τό δάσος τοῦ χωριοῦ Συκιά, 10,570 στρεμμάτων, χαρακτηρίζεται μοναστηριακό¹³.

3. Μῦλοι. Στήν περιοχή Μπουρνιά, ἀνάμεσα στά χωριά Συκιά Ἁμαθίας καί Ρυάκια Πιερίας, ὑπῆρχαν μῦλοι τῆς Μονῆς Προδρόμου: «2 ὑδρόμυλοι ἀνά ἓν λιθάριον»¹⁴. Μοναστηριακοί νερόμυλοι τοῦ Προδρόμου¹⁵ ὑπῆρχαν καί στά χωριά Βάρβαι, 9 συνολικά («5 ὑδρόμυλοι ἀνά ἓν λιθάριον ἕκαστος, 3 ἄεργοι δι' ἐλειψιν ὕδατος πάντοτε ὅστις ἤρπάγη ὑπό τοῦ Μουσλῆ Βέη, 1 ὅστις ἤρπάγη ὑπό τοῦ Σωτηράκη, καί ἕτερος ὅλως ἄχρηστος»), τήν σημερινή δηλαδή Βεργίνα, στό Νεόκαστρο «4 ὑδρόμυλοι ἀνά δύο λιθάρια ἕκαστος» καί τήν Μελίκη «2 ὑδρόμυλοι μετά δύο λιθαρίων». Ἡ χρήση τῶν μύλων αὐτῶν εἶναι συνεχῆς μέχρι τελευταία¹⁶. Πέριξ αὐτῶν ὑπῆρχαν καί μοναστηριακά οἰκόπεδα¹⁷.

4-6. Σπήλαια στήν θέση Σουρ(λ)πάτα. Στήν χαράδρα τοῦ ποταμοῦ Κρασοπούλη, στά σχηματιζόμενα σπήλαια, κατά τήν τοπική παράδοση, ἐξῆσε ὁ ὄσιος Διονύσιος τοῦ Ὁλύμπου¹⁸, ἀποφεύγοντας νά γίνεи μητροπολίτης Βεροίας. Στά ἴδια σπήλαια ζοῦσαν καί ἄλλοι ἀσκητές κατά διαστήματα. Πολλές τοποθεσίες γύρο ἀπό τό χωριό Συκιά ὑποδηλώνουν μοναχική παρουσία. Στήν τοποθεσία

7. Σημανίκας, Πιέρια, σ. 50.

8. Σημανίκας, Πιέρια, σ. 50.

9. Παπάζη, Μακρουρράχη, σ. 320 κ.έ.

10. Τσουλιᾶς, Μακρουρράχη, σ. 31.

11. Παπάζη, Μακρουρράχη, σ. 320.

12. Γαβριηλίδης, Προσκύνημα, σ. 105-108.

13. Σημανίκας, Πιέρια, σ. 50.

14. Πυρινός, Ἐγγραφα, σ. 43.

15. Πυρινός, Ἐγγραφα, σ. 42-43.

16. Ζέρης, Πρόδρομος, σ. 48, 72, Πυρινός, Ἐγγραφα, σ. 23.

17. Ζέρης, Πρόδρομος, σ. 42.

18. Πορφύριος, Γέροντες, σ. 52.

«στόν Καλόερο» σέ χωράφι βρέθηκαν μοναστηριακά κτίσματα καί πηγάδι, κατὰ πληροφορίες τῶν ἐντοπίων.

7. Μονή Ἁγίων Πάντων. Ἀπό τό ἀρχαῖο μοναστηριακό κτίσμα σώζεται μόνο τό καθολικό, μέ τοιχογραφίες πού χρονολογοῦνται ἐπί Σαμουήλ (1746-1763)¹⁹, μητροπολίτου Βεροίας. Τελευταῖος ἠγούμενος ἀναφέρεται ὁ Βενιαμίν²⁰ τό 1946, ὁ ὁποῖος ἦταν μοναχός τῆς Μονῆς Προδρόμου καί καταγόταν ἀπό τό κοντινό χωριό Σπουρλίτα. Διοικητικά ἀνήκε στήν Κοινότητα Πολυδένδρου²¹ καί τό 1940 φέρεται νά ἔχει πληθυσμό 8 κατοίκους. Τόσο στό ρέμα πρὶν τό μοναστήρι, πού ὀνομάζεται Λάγκος τῶν Κελλίων, ὅσο καί ἡ ΒΔ περιοχὴ, πού ὀνομάζεται Κελλιά, δηλώνουν μοναστική παρουσία κατὰ τό παρελθόν, σέ ἄγνωστη πρὸς τό παρόν ἐποχὴ.

8. Ἅγιος Γεώργιος Γεράκης. Τό μοναστηριακό κτίσμα θεωρεῖται βυζαντινό συγκρότημα²² κοντά στόν Ἀλιάκμονα, μεταξύ τῶν χωριῶν Παλατίτσια καί Βεργίνα. Οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου χρονολογοῦνται τό 1893²³.

9. Ἅγιοι Θεόδωροι. Μέ τό ὄνομα αὐτό ὑπῆρξαν δύο μοναστήρια στήν περιοχή ἕνα ἐπάνω στόν νεότερο δρόμο πρὸς τόν Προδρόμο καί τό σημερινό μοναστηριακό συγκρότημα εἶναι πελωρίων διαστάσεων σέ ἐρείπια, μεταξύ Βεργίνας καί Μετοχίου, κοντά στόν Ἀλιάκμονα²⁴. Καταστράφηκε ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Λουμπούτ Πασᾶ²⁵ ἀλλά σώζεται νεότερη ἐκκλησία. Ὁ Προδρόμος κατέχει 5 στρέμ. περίξ τῆς Μονῆς²⁶.

10. Μετόχι. Τό σημερινό χωριό ἦταν παλαιό μετόχι²⁷ τῆς Μονῆς Προδρόμου. Διοικητικά ἀνήκε στήν Κοινότητα Πολυδένδρου, ἀπό τὴν ὁποία ἀποσπᾶστηκε τό 1934 στήν Κοινότητα Βεργίνας καί ἐξελίχτηκε σέ ξεχωριστό χωριό (ἀργότερα τῆς Κοινότητος Ἁγίας Βαρβάρας), ἀπό τό 1967²⁸. Τό 1928 ἐγκαταστάθηκαν σ' αὐτό 32 οἰκογένειες προσφύγων ἀπό τὴν Ἀργυρούπολη-Τραπεζοῦντα καί τόν Καύκασο. Ἀπό τὴν Μονή Προδρόμου ἀπαλλοτριώθηκαν 5.000 στρέμ. καί μοιράστηκαν ὡς γεωργικός κλῆρος στοὺς πρόσφυγες.

11. Παλιομανάστηρο. Βρισκόταν «ἄνωθεν τοῦ χωρίου Μετόχιον»²⁹. Αὐτῆς

19. Παπαζώπος, *Ναοὶ Βέροιας*, σ. 66. Κατὰ ἐπιτόπια ἔρευνα, ἐντοπίστηκε κτητορική ἐπιγραφή, σέ δακτυλικό ἔξάμετρο, μέ ἀσβεστωμένη ὁμωσ τὴν χρονολογία, στό βορεινὸ παράθυρο τοῦ καθολικοῦ, ἐνῶ ἄλλη κτητορική ἐπιγραφή χρονολογεῖ τά προσκτίσματα τό 1837, ἐπὶ ἠγούμενου Διονυσίου, ἀπὸ τό χωριό Γιαννουτὰ Ἐλασσάνος.

20. Ζέρης, *Ἅγιοι Πάντες*, σ. 7 καί Πυρινός, *Ἀνέκδοτα Στοιχεῖα*, σ. 117.

21. Στοιχεῖα, σ. 34.

22. Θεοχαρίδης, *Μία Διαθήκη*, σ. 68, ὅπου καί χάρτης τῆς περιοχῆς.

23. Προσωπικὲς ἔρευνες.

24. Προσωπικὲς ἔρευνες.

25. Στεφανόπουλος, *Ἱστορικὸν Δασκίου*, σ. 30.

26. Ζέρης, *Πρόδρομος*, σ. 58.

27. Ζέρης, *Πρόδρομος*, σ. 52 κ.ἐ.

28. Μπατσαρᾶς, *Βαρβάρα*, σ. 1, 8, 9.

29. Ζέρης, *Πρόδρομος*, σ. 53, 55, 84.

ἢ τῆς ἐπόμενης μονῆς πιθανό κτῆμα τὸ Μετόχι, πρέπει μὲ τὴν διάλυσή της νὰ περιῆλθε στὴν Μονὴ τοῦ Προδρόμου.

12. Ἅγιος Ταξιάρχης. «Εἰς τὰ ὄρια Βεργίνης-Χαράδρας³⁰», μὲ 10.000 στρέμ. δασικὴ καὶ κτηματικὴ περιουσία. Οἱ μοναδικές μέχρι στιγμῆς θετικές πληροφορίες γιὰ αὐτὰ τὰ δύο μοναστήρια παρέχονται ἀπὸ τὸν π. Γεώργιο Ζέρη, ἡγουμενεύοντα στὸν Πρόδρομο μέχρι τὸ 1959.

13. Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου. Στὴν θέση τοῦ σημερινοῦ ἐκκλησιδίου, παρὰ τὸ νότιο ἄκρο τῆς γέφυρας τοῦ Ἀλιάκμονα, ὑπῆρχε παλαιὸ μοναστηριακὸ κτίσμα, ἀφιερωμένο ἐπίσης στὸν Ἅγιο Γεώργιο. Τὸ νέο ἐκκλησάκι περιῆλθε στὴν κυριότητα τῆς Μονῆς Προδρόμου, κατὰ τὸ ἔτος 1957³¹.

14. Μονὴ Τιμίου Προδρόμου «Σκήτη Βεροίας». Ἄν καὶ εἶναι τὸ κεντρικὸ μοναστήρι, τόσο τῶν Πιερίων ὅσο καὶ ὀλόκληρης τῆς μητροπολιτικῆς περιφέρειας, καὶ ἔχουν γραφτεῖ περὶ αὐτοῦ ἀρκετές μελέτες καὶ μάλιστα τελευταῖα, ὑπάρχουν ἀκόμη πολλὰ θέματα ἀνοιχτά γιὰ τὴν ἔρευνα³², ὅπως πόσα καὶ ποιά μοναστικά ἰδρύματα ἀποτελοῦσαν τὴν ἀρχικὴ Σκήτη, πόσα ἰδρύθηκαν πέραξ τῆς Σκήτης, τί προὑπῆρχε στὴν ἴδια θέση, τί χαρακτηριστὰ εἶχε ἡ Σκήτη.

Οἱ κτήσεις τῆς μονῆς ἐπεκτείνονταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἡμαθιώτικα Πιέρια, μέσα στὴν Βέροια καὶ μέχρι τὸ Βελβεντό³³ τῆς Μητροπόλεως Σερβίων καὶ Κοζάνης καὶ τὸν Κολινδρό Πιερίας³⁴. Πάντως πολὺ κοντὰ στὸ σημερινὸ μοναστήρι τοποθετοῦνται ἡ Μονὴ Ἁγίου Λαζάρου, γυναικεία κατὰ τὴν ἐντόπια παράδοση, τῆς Ἀναλήψεως, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου. Πρὸς τὸ παρόν ἀναφέρονται μόνο τὰ ὀνόματά τους. Ἡ Μονὴ Προδρόμου εἶναι ἡ μοναδικὴ μὲ συνεχὴ ζωὴ καὶ μοναστικὴ ἀδελφότητα.

15. Μονὴ Μουτσιάλης. Δέν ἔχουν δημοσιευθεῖ ἰδρυτικά ἔγγραφα³⁵ ἢ ἐπιγραφές, ὥστε νὰ χρονολογηθεῖ ἐπ' ἀκριβῶς τὸ ὅλο μοναστηριακὸ συγκρότημα. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ καὶ ὡς Μουτζιάλη, Μουτζιάλα, Μουσταλά. Σὲ ἐπίσημη μάλιστα ἀναφορὰ εθωρεῖται ὡς «Μονὴ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Μουσταλά». Ἡ λ. Μουτσιάλη εἶναι τοπωνύμιο, πού δηλώνει τὴν φυσικὴ κατάσταση τῆς περιοχῆς³⁶. Σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ του ἀναφορὰ, ἡ Μουτσιάλη ἦταν μητροπολιτικὸ

30. Ζέρης, *Πρόδρομος*, σ. 57, 58.

31. Ζέρης, *Πρόδρομος*, σ. 48-58.

32. Παραθέτουμε τὴν κυριότερη βιβλιογραφία: *Τὸ Μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου* («Σκήτη Βεροίας»), 27-28 Μαρτίου 1993. Πρακτικὰ διημερίδας, Ἱερά Μητρόπολις Βεροίας καὶ Ναούσης 1994. Δημ. Παπάζη, *τὸ Μοναστήρι Τιμίου Προδρόμου «Σκήτη Βεροίας»*, Βέροια 1996. Γεωργίου Χιονίδη, *Ἄ Ὅσιος Ἀντωνίου ὁ Νέος ἐκ τῆς Μακεδονίας Βεροίας, Βέροια 1965*. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορικά προβλήματα καὶ μνημεῖα ἐκ τῆς παραμονῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ εἰς τὴν περιοχὴν Βεροίας* (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς), Θεσσαλονίκη 1967 κ.λπ.

33. Πουκεβίλ, *Ταξίδι*, σ. 87-88.

34. Πυρινός, *Ἐγγραφα*, σ. 20.

35. Πυρινός, *Ἐγγραφα*, σ. 44 κ.έ.

36. Παπαδοπούλου-Τζιτζιλῆς, *Γλωσσικά*, σ. 89 λ. μουρτσάκο.

μοναστήρι. Τοπογραφικά βρίσκεται μεταξύ τῶν περιοχῶν τῶν χωριῶν Πολυδένδρι καί Σφηκιά. Διοικητικά ἀνήκει στό Πολυδένδρι, στά Δημοτικά Μητρώα τοῦ ὁποῦ ἀπό τό 1918 ἦσαν ἐγγεγραμμένοι καί οἱ μοναχοί, ὡς κάτοικοι τοῦ συνουρισμοῦ (Μονή Μουσταλά³⁷: Ἔτος 1920 Μονή Μουσταλά, πληθ. 2 κάτοικοι, 1940 Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Μουτσάλης, πληθ. 2 κάτ.).

Στήν εὐρύτερη περιοχή τοῦ μοναστηριοῦ, ὑπῆρχε ντερβένη, ἕνα ἀπό τά περάσματα δηλαδή, τοῦ ποταμοῦ Ἀλιάκμονα. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό καί ἀπό ἄλλα παρόμοια, πιό κάτω, πρέπει νά πέρασαν τό 1822 τά στρατεύματα τοῦ Ἐμποῦ Λουμπούτ, τοῦ φοβεροῦ Ἑμίν Ἀγά, ἀφοῦ κατέστρεψαν τήν Νάουσα καί τά χωριά τοῦ Βερμίου, καθώς καί τά παραποτάμια μοναστήρια στήν βόρεια κοίτη τοῦ Ἀλιάκμονα. Μέχρι τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, σωζόταν ὁ περιβόλος τοῦ μοναστηριοῦ. Τό καθολικό του ἀφιερωμένο στήν Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος, τρουλλαῖος ναός ἀρχικά, εἶναι σήμερα μία ἀπλή τρίκλιτη βασιλική. Στό κέντρο του στό δάπεδο ὑπῆρχε ὁμφάλιο. Στά δυτικά ὑπάρχει εὐρύχωρος νάρθηκας, μέ τοιχογραφίες, πού χρονολογοῦνται (ἀπό ἐπιγραφή) τό 1875 καί παριστάνουν τήν δευτέρα παρουσία. Τά ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα πού διασώθηκαν μέχρι σήμερα καθώς καί τά λίγα μαρμάρια μέλη χρονολογοῦν μέ μεγάλη πιθανότητα τήν οἰκοδομή τῆς ἐκκλησίας περί τό 1770. Ὡς ἀρχαιότερη γραπτή μαρτυρία γιά τήν ζωή τοῦ μοναστηριοῦ πρέπει νά θεωρηθεῖ ἐπιγραφή τοῦ 1798 σέ λειψανοθήκη.

16. Παλιομανάστηρο Σφηκιάς. Κάτω ἀπό τό χωριό Σφηκιά, κοντά στήν θέση Γεράσιμος καί τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὑπάρχει ἐρειπιώνας πού χαρακτηρίζεται παλιομανάστηρο. Πιθανῶς εἶναι ἡ ἀρχική θέση τῆς Μονῆς Ἁγίου Συμεῶν τοῦ Στυλίου, πού μεταφέρθηκε καί ἀλλάξε ὄνομασία ὡς Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος Μουτσιάλης³⁸.

17. Ἁγία Φωτίδα Δασκίου. Στά ΒΑ τοῦ χωριοῦ Δάσκιο Ἡμαθίας, παλαιό μετόχι τῆς Μονῆς Προδρόμου. Χτίστηκε, ἐπάνω σέ ἀρχαιότερο κτίσμα, ἀπό τόν ἡγούμενο τοῦ Προδρόμου Δανιήλ³⁹ περί τό 1500-1520 καί καταστράφηκε ἀπό τούς γενίτσαρους περί τό 1700⁴⁰. Σήμερα σώζεται πολύ μικρό κτίσμα ἐπάνω στόν ἐρειπιώνα.

18. Παλιομανάστηρο στό Μισοβούνι. Στή θέση Μισοβούνι Μιργιάνας, ἀκριβῶς στή θέση Παλιομανάστηρο, τό 1911 ἔγιναν ἀνασκαφές ἀπό τούρκους μέ αὐστριακούς μηχανικούς, γιά ἀνεύρεση θησαυροῦ⁴¹.

37. Τά ἀπογραφικά στοιχεῖα προέρχονται ἀπό τό κρατικό ἔντυπο: Νομός Ἡμαθίας, Στοιχεῖα Συστάσεως καί Ἐξελίξεως τῶν Δήμων καί Κοινοτήτων (Ἀπό τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Νόμου ΔΝΖ' τοῦ ἔτους 1912 καί ἐφεξῆς), Ἀθήνα, Ἰανουάριος 1962, σ. 86-87.

38. Μπατσαράς, *Μουτσιάλη*, σ. 80.

39. Στεφανόπουλος, *Δάσκιο*, σ. 15, Φωτιάδης, *Δάσκιο*, σ. 18, Πορφύριος, Ἁγία Φωτίδα 1996 καί 1997.

40. Στεφανόπουλος, *Ἱστορικόν Δασκίου*, σ. 25-27.

41. Στεφανόπουλος, *Δάσκιο*, σ. 12.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΓΛΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ, Προσκύνημα: Θωμᾶ Γαβριηλίδη, *Προσκύνημα στὰ ἱερά τῆς θεοσώστου πόλεως Βεροίας (Ναοί, κειμήλια, Ἐνθυμήσεις, Ἀναμνήσεις, Σχόλια)*, Βέροια 1996.
- ΖΕΡΗΣ, Ἅγιοι Πάντες: Γεωργίου Ζέρη, πρωτοπρεσβυτέρου, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίων Πάντων ἀπὸ τὸ ἔτος 1942 ἕως 11-5-1959*. Βέροια 1995 (Φωτοτυπημένο δακτυλόγραφο).
- ΖΕΡΗΣ, Μουτσαίλη: Γεωργίου Ζέρη, πρωτοπρεσβυτέρου, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (Μουτσαιάλης) ἀπὸ τὸ ἔτος 1868 ἕως 11-5-1959*. Βέροια 1995 (Φωτοτυπημένο δακτυλόγραφο).
- ΖΕΡΗΣ, Πρόδρομος: Γεωργίου Ζέρη, πρωτοπρεσβυτέρου, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας) ἀπὸ τὸ ἔτος 1868 ὡς 11-5-1959*. Βέροια 1995 (Φωτοτυπημένο δακτυλόγραφο).
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Μία Διαθήκη: Γεωργίου Ἰ. Θεοχαρίδη, *Μία Διαθήκη καὶ μία δίκη Βυζαντινὴ. 62 «Ἀνέκδοτα βυζαντινὰ Ἐγγραφα τοῦ ἸΔ' αἰῶνος περὶ τῆς Μονῆς Προδρόμου Βεροίας»*, Θεσσαλονίκη 1959.
- ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ ΚΑΛΠΑΚΙΔΗ, Μητροπολίτου Βεροίας, *Ἡ ἀσκήτρια τῆς Βέροιας ὀσιομάρτυς Ἱερουσαλήμ*, Ἀγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ Κείμενα, Βέροια 1997.
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΕΤΙΚΙΔΗ, *Τὰ μοναστήρια τῆς Κοιλιάδας τοῦ Ἀλιάκμονα*, Περιοδικὸ «Πολιτιστικὰ Δρώμενα», τ. 26, σσ. 11-18, Βέροια 1999.
- ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ναοὶ Βέροιας: Θανάση Παπαζώτου, *Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοὶ τῆς (11ος-18ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1994.
- ΜΠΑΤΣΑΡΑΣ, Βαρβάρη: Νικόλαου Θ. Μπατσαρά, *Ἡ ἱστορία τῆς Κοινότητος Ἁγίας Βαρβάρης Ἡμαθίας* (Δακτυλόγραφο 9 σελ.), 1971.
- ΜΠΑΤΣΑΡΑΣ, Μουτσαίλη: Νίκου Θ. Μπατσαρά, *Τὸ Μοναστήρι τῆς Μουτσαιάλης*, Ἱστορία καὶ θαύματα, Βέροια 2000.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΖΙΤΖΙΛΗ, Γλωσσικά: Ε. Παπαδοπούλου - Χρ. Τζιτζιλῆ, *Τὸ Γλωσσικὸ Ἰδίωμα τῆς Ὁρεινῆς Πιερίας*, Θεσσαλονίκη 1993.
- ΠΑΠΑΖΗΣ, Μακρουργάχη: Δημητρίου Παπάξη, *Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἱ. Μονῆς Μακρουργάχης*: Περ. «Ὁρθοδοξία», τεύχ. β', Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1998, σσ. 313-330.
- ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, Γέροντες: Πορφυρίου μοναχοῦ Σιμωνοπετρίτου, *Μεγάλοι Γέροντες τῆς Σκήτης. Ἱστορία καὶ ἐντόπια μνήμη περὶ τὴν κοίτη τοῦ Ἀλιάκμονος στὴν Βέροια ἸΔ' -ΙΖ' αἰ.*, «Πρακτικά», Βέροια 1993 (Ἀνάτυπο).
- *Εἰδήσεις τοῦ 1887 γιὰ τὸν Μοναχισμό στὴν Ἡμαθία Γῆ*: «Πολιτιστικὰ Δρώμενα» 21, σσ. 30-31.
- *Τὸ χέρι τοῦ Ἁγίου Συμεῶν. Ἀγιολογικὰ Σημειώματα*: Ἐφημ. «Οἱ Καιροί», ἄρ. φ. 133, Παρασκευὴ 7 Νοεμβρίου 1997, σ. 3.

- ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, Ἁγία Φωτίδα 1996: Πορφυρίου Μοναχοῦ (*Περὶ τῆς Ἁγίας Φωτίδος*), περ. «Πολιτιστικά Δρώμενα», σ. 3. Ἄρ. Ἔκδοσης 16. Ἔκδοση Δ.Ε.ΤΟ.ΠΟ.Κ.Α. Βέροιας Ὀκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996.
- ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, Ἁγία Φωτίδα 1997: Πορφυρίου Μοναχοῦ, Ἁγία Φωτίδα, Ἀρχαιολογικά Σημειώματα: Ἐφ. Μακεδονική Βέροιας, 29 Νοεμβρίου 1997.
- ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, Ἁγ. Ἱερουσαλήμ: Μοναχός Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, *Περὶ τῆς Ἁγίας Ἱερουσαλήμ*: Περ. «Παύλειος Λόγος», 13 (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1996), σ. 25.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ: *Τό Μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου* («Σκήτη Βεροίας»). 27-28 Μαρτίου 1993: Πρακτικά Διημερίδας, Ἱερά Μητρόπολις Βεροίας καί Ναούσης 1994.
- ΠΟΥΚΕΒΙΛ, Ταξίδι: Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *Ταξίδι στήν Δυτική Μακεδονία* (Ἄνοιξη 1806), Εἰσαγωγή κ.λπ. Γιάννης Τσάρας. Ἐκδοτικός Οἶκος Ἀφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη χ.χ.
- ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: Χρήστου Ἀραμπατζῆ - Ἀποστόλου Κραλίδη, *Τά μοναστήρια τῆς Μακεδονίας κατά τήν Βυζαντινή καί Μεταβυζαντινή περίοδο*: Ἐρευνητικό Πρόγραμμα τοῦ ΚΒΕ/ΑΠΘ. Ἀνάτυπο ἀπό τά Βυζαντινά 16, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 372-431.
- ΠΥΡΙΝΟΣ, Ἐγγραφα: Παύλου Δ. Πυρινοῦ, Ἀνέκδοτα Ἐγγραφα ἀφορῶντα εἰς τάς Ἱεράς Μονάς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη Βεροίας) καί Μοντισιάλης, Θεσσαλονίκη 1975.
- ΠΥΡΙΝΟΣ, Ἀνέκδοτα Στοιχεῖα: Παύλου Δ. Πυρινοῦ, Ἀνέκδοτα Στοιχεῖα γιά τή Μονή Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας») 1825-1922: Πρακτικά, Βέροια 1994.
- ΣΗΜΑΝΙΚΑΣ, Πιέρια: Γιάννη Σημανίκα, *Τά δασοκτῆματα τῶν Πιερίων καί ὁ ρόλος τους στήν ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς* (σσ. 47-52, Βέρμιο-Πιέρια. Ἡ προσφορά τους στήν κοινωνική, ἱστορική καί οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς). Πρακτικά Διημερίδας 19-20 Μαρτίου 1994, Ἔκδοση τῆς περιφερειακῆς Ἐφορείας Προσκόπων Ἡμαθίας, Βέροια 1996.
- ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Δάσκιο: Εὐαγγέλου Στεφανόπουλου, *Δάσκιο, Ἱστορία-Λαογραφία. Ἀνέκδοτα Χειρόγραφα*. Διασκευή-Παρουσίαση: Ἀ. Μ. Τζαφερόπουλου, Βέροια 1972.
- ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορικό Δασκίου: Εὐαγγέλου Στεφανόπουλου, *Ἱστορικό χωριό Δασκίου Βεροίας καί περιοχῆς ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Ραχιά Βεροίας 1957.
- ΣΤΟΙΧΕΙΑ: *Στοιχεῖα Συστάσεως καί Ἐξελέξεως τῶν Δήμων καί κοινοτήτων, 15 Νομός Ἡμαθίας*, Ἔκδοσις τῆς Κεντρικῆς Ἐνώσεως Δήμων καί Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι 1962.
- ΣΦΗΝΙΤΣΑ: Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Σφηνίτσης. Ἔκδοση Ἱεράς Μονῆς Ἁγίου Ἀθανασίου Σφηνίτσης, Βέροια 1996.

- ΤΣΟΥΛΙΑΣ-ΤΣΟΥΛΙΑ, Μακρυρράχη: Θωμᾶ Ἀχ. Τσουλιᾶ, Ἑλένη Θ. Τσουλιᾶ, *Ἱερά Μονή Παναγίας μακρυρράχης*, Κατερίνη 1995.
- ΦΩΤΙΑΔΗΣ, Δάσκιο: Γεωργίου Κ. Φωτιάδη, *Τό Δάσκιο Ἡμαθίας*, Λαογραφική παρουσίαση καί 266 Δημοτικά Τραγούδια, Βέροια 1971.
- ΧΙΟΝΙΔΗ, Ἱστορία Β΄: Χιονίδη Χ. Γεωργίου, *Ἱστορία τῆς Βεροίας. Τῆς πόλεως καί τῆς περιοχῆς*, τόμ. Β΄, *Βυζαντινοί χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 1970.
- ΧΙΟΝΙΔΗ, Ὅσιος Ἀντώνιος: Χιονίδη Χ. Γεωργίου, *Ὁ Ὅσιος Ἀντώνιος, ὁ Νέος ἐκ τῆς Μακεδονικῆς Βεροίας*, Βέροια 1965.
- ΧΙΟΝΙΔΗ, Περιγραμματα: Χιονίδη Χ. Γεωργίου, *Περίγραμμα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Βεροίας: «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»* 1982 (Μάιος-Αύγουστος) 689-690, σσ. 159-181.
- ΓΕΩΡΓ. ΧΙΟΝΙΔΗ, *Ἱστορικά Προβλήματα καί μνημεῖα ἐκ τῆς παραμονῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ εἰς τήν περιοχὴν Βεροίας* (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς), Θεσσαλονίκη 1967.
- ΓΙΩΡΓΟΥ Χ. ΧΙΟΝΙΔΗ, *Σύντομη Ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν περιοχὴ τῆς Βέροιας*, Βέροια 1961.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΥ, *Σωτήριος Ὁδηγός*, Ἐν Ἀθήναις, 1887.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΠΑΤΣΑΡΑ

«ΣΥΝΟΡΑ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΠΟΛΥΔΕΝΔΡΙ ΗΜΑΘΙΑΣ»

Είσαγωγικά

Νοτίως τῆς Βεροίας, μετά τήν Γέφυρα τοῦ Ἀλιάκμονα, παίρνοντας τόν δημόσιο αὐτοκινητόδρομο καί στρίβοντας δεξιά, ἀνεβαίνοντας στά Ἡμαθιώτικα Πιέρια, σέ δεκαπέντε περίπου χιλιόμετρα, βρίσκεται τό χωριό Πολυδένδρι¹, ἡ παλαιά Κόκ(η)οβα. Σήμερα τό χωριό μαζί μέ τήν Σφηκιά, τά Ριζώματα καί τό Δάσκιο ἀποτελοῦν τόν Δῆμο Μακεδονίδος τῆς Νομαρχίας Ἡμαθίας, ἐνῶ μέχρι τελευταία ἦταν ξεχωριστή Κοινότητα. Ὡς Κοινότητα, τό Πολυδένδρι² ἔχει, πέρα ἀπό τό ὁμώνυμο χωριό, καί τούς συνοικισμούς Χαράδρας καί Ἐλαφίνας καθώς καί τόν νεοσύστατο Πόρο, κοντά στήν παλιά γέφυρα τοῦ ποταμοῦ. Ἐπίσης στήν Κοινότητά μας ὑπάγονται καί τά Μοναστήρια Μουτσιάλης, Τιμίου Προδρόμου, τῆς Σκήτης Βεροίας, καθώς καί τῶν Ἁγίων Πάντων, πού βρίσκεται πάνω ἀπό τό χωριό Παλατίτσια.

Μέχρι τό 1935 τό χωριό εἶχε καί τά Καλύβια του. Τότε οἱ κάτοικοι τῶν Καλυβιῶν ἀποσπάρτηκαν ἀπό τήν Κοινότητα τοῦ Πολυδένδρου καί ἀποτελέσαν δικό τους χωριό καί ὁμώνυμη Κοινότητα, τά Καταλώνια. Τήν Κοινότητα Καταλωνίων, πού σήμερα ἀνήκει στό Νομό Πιερίας καί εἶναι μία ἀπό τίς καλύτερες καπνοπαραγωγικές κοινότητες τοῦ νομοῦ, τήν ἀπέτελεσαν γύρω στίς 100 οἰκογένειες, 500 καί πλέον ἄτομα, πού μεταδημότευσαν. Εἶναι οἱ Καλυβιώτες τῶν Καταλωνίων: Δουλαλαῖοι, Γαλαναῖοι, Λαζαῖοι, Ντιονταῖοι, Τσιωμαῖοι καί ἄλλοι. Καλυβιώτες τῆς Μεργιάννας: Καναλάδες, Τριγγάδες, Τσιρογιαννάδες καί Τσιατσιανάδες. Καλυβιώτες ἀπό τό Μπεῖλιμι: Δαλακιουράδες κ.ἄ. Καλυβιώτες ἀπό τό Μισοβούνι: Τσιουπραῖοι, Μπατσαραῖοι κ.ἄ. καί καμιά 15 οἰκογένειες βλάχοι, καρβουναραῖοι καί ἀγγωιάτες, πού δούλευαν τά καλοκαίρια

1. Μ.Ε.Ε., τόμ. Κ', σσ. 483-484, Πολυδένδρι.

2. Γιά τήν Κοινότητα Πολυδένδρου, βλ. *Στοιχεῖα Συστάσεως καί Ἐξελίξεως τῶν Δήμων καί Κοινοτήτων, 15, Νομός Ἡμαθίας*, Ἀθήνα Ἰανουάριος 1962, σ. 86-87.

στό δάσος σάν άνθρακεις και κυρατζηδες και ζουσαν μόνιμα στην Παλιόχωρα-Ίσοβορο, όπως ο Κίτας, που ήταν και γκαίντατζης και ο Βρούσιος. Σημειωτέον ότι όλα τα Καλύβια ήταν στη νότια πλευρά του δασαγροκτήματος και μόνον το Πολυδένδρι, που ήταν και το κεφαλοχώρι, βρίσκεται στα ήμαθιώτικα Πιέρια.

Σύνορα-Ύψόμετρο

Τό δασαγρόκτημα³ του χωριού έχει τα εξής σύνορα:

1. Ανατολικά συνορεύει με τα δασαγροκτήματα: Μονής Τιμίου Προδόμου, Κοινότητας Βεργίνας⁴, Συνοικισμού Χαράδρας, Συνοικισμού Έλαφίνας.

2. Δυτικά με δασαγροκτήματα των Κοινοτήτων Σφηκιάς, Ριζωμάτων, Έλατοχωριού και Μοσχοποτάμου.

3. Βορείως με τον ποταμό Άλιάκμονα, που παλιά ονομαζόταν Βύστριτσα, που σημαίνει Κακιά.

Και 4. Νοτίως με τα δασαγροκτήματα των Κοινοτήτων Μοσχοποτάμου, Άρωνά, Παλιού και Νέου Κεραμιδιού, Καλύβια Χαράδρας, που παλαιά ήταν και αυτά συνοικισμός της Κόκκοβας, και Έλάφου.

Τό ύψόμετρο του δασαγροκτήματος αρχίζει από τον ποταμό Άλιάκμονα, που έχει ύψος 200 μ., και συνεχίζει στ' Άμπέλια 250 μ., στ' Γιαννούκα την Πέτρα 350 μ., στο Μύλο της Μουτσιάλης (σήμερα ανήκει στον Χριστο Άγγελή του Άθαν.) 400 μ., στα Πεζούλια 650 μ., στον οικισμό του χωριού 760 μ., έπάνω από το χωριό, στο Παλιομπάτσι και στην Μπάρα 850 μ., στο Τσόγιοα την Ράχη 900 μ., στο Παπαγιάννη τα Κέδρα 950 μ. και στη Γκόλνα, όπου υπάρχει τσιμεντόκτιστο στρατιωτικό σημείο με σταυρό, 1100 μέτρα.

Έδώ είναι το υψηλότερο σημείο του δασαγροκτήματος. Τό θέαμα είναι έξαιρετικό: μπορείς να δεις όλον τον κάμπο της Κατερίνης, τον Όλυμπο, τον Κίσαβο και όλη την θάλασσα του Θερμαϊκού Κόλπου, μέχρι Θεσσαλονίκης. Έδώ είναι ή κορυφογραμμή που χωρίζει τα Πιέρια σε Ήμαθιώτικα και της Πιερίας, ή όποια μοιράζει τα νερά προς Βορράν και Νότον.

Άπ' τό σημείο αυτό αρχίζει και κατέρχεται κλιμακωτά τώρα, τό έδαφος προς τό νότο, μέσα στα Πιέρια του Νομού Πιερίας, τα Κατερινιώτικα Πιέρια. Κατεβαίνει στους Πουλημένους-Πιστεριά 950 μ., στο Τυπόζιτο-Βουρτουρνέρι 900 μ., στον Πλατύδρομο 850 μ., στην Μπουγδάνα 800 μ., στο Μπουγδανί 750 μ., στην Κλεισούρα 700 μ., στο Μισοβούνι 410 μ. και στα Καταλώνια 420 μ.,

3. Για τα δασοκτήματα των Πιερίων, βλ. και την εισήγηση του Γιάννη Σημανίκα, *Τα δασοκτήματα των Πιερίων και ο ρόλος τους στην ανάπτυξη της περιοχής*, σσ. 48-52, στον τόμο *Βέροιο-Πιέρια*, Έκδοση της Περιφερειακής Εφορείας Προσκόπων Ημαθίας, Βέροια Μάιος 1996.

4. Η κοινότητα Βεργίνας, που δημιουργήθηκε τό 1934, προήλθε από τις Κοινότητες Παλατισίων και την δική μας, Πολυδένδρον: σχετικά, βλ. δ.π., *Στοιχεία Δήμων*, σσ. 24-25.

στήν Παλιόχωρα-Ἴσβορο 415 μ., στόν Γκουβρομήτσιο 390 μ., στό Μπεῦλίκι καί τή Μεργιάννα 400 μ. καί στόν Ἄρωνά-Παλαίο καί Νέο Κεραμίδι, ἔξι μέ ὀχτώ χιλιόμετρα ἔξω ἀπό τήν Κατερίνη.

Τά τοπωνύμια

Τό δασαγρόκτημα τοῦ χωριοῦ ἔχει σήμερα ἔκταση 86.672.813 μ., ἀπό τά ὁποῖα τά δεκαπέντε χιλιάδες στρέμματα περίπου εἶναι καλλιεργήσιμα. Ἄνηκουν στούς κληροῦχους καί τῶν δύο Κοινοτήτων καθώς καί τούς κληρονόμους Δουλαλαίους. Ἄλλα τόσα εἶναι βοσκήσιμες ἐκτάσεις. Τά ὑπόλοιπα εἶναι δάση καί ἀνήκουν στό ἑλληνικό δημόσιο, στίς δύο Κοινότητες, στούς Δουλαλαίους καθώς καί στούς κληρονόμους τοῦ Μπέη Μουσλή καί Κόκα. Ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ καί τῶν Καλυβιῶν ἔχουν δικαίωμα βοσκῆς τῶν ζώων τους καί ξυλεύσεως. Σημειωτέον ὅτι μέχρι τό 1954, πού ἔγινε ὀριστική διανομή τοῦ δασαγροκτήματος, ὁ Μπέης ἐνοικίαζε τίς θερινές βοσκές στούς Σαρακατσαναίους, πού τώρα ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στός χωριό Ἅγιος Σπυρίδων Πιερίας, τούς Σκαῖταίους, Σταυρογιανναίους, Φουνταίους, Μπίκον, Γκόρτσον, Γιαννακόν κ.ἄ.

Ξεκινώντας τώρα ἀπό τόν Ἀλιάκμονα καί ἀνεβαίνοντας πρός τό χωριό ἔχουμε τίς ἑξῆς τοποθεσίες: Τόν Τούμπανο, τήν Πάθη, τό Ἄινέρι Μουτσιαλνὸ κοντά τους ὁ Ἐλαιώνας καί τό μοναστήρι τῆς Μουτσιαλῆς μέ τό Κοιμητήρι του, τά Γιδομάντρια καί τήν βρύση Μουτσιαρά. Δίπλα σ' αὐτά βρίσκεται ἡ Κοκκινόπετρα καί ὁ Μουτσιαλνός Παλιόκαστρος, ἡ Κλεφτότρυπα στοῦ Τζιῶλα τά Μαντριά, ἡ Λαζινιά, οἱ Παλιόκορδες, ὁ Τζέρος, τό Βακούφκο τό Χωράφι, τό Τσιμάρι, καθώς καί τά τοπωνύμια: στ' Κάπα τά χωράφια, στῆς Σκιᾶς τό μπγάδι, ὁ Πύργος, ἡ Σαρανοῦ, στό Πνάσοβο, στοῦ Σαλοῦκα τό Λημέρι, στόν Καφαλό, στ' Ἀσπρόχωμα, στήν Παλιογορτσιά, τά Μπατσαράθκα τά Μαντριά, τό Παλιοντέρβεντο, ἡ Γκόλιαβη ἡ Ράχη, τό Μουτσιαρκό, ἡ Πιστεριά. Στήν Καρασοῦ τήν Βρύση ὑπάρχουν τά μαντριά ἀπό πολλές οἰκογένειες, Προβατάθκα καί Μπατσαράθκα. Κοντά εἶναι τό Ντακάθκο τό Χωράφι, ὁ Προδρομῆνος ὁ Παλιόκαστρος, ἄλλο Μουτσιαρκό, τά Χωράφια τοῦ Θωμᾶ τοῦ Μπατσαρᾶ καί ἀπέναντι ἀπό τόν δρόμο, ὁ Μπραντιαντσιώτικος ὁ Παλιόκαστρος, ἡ θέση στοῦ Μανῶλα, ἡ Μαναχιά, ἡ Καστανιά, τό Μουρσί, ἡ Σκάλα, ἡ Ὀβριά, τό Βαρκό, ἡ Γελαδαριά, τοῦ Παπᾶ τά Δέντρα, τά Μεταλλεῖα καί τά Παπαγιωργάθκα τά μαντριά, τοῦ Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου. Ὑστερα τό Μπγαδί, ἡ Πασπαλόπετρα, ἡ Γαλανοῦ, τό Κουρί, ἡ Βλάχα ἢ τ' Βλάχ' ἡ Βρύση καί φτάνουμε στό χωριό, ἀπό τήν βορειοανατολική μεριά. Κοντά στόν Ἄη Θανάση, ὅπου εἶναι καί τά Κοιμητήρια, βρίσκεται τό Ἄινέρι, πού τελευταῖα στέρεψε. Κοντά εἶναι ἡ Λούστρα, τά Πεῦκα, ὁ Κακότραφος, τοῦ Παπαδήμα τό Μπγάδι καί τό Μυαλό.

Κάτω από τό χωριό είναι τό ἀρχαίο ἐξωκλήσι τοῦ ἉγιοΝικόλα μέ τό Ἅινέρι τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου. Κατεβαίνοντας ἀπό αὐτήν τήν μεριά, πρὸς τό μοναστήρι τῆς Μουτσιάλης, βρίσκουμε τίς τοποθεσίες: Τῆς Ντριστεφάνης, στό Καστανί, στήν Βά τ'γούρνα, στόν Ζαμπονίκο, στόν Καρανάτσιο, στούς Γαύρους, στοῦ Γιαννούκα τήν Πέτρα, στοῦ Γά τό Χωράφι, στῆς Ἄναγνώσταινας τό Χωράφι, στά Πουριά, στοῦ Σωτήρη τήν Καλύβα, στοῦ Παπαδημήτρη τό Χωράφι, στήν Κρασιά, στόν Σιπετό, στά Ἀμπέλια, στόν Καπετάνο, στά Παλιάμπελα τά Μουτσιάλνά, στήν Παλουριά, στό Μουτσιάλνό τό Χωράφι, στήν Μπογιάτα τοῦ Θ. Μπατσαρά (= τό γελαδομάντρι), στό Βακούφκο τ' Ἀλώνι, στόν Παλιόν Ὀβρό, στοῦ Ζαρκάδα τά Μαντριά, στοῦ Κωτσιαρή τήν Τρύπα, στό Καραβόπλο, ὅπου ἦταν πόρος, στά Βοσοβίτκα τά Μαντριά καί τά Χωράφια, στήν Μπάμπα, στοῦ Ἰσμαήλ Ἀγά τ' Ἀμπέλια, στό Μετόχι τό Μουτσιάλνό, στοῦ Μπουτζιώνα τό Σπίτι, στήν Βακούφκη τ' Μάρα, στά Γιαννάθκα τά Χωράφια. Στούς Σκοτωμένους, στοῦ Κρητικοῦ τ' Ἀμπέλι, στήν Ἀσβεσταριά καί τέλος στοῦ Βουλήλακα.

Ἐδῶ εἶναι καί τά σύνορα μέ τήν σημερινή Σφηκιά, τήν παλιά Βόσοβα. Λέγεται μάλιστα πῶς γιά νά ὀριστοῦν τά σύνορα τῶν δύο χωριῶν, ἦρθε στό σημεῖο αὐτό τούρκικη βουλή, καί ἔβαλαν οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες τόν παπποῦ τόν Δαλακῆρο (Δαλακῆρος Δημήτριος) νά ὀρκιστεῖ· γι' αὐτό καί ὁ τόπος λέγεται Βουλήλακας, ἐπειδή ἐδῶ ἔγινε ἡ βουλή.

Ἄλλες τοποθεσίες στήν ἴδια κατεύθυνση: Στό Μαντρί τοῦ Στέργιου τοῦ Καρανάτσιου, στά Πουριά. Στ' Ἀρχαῖα, στήν Κλαδερίνη, στό Μέγα Πλάι, στ' Νίτο' τό Χωράφι (ἐδῶ κοντά διάφορες οἰκογένειες ἔχουν καστανιές, οἱ Ντουλαλαῖοι, ὁ Θ. Μπατσαράς, οἱ Καρανατσαῖοι, ὁ Μῆτσιος ὁ Γιάννακας, οἱ Παπαγιωργάδες. Ἐδῶ εἶναι καί τό Ἀνήλιο). Ὑστερα ὑπάρχουν τά τοπωνύμια: Πίσο' τ' Ἀλώνια, στόν Μουστάκα, στά Κουντουλάκια, στόν Κουρεπιάνο, στήν Δέση (τοῦ χωριοῦ γιά τό νερό), στήν Βοσοβίτικη τήν Δέση, στήν Γκιώνη, στό Παλιαύλακο, στόν Καρδαρά, στοῦ Καρδαρά τά Πεῦκα, στά Ντιοντιάθκα τά Χωράφια, στό Ἄιπανάο καί τό Ἀκατνό, καί στό Μπγάδι τό ἀπάν καί τό κάτ. Ἐδῶ κοντά πολλές οἰκογένειες ἔχουν τά Γουρνούκμασα, γι' αὐτό καί τά μέρη ἔχουν τά ὀνόματά τους, Καρανατσιαθκα,, Γιαννακάθκα, Κεφτεδάθκα Γουρνούκμασα.

Στή συνέχεια: τά Ἰσιώματα, ἡ Τσαπουρνιά, τοῦ Ζαρκάδα τό Χωράφι, τό Καψάλι, ἡ Λιά, τό Παλιομπάτσι, τό Καράβι, ἡ Γκουρτσιώτη, τοῦ Καραγιάννη ἡ Γούρνα, ἡ Βρουσνίτση καί καστανιές ἀπό διάφορες φαμίλιες. Πιο κάτω, στό Μπουντσόχωμα, εἶναι οἱ μπαξέδες μερικῶν οἰκογενειῶν, τσ' Μάκως τό Μπγάδι μέ τό ἐκκλησάκι τῆς Ἁγία Τριάδας. Μετά τό ἐκκλησάκι εἶναι τό Κεραμαριό, πού πιό σωστό εἶναι νά λέγεται Κεραμιδαριό. Μετά τό Κεραμαριό, μέσα στήν σούδα εἶναι ἄλλο νερό καί ὁ τόπος λέγεται στ' Σουλημάνι τό Μπγάδι.

Στόν λάκκο πού κατεβαίνει ἀπό τό Καράβι, στά δυτικά τοῦ χωριοῦ, βρίσκονται δύο βρύσες: τ' Γερμώτση ἡ Βρύση καί πιό κάτω, ἡ Ἀκατνή, ἡ Βρύση τοῦ

Μπουτζιώνα. Κατεβαίνοντας ὁ λάκκος, βρίσκεται τό Πουρί, τό Ἴσιωματί, διάφορα Ἀνήλια χωράφια καί Ἀμπέλια καί τό Νεροπρίονο τῶν Μπατσαίων.

Μέσα στή μέση τοῦ χωριοῦ εἶναι ἡ κεντρική ἡ βρύση, μέ ἐπιγραφή κατασκευῆς, καί στόν ἀπάνω τόν μαχαλά ἡ Βρύση τοῦ Κύρου.

Πάνω ἀπό τό χωριό βρίσκεται τό Καρακόλι καί νοτιότερα ἡ θέση Σταυρός. Ἐκεῖ ὑπάρχει τό ξωκκλήσι τῆς Παναγίας καί στή συνέχεια: τό Καραβίσιο τό Αὐλάκι, τό Αὐλάκι τῆς Κοκκνόβρουσης, τοῦ Ξαφέτη τό Μπγάδι, ἡ Ἀσβεσταριά, τῆς Γιώργαινας ἡ Καρυά, τοῦ Καρούτα ἡ Ράχη, ἡ Μπαρμπούτη, ἡ Γκιωνίσια, ἡ Χαλιά, ἡ Φτέρη, ὁ Γαβρωτός, καί ἡ Κοκκνόβρουση. Πιο πάνω ἡ Μπάρα ἡ Ἀκατηνή, ἡ Μπάρα ἡ Ἀϊπανή, τοῦ Τσιώγα ἡ Ράχη, τό Καρούτι, ἡ Βρύση στό Καρούτι, ὁ Μπαλονίκος, τοῦ Στέργιου ἡ Τσιούμα· ἐπίσης οἱ θέσεις στούς Πουλημένους, στά Κρουονέργια, στοῦ Παπαγιάννη τά Κέδρα, στήν Γκόλνα, ὅπου καί τό Σημεῖο, πού ἀναφέραμε στήν ἀρχή, καί ἡ Μπάρα τῆς Γκόλνας. Ἄλλα τοπωνύμια στό βουνό στούς Παλιονοβρούς: Στήν Πιστεριά, στά Βλάχικα τά Καλύβια, στό Ζῆ, στήν Κερασιά, στό Καψάλι, στίς Βρύσες, στά Ντιντμάρα τά Δέντρα, στήν Παλιόχωρα, στήν Κψάλα, στήν Βρύση τῆς Κψάλας. Στά Μπουλιάθακα τά Καλύβια, στοῦ Μπάτσιου τά Κουμάσια, στό Βαρκό, στό Τσιαῖρια, στό Γιασιάρι, στήν Τιούμα, στόν Παλιόκαστρο, στήν Γελαδομονή, στήν Βοῖδομονή, στήν Στρούγγα τοῦ Τσιανούκα, στήν Μουτσιάρα, στά Σαρακατσαναίικα τά Καλύβια τοῦ Φούντα. Στά Στενά τά Τσικάρια, στόν Πλάτανο, στήν Μεργιάννα, στά Καλύβια, στό Τιπόζιτο, στό Ὁξύ, στίς Ντιοντιάθικες τίς Στρούγγες, στό Βουρτουρνέρι. Στοῦ Λέκκα τῆ Βρύση, στήν Τούφα, στά Σαρακατσάνικα τά Καλύβια τοῦ Μπίκου, Γκόρτσου κ.ἄ. Στήν Ἐλαφίνα, στήν Βρύση τῆς Ἐλαφίνας, στήν Γελαδαριά τῆς Τούφας, στά Ραγάζια, στόν Πλατύδρομο, στό Γαβρωτό, στά Καβάκια, στοῦ Βούλγαρου τό Μπγάδι, στά Κόκκαλα, στήν Μπογδάνα, στοῦ Γιαγκούλα τό Λημέρι, στό Μπογδανί, στό Παλιόκαστρο, στίς Κριθαριές, στήν Κλεισούρα, στ' Καύρα τ' Μπάρα, στῆς Ὁξυᾶς τό μπγάδι, στόν Κλεισουρόλακκα, στό Παλιομανάστηρο, στ' Ἀνηέρι, στόν Ἀηγιώρη, στά Λαζάθακα τά Μαντριά, στά Τσιουπράθακα τά Μαντριά, στό Μισοβούνι, στήν Παλιόχωρα, στόν Ἰσοβορο, στόν Βασιλιά, στόν Πεθαμένο καί φτάνουμε στό χωριό Καταλώνια: Στό Μάρμαρο τῆ Βρύση, στόν Παλιόμυλο τ' Γιάννη τ' Πλιάκα, στά Ντιοντιάθακα τά Μαντριά, στό Μπεῖλικι, στήν Κούρσεβα, στίς Φλαμουριές, στήν Ἀρχουδόβρουση, στόν Γκουβρομητισιο⁵, στόν Ἀρωνά τό χωριό.

5. Ὁ συνεικισμός πού ὑπῆρχε προσαρτήθηκε στήν Κοινότητα Δρυανίτης καί ἔσβυσε, βλ. Στοιχεῖα Δήμων, σ. 86.

Μερικές διευκρινίσεις

Στήν έργασία μας αυτήν συγκεντρώσαμε τά περισσότερα τοπωνύμια τής περιοχής τής Κόκοβας, μέ τήν σκέψη, καιρού εύδοκούντος, μελλοντικά, νά τά σημειώσουμε στόν χάρτη, αλλά αυτή εἶναι μία πιά σύνθετη έργασία, πού απαιτεῖ γνώσεις τοπογραφίας κ.λπ. καί πρέπει νά γίνει ἀπό τούς ειδικούς ἐπιστήμονες.

Όπως ἤδη ἀναφέρθηκε, μέσα στό μεγάλο αυτό δασαγρόκτημα δημιουργήθηκαν κατά καιρούς μικροί ἢ μεγαλύτεροι οικισμοί πού ὁμως συγχωνεύθηκαν στά γειτονικά τους χωριά⁶.

Στά τοπωνύμια μέ τήν λέξη μπηγάδι = πηγάδι δέν ἐννοεῖται ὑπόγειο ὄρυγμα γιά τήν ἀνέυρεση πόσιμου νεροῦ ἀλλά ἀπλῶς ὑπαρξη νεροῦ μέ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κατασκευή. Σέ μερικές περιπτώσεις ὑπάρχει ἀπλά μία φλούδα = σιποτοῦρα, γιά νά διευκολύνει τήν συγκέντρωση τοῦ νεροῦ καί τήν πόση.

Πρέπει ἀκόμα νά σημειωθεῖ ὅτι πρὶν τό 1930 δέν ὑπῆρχε αὐτοκινητόδρομος γιά τά χωριά τῶν Πιερίων καί συνεπῶς ἡ διαδρομή ἦταν διαφορετική, μέ τό παλιό καλντερίμι. Σήμερα στίς θέσεις Πινακάδες, Συλνάρια καί στήν διασταύρωση πρὸς Χαράδρα ὑπάρχουν σταθμοί μέ νερό καί κάποιο κίσκι γιά τόν ἐπισκέπτη.

6. Συνοπτική ἱστορία γιά τήν δημιουργία τής Κόκοβας-Πολυδένδρου, προτάξαμε στό βιβλίο μας, Νικολάου Θωμά Μπατσαρά, *200 Δημοτικά Τραγούδια ἀπό τό Πολυδένδρι Πιερίων*, Βέροια 1995, σσ. 20 κ.έ.

**ΕΡΕΪΠΙΑ ΚΑΜΑΡΑΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΕΙΟΥ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΥ
(ΔΡΑΓΟΝΕΡΑΣ) ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΔΡΑΠΟΒΟΘΡΟΣ ΚΛΕΝΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ***

Διακόσια περ. μ. βορειότερα από τον Ἀραπόβοθρο, στην εὐρύτερη θέση Ἀλωνάκια Κλένιας, ὀρθώνονται τὰ ἐρείπια καμάρας, «κτήριο» ὅπως λέγεται, κατάλοιπα τοξοστοιχίας τοῦ Ἀδριανείου ὑδραγωγείου (Δραγονέρας), πού μετέφερε τὸ νερὸ ἀπὸ τὴν Στυμφαλία στὴν Κόρινθο, πνιγμένα κυριολεκτικά μέσα στὴ βλάστηση. Ἡ περιοχὴ εἶναι λοφώδης καὶ τὸ μέρος αὐτό, ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ρέματα πού τὸ ὑδραγωγεῖο ἔπρεπε νὰ περάσει. Σῶζεται στὸ στενότερο σημεῖο τοῦ ρέματος, σὲ ὕψος περ. 7 μ. Παλιότερα, οἱ μεγαλύτεροι θυμοῦνται τὸ τόξο πού ἔκτισε τὰ δύο πόδια τῆς καμάρας, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦσαν, μάλιστα, ὡς γέφυρα. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς καμάρας εἶναι περ. 2 μ. Ἔχει κατασκευαστεῖ ὄχι ἀπὸ κεραμίδια ἀλλὰ ἀπὸ μικρὲς πέτρες, μὲ πλούσια συνδετικὴ ὕλη. Χρησιμοποιήθηκε δηλ. τὸ ὑπάρχον ὕλικό, κροκάλες ἀπὸ τὸ ρέμα καὶ πέτρες ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ. Τὸ ρέμα εἶναι βαθύ καὶ ἀπότομο καὶ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἐπάνω τουλάχιστο μιὰ καμάρα ἀκόμα¹. Τὸ ἄνοιγμα τῆς καμάρας εἶναι περ. 3 μ.

Ἡ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ ἀπὸ πηγὴ τῆς Στυμφάλου στὴν Κόρινθο μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Πausanias², ὁ ὁποῖος ὁμῶς δὲν ἀναφέρει ἀπὸ ποῦ ἀκριβῶς περνοῦσε ὁ ἀγωγός. Ἐπρόκειτο γιὰ ἐντυπωσιακὸ ἔργο (ἔξ οὗ, τὸ λαϊκὸ ὄνομα Δραγονέρα), μήκους 100 περ. χλμ.³. Πρὶν μπεῖ στὴ λοφώδη περιοχὴ τῆς Κλένιας, περνοῦσε ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βασίλη, ὅπου διασῶζονται ἐπίσης ἴχνη τοῦ ἀγωγοῦ⁴. Προσεκτικότερη παρατήρηση μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει ἴχνη καμαρῶν καὶ

* Ἐπισκέφθηκα τὸ μνημεῖο, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1999, μαζί μὲ τὸν Παναγ. Κων. Μπακλῶρη, χάρις στὴν ἐπιμονὴ τοῦ ὁποῖου ἐντοπίσαμε τὰ ἐρείπια, σὲ σημεῖο πού εἶναι δύσκολα προσιτό. Δὲν ἦταν δυνατό νὰ κατέβουμε στὴ βάση τῆς καμάρας, στὴν κοίτη τοῦ ρέματος, λόγω τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους.

1. Σὲ περίπτωσι πού συνέχιζε μὲ ὑπόγειο ἀγωγό. Ἄν, προχωρώντας ἀνατολικά, συνέχιζε πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, προφανῶς θὰ χρειαζόταν καὶ τρίτη καμάρα.

2. Πausanias, Ἑλλάδος περιήγησις, II, 8, 5 καὶ VIII 22, 3.

3. Νικολ. Παλαχατζῆ, Πausanias, Ἑλλάδος περιήγησις, Ἀρχαϊκά-Ἀρχαδικά, Ἀθήνα 1980 (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), σ. 261, σημ. 1.

4. Κοντὰ στὴν ἐκκλησίαι τῆς Παναγίας, σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀπόσταση.

σέ άλλα ρέματα, αλλά επί πλέον καί ἴχνη τοῦ ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς σέ μερικά σημεία θά διατηρεῖται ἀνέπαφος, καλυμμένος ἀπό χώματα. Τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ ἀποκαλύφθηκε στή θέση ᾠγ. Δημήτριος-Ρέθια, Κλένιας κατά τή διαπλάτυνση δρόμου. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπό μέτριου μεγέθους πέτρες, καί πλούσια, ἀνθεκτική συνδετική ὕλη. Ἄν κρίνει κανεῖς ἀπό τήν ἔδαφική ἔξαρση (βάσσαγα), πού συνεχίζεται βορειότερα, κάτω ἀπό τό δρόμο, πιθανῶς ὁ ἀγωγός προχωροῦσε, σ' αὐτό τό σημεῖο, μέ κατεύθυνση βορειοανατολική.

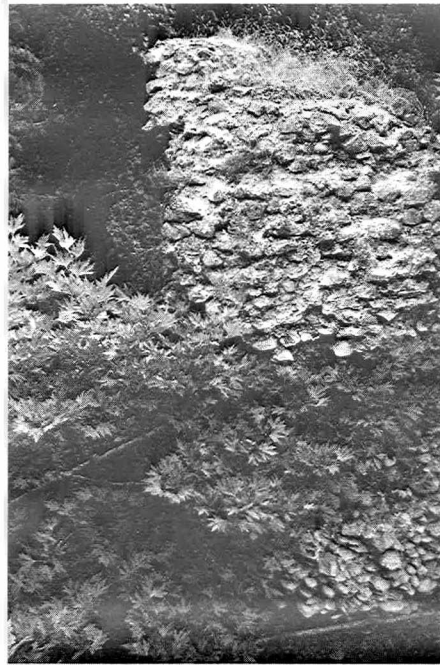
Εἰκ. 1. Τά δύο πόδια τῆς καμάρας, ὅπως κατέρχεται κανεῖς ἀπό τήν ἀνατολική πλευρά τοῦ ρέματος.

Εἰκ. 2. Τά δύο πόδια τῆς καμάρας

Εἰκ. 3. Τό δυτικό πόδι, ἀπό τή μέσα πλευρά τῆς καμάρας.

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια τῆς 3.

Εἰκ. 5. Τό ἀνατολικό πόδι τῆς καμάρας, ἀπό τὴν ἐξωτερικὴ βόρεια πλευρά.

Johannes Koder, Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis). (Tabula Imperii Byzantini 10, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften, 259), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1998, σελ. 1-350, εικ. 1-161, χάρτες 1-5 και συνοδευτικός έγχρωμος χάρτης φακέλου, στο τέλος του βιβλίου.

Τό έργο του καθηγητή Joh. Koder έντάσσεται στή γνωστή σειρά των έρευνητικών προγραμμάτων της Αυστριακής Άκαδημίας Έπιστημών Tabula Imperii Byzantini, ένα πρόγραμμα που αποτέλεσε δείγμα της δημιουργικής έμπνευσης του καθηγητή Herbert Hunger και φιλόδοξο σχέδιο για την ολοκλήρωση των γνώσεών μας γύρω από την ιστορική γεωγραφία του Βυζαντίου σέ όλη την έκταση της κρατικής όντότητας και ανάπτυξης του. Τό μεγαλόπνοο αυτό έργο έχει αποδώσει ώς τώρα αντίστοιχους τόμους για όρισμένες διοικητικές περιοχές του Βυζαντίου. Άναφέρουμε τά τελευταία έργα για τή Λυκία και τήν Παμφυλία (TIB 8 [ύπό έκδ.]) και για τήν Παφλαγονία και τήν Όνωριάδα (TIB 9 [1996]), (για τούς έπτά πρώτους γίνεται μνεία στο κείμενο της παρουσίασης του έργου του P. Soustal για τή Θράκη από τόν συνάδελφο T. Κόλλια σέ προηγούμενο τόμο του περιοδικού *Ιστοριογεωγραφικά* 5 [1995] 179), τούς όποιους κλείνει ή παρούσα έκδοση (TIB 10 [1998]) που ύπογράφεται από τόν καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βιέννης, πολύ γνωστή προσωπικότητα και στή χώρα μας, τόσο για τίς έπιστημονικές ένασχολήσεις του μέ θέματα που σχετίζονται άμεσα μέ τόν έλλαδικό χώρο κατά τούς μέσους χρόνους, όσο και μέ τήν ακούραστη και πρόθυμη, συχνή παρουσία του στήν έπιστημονική, πανεπιστημιακή και πνευματική ζωή της χώρας μας που τή σφραγίζει ή έλληνομάθεια και ή γνήσια άγάπη του για τίς έλληνικές σπουδές, τίς όποιες ύπηρετεί για πολλά χρόνια και μέ όλες του τίς δυνάμεις.

Νέο άπόκτημα-έργαλειό για τούς βυζαντινολόγους είναι τό έργο που άφιερώνεται στήν ιστορική γεωγραφία του Βορείου Αιγαίου και περιλαμβάνει τό νησιωτικό χώρο των Κυκλάδων και των Σποράδων, καθώς και τά νησιά του Βορείου Αιγαίου που αποτελούν άνεξάρτητες νησιωτικές όντότητες, όπως ή Χίος, ή Λέσβος, ή Λήμνος, ή Ίμβρος, ή Σαμοθράκη και ή Σκύρος. Η διάρθωση του έργου ακολουθεί τήν καθιερωμένη μέθοδο που εφαρμόζεται στο πρόγραμμα και τήν έκδοτική εμφάνιση της σειράς Tabula Imperii Byzantini: ύστερα από τά άπαραίτητα βοηθητικά στοιχεία για τόν άυτοπροσδιορισμό και τή χρή-

ση τοῦ ἔργου (περιεχόμενα, πρόλογος τοῦ συγγραφέα, συντομογραφίες, ὁδηγίες χρήσεως, κατάλογος τῶν εἰκόνων καί ἀναλυτική βιβλιογραφία), [σελ. 5-45], τό ἔργο ἀναπτύσσεται σέ δύο βασικά μέρη: τήν Εἰσαγωγή καί τά Λήμματα.

Ἡ Εἰσαγωγή (σελ. 49-119), ἓνα συνθετικό κείμενο πού ὑποστηρίζει θεωρητικά τήν ἔρευνα, διακρίνεται σέ ἑπτά ἐνότητες, κεφάλαια στά ὁποῖα ἀντιμετωπίζονται ζητήματα ὀρισμῶν καί προσδιορισμῶν, γεωγραφικῶν καί κλιματολογικῶν φαινομένων, ἀπόψεων γιά τήν ἱστορική καί διοικητική κατάσταση τοῦ χώρου, θέματα ὀργάνωσης τῆς ἐκκλησίας, ὄψεων οἰκονομικῆς ζωῆς, ἐπικοινωνιακῶν διασυνδέσεων, θέματα οἰκιστικῆς καί πληθυσμιακῆς παρουσίας.

Στό πρῶτο κεφάλαιο (σελ. 49-56) τῆς Εἰσαγωγῆς ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νά ξεκαθαρίσει ποιός εἶναι ἀκριβῶς ὁ προσδιορισμένος, ἀπό ἀποψη γεωγραφική, χώρος πού τόν ἀπασχολεῖ ὁδηγεῖται στήν παράθεση τῶν ὀρίων τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς, καί ἐπισήμανση τῆς κεντρομόλου παρουσίας τῶν διαφόρων πνευματικῶν κέντρων στόν νησιωτικό χώρο τοῦ Βορείου Αἰγαίου (κυρίως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τοῦ Ἁγίου Ὁρους), πού τόν καθιστοῦν ἐνιαῖο ἱστορικά καί πνευματικά χώρο στή λειτουργία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτός ὁ *Αἰγαῖος* χώρος (πόντος ἢ πέλαγος) ἐμφανίζεται σ' ἓνα πλῆθος πηγῶν μέ διαφόρους ὀρισμούς ἢ προσδιοριστικές ἐκφράσεις, ὀρολογία πού ἀνιχνεύει καί παραθέτει συστηματικά καί διαχρονικά ὁ συγγραφέας, τόσο γιά τήν ἐκτεταμένη Αἰγαίδα, ὅσο καί γιά τά συμπλέγματα τῶν νησιῶν τῆς (Κυκλάδες, Σποράδες, Δωδεκάνησα).

Στό δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 57-70) ἡ διαμόρφωση τῆς φυσικῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς τοῦ βορειοαιγαίου χώρου ἀπασχολεῖ τόν συγγραφέα ἀπό ἀποψη τοπογραφίας, ἀναγλύφου, ὕδατινου πλούτου καί χλωρίδας. Σέ μιᾶ δευτέρη ὑποενότητα ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει τίς ἰδιομορφίες κάθε νησιοῦ πού ἀνήκει στό πλέγμα τοῦ νησιωτικοῦ Βορείου Αἰγαίου (Θάσος, Σαμοθράκη, Ἴμβρος, Τένεδος, Λήμνος, Ἁγιος Εὐστράτιος, Λέσβος, Σκύρος καί Χίος) καί τέλος, σύντομα ἀλλά τόσο ἀρμονικά μέ τό ὄλο ζήτημα τῶν γεωγραφικῶν δεδομένων, παρατίθενται τά κλιματολογικά στοιχεῖα (θερμοκρασίες, βροχοπτώσεις, ἄνεμοι) καθῶς καί ὀρισμένες πληροφορίες πού διαθέτουμε γιά τά φαινόμενα αὐτά ἀπό τήν ὕστερη ἀρχαιότητα καί ἐξῆς.

Στό τρίτο κεφάλαιο (σελ. 71-88) ἐπιχειρεῖται ἡ ἐπισκόπηση τῆς ἱστορικῆς καί διοικητικῆς κατάστασης στόν χώρο, ὅπου τό βάρος πέφτει στίς πληροφορίες πού διαθέτουμε γιά τήν ὀργάνωση αὐτοῦ τοῦ χώρου ἀπό τά τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ἕως τά τέλη τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. καί ἀκολούθως στήν ἐποχή τοῦ λεγομένου «χάσματος τῆς μεγάλης σιγῆς» καί τήν παρουσία τῶν Ἀράβων στό χώρο (7ος-11ος αἰ.), διάστημα στό ὁποῖο ἐμφανίζεται ἐντονότερα τό ἐνδιαφέρον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας νά ἐδραιώσει τή διοικητική καί στρατιωτική παρουσία του στά νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ἐνα τρίτο ὑποκεφάλαιο καλύπτει τή χρονική περίοδο ἀπό τά τέλη τοῦ 11ου αἰ. ἕως τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μέ ἐπιμέρους

διακρίσεις για την εποχή των Σελτζούκων και της λατινικής κατάκτησης, καθώς και την περίοδο των Παλαιολόγων και της Όθωμανικής κατάκτησης.

Στό τέταρτο κεφάλαιο (σελ. 89-91) παρέχεται σύντομη επισκόπηση της εκκλησιαστικής οργάνωσης των νησιών μέχρι την άλωση του 1204 και την κατάσταση που επικράτησε κατά την Δ΄ Σταυροφορία.

Στό πέμπτο κεφάλαιο (σελ. 92-98) εξετάζεται η οικονομική κατάσταση του χώρου σ' ένα πρώτο επίπεδο σχετικό με τα προϊόντα της γης που παρήγαγε (δημητριακά, λαχανικά, έλιές, κρασί, φρούτα) καθώς και προϊόντα που έθρεφε η γη (θηράματα) και παρείχε η θάλασσα (ψάρια, άλατι). Στό δεύτερο επίπεδο εξετάζονται οι οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν γύρω από την εκμετάλλευση του δασικού πλούτου, των μαστιχοδέντρων, της λημνιακής γης και του χιώτικου εδάφους (ώχρα, άργιλος, άσβεστολιθικός τόφ(φ)ος) ή ύπεδάφους (μάρμαρο, πετρώματα), κι ακόμη η εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών (θερμά λουτρά) ή της παραγωγής των μεταξοσκωλήκων.

Στό έκτο κεφάλαιο (σελ. 99-108) εξετάζονται οι δυσκολίες έπικοινωνίας στή δυσπέραστη θάλασσα του Αιγαίου, χαράσσονται οι θαλάσσιοι δρόμοι και όρίζονται οι άποστάσεις από τά κέντρα, όπως ή Κωνσταντινούπολη και ή Κρήτη, αναπτύσσεται τό πλέγμα των συγκοινωνιών από τόν περίγυρο κόσμο και δίδεται ένας κατάλογος των κυριότερων γύρω λιμανιών της Μακεδονίας και Θράκης, των νησιών του Βορείου Αιγαίου και της άπέναντι Μικρασιατικής γης.

Στό έβδομο κεφάλαιο (σελ. 109-119), τό τελευταίο του Α΄ μέρους, τό ένδιαφέρον έπικεντρώνεται στα οικιστικά και δημογραφικά θέματα με μία γενική ανάπτυξη των προβλημάτων στην αρχή και με έπιμέρους εξέταση των ζητημάτων αυτών στα μικρότερα, τά μεσαία και τά μεγάλα νησιά στή συνέχεια, ένω στό τέλος ένα έπιμετρο αναφέρεται στην εκκλησιαστική οργάνωση και τά κτίσματα (μετόχια, προσκυνήματα και ναοί) που μαρτυρούν την οργάνωση της βυζαντινής κοινωνίας στους συγκεκριμένους χώρους.

Ό αναγνώστης μπορεί νά παρακολουθήσει πολύ καθαρά τίς τύχες του συγκεκριμένου χώρου κατά τούς Μέσους χρόνους, την οικιστική οργάνωση και τή δημογραφική κατάσταση των νησιών, που άποτελοΰσαν μία συνέχεια στή ζωή και τόν πολιτισμό του έλληνικού, ρωμαϊκού και βυζαντινού κόσμου, με μία μεθοδική διάταξη των γενικών γραμμών που όρίζουν τά πλαίσια της λειτουργίας του Βόρειου Αιγαϊκού χώρου. Στή συνέχεια ό φακός έστιάζεται στή λεπτομέρεια.

Τό Β΄ Μέρος της εργασίας, σύμφωνα με την πάγια μέθοδο του προγράμματος, συγκροτούν τά *Λήμματα* (σελ. 123-300). Τό μεγαλύτερο σέ όγκο δεύτερο αυτό τμήμα του βιβλίου ύπακούει στή σταθερή οργάνωση των λημμάτων με συγκεκριμένη δομή στό περιεχόμενό τους: α) τίτλος του λήμματος και απαραίτητα στοιχεία για τή γεωγραφική και την τοπωνυμική κάλυψη από την αρχαιότερη ως τή σύγχρονη ονομασία, β) ιστορικά δεδομένα (Hist) από τίς πηγές και τή

σχετική βιβλιογραφία, γ) αναγραφή τῶν μνημείων (Μομ) μέ βάση τήν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία καί τόν ἐπιτόπιο ἔλεγχο τοῦ ἐρευνητῆ, δ) ἀναγραφή κυριότερων πηγῶν πού ἀναφέρονται στό λῆμμα ἢ σχετίζονται μέ τό ζήτημα τῆς ταύτισης τῶν τοπωνυμίων καί, τέλος, ε) παράθεση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

Ὁ ἀναγνώστης, διαβάζοντας ἢ καταφεύγοντας στόν πλοῦτο τοῦ ὕλικου, κατανοεῖ τή δύναμη τῆς συσσωρευμένης πείρας τοῦ ἀνθρώπου πού συγκέντρωσε, κατέταξε, ἀξιολόγησε καί παρουσίασε τίς πληροφορίες πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά προσεγγίσει κανεῖς τή συγκεκριμένη χωρογραφία.

Γιά τή διευκόλυνση τῶν ἀναζητήσεών του τό βιβλίο τοῦ παρέχει τρία συστηματικά εὑρητήρια: τό πρῶτο (σελ. 301-314) εἶναι ἕνας index πραγμάτων, τό δεύτερο (σελ. 315-346) περιλαμβάνει τοὺς γεωγραφικούς ὄρους καί τό τρίτο (σελ. 347-351) ὁλοκληρώνει τή χρησιμότητά τους μέ τά πρόσωπα πού ἀναφέρονται στό ἔργο. Οἱ 161 εὐκρινέστατες φωτογραφίες πού περιέχονται στοὺς πίνακες, οἱ πέντε σχεδιασμένοι χάρτες τῶν νησιῶν Χίου, Λήμνου, Λέσβου, Σαμοθράκης, Σκύρου καί ὁ συνοδευτικός ἐγχρωμος καί πλήρης τοπογραφικός καί θεματικός χάρτης, σέ σύγχρονη χαρτογραφική ἀποτύπωση, στό τέλος τοῦ τόμου, ὁλοκληρώνουν ἕνα ἔργο ἀξιόλογο στό σχεδιασμό καί τήν ἐκτέλεσή του, ἀσφαλῶς χρήσιμο στόν εἰδικό βυζαντινολόγο, ἀλλά καί ὠφέλιμο στόν καθένα πού ἐπιθυμεῖ νά γνωρίσει τοὺς τόπους αὐτούς.

Ἐνα τέτοιο μεγαλόπνοο ἔργο, μέ τόσο μόχθο γιά τή συγκέντρωση, κατάταξη καί τεκμηρίωση τοῦ ὕλικου, μέ ἔλεγχο τῶν στοιχείων καί διά τῆς μεθόδου τῆς αὐτοψίας, δέν εἶναι φυσικά δυνατό νά ἐξαντλεῖ μέ λεπτομερειακό τρόπο τὰ ζητήματα, κυρίως αὐτά πού μπορεῖ νά προκύπτουν ἀπό τήν ἐπιτόπια ἔρευνα.

Ἡ ἐξέταση ὀρισμένων χώρων μπορεῖ νά φωτίσει στό μέλλον περισσότερες πτυχές πού παραμένουν ἀκόμη σκοτεινές, ὅπως π.χ. ἡ βυζαντινὴ τοπογραφία τῆς Σαμοθράκης, ὅπου τὰ εὐρήματα τῶν τελευταίων χρόνων εἶναι τόσα, ὥστε διευρύνουν τή φτωχὴ παρουσία τῶν βυζαντινῶν μνημείων· στό ΒΑ τμήμα τοῦ νησιοῦ ἔχω καταγράψει τρεῖς περίπου δεκάδες ἐρειπωμένων βυζαντινῶν μνημείων μέχρι τό ὄριο τοῦ ποταμοῦ Φονιά καί ὁ ἀρχαιολόγος κ. Εὐάγγελος Παπαθανασίου ἐπεξέτεινε τήν ἔρευνά του ἀπό τό σημεῖο αὐτό ἕως τοὺς Κήπους, σημειώνοντας ἀρκετές θέσεις ἐρειπωμένων ναῶν, πού ξεπερνοῦν ἐπίσης τίς τρεῖς δεκάδες, ἀπό τό σύνολο τῶν ὁποίων τό πιό σημαντικό μνημεῖο φαίνεται νά εἶναι ἕνας πρῶιμος μεσοβυζαντινός ναός, κοντά στή θέση Ἐγκιστρος, πού θά συνεισφέρει πολλά στήν ιστορική γνώση τοῦ χώρου. Ἀλλά δυστυχῶς τὰ μνημεῖα αὐτά εἶναι ἀδημοσίευστα καί ἀγνωστα, ὥστε νά συμπεριληφθοῦν στήν ἐργασία τοῦ καθηγ. J. Koder, ἡ ὁποία εἶναι βέβαιο ὅτι θά παρακινήσει καί ἄλλους ἐρευνητές στό νά ἐρευνήσουν πιό διεξοδικά τοὺς τόπους, ἰδιαίτερα τοὺς ἀκούραστους ὁδοιπόρους ἐρευνητές τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ πεδίου. Εἶναι εὐχάριστο τό γεγονός ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια πληθαίνουν οἱ συστηματικῆς ἐργασίες καταγραφῆς καί δημοσίευσης τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων κατά

περιοχές, όπως π.χ. οι εργασίες των αρχιτεκτόνων έρευνητών κ.κ. Καραμουχτάρη και Σαμψών για τα νησιά της Σκιάθου και της Σκοπέλου, χώρους για τους όποιους πρόδρομη μελέτη υπήρξε η συλλογική εργασία, υπό την εποπτεία του καθηγ. Ν. Κ. Μουτσοπούλου (Skiathos-Skopelos. Essai d' une étude de l' écologie-sociale des écosystèmes insulaires des Sporades Septentrionales, Thessalonique 1982). Η έρευνα συνεπώς δεν θα είναι και για τα άλλα νησιά του Βορείου Αιγαίου υπόθεση στατική. Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο τό βιβλίο του καθηγ. J. Koder θα παραμείνει ένα έργο άναφορᾶς, χρήσιμο εργαλείο σέ κάθε έρευνητή που θ' ακολουθήσει τά βήματα των δρόμων που ό ίδιος άνοιξε, έστω κι αν οι μετέπειτα αναζητήσουν και άλλα δύσβατα ή μικρότερα μονοπάτια. Είναι ένα έργο που τιμά την Αύστριακή Βυζαντινολογία, ή όποία προσέφερε άνεκτίμητη συνδρομή στην έρευνα των βυζαντινών σπουδών. Άκάματος εργάτης στή Βυζαντινολογική Σχολή της Βιέννης ό καθηγ. J. Koder συνεχίζει τό δημιουργικό του έργο· του άξιζει κάθε έπαινος και εκφράζεται ή εύχη νά τό συνεχίζει.

Βασίλης Κατσαρός

Αργύρη Πετρονώτη, *Οθωμανικά αρχιτεκτονήματα Θεσσαλικού Αλμυρού Ermiye' de Osmanlı Mimârî Eserleri (Tesalya) (Συμβολή πρώτη I), أرمية* Αθήνα 1999

Η μελέτη του αρχιτέκτονα κ. Α. Π. Π. Πετρονώτη περιελήφθη στό β' τόμο των Πρακτικών του Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών (Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας), τό οποίο διεξήχθη κατά τό χρονικό διάστημα της 3ης και 4ης Ιουνίου 1995 στον Αλμυρό. Ο συγγραφέας, με την εν λόγω έρευνά του, προσπάθησε να διαφωτίσει τό αναγνωστικό κοινό, αλλά και κάθε ενδιαφερόμενο, για τό ζήτημα της υπάρξεως των αρχιτεκτονημάτων της οθωμανικής περιόδου στην περιοχή του Αλμυρού Βόλου, όπως τουλάχιστο αποδεικνύουν τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής αυτής. Ο ερευνητής ασχολήθηκε με διάφορες πλευρές της οθωμανικής αρχιτεκτονικής δραστηριότητας, στο βαθμό, βεβαίως, που του επέτρεψε η ύπαρξη των λίγων, ομολογουμένως, στοιχείων τα οποία είναι διαθέσιμα. Εκτός των άλλων η μελέτη αυτή παρουσιάζει αξιόλογο ενδιαφέρον λόγω του εξειδικευμένου θέματος τό οποίο πραγματεύεται, όχι μόνο γεωγραφικά αλλά και χρονικά, τη στιγμή μάλιστα που μελέτες σχετικές με αρχιτεκτονικά ζητήματα κατά την περίοδο της οθωμανικής παρουσίας στον ελλαδικό χώρο πραγματικά απουσιάζουν από την βιβλιογραφία. Η διάρθρωση των επιμέρους θεμάτων που πραγματεύεται ο συγγραφέας στο κείμενο παρουσιάζουν μια αρμονική αλληλουχία η οποία ξεκινά από τα κατεξοχήν θεωρητικά ζητήματα τα οποία αφορούν στα οθωμανικά αρχιτεκτονήματα και καταλήγει στην πραγμάτευση των πρακτικών θεμάτων.

Όπως ο ίδιος τονίζει, η έρευνα για το θέμα των οθωμανικών αρχιτεκτονημάτων του Αλμυρού παρουσίασε πολλά εμπόδια και αντιξοότητες. Η έλλειψη η οποία παρατηρείται στον τομέα της βιβλιογραφίας, με έμφαση στην ανυπαρξία σχεδόν δημοσιευμένων οθωμανικών πηγών για τη συγκεκριμένη περίοδο, αποτέλεσε καίριο πρόβλημα για την διερεύνηση του παρόντος θέματος. Σημαντικοί βοηθοί στην παρούσα έρευνα υπήρξε το κείμενο του Evliyia Çelebi και το έργο του Ekkrem Haki Ayvardi σχετικά με τα οθωμανικά αρχιτεκτονήματα στον ευρωπαϊκό χώρο. Ο συγγραφέας, εκτός των δύο προαναφερθέντων έργων, προβαίνει και σε συνοπτική αναφορά άλλων βοηθημάτων, τα οποία όμως δεν αναφέρονται στο θέμα του Αλμυρού. (Σχετικά με το ζήτημα των πηγών αυτού του θέματος, βλ. σσ. 23-27 και 35-40). Εν συνεχεία γίνεται αναφορά στα αίτια καταστροφής του πλούτου των οθωμανικών αρχιτεκτονημάτων, είτε αυτά έχουν ως βάση τους φυσικά φαινόμενα είτε τον παράγοντα άνθρωπο (σσ. 27-29).

Στο εισαγωγικό μέρος της μελέτης συμπεριλαμβάνεται και το απαραίτητο σύντομο ιστορικό πλαίσιο για την περιοχή του Αλμυρού, ιστορικό πλαίσιο το οποίο αναφέρεται στο χρόνο κατάληψης της περιοχής από τους Οθωμανούς αλλά και την απελευθέρωση της πόλης κατά το 19ο αιώνα. Εκτενής αναφορά γίνεται για το θέμα της ονομασίας του Αλμυρού κατά την οθωμανική περίοδο, ονομασία η οποία, κατά γενική ομολογία, παρουσιάζει μια ανομοιογένεια και ποικιλία. Η πόλη του Αλμυρού συναντάται στις διάφορες πηγές της οθωμανικής περιόδου με διάφορα ονόματα (Αλμυρός, الاخونيه = Alahonya, الخويه = Alahoya, ارميه = Ermiye ή Armiya Armiyo, Ermiro, Kirtzini ή Κιρτσινί), ανάλογα με τα επιμέρους χρονικά στάδια. (Λεπτομέρειες βλ. σσ. 29-35).

Προχωρώντας στον κυρίως κορμό της παρούσας έρευνας τονίζεται η περίπτωση του αριθμού των τζαμιών στην πόλη του Αλμυρού, για το αν δηλ. ήταν τέσσερα (4) ή πέντε (5). Παρατίθεται και αναλύεται συστηματικά επιγραφή σε τουρκική γλώσσα, η μοναδική επιγραφή η οποία διασώθηκε από τζαμί της περιοχής, και παρέχονται σημαντικές πληροφορίες για το ιστορικό πλαίσιο ανεγέρσεως του τζαμιού και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία. Η περίπτωση του τζαμιού Arslan Çauş απασχολεί ιδιαίτερα το συγγραφέα και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τοποθετείται στο χώρο της πόλεως του Αλμυρού, που είχε όψη οθωμανικής πόλης, ενώ αναλύεται το αρχιτεκτόνημα με λεπτομερειακό τρόπο (σσ. 40-50).

Η αναλυτική παρουσίαση της πόλεως του Αλμυρού κατά την περίοδο του ύστερου 19ου αι. αλλά και η περίπτωση ενός άλλου οθωμανικού κτίσματος, του στρατώνα της πόλης του Αλμυρού, φαίνεται ότι κέντρισαν το ενδιαφέρον του συγγραφέα. Βασισμένος σε ένα σκαρίφημα του Αλμυρού το 1886, παρουσιάζει τα σημαντικότερα κτίσματα της πόλης και δίνει μια συνολική άποψη του αστικού χώρου. Ο οθωμανικός στρατώνας παρουσιάζεται με πολλές λεπτομέρειες και τονίζεται η σημασία του, όχι μόνο ως κτίσματος στρατιωτικού αλλά

ενός οικοδομήματος στενά ενταγμένου στα πλαίσια του χώρου της πόλεως του Αλμυρού (βλ. σσ. 50-61).

Η πόλη του Αλμυρού κατοικείτο κυρίως από το χριστιανικό και μουσουλμανικό στοιχείο. Η συνύπαρξη αυτών των δύο πολιτισμών είχε ως αποτέλεσμα την συνύπαρξη και δύο διαφορετικών αρχιτεκτονικά κόσμων. Το πληθυσμιακό, λοιπόν, στοιχείο αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης του αρχιτεκτονικού τύπου των κτισμάτων του Αλμυρού. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τους οχυρούς πύργους, ένας ιδιαίτερος τύπος κτίσματος στρατιωτικής φύσεως, ο οποίος συνόδευε το οικιστικό συγκρότημα εύπορων οθωμανικών οικογενειών και στρατιωτικών αρχόντων. Πολλοί από αυτούς διατηρήθηκαν και μετά την απελευθέρωση της πόλης από τους Οθωμανούς και αναφορές γι' αυτούς συναντώνται σε πολλά κείμενα (βλ. σσ. 71-75).

Ένας άλλος τομέας συνδεδεμένος με το χώρο και την αρχιτεκτονική παρουσία είναι τα κοιμητήρια. Τα ισλαμικά κοιμητήρια κατελάμβαναν μεγάλη έκταση στην περιοχή του Αλμυρού αλλά μετά την αποχώρηση των Οθωμανών η παρουσία τους εξασθένησε σημαντικά. Ωστόσο, απομεινάρια των ισλαμικών κοιμητηρίων είναι κάποιες επιτύμβιες στήλες γραμμένες στη τουρκική γλώσσα με αραβική γραφή και αποτελούν αναμφισβήτητους μάρτυρες του οθωμανικού παρελθόντος αυτής της περιοχής. Η παράθεση δύο επιτύμβιων στηλών αυτού του είδους παρέχει πράγματι πολύτιμες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των μουσουλμάνων του Αλμυρού (βλ. σσ. 74-85).

Η περιοχή του Αλμυρού και ο περίξ αυτού χώρος συνδέεται άμεσα με το ζήτημα του εμπορίου και τη στρατηγική θέση που κατείχε, σε σχέση με την εμπορική κίνηση αυτής της περιόδου. Οι Οθωμανοί γνώριζαν πολύ καλά την στρατηγικής σημασίας θέση της περιοχής και γι' αυτό ο Veli Paşa (1773-1822) ίδρυσε δύο οικιστικά σύνολα έξω από την περιοχή του Αλμυρού, τό Καινούριο και το Τσιγκέλι, που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στα οικονομικά και εμπορικά πράγματα εκείνη την περίοδο. Μέσα στα οικιστικά πλαίσια που έθεσε ο Veli Paşa εξετάζεται το θέμα αυτών των οικισμών καθώς και των ερειπίων του παλατιού του Veli στο Τσιγκέλι (βλ. σσ. 93-114).

Γενικά, η εν λόγω έρευνα αποκαλύπτει, σχετικά με αρχιτεκτονικά και οικιστικά δεδομένα, σημαντικά στοιχεία του οθωμανικού παρελθόντος του Αλμυρού και της περίξ αυτού περιοχής. Η απουσία ενός ικανοποιητικού αριθμού πηγών για την περιοχή αυτή κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, καθιστά δύσκολη την εξαγωγή συμπερασμάτων. Όμως παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες μιας έρευνας αυτού του είδους, παρέχονται στον αναγνώστη σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση ενός άγνωστου σχετικά τμήματος της ιστορίας του Αλμυρού, την περίοδο της Οθωμανικής παρουσίας.

Γιώργου Πρεβελάκη, *Γεωπολιτική τῆς Ἑλλάδας*, Libro ΕΠΕ, Ἀθήνα 1998, μετάφρ. Τ. Πλυτᾶ (τίτλος πρωτοτύπου: *Géopolitique de la Grèce*, Éd. Complexe, 1937), σσ. 317

Μετά τή διάλυση τοῦ ἀνατολικοῦ συνασπισμοῦ, τίς συγκρούσεις καί μεταβολές στά Βαλκάνια, τίς νέες οἰκονομικές συγκυρίες καί, ἐν γένει, τή λεγομένη «νέα τάξη», τό βιβλίο αὐτό ἀποκτᾶ ιδιαίτερη βαρύτητα. Πρόκειται για σημαντική μελέτη, πού ἀνταποκρίνεται στό «πνεῦμα» τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας τῆς παρακολουθεῖ τίς σύγχρονες ἱστορικές-πολιτικές ἐξελίξεις καί τίς ἀποτυπώνει ἀδρά στό χῶρο, πού εἶναι δεμένος ἀναπόσπαστα μ' αὐτές. Ἐδῶ θά γίνει λεπτομερῆς παρουσίαση τῆς μελέτης, μέ τονισμό καί κριτική τῶν ἀποσπασμάτων ἐκείνων πού πιστεύουμε ὅτι ἔχουν τή μεγαλύτερη σημασία, κάνοντας περιορισμένη χρήση βιβλιογραφίας (κυρίως ἀπό ἔργα τοῦ F. Thual, καί τοῦ Παναγ. Κονδύλη, πού ἀποτελοῦν προέκταση ἀλλά, μερικές φορές, εἰδικά τοῦ Κονδύλη, καί ἀντίποδα τοῦ ἔργου τοῦ Πρεβελάκη). Στό τέλος, θά συζητήσουμε ἀκόμη λεπτομερέστερα δύο ἢ τρία σημεῖα τῆς μελέτης τό ἐνδιαφέρον τῶν ὁποίων παραμένει ὡς σήμερα ζωηρό καί προφανῶς θά παραμένει καί στά ἐπόμενα χρόνια καί χρήζουν γιά τοῦτο ιδιαίτερης προσοχῆς.

Ὁ Γιώργος Πρεβελάκης, ἀπό τήν Ἀθήνα, εἶναι καθηγητής στή Σχολή Γεωγραφίας τῆς Σορβόνης καθώς καί στή Σχολή Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Ἀπό τή φράση τοῦ ἐξώφυλλου: «Ἡ Ἑλλάδα, ἀπό τό τέλος τοῦ ψυχροῦ Πολέμου, βρίσκεται στό κέντρο γεωπολιτικῶν ἐντάσεων. Παράγοντας σταθερότητας στά Βαλκάνια ἢ κακός μαθητής τῆς Εὐρώπης;», καταλαβαίνει κανεῖς τό πνεῦμα τοῦ βιβλίου καί ὅτι τοῦτο ἀφορᾶ στή νεότερη ἢ σύγχρονη ἐποχή, ὑπάρχουν ὁμως καί ἀναφορές πού φθάνουν πιό πίσω, στήν τουρκοκρατία, ἢ ἀκόμη στό Βυζάντιο. Χαρακτηριστικό τῆς μελέτης εἶναι ὅτι ὑπάρχουν μέσα στό κείμενο ἔνθετα ὑποκεφάλαια (σέ γκριζωπῆ ἐπιφάνεια), πού παρέχουν πρόσθετες πληροφορίες ἢ ἐπεξηγήσεις. Ἔτσι, στό πρῶτο κεφάλαιο, *Γεωστρατηγική τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου* (σ. 11 κ.ἐ.), σέ ἔνθετο, δίνονται οἱ ἔννοιες τοῦ Ἑλλαδισμοῦ καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ (σ. 13-14): Ὁ Ἑλλαδισμός ἔχει σχέση μέ τό ἑλληνικό κράτος· εἶναι μιά ἀπό τίς νεότερες ἐκδηλώσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μιά σύνθεση ἀπό στοιχεῖα Ἑλληνισμοῦ καί δυτικῶν ἰδεῶν. Ὁ Ἑλληνισμός ἀναφέρεται σέ μιά ἔθνοπολιτική ὄντοτητα, πού χαρακτηρίζεται ἀπό ἱστορική συνέχεια τριῶν χιλ. ἐτῶν, μέ σημαντική γεωγραφική διασπορά καί μεγάλη πολιτιστική κληρονομιά. Σήμερα, ἀναφέρει, παρατηρεῖται κάποια παρακμή τοῦ Ἑλλαδισμοῦ καί σημεῖα ἀνανέωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κυρίως τῆς διασποράς.

Ἡ θέση τῆς Ἑλλάδας χαρακτηρίζεται ὡς καιρία (μέ τό Αἰγαῖο νά ἀσκεῖ ἀποτελεσματικό ἔλεγχο στό δρόμο πρὸς τόν Εὐξείνιο Πόντο, σ. 12), πού συνδέεται ἱστορικά καί γεωγραφικά μέ τήν Τουρκία καί γενικότερα μέ τό χῶρο τῆς Ἀνατολ. Μεσογείου, τήν ὁποία οἱ Ἕλληνες τοῦ 19ου αἰ. ἀποκαλοῦσαν «ἡ καθ'

ἡμᾶς Ἐνατολή», ἔκφραση πού ἀναφερόταν «στήν ἔντονη πολιτιστική καί ἐμπορικὴ ἐπιρροή τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, χωρὶς ὅμως νά ὑποδηλώνει ἐδαφικὲς διεκδικήσεις» (σ. 16). Πρόκειται περίπου γιὰ τὴν «ἐνδιάμεση περιοχὴ» (ὄρο πού ὁ σ. δανείστηκε ἀπὸ τὸν Δ. Κιτσιῆ), τοῦ ὁποῦο κέντρο ὑπῆρξε ἡ Κωνσταντινούπολη, χώρος μέ συναισθηματικὴ φόρτιση γιὰ τοὺς Ἕλληνες, τοῦ ὁποῦο, ὅμως, ἡ σημασία ἐλαττώθηκε μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν νέων κόσμων καί τὴ συνεχὴ ἐνίσχυση τῆς Δύσης, μέ τελικὸ ἀποτέλεσμα τὸν κατακερματισμὸ του καί τὴ δημιουργία νέων κρατῶν (σ. 17, 18, ἔνθετο).

Στὸ ὑποκεφάλαιο «Γεωπολιτικὲς εἰκόνες τῆς Ἑλλάδας», ἐκτιμᾶται ὅτι μετὰ τὸ 1947, μέ τὴν παραχώρηση τῆς Δωδεκανήσου στήν Ἑλλάδα, «ἡ Τουρκία αἰσθάνεται περικυκλωμένη. Τὰ ἑλληνικὰ νησιά παρουσιάζονται ὡς προωθημένες θέσεις τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, ἀπὸ τίς ὁποῖες, σέ περίπτωση πολέμου, τὸ ἑλληνικὸ ναυτικὸ καί ἡ ἑλληνικὴ ἀεροπορία θά μποροῦσαν νά ἐμποδίσουν τὴν τουρκικὴ θαλάσσια κυκλοφορία καί νά ἀπειλήσουν τὴν ἴδια τὴν καρδιά τῆς χώρας» (σ. 21). Ἔτσι, οἱ Τούρκοι κατὰ τίς τελευταῖες τρεῖς δεκαετίες ἐπιχειροῦν νά δημιουργήσουν ρήγματα στὸν κλοιό, μέ κυριότερη ἐπιτυχία τὴν κατάληψη τοῦ βόρειου τμήματος τῆς Κύπρου. Παρακάτω, σ. 53-54, σέ ἔνθετο ὑποκεφάλαιο, ἀναπτύσσονται περισσότερο οἱ δύο αὐτὲς «μὴ συμβατὲς γεωπολιτικὲς θεωρήσεις» στὸ Αἰγαῖο· ἡ ἑλληνικὴ πού θεωρεῖ τὸ Αἰγαῖο κέντρο καί ἐπομένως βλέπει τίς ἀκτὲς τῆς Μ. Ἀσίας ἀναπόσπαστες ἀπὸ τὸ ἀρχιπέλαγος καί ἡ τουρκικὴ, πού μέ κέντρο τὴ Μ. Ἀσία θεωρεῖ τὰ νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου «γεωλογικὴ προέκταση» τῆς ἠπειρωτικῆς χώρας, πού μποροῦν νά ἀποσταθεροποιήσουν τὴν τουρκικὴ ἄμυνα.

Νομίζουμε ὅτι μέ τὴ σημερινὴ ἐπικρατοῦσα κατάσταση, ἡ ἀπειλὴ ἀποσταθεροποίησης εἶναι ἀδικοιολόγητη. Πρόκειται γιὰ λογικὴ μονόπλευρη. Πολὺ περισσότερο, τὰ ἑλληνικὰ νησιά, διάσπαρτα καί μικρά, θά μποροῦσε κανεὶς νά θεωρήσει ὅτι κινδυνεύουν ἀπὸ τὸν συμπαγὴ ὄγκο μιᾶς ἐξοπλισμένης Τουρκίας. Ἄν αἰσθάνεται περικυκλωμένη ἡ Τουρκία, πού ἔχει διέξοδα πρὸς ὅλες τίς πλευρὲς τῆς θάλασσας, τότε πῶς πρέπει νά αἰσθάνεται ἡ Αὐστρία (γιὰ νά μιλήσουμε γιὰ μιὰ τέως αὐτοκρατορία); Τὰ ἑλληνικὰ νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, κοντὰ στίς τουρκικὲς ἀκτὲς, δέν εἶναι παρά ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ ἐδάφη μέ ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς μιᾶς περιοχῆς πού ἀποτελεῖ γεωγραφικὰ ἐδαφικὴ νησιωτικὴ προέκταση τῆς Μ. Ἀσίας. Τὸ πρόβλημα θά ὑφίστατο ἂν καί ἡ περιοχὴ τῆς Σμύρνης ἦταν ἑλληνικὴ, ἀλλὰ καί πάλι ἡ περίπτωση αὐτὴ δέν μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ ἐκείνη τῆς Ἐνατολ. Θράκης. Νομίζω πιὸ ρεαλιστικὴ φαίνεται ἡ περίπτωση κινδύνου γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Ἐνατολικὴ τουρκικὴ Θράκη. Ὅσο γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Κύπρου, πιστεύω ὅτι δέν πρόκειται γιὰ «θραύση» ὑποτιθέμενου κλοιοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ ἀποτέλεσμα τῆς διατήρησης τοῦ κλίματος ἐκείνου πού ἄρχισε μέ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ: Πόλη, Ἰμβρος, Τένεδος, Κύπρος καί αὐριο ἴσως Δυτ. Θράκη ἢ Αἰγαῖο. Ἡ κατάσταση εἶναι περίπου ἡ

Ίδια· οί χρονικές συγκυρίες διαφέρουν. Πρόκειται, πράγματι, για «συνεχή και άμετάκλητη γεωπολιτική συρρίκνωση του έλληνισμού»¹. Αντίθετα, όταν παρακάτω (σ. 33) αναφέρεται ότι οί Βούλγαροι βλέπουν τή Δ. Θράκη, όπως «δποιος στερείται τή θέα στή θάλασσα από τόν φράχτη του γείτονά του», τούτο γίνεται εύκολα κατανοητό από αύστηρά γεωγραφικής πλευράς, δικαιολογείται όμως από ιστορικής.

Στή συνέχεια, ή Ελλάδα χαρακτηρίζεται κλειδί για τήν έξοδο τής Ρωσίας, προς τίς θερμές θάλασσες. Έτσι, ό σ. πιστεύει πώς μιά έχθρική συμπεριφορά τής Ελλάδας προς τή Ρωσία ενισχύει σημαντικά τήν άμυνα τής Τουρκίας (σ. 24). Από τήν άλλη πλευρά, λαμβανομένου ύπόψη ότι κεντροευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν στραμμένο τό βλέμμα προς τή Θεσσαλονίκη και τήν Άνατολή (Άυστρία και έπειτα Γερμανία), Ελλάδα και Τουρκία χαρακτηρίζονται ως «σιαμαίοι άδελφοί τής θαλάσσιας άνάσχεσης» (σ. 29). Ό διαταγμός τών Άγγλογάλλων ήταν άν θά συνέχιζαν νά ύποστηρίζουν τήν Όθωμανική αυτοκρατορία ή θά έπένδναν στή σύγχρονη Ελλάδα. Η συνεργασία τής Τουρκίας μέ τούς Γερμανούς τούς έστρεψαν προς τήν Ελλάδα, ή όρθοπόδηση όμως τής Τουρκίας υπό τόν Άτατούρκ (και ή διάλυση τής Γερμανίας) είχε ως αποτέλεσμα νά έπανακτήσει ή Τουρκία αυτόματα τήν εύνοια τής Δύσης (σ. 31).

Θά λέγαμε, ότι ή νέα κατάσταση, μετά τήν Όκτωβριανή Έπανάσταση στή Ρωσία και λόγω συμφερόντων, ώθησε τούς συμμάχους, νά δοϋν μέ «καλό μάτι» τήν όρθοπόδηση τής Τουρκίας, εγκαταλείποντας τούς Έλληνες, δηλ. οί διαταγμοί του 19ου και αρχών του 20ου αϊ. για τό ποιό από τά δυό κράτη έπρεπε νά ύποστηριχθεί από τούς Δυτικούς έληξε μέ μάλλον σαφή έπιλογή τής Τουρκίας. Έτσι ή μερική άνασύσταση τής Όθωμανικής (τώρα Τουρκικής) «αυτοκρατορίας»², μέ τή συνθήκη τής Λωζάνης (άμέσως μετά τή διάλυσή της μέ τή συνθήκη τών Σεβρών), είχε και συνέχεια. Τό νέο τουρκικό κράτος ενισχυόταν συνεχώς, από τήν δυτική πλευρά σέ βάρος του Έλληνισμού αλλά και Νότια-Νοτιοανατολικά, σέ βάρος του κυπριακού έλληνισμού και τής Συρίας, μέ τήν προσάρτηση τής περιοχής τής Άλεξανδρέττας, τό 1939.

Στήν περίοδο του «Ψυχρού πολέμου», συνεχίζει ό σ., καταβαλλόταν προσπάθεια τήρησης ίσων (;) άποστάσεων, ανάμεσα στά δυό κράτη, ένώ μέ τή διάλυση

1. Βλ. και Παναγ. Κονδύλη, *Πλανητική πολιτική μετά τόν ψυχρό πόλεμο*, έκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1992, σ. 157. Επίσης, του ίδιου, *Θεωρία του Πολέμου*, Άθήνα 1998, (Θεμέλιο), σ. 394: Άπό τό 1920 άρχισε ή αντίστροφη μέτρηση: «Τό έθνος συνέπεσε έν τέλει μέ τό κράτος όχι γιατί τό κράτος διευρύνθηκε, αλλά γιατί τό έθνος άκρωτηριάστηκε και συρρικνώθηκε». Αναφέρει ότι μέσα σέ 70 χρόνια έπλήγη ό έλληνισμός από τή Ρωσία ως τήν Άίγυπτο και από τόν Καύκασο ως τήν Άδριατική.

2. Δέν είναι υπερβολική ή έκφραση. Και μόνο από πλευράς έκτάσεως, ή Τουρκία καλύπτει έδαφος όσο ή Γαλλία και Άγγλία μαζί. Σέ λίγες δεκαετίες θά φθάσει και τόν πληθυσμό τους. Επίσης ύπάρχουν ακόμη πολλές εθνότητες, μέ κυριότερη αυτή τών Κούρδων, πράγμα που αποτελεί άλλο χαρακτηριστικό τών αυτοκρατοριών.

της Σοβιετικής Ένωσης μειώθηκε ο ρωσικός κίνδυνος κι έτσι μιά έλληνοτουρκική κρίση θά ήταν σήμερα λιγότερο σοβαρή για τά άμερικανικά συμφέροντα.

Ή ήταν καί ο ξεριζωμός του 1922 όχι μόνο έδειξαν τόν ουτοπικό χαρακτήρα της Μεγάλης Ίδεας, αλλά καί ενίσχυσαν τήν αγωνία για τά κεκτημένα: «Άπό τό 1922 ή έλληνική επικράτεια θεωρείται ένα κάστρο πού πρέπει νά υπερασπίζεται κανείς, άνεξαρτήτως κόστους» (σ. 34). Έτσι, στό μεγάλο ένθετο πού ακολουθεί, «Τά σύνορα καί ή άμυνα της έλληνικής επικράτειας», σ. 39-47, όρίζονται, μεταξύ άλλων, τά ευαίσθητα σημεία της, όπως εκείνο του Άξιού, όπου τά άμυντικά προβλήματα της Ελλάδας θυμίζουν τά προβλήματα του Ίσραήλ, δεδομένου ότι για νά ευνοηθεί έδαφικά ο έλληνικός στρατός πρέπει νά προωθηθεί, πρώτα, 50 περ. χιλιομ. βόρεια, καθώς καί τό «τρίγωνο του Καραγάτς», τουρκικό έδαφος κοντά στην Άδριανούπολη, αλλά δυτικά του Έβρου. Τό κεφάλαιο τελειώνει μέ τά προβλήματα του έλληνικού έναέριου χώρου καί τήν τουρκική άμφισβήτηση, πού έχει σχέση μέ τήν αεροπορική άμυνα της Ελλάδας.

Στό επόμενο κεφάλαιο (σ. 59 κ.έ.), γίνεται λόγος για τήν έλληνική πολιτική ταυτότητα, πού ο σ. πιστεύει ότι σχηματίστηκε πρόσφατα, μετά τήν εμφάνιση του σχεδίου της εθνικής άνεξαρτησίας, ενώ προηγουμένως θά μπορούσε νά μιλήσει κανείς μόνο για *πολιτιστική* ταυτότητα. Η σύγχρονη ταυτότητα στηρίζεται σ' ένα εθνικό κράτος, ενώ ή πολιτιστική έρχόταν από τήν έλληνική διασπορά (σ. 61-62). Τά σχετικά μέ τό έλληνικό γένος καί έθνος αποτελούν τήν ύλη των επόμενων υποκεφαλαίων. Άπό τήν αρχαία Ελλάδα ως τήν εποχή μας, «μπορεί κανείς νά ακολουθήσει τά ίχνη μιάς εθνοπολιτιστικής κοινότητας της οποίας τά μέλη χαρακτηρίζονται από τήν αίσθηση ότι ανήκουν σέ μιά ξεχωριστή ομάδα». Πρόκειται όχι για τήν αίσθηση μιάς εθνικής ταυτότητας αλλά για τή συνείδηση ότι ανήκουν σέ μιά κατηγορία περισσότερο καλλιεργημένη, σέ μιά «έλίτ», κυρίως μέ τό νά μετέχουν στον έλληνικό πολιτισμό, περισσότερο ή λιγότερο (σ. 62).

Σέ ένθετο για τή γένεση του Έλληνικού έθνους (σ. 63-65), αναφέρει ότι ή έλληνική πολιτιστική παράδοση διαδόθηκε εύρύτατα στή Ρωμαϊκή αυτοκρατορία καί επιβλήθηκε, έπειτα, στό Βυζάντιο, στό οποίο εκπρόσωποι των εθνοπολιτιστικών ομάδων είχαν δυνατότητα νά γίνουν μέλη της διοικητικής ή πνευματικής έλίτ. Έτσι, ή έλληνική κυριαρχία δέν ήταν τόσο εθνική όσο πολιτιστική. Η παράδοση των κλασικών γραμμάτων διατηρήθηκε σ' όλη τή ζωή του Βυζαντίου, χάρη στην ορθόδοξη εκκλησία καί τά μοναστήρια. Κατά τήν τουρκοκρατία, ή εκκλησία συνέχιζε νά παίζει τό ρόλο της στην πολιτιστική συνέχεια του ελληνισμού. Καθώς ή έλληνική ήταν ή γλώσσα των θεσμικών όργάνων της ρούμ μιλιέτ καί οι άξιωματούχοι της προέρχονταν από τήν παλαιά βυζαντινή άριστοκρατία (τους Φαναριώτες), γινόταν συχνά σύγχυση μεταξύ των δρων *Ρωμός* καί *Έλληνας*. Οι Έλληνες, στό έσωτερικό του ρούμ μιλιέτ, διακρίνονταν για τή μητρική τους γλώσσα καί γιατί αποτελούσαν πνευματική καί έμπο-

ρική προοδευτική τάξη, με αποτέλεσμα πολλές από τις άλλες εθνότητες να ξεελληνιστούν, κυρίως κατά τό 18ο και τό α΄ μισό τοῦ 19ου αἰ.

Τό ἑλληνικό ἔθνος στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία συνυπῆρχε μέ ἄλλους πληθυσμούς τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰ., ὅμως, ἀρχίζει νά ἐμφανίζεται μιᾶ ἄλλη θεώρηση τοῦ ἑλλην. ἔθνους, μέ τό σχέδιο νά ἰδρυθεῖ ἕνα ἀνεξάρτητο κράτος. Ἔτσι τώρα, ὁ ὄρος γένος χρησιμοποιεῖται κυρίως στό λόγο πού ἐκπορεύεται ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ἐνῶ ὁ ὄρος ἔθνος συνδέεται μέ τό λόγο τοῦ κράτους. Ἔτσι, ὁ σ. καταλήγει:

«Στον ορισμό του ελληνικού ἔθνους ο φυλετικός χαρακτήρας ενισχύθηκε σε βάρος της πολιτιστικής πλευράς. Ἔτσι, η πρόσβαση στο ἑλληνικό ἔθνος (και στην εδαφική του ἔκταση) απέκλεισε στοιχεία που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αργότερα επικίνδυνες μειονότητες. Η αμυντική αυτή τακτική τροφοδοτεῖ τις πλέον οπισθοδρομικές και ξενόφοβες εκφράσεις του σημερινού ἑλληνικού εθνικισμού. Εξηγεῖ σε μεγάλο βαθμό την ἑλληνική εχθρότητα ἐναντι των Μακεδόνων (ἐννοεῖ τοὺς Σλαβομακεδόνες). Ἐναν αἰῶνα νωρίτερα η διεκδίκηση του λαοῦ αὐτοῦ για ἕνα κομμάτι της ἑλληνικῆς ιστορικῆς κληρονομιάς θα ερμηνευόταν ως δήλωση ὅτι ἀνήκουν στο ἑλληνικό ἔθνος.»

Ἡ παραπάνω διαπίστωση τοῦ Πρεβελάκη γιά τοὺς «Μακεδόνες» δέν ἰσχύει, σήμερα, δεδομένου ὅτι εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ Σλαβόφωνοι κάτοικοι τῆς πρώην Γιουγκοσλαβικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας πού ἀπορρίπτουν τήν ἑλληνικότητα, ἀφοῦ δέν θεωροῦν τοὺς ἀρχαίους Μακεδόνες Ἕλληνες. Πρὶν ἀπό ἕνα αἰῶνα (ἢ, καλύτερα, ἐνάμισι), τά πράγματα ἦταν ἔτσι, πράγματι, ὅπως περίπου συνέβαινε καί μέ ἄλλες εθνότητες τῶν Βαλκανίων. Ἀπό τή στιγμή πού ἄρχισαν νά προβάλλονται οἱ εθνικιστικές ἰδιαιτερότητες ὄλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἦταν φυσικό καί οἱ Σλαβομακεδόνες νά στραφοῦν σέ κάτι πού τοὺς διαφοροποιοῦσε ἀπό τοὺς Ἕλληνες, καί ἄς ἦταν κατασκευασμένο.

Τό ἑλληνικό γένος, συνεχίζει παρακάτω ὁ σ., εἶχε μεγάλο κύρος στά ἄλλα ὀρθόδοξα ἔθνη, γιά τή χρονική πρωτοπορία του καί τήν ἀναφορά του στήν ἑλληνική ἀρχαιότητα καί ὁ ἑλληνικός εθνικισμός ἦταν ὁ μόνος στά Βαλκάνια (ὡς ὅτου ἐμφανίστηκε ὁ βουλγαρικός εθνικισμός). Τό κύρος του ἦταν συνδυασμός τῆς διοίκησης τῆς ρούμ μιλιέτ καί τῶν σύγχρονων πολιτικῶν ἀπόψεων. Ἔτσι ὁ ἑλληνικός εθνικισμός ἀποδείχτηκε πολύ ἀποτελεσματικός στήν ἐνσωμάτωση πληθυσμῶν πού δέν ἀνήκαν στό γένος ἢ βρισκόνταν στήν περιφέρειά του.

Δεδομένου ὅτι ἡ γλώσσα δέν θεωρεῖτο τήν ἐποχή τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους στοιχείο καθοριστικό τῆς ἐθνικότητας, ἀλλά ἡ θρησκεία, οἱ ὀρθόδοξοι ἄλβανόφωνοι δέν προέβαλαν προσκόμματα: ἴσα-ἴσα θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους περισσότερο Ἕλληνες ἀπ' αὐτοὺς πού ἦρθαν ἀπό τή Μ. Ἀσία (σ.

78). Περίπου τό ίδιο έγινε και μέ τούς Κουτσόβλαχους, μόνο πού ἐδῶ δημιουργήθηκε πρόβλημα μέ τή ρουμανική προπαγάνδα (σ. 76). Ἡ μόνη ομάδα πού στάθηκε ἀδύνατο νά ἀφομοιωθεῖ ἦταν οἱ μουσουλμάνοι τῆς Δ. Θράκης, «πράγμα πού δείχνει ὅτι στά Βαλκάνια ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ ἀκόμη ἰσχυρό στοιχεῖο ταυτότητας» (σ. 82). Πρόκειται γιά Τουρκόφωνους (πού εἶναι οἱ περισσότεροι), γιά Πομάκους (Βουλγαρόφωνοι) καί Ρόμ (Τσιγγάνοι). Εἶναι πῶ παραδοσιακοί ἀπό τούς Τούρκους τῆς Τουρκίας καί κατά τόν σ. χωρίς τίς προσπάθειες τῆς Ἄγκυρας ὁ τουρκικός ἐθνικισμός θά τούς ἦταν ἀγνωστος (σ. 84).

Ἄπό τό β' μισό τοῦ 19ου αἰ., ἡ γλώσσα ἦρθε νά προστεθεῖ, ὡς ἄλλο κριτήριο ἐθνικότητας, κοντά στή θρησκεία (στηρίζεται σέ ἰδέες Γερμανῶν φιλοσόφων τοῦ 18ου καί 19ου αἰ.), μέ ἀποτέλεσμα νά δυσκολευτοῦν νά ἐσωματωθοῦν στήν Ἑλλάδα οἱ ἀλλόφωνοι πληθυσμοί τῶν νέων προσαρτημένων περιοχῶν (σ. 87) κι ἔτσι, κατά τόν σ., τό ἑλληνικό χωνευτήρι έγινε πολύ λιγότερο ἀνεκτικό ἀπ' ὅ,τι στό παρελθόν, κυρίως γιά τούς σλαβόφωνους, οἱ ὁποῖοι μέ τίς ἀνταλλαγές μέ τή Βουλγαρία καί τή στήριξη, ὀρισμένων ἀπ' αὐτούς, τοῦ Γερμανοῦ κατακτητῆ ἢ τῶν κομμουνιστῶν (ὁπότε πολλοί ἐγκατέλειψαν τήν Ἑλλάδα), τελικά ἔμειναν πολύ λίγοι.

Ἄπό τήν Ἐπανάσταση ὡς σήμερα, οἱ Ἕλληνες συνεχίζουν νά ἐγκαταλείπουν τίς ἐπίσεις τους στήν Ἀνατολή καί τή Βαλκανική. Ἡ συρρίκνωση αὐτή συνοδεύτηκε ἀπό ἐπέκταση τῆς ἐπικράτειας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Βαθμιαῖα, τό γένος παραχωρεῖ τή θέση του στό ἔθνος. Τό ἑλληνικό κράτος φρόντισε παράλληλα ν' ἀποδυναμώσει τά στοιχεῖα πού ἀντιστέκονταν στό δυτικό ἐκσυγχρονισμό, ὅπως τά ἰδρύματα πού ἀντιπροσώπευαν τήν ὀρθόδοξη παράδοση, καί ἡ ἑλλ.ν. ἐκκλησία ἀνεξαρτητοποιήθηκε ἀπό τό Πατριαρχεῖο. Οἱ ποικίλες τύχες τῶν διαφορετικῶν στοιχείων τοῦ ἑλληνικοῦ γένους μειώθηκαν σημαντικά. Ἡ διδασκαλία τῆς Ἱστορίας γινόταν ἕνα ἐπιπλέον στοιχεῖο ἐνσωμάτωσης καί ὁμοιογενοποίησης. Ἡ Ἀθήνα, μέ τό πανεπιστήμιό της, διεκδικοῦσε τήν καθοδήγηση τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη (σ. 93). Στά τέλη τοῦ 19ου αἰ. οἱ ἑλληνικές κοινότητες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, υἱοθέτησαν τά προγράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας. «Ἡ ὁμογενοποίηση καί ἡ μεταμόρφωση τοῦ γένος σέ ἔθνος διείσδυσε, μέ τόν τρόπο αὐτό στό ἐσωτερικό τῆς Ὀθωμαν. Αὐτοκρατορίας, μειώνοντας ἀκόμα περισσότερο τήν ἀλληλεγγύη τῶν ρούμ ὑπηκόων ἔναντι τοῦ κράτους, στό ὁποῖο ζοῦσαν. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή προετοίμασε τό ἔδαφος γιά τά δράματα... κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα» (σ. 94).

Παρακάτω, σ. 101 κ.έ., παρέχονται περισσότερα στοιχεῖα γιά τό θέμα, δταν γίνεται λόγος εἰδικά γιά τή «Μεγάλη ἰδέα», ἡ ὁποία βασιζόταν στήν ἀνασύνθεση τοῦ βυζαντινοῦ χώρου, ὑπό μορφήν ἑνός μεγάλου ἐθνικοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, μόνονότι πολλοί ἀπό τούς Ἕλληνες ὑπηκόους τῆς Πύλης θεωροῦσαν ὅτι τό γένος εἶχε πολύ περισσότερες πιθανότητες εὐημερίας στό ἐσωτερικό τῆς

αυτοκρατορίας, παρά στή φτωχή Ελλάδα. Έτσι, οι ελληνικές κοινότητες στην Όθωμαν. αυτοκρατορία μεταμορφώθηκαν «υπό τήν ἐπήρεια τῆς Μεγάλης Ἰδέας, σέ ἓνα εἶδος «πέμπτης φάλαγγας» τοῦ ἐλληνικοῦ ἐπεκτατισμοῦ»¹ (σ. 104), κάτι πού προετοίμασε τό ἔδαφος γιά τήν ἐκδίωξη ἢ τήν ἐξόντωσή τους ἀπό τούς Τούρκους. Ἡ Μεγάλη Ἰδέα ἐπιτάχυνε τήν τάση τῆς διαίρεσης τῆς παλαιᾶς κοινότητας ρούμ στή βάση τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεῶν καί διευκόλυνε ἄλλες βαλκανικές ἐθνικές ταυτότητες, πού δημιουργήθηκαν ἀπό μίμηση ἢ ἀπό ἀνάγκη γιά ἄμυνα. Ἡ τελευταία ἐπισήμανση εἶναι σωστή, ἀλλά τό ἐρώτημα εἶναι ἂν αὐτές καί χωρίς τή Μεγάλη Ἰδέα δέν θά δημιουργοῦνταν, δεδομένου ὅτι ὑπῆρχαν καί ἄλλοι παράγοντες, ὅπως π.χ., ὁ ἀγώνας γιά ἀνεξαρτησία τῶν Σέρβων καί ὁ ρωσικός δάκτυλος γιά τούς Βουλγάρους.

Στά ἔνθετα πού ἀκολουθοῦν, στούς μεγάλους μύθους τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ περιλαμβάνεται, μετά τό «μαρμαρωμένο βασιλιά», καί τό θέμα τῶν φιλελλήνων. Ἡ Όθωμαν. αυτοκρατορία δέν μπορούσε νά ἀποδεχθεῖ νά ἀποκληθεῖ «βασιλεὺς τῶν Γραικῶν» ὁ πρῶτος συνταγματικός Βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδας, ἀφοῦ ἡ πλειονότητα τῶν Γραικῶν παρέμεναν ἀκόμη Όθωμανοί ὑπῆκοοι. Έτσι, δόθηκε στόν Γεώργιο ὁ τίτλος «Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων», κάτι πού συμβαδίζει μέ τό ἰδρυτικό μῦθο τοῦ νέου κράτους: τῆ συνέχεια ἀνάμεσα στούς ὑπῆκοους του καί τούς Ἑλληνες τῆς ἀρχαιότητας, ἀποδυναμώνοντας τούς δεσμούς μέ τή βυζαντινὴ καί τήν ὀθωμανικὴ παράδοση. Τίς τελευταῖες δεκαετίες, οἱ Ἕλλην. κυβερνήσεις προσπαθοῦν νά ἐπιβάλουν στό ἐξωτερικὸ τούς ὄρους «Ἑλληνες» καί «Ἑλλάς» ἀντὶ τῶν παραγῶγων τοῦ Γραικοῦ. Ὁ μῦθος αὐτὸς ἀντιστοιχεῖ, κατὰ τό σ., στό μῦθο τῶν Φιλελλήνων: «Οἱ Ἑλληνες, πεπεισμένοι ὅτι ὁ φιλελληνισμὸς ἀντιπροσωπεύει τὸν κανόνα, αἰσθάνονται προδομένοι κάθε φορὰ πού διαπιστώνουν ὅτι ἡ πατρίδα τους δέν ἀποτελεῖ τὴν κύρια ἀπασχόληση τῆς Εὐρώπης ἢ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν» (σ. 98). Ἡ φράση εἶναι ἀσφαλῶς ὑπερβολικὴ καί καμιὰ φορὰ καί ἄδικη, γιατί ὑπάρχει κίνδυνος νά ἀνάγονται σ' αὐτὸ τό «σύμπλεγμα» ἐξώφθαλμες ἀδικίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ ἐπισήμανση τῆς μὴ ἀποδοχῆς ἐκ μέρους τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας τοῦ «Βασιλεὺς τῶν Γραικῶν», σημαίνει ὅτι ὅλες αὐτές οἱ καταστάσεις τοῦ μελλοντικοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, ὑποβοηθήθηκαν ἀπὸ τούς ἴδιους τούς Τούρκους ἢ ἐν πάσει περιπτώσει, ἦταν μοιραῖο νά ἐπέλθουν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία, ἀφοῦ οἱ Ἑλληνες τῆς Τουρκίας ἦταν φυσικὸ νά προσβλέπουν πρὸς τὴν ἀνεξάρτητη Ἑλλάδα.

1. Θά μπορούσαμε σήμερα νά χαρακτηρίσουμε ὡς «πέμπτη φάλαγγα» τοῦ ἀλβανικοῦ ἐπεκτατισμοῦ τούς Ἄλβανούς τοῦ Κοσσυφοπέδιου; Ἡ μεγάλη κινητοποίηση τῆς Δύσης ὑπὲρ αὐτῶν σημαίνει ὅτι τοὺς ἀντιμετώπισαν ὡς καταπιεζόμενη ἐθνότητα. Ἄλλες ἐπομένως εἶναι οἱ κύριες αἰτίες πού ἐπαῖξαν σημαντικότερο ρόλο στὴν ἐκδίωξη καί ἐξόντωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας (κίνημα Νεοτούρκων, γερμανικὸς δάκτυλος κ.λπ.).

Γιά τήν τουρκοκρατία, ή άποψη τοῦ Πρεβελάκη εἶναι ἀρκετά τολμηρή:

«Αναχρονιστή οπτική, προβάλλει τον εθνικιστικό ελληνοτουρκικό ανταγωνισμό της περιόδου του Ανατολικού ζητήματος στους προηγούμενους αιώνες. Συμβαδίζει με τη λογική της δυτικοποίησης: τα μέλη του γένους που δυσπιστούσαν προς τη Δύση παρουσιάζονται ως δειλοί και προδοτές, πουλημένοι στον “κατακτητή”. Έτσι, όσοι προτείνουν σήμερα μία προσέγγιση με την Τουρκία, κατηγορούνται ότι ταυτίζονται με αυτήν την παράδοση, υποθετική ή πραγματική, της προδοσίας. Ορισμένοι έλληνες ιστορικοί, ανάμεσα στους οποίους πρέπει να αναφέρουμε τον Δημήτρη Κιτσιήκη, ασκούν κριτική στον μύθο της Τουρκοκρατίας και επιχειρούν να επανατοποθετήσουν την οθωμανική περίοδο σε μία λογική λιγότερο επηρεασμένη από τις εθνικιστικές ιστορικές ερμηνείες.» (σ. 99)

Ἡ παραπάνω θέση περιέχει σήμερα καί μιά ἀντίφαση: Τό «ἀντιτουρκικό» πνεῦμα πού ἀποδίδεται στους Ἕλληνες πού συμβάδιζαν μέ τή λογική τῆς δυτικοποίησης ἀποδοκιμάζεται ἀπό τίς ἴδιες τίς δυτικές δυνάμεις! Μποροῦμε λοιπόν, ἐδῶ νά διακρίνουμε μιά προσποίηση (ὅπως π.χ. μέ τήν ἔνταξη τῆς Τουρκίας στήν ΕΕ, πού στήν πραγματικότητα δέ θέλουν περισσότερο οἱ Δυτικοί); Τά πράγματα μᾶς ὀδηγοῦν μόνα τους πρὸς αὐτό τό συμπέρασμα.

Ὡς «μῦθος» παρουσιάζεται ἀπό τόν σ. καί ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ πραγματικοί ἐχθροί τοῦ ἑλληνισμοῦ ἦταν οἱ Βούλγαροι, μῦθος πού κατασκευάστηκε ἀπό Ἕλληνες διανοοῦμενους (ὅπως ἡ Πηνελόπη Δέλτα), ἀπό στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, μέ τό σκεπτικό ὅτι οἱ συγκρούσεις Βουλγάρων καί Βυζαντινῶν προηγήθηκαν τῆς ἐμφάνισης τῶν Τούρκων. Ὁ ἀντικουμμουνισμός παγίωσε αὐτό τό μῦθο, ἀλλά ἀπό τό 1974 ὁ μῦθος ἐξαφανίστηκε ἐξαιτίας τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς προσέγγισης. Ὅσο καί νά περιέχει ἡ ἄποψη αὐτή σημεῖα ἀλήθειας, νομίζω ὅτι παραβλέπει πρόσφατα γεγονότα, ὅπως τήν κατάληψη τῆς Δ. Θράκης καί Α. Μακεδονίας κατά τούς δύο παγκόσμιους πολέμους.

Τό 1922 ἦταν κατά τόν σ. ἡ στρατηγική ἥττα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ πού ἔκλεινε τήν πόρτα σέ κάθε ἐλπίδα ἐπέκτασης πέρα τῶν ἐθνικῶν συνόρων. «Γι’ αὐτό τόν λόγο ἡ ἥττα τοῦ 1922 ἔμεινε στήν ἑλληνική ἱστορία ὡς «Μικρασιατική Καταστροφή». (Ἡ λ. «καταστροφή» βέβαια ταιριάζει ὄχι τόσο στή ματαίωση τῆς ἐπέκτασης, ὅσο στους ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἕλληνες νεκρούς καί στήν ἐκτόπιση 1.500.000 Ἑλλήνων, ὑπερδιπλάσιοι ἀπό τούς Ὀθωμανούς πού ἐγκατέλειψαν τήν Ἑλλάδα). Μετά τήν ἥττα συνεχίζει ὁ σ. οἱ Ἕλληνες βρέθηκαν «χωρίς ὄνειρο», κλεισμένοι σέ μιά περιορισμένη γι’ αὐτούς ἐπικράτεια. Ἡ νέα κουμμουνιστική κίνηση πού ἀναπτύχθηκε (καί μέ στρατολόγηση μελῶν ἀπό τούς πρόσφυγες) χρησιμοποίησε καί στοιχεῖα τῆς ταυτότητας τῶν Ροῦμ, στιγματίζοντας τήν «ἀχόρταγη καί τυχοδιωκτική» ἀστική τάξη (συνδεδεμένη μέ τόν

έλληνισμό), της οποίας η επεκτατική ιδεολογία είχε οδηγήσει στη Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ αντίθετα η έννοια της Ρωμοσύνης έσβηνε και τις διαφορές με τους Σλάβους, προετοιμάζοντας έτσι και τό έδαφος της επιστροφής στη ρωσοφιλία.

Ή καταστροφή του 1922 οδήγησε, κατά τόν σ., σέ «θέση άμυντική, ξενόφοβη, σχεδόν ρατσιστική. Ή ελληνική δεξιά είχε γεννηθεί». Έτσι, έχουμε τώρα ένα βαθύτερο διχασμό. Μέ τους κομμουνιστές, η ταυτότητα ρούμ επέστρεψε «άφελληνισμένη», μέ προορισμό νά προσεγγίσει τους Έλληνες στό σλαβικό κόσμο και στη ρωσική έπιρροή» (σ. 112). Μέ τους εθνικιστές, η έρμηνεία του έλληνισμού έρμηνευόταν μέ τόν πιό όπισθοδρομικό τρόπο, ενώ η άναφορά της Όρθοδοξίας έφερε αντιμέτωπους τους Έλληνες μέ τή Δύση και η κληρονομιά της έλλην. άρχαιότητας παρουσιαζόταν ως άπευθείας καταγωγή και όχι ως διαρκής πολιτιστική άνανέωση. Ή Ελλάδα θεωρούνταν άπειλούμενη άπ' όλες τις πλευρές. Ή εθνικιστική παράταξη μέ δυσκολία μπορούσε νά άνταγωνιστεί τήν κομμουνιστική «ούτοπία», ως ότου η δεξιά χρησιμοποίησε «τό ιδανικό της κοινωνίας της κατανάλωσης» (μέ τόν Καραμανλή κ.ά)¹.

Στίς μέρες μας, μετά τό τέλος του ψυχρού πολέμου, τά πράγματα αλλάζουν και πάλι και τό γεωπολιτικό πλαίσιο των Βαλκανίων και της ΆΑ. Μεσογείου γίνεται άπειλητικό (Μακεδονικό ζήτημα, έπαναφορά βορειοηπειρωτικού προβλήματος, γιουγκοσλαβικό). Κατά τόν σ., «ό ελληνικός πληθυσμός βρίσκεται σήμερα (λίγο πριν τό 1997), σέ μεγάλη σύγχυση. Ή άποδυνάμωση της ταυτότητας του γένους, η παγίωση των εθνικιστικών ιδεών, η κατάρρευση της κομμουνιστικής ιδεολογίας, τά όρια της καπιταλιστικής ευημερίας και η άπειλή της επιστροφής στη βαλκανοποίηση προκάλεσαν βαθειά άναστάτωση» (σ. 115). Ή νέα πολιτική ταυτότητα του σημ. Έλληνα παρουσιάζεται ως διττή σύνθεση των αντίτιθεμένων ταυτοτήτων του Έμφύλιου «άπό τήν εθνικιστική ταυτότητα δανείζεται τήν ξενοφοβία και τή στενότητα του πνεύματος και άπό τήν κομμουνιστική τήν άμφισβήτηση και τή διεκδίκηση», ενώ άπορρίπτει τά καλά στοιχεία τους, «όπως τήν έπιθυμία για προσφορά στό έθνος άπό τόν εθνικισμό ή τήν άρνηση της ξενοφοβίας σέ ό,τι άφορά τόν κομμουνισμό» (σ. 116). Και ποιά είναι η λύση στό άδιέξοδο; Άπομάκρυνση άπό τόν άποπροσανατολισμένο εθνικισμό, που δέν έχει βαθιές ρίζες, για ένα έθνος ηλικίας 4 χιλιετιών, και η εύρεση ξανά της ταυτότητας του γένους: «Ή ανάπτυξη της νέας έλλην. διασποράς στίς Ήνωμένες Πολιτείες, στην Άύστραλία και στην Άφρική καθώς και οι άύξανόμενες δυσκολίες του έλλην. έθνικού κράτους άσφαλώς θά συντελέσουν σέ αυτήν τήν εξέλιξη» (σ. 117). Για τήν πρόταση αυτή (δυνατότητες αλλά

1. Σ' αυτή λοιπόν τήν κίνηση, ως μόνης (:) διεξόδου έχει τις ρίζες της η διασπάθιση του έθνικού χρήματος που ψέγουν σήμερα όλοι; Διότι η κατανάλωση φέρνει τόν ευδαιμονισμό, τό δανεισμό και τήν (μεγαλύτερη) έθνική ύποτέλεια.

καί κινδύνους πού περικλείει) πού δλο καί περισσότερο, τελευταία, προβάλλεται, θά μιλήσουμε διεξοδικά παρακάτω.

Στό επόμενο κεφάλαιο, «Οί τοπικές αντιθέσεις» γίνεται λόγος γιά τήν συγκεντρωτικότητα τής Ἀθήνας καί τήν περιθωριοποίηση καί ἐρήμωση τής ἐπαρχίας, ιδιαίτερα τῶν νησιῶν. Ἀναφέρεται ὅτι ἡ κοινωνία τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων εἶναι πιό τρωτή στήν ἀθηναϊκή ἐπιρροή, μέ ἐξαιρέση τή Θεσσαλονίκη, ὅπου ὑπάρχει πνευματική ἐλίτ, σχεδόν αὐτόνομη, πράγμα πού μπορεῖ νά προκαλέσει ἐντάσεις, γιά τή διεύθυνση τής χώρας (καταγγελίες γιά ἀνεπάρκεια τοῦ «κράτους τῶν Ἀθηνῶν»). Ἀπό τίς ἄλλες περιοχές τής Ἑλλάδας, ἡ Κρήτη χαρακτηρίζεται ἀπό ἕνα ἀναπτυγμένο τοπικισμό καί ἀντλεῖ τό μέγιστο δυνατό κέρδος ἀπό τή σχέση της μέ τήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, ἀπολαμβάνοντας στήν οὐσία «μιά εἰδική αὐτονομία πού ἀσκεῖται ἀπό τίς πολιτικές της ἐλίτ... Ἡ παρουσία τῶν δυνάμεων ἀσφαλείας στήν Κρήτη ἔχει περισσότερο συμβολικό χαρακτήρα» (σ. 138-39). Ἡ Πελοπόννησος, στό πολιτιστικό καί πολιτικό ἐπίπεδο χωρίζεται σέ δύο περιοχές (βορειοδυτική καί νοτιοανατολική), μέ τή Λακωνία τό μεγαλύτερο ὄχυρό τής βασιλικῆς δεξιᾶς. Ἡ Νέα Ἑλλάδα (Ἡπειρος, Μακεδονία καί Θράκη) χαρακτηρίζονταν πρῖν ἀπό τόν Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο ἀπό τό βενιζελικό τους παρελθόν, ἀλλά ἡ ἐγγύτητα τῶν συνόρων μέ τίς κομμουνιστικές χώρες καί ἡ ἐμπειρία τοῦ ἐμφυλίου τούς ἔσπρωξε πρὸς τή Δεξιᾶ. Ἡ μουσουλμανική μειονότητα, τέλος, τής Θράκης χρησιμοποεῖ τίς ἐντάσεις ἀνάμεσα στά δύο κόμματα γιά νά ἀντλεῖ ὄφελῃ.

Πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τό λεγόμενο «ἀθηναιοκεντρικό κράτος» δέ λέγεται πάντοτε (μιλάμε γενικά) γιά νά ἀποτυπώσει μόνο τήν πραγματικότητα. Μερικές φορές ἡ χρήση του, σέ συνδυασμό μέ τήν σημερινή κατάσταση στά Βαλκάνια, μπορεῖ νά ἔχει ἄλλους σκοπούς. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τόν τονισμό τῶν ἰδιαιτεροτήτων τής Κρήτης, πού ἀσφαλῶς, μερικές φορές ἔχει σχέση μέ τή στρατηγική θέση τοῦ νησιοῦ.

Ἀκολουθεῖ τό κεφάλαιο «Τό ἑλληνικό πολιτικό σύστημα», ὅπου γίνεται λόγος γιά τά τρία μεγάλα πολιτικά ρεύματα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἡ βασιλόφρων Δεξιᾶ, ἀναφέρει, ἐξέφραζε τήν παραδοσιακή Ἑλλάδα καί στηριζόταν «σέ μιά κοινωνία ἱεραρχίας καί συντηρητισμοῦ, ἡ ὁποία αἰσθανόταν νά ἀπειλεῖται ἀπό τό δυτικό ἐκσυγχρονισμό». Τό πιό ἀκραῖο στοιχεῖο τής ΕΡΕ, ἡ φασιστική ἀκροδεξιᾶ, κατέλαβε ἀργότερα τήν ἐξουσία (σ. 149). Μετά τό 1974 ἡ ΝΔ ἄσκησε πολιτική πού εἶχε ἐλάχιστη σχέση μέ τήν πολιτική τής ΕΡΕ, ἀλλά στούς κόλπους της ὑπάρχουν ἐντάσεις, λόγω τής συνύπαρξης δύο παραδόσεων: τής παραδοσιακῆς συντηρητικῆς Δεξιᾶς καί τής φιλελεύθερης Κεντροδεξιᾶς. Ἀπό τό 1952 καί ἔπειτα ἀρχισε ἡ οἰκονομική εὐημερία (ἂν καί σχετικά περιορισμένη), πού συνεχίστηκε, σέ μικρότερο βαθμό, ἀπό τό 1974 ὡς τό 1981. Μετά τό 1981 «ἡ μᾶλλον εἰδυλλιακή αὐτή εἰκόνα ἀρχίζει σιγά-σιγά νά φθίνει».

Ὑστερα ἀπό τήν Ἑνωσή Κέντρου τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου, ἀπό τίς

ἐκλογές τοῦ 1977, τὸ ΠΑΣΟΚ, κατὰ τὸν σ., θὰ μπορούσε νὰ θεωρεῖται ἡ κύρια πολιτικὴ ἔκφραση τοῦ Κέντρου. Στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, ὁ δημόσιος τομέας τῆς οἰκονομίας διογκώθηκε τόσο, ὥστε «μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ ἐάν ἡ οἰκονομία τῆς σοσιαλιστικῆς Γιουγκοσλαβίας ἢ τῆς καπιταλιστικῆς Ἑλλάδας ἦταν περισσότερο κρατικοποιημένη» (σ. 160). Ἐκτὴν ἄλλη πλευρὰ, ὑπῆρξε «ιδεολογικὴ ἐκκαθάριση» τῆς δημόσιας διοίκησης καὶ ἀλλαγές στὴν Παιδεία, πού εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1975 μὲ τὴ Δεξιὰ (καθιέρωση δημοτικῆς, μείωση κλασικῶν γραμμάτων, ἐνίσχυση «πρακτικῶν» μαθημάτων) καὶ ἔφθασαν σὲ ἀκρᾶτο σημεῖο τῶρα: «Νέα μεταρρύθμιση στὸν πανεπιστημιακὸ χῶρο ἀναστάτωσε τίς ὑφιστάμενες ἰσορροπίες καὶ ὁδήγησε σὲ ἀγῶνα ἐξουσίας γιὰ νὰ παγιωθοῦν νέοι συσχετισμοὶ δυνάμεων ἀνάμεσα στὶς διάφορες ὁμάδες μὲ πολιτικά, συντεχνιακὰ ἢ προσωπικὰ συμφέροντα». Στὴ δευτεροβάθμια ὁπως καὶ στὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση ἐπικράτησε γενικὴ ἀτμόσφαιρα χαλάρωσης. Ἡ συνεχῆς ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης εἶναι ἀνησυχητικὴ. Στὶς μέρες μας, συνεχίζει ὁ σ., «τὰ στελέχη τῆς ἐκπαίδευσης, καθὼς ἔχουν ἀποφοιτήσει ἀπὸ ἕνα πάσχον πανεπιστήμιο, δὲν ἔχουν τίς ἀπαραίτητες ἱκανότητες νὰ διασφαλίσουν ποιότητα στὸ λειτούργημά τους. Ἡ κατάργηση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν... σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ χώρα διεκδικεῖ τὴν ἀρχαία τῆς κληρονομιά, καταδεικνύει πλήρως τίς ἀντιφάσεις καὶ τὰ ἀδιέξοδα ἐνὸς πολιτικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ συστήματος πού πάσχει» (σ. 164-65).

Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Πρεβελάκη ἰσχύουν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, ὑπῆρχαν ὅμως μειονεκτήματα καὶ πρὶν τίς μεταρρυθμίσεις. Ἔτσι, στὰ πανεπιστήμια, ἡ προηγούμενη κατάσταση στὸ διδακτικὸ προσωπικὸ ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας. Ὅπου ὑπῆρχε ἀξιόλογο δυναμικὸ τὸ ἀντικείμενο διδασκαλίας ὀφελήθηκε ἀπὸ τὸν «προβιβασμὸ» τῶν κατώτερων βαθμίδων, ὅπου ἦταν κακὸ βλάφτηκε καὶ ὅπου ἦταν ἐλλειπές ἐπίσης βλάφτηκε, καμιά φορὰ, μάλιστα, περισσότερο.

Οἱ ρίζες τῆς Ἀριστερᾶς βρίσκονται στὴ μαρξιστικὴ σκέψη βενιζελικῶν καὶ Ἑβραίων διανοουμένων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀρχισε νὰ ἔχει πολιτικὴ παρουσία μετὰ τὸ 1922, στοὺς ἐξαθλιωμένους πρόσφυγες. Κατὰ τὴ μεταπολίτευση, ὁ ρόλος τῆς Ἀριστερᾶς περιθωριοποιήθηκε ἀπὸ τὴ σαρωτικὴ νίκη τῆς Ν. Δημοκρατίας καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν οἰκειοποίηση τῶν συνθημάτων καὶ ἀρκετῶν στελεχῶν τῆς ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ, ἐνῶ βρίσκεται σὲ μειονεκτικὴ θέση λόγω τῆς διαίρεσής της, παρότι οἱ ἰδέες της ἐπηρεάσαν ὅλες τίς πολιτικὲς θέσεις.

Ἐγὼτερα ἀπὸ τὸ ἔνθετο ὑποκεφάλαιο «Μεταξὺ δημοκρατίας καὶ μοναρχίας», ἀκολουθεῖ τὸ ἐπίσης ἔνθετο «Ἡ ὀρθοδοξία ὡς πολιτιστικὴ ἔκφραση», ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ Αὐτοκέφαλη ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας ἀπέκτησε ἐθνικὴ ἀλλὰ καὶ ἐθνικιστικὴ ἔκφραση. Ἀντίθετα, ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία τῆς Κων/λῆς ἀντιστάθηκε στὴν ἔξαρση τῶν ἐθνικισμῶν στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἀλλὰ «ὑπέστη τίς διαρκεῖς διώξεις τῶν ὀθωμανικῶν καὶ ἔπειτα τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν» (σ. 83).

Ἴ�κολουθοῦν τὰ ὑποκεφ. «Ὁ στρατός», «Τά μέσα ἐνημέρωσης» καί «Ἡ ἐπιρροή τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου». Στό ὑποκεφ. «Οἱ βαθύτερες κινητήριες δυνάμεις τοῦ πολιτικοῦ συστήματος», ἀναφέρεται ὅτι ὑπάρχουν πολιτικές πελατειακές σχέσεις, πού ἔχουν τίς ρίζες τους στήν ἐποχή τοῦ πρώτου βασιλιά τῆς Ἑλλάδας καί ἀναλύονται τά σχετικά μέ τή γεωστρατηγική κατάσταση τῆς χώρας. Ἡ Ἑλλάδα, σημειώνει ὁ σ., «ἐπωφελεῖται ἀπό μιά γεωπολιτική πρόσοδο», πού ὅμως χρησιμοποιεῖται ἐλάχιστα παραγωγικά. Οἱ ξένες δυνάμεις εἶχαν πάντα «κυνική συμπεριφορά» πρὸς τήν Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας «ἡ ἐξάρτηση δέν τοῦς στοιχίζει τελικά καί τόσο ἀκριβά, σέ σχέση μέ τά γεωπολιτικά καί γεωστρατηγικά ὄφελῃ πού ἐξασφαλίζουν. Οἱ ἑλληνικές κυβερνήσεις ἔχουν ἀποκτήσει, ἀπό τήν πλευρά τους, μεγάλη ἐμπειρία στήν τέχνη τοῦ παζαρέματος καί τοῦ ἐκβιασμοῦ γιά νά ἀποσποῦν ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερες παραχωρήσεις.» (!) (σ. 193). Θά ἦταν καλά νά συνέκρινε ἐδῶ ὁ σ. τήν κατάσταση αὐτή μ' ἐκείνη πού ἐπικρατεῖ ἀνατολικά τοῦ Αἰγαίου. Πάντως, γιά «παζάρεμα» μπορεῖ νά γίνει λόγος, ἀλλά γιά «ἐκβιασμό» ἑνός μικροῦ κράτους μέ ἀποδέκτες τίς μεγάλες δυνάμεις εἶναι ἀκατάληπτος, ὅταν μάλιστα γίνεται παραδεκτὴ ἡ ἐξάρτησή του.

Παρακάτω, ὁ σ. ἐπιχειρεῖ νά βρεῖ τή λύση, στίς σχέσεις τῆς χώρας μέ τίς ξένες δυνάμεις, στή μέση ὁδó:

«Ἡ ἐλληνική πολιτική ἐλίτ πρέπει νά ἀναζητήσει τή χρυσή τομὴ ἀνάμεσα σε μιά συμπεριφορά υπερβολικά διαλλακτική ὡς πρὸς τίς ξένες δυνάμεις, πού θα μποροῦσε νά επισύρει καὶ ἐγκατάλειψη τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, καὶ σε μιά ἀκαμπτη στάση πού ἀγνοεῖ τὴν *de facto* ἐξάρτηση τῆς χώρας, προκαλώντας τὴν ἀποσταθεροποίηση καὶ τὴν ἀντικατάσταση ὅσων βρίσκονται στὴν ἐξουσία με ἄλλους πολιτικούς, περισσότερο ἐπιρρεπείς στους χειρισμούς τῶν Δυνάμεων. Γιά τους ἐντιμους πολιτικούς πρόκειται γιά καθημερινὴ ἀσκηση πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς ἀκροβασίας. Οἱ λιγότερο ἐντιμοὶ, ὅμως, δὲν διστάζουν νά λειτουργοῦν διπρόσωπα χρησιμοποιώντας πρὸς τους συμπατριῶτες τους ἐθνικιστικό καὶ ἀδιάλλακτο λόγο, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή, στὴν πράξη, υποχωροῦν ἐξολοκλήρου στους ἐκπροσώπους τῶν ξένων Δυνάμεων.»

Ἄφοῦ δέν μποροῦν νά γίνουν γνωστά στό κοινό «ἡ γεωπολιτικὴ πρόσοδος καὶ τὰ γρανάζια τῆς κατανομῆς τῆς», οἱ πολιτικὲς σχέσεις στεροῦνται διαφάνειας καὶ συχνά τό πραγματικὸ περιεχόμενον τοῦ πολιτικοῦ λόγου εἶναι στὴν πράξη τό ἀντίθετο ἀπ' ὅσα διακηρύσσει, μέ ἀποτέλεσμα ὁ μέσος πολίτης νά δυσπιστεῖ πρὸς τοὺς πολιτικούς. Τέλος, ἄλλη ἰδιομορφία τοῦ συστήματος εἶναι ἡ ροπή του πρὸς τὸν λαϊκισμό, πού εὐνοεῖ παρασιτικά στοιχεῖα καὶ ἀποθαρρύνει τὰ ὑγιῆ, πού, μπροστά στὴν ἰσοπέδωση, προτιμοῦν νά ἀποσύρονται ἀπὸ τὴ δημόσια ζωὴ ἢ νά μεταναστεύουν.

Ἄκολουθεῖ τό τελευταῖο, μεγαλύτερο, κεφάλαιο: «Οἱ ἔξωτερικές σχέσεις», ὅπου ἐκτιμᾶται ὅτι ἡ γεωγραφική θέση τῆς Ἑλλάδας, ἡ διασπορά καί τό ἐμπορικό της ναυτικό προσφέρουν στήν Ἑλλάδα «ἕνα ἐξαιρετικό ἄνοιγμα στόν κόσμο, μέ πολλούς ἄξονες (τοπικός παράγοντας στά Βαλκάνια καί τήν Ἑγγύς Ἀνατολή, στρατηγικές τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, Εὐρώπη). Οἱ προσπάθειες τῶν ΗΠΑ νά μή βρεθοῦν μπροστά σ' ἕνα εὐρωπαϊκό οἰκονομικό γίγαντα ἐμπλέκει τήν Ἑλλάδα περισσότερο ἀπό ἄλλους στά ἀμερικανοευρωπαϊκά παίγνια, λόγω τῆς ἀμερικανικῆς ἐμπλοκῆς στήν ἑλλην. πολιτική κατά τόν Ψυχρό Πόλεμο καί τήν ἑλληνική διασπορά στίς ΗΠΑ.

Ἀπό τίς ἑλληνοτουρκικές σχέσεις, μεγάλο μέρος καταλαμβάνει τό κυπριακό ζήτημα. Ὑστερα ἀπό τίς ἐπιτυχίες πού εἶχε τό κυπριακό «ἀντάρτικο» κατά τῶν Ἀγγλων, οἱ Βρετανοί διοργάνωσαν διάσκεψη στό Λονδίνο, προσκαλώντας καί τούς Τούρκους, προσπαθώντας ἔτσι νά παρουσιάσουν μιᾶ ἑλληνοβρετανική διαμάχη ἀποικιακοῦ χαρακτήρα ὡς ἔθνη, ἀνάμεσα στήν πολυάριθμη ἑλληνική καί τήν ἰσχυρή τουρκική κοινότητα, καλλιεργώντας στούς Τουρκοκύπριους τό φόβο νά κυριαρχηθοῦν ἀπό τούς Ἑλληνας καί ἐπιδιώκοντας τή διαίρεση τῆς νήσου. «Ἡ ἀρχή τῆς ἐχθρότητας κατά τή μεταπολεμική περίοδο ἐντάσσεται σέ ἕνα πλαίσιο συναμοσίας μεταξύ τῶν παγκοσμίων δυνάμεων», πιθανῶς στά πλαίσια ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ Ἀμερικῆς καί Ἀγγλίας, ὑπό τά ὄμματα τῆς Ρωσίας πού ἔβλεπε εὐνοϊκά τήν ἀποδυνάμωση τῶν ἀντιπάλων της.

Τό 1964, σύμφωνα μέ τόν σ., ὁ Τζόνσον «μπόρεσε νά ἐμποδίσει» τουρκική εἰσβολή στήν Κύπρο (μέ ἀποτέλεσμα νά θεωρηθεῖ ἀπό τούς Τούρκους φιλελληνική ἐνέργεια, σπρώχνοντάς τους νά προσεγγίσουν τήν ΕΣΣΔ), κάτι πού δέν ἔγινε τό 1974, ἔτος κατά τό ὁποῖο οἱ Τούρκοι εἰσέβαλαν στήν Κύπρο, προκαλώντας ἕνα τεράστιο κύμα προσφύγων (περ. 200.000) καί ὀλοκληρώνοντας ἔτσι τήν «ἐθνική ἐγκαθάρσιση», πού εἶχε ὁρομολογηθεῖ ἀπό τό 1964. «Πολλά στοιχεῖα συντελοῦν στήν ἄποψη σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἀμερικανικοί παράγοντες εἶχαν ἐνθαρρύνει τόσο τό πραξικόπημα ἐναντίον τοῦ Μακαρίου ὅσο καί τήν τουρκική εἰσβολή» (σ. 212-13), μέ πρόθεση νά προωθήσουν ἕνα νέο συσχετισμό δυνάμεων, περισσότερο εὐνοϊκό στά ἀμερικανοτουρκικά συμφέροντα, ὥστε νά μή χρειάζεται νά διαχειρίζονται πλέον μιᾶ τόσο λεπτή κατάσταση, ἀλλά περιέπλεξαν ἀκόμη περισσότερο τά πράγματα. «Ἡ πραγματική συναινετική —καί ἀνομολόγητη— λύση τοῦ κυπριακοῦ ζητήματος μοιάζει, πράγματι, σημειώνει ὁ Πρεβελάκης, νά εἶναι ἡ ἀκίνησις» (σ. 214), διαιώνιση μιᾶς κατάστασης ὑπό συνθήκες πού δέν εἶναι βιώσιμες γιά τή διεθνή κοινότητα. Ἡ ἀσάθεια πού ἐπικρατεῖ στά Βαλκάνια σήμερα καί τά νέα γεωπολιτικά συμφέροντα στό Αἰγαῖο καθιστοῦν τό κυπριακό ζήτημα πιό ἀνησυχητικό ἀπ' ὅτι κατά τίς δύο προηγούμενες δεκαετίες. Λόγω τῆς γεωπολιτικῆς της θέσης, τήν Κύπρο ἐποφθαλμοῦν ὅλες οἱ δυνάμεις πού ἔχουν παρουσία στή Μεσόγειο κινδυνεύοντας νά γίνει μῆλον τῆς ἔριδος γιά τά εὐρωπαϊκά, τά ἀμερικανικά, ἀκόμη καί τά ρωσικά συμφέροντα (σ. 215).

Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ ἔνταση ἔχει κακὲς συνέπειες γιὰ τὶς δύο χώρες στὸν οἰκονομικὸ τομέα. Πράγματι, «ἡ Τουρκία ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐπιχειρήσεις ἓνα εὐρὺ πεδίο δυνητικῆς ἐπέκτασης». Οἱ πολιτιστικὲς συγγένειες καὶ οἱ ἀνάλογες ἐμπειρίες μπροστά στὰ προβλήματα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ θά ἔπρεπε νά εὐνοοῦν τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομικὴ διεύδυση. Γιὰ τὴν Τουρκία, ἡ τεχνολογία καὶ τὰ ἑλληνικὰ κεφάλαια θά μπορούσαν νά συνδράμουν στὴν ἀνάπτυξή της. Σέ μιὰ προοπτικὴ συνεργασίας, ἡ Ἑλλάδα μπορεῖ νά γίνει ὁ σύνδεσμος ἀνάμεσα στὴν Τουρκία καὶ τὴν Εὐρώπη» (σ. 217). Τώρα, μέ τὸ πλησίασμα τῶν δύο χωρῶν, ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τοὺς σεισμούς, μπορούμε νά εἶμαστε πιὸ αισιόδοξοι γιὰ τὶς παραπάνω δυνατότητες; Ὁ χρόνος θά δείξει.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἔνθετο ὑποκεφάλαιο, «Αἰῶνες ἑλληνοτουρκικῆς συνύπαρξης» (σ. 218 κ.έ.), ὅπου παρουσιάζονται οἱ δύο ἀπόψεις γιὰ τὴν κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας· ἡ ἐπικρατοῦσα, ὅτι σήμαινε ὀριστικὴ καταστροφὴ μιᾶς ἑξελληνισμένης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ μιὰ ἄλλη, ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία, ὅτι «ἡ τουρκικὴ κυριαρχία ἔδωσε στὴν αὐτοκρατορία καινούρια ἀνάσα, προσφέροντάς της ὅ,τι τῆς ἔλειπε: τὴν ἀπαραίτητη στρατιωτικὴ ἰσχύ γιὰ νά ἀντιμετωπίσει τοὺς ἐχθροὺς της (!) Ἀκολουθεῖ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ ἀπὸ τὸ 11ο αἰ., στὸ ἴδιο πνεῦμα. Τὸ Βυζάντιο εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει διπλὴ ἀπειλή, ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ τοὺς Τούρκους: «Γιὰ νά ἀποκτήσει τὴν ὑποστήριξη τῆς Δύσης ἐναντι τῶν Τούρκων ἔπρεπε νά ὑποχωρήσει στίς ἀπαιτήσεις τῆς Ρώμης, δηλ. νά ἐγκαταλείψει τὴν ἀνατολικὴ πολιτιστικὴ καὶ πνευματικὴ ἰδιαιτερότητα. Οἱ Τούρκοι, ἀντιθέτως, δέν ἀπειλοῦσαν τὴ βυζαντινὴ πολιτιστικὴ ταυτότητα, φιλοδοξοῦσαν ὁμως νά ἀντικαταστήσουν τοὺς Βυζαντινοὺς στὴ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας... Τελικῶς, μόνο μιὰ μειονότητα ἐπέλεξε τὴ Δύση... Μετὰ τὴν εἴσοδο τῶν ὀθωμανικῶν στρατευμάτων στὴν Πόλη, ἡ συμμαχία (;) ἀνάμεσα στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Ὀθωμανοὺς θεομοθετήθηκε μέ τὴ μεγάλη αὐτονομία πού ἐκχωρήθηκε στὴν ὀρθόδοξη θρησκευτικὴ κοινότητα *ροῦμ μιλιέτ* καὶ μέ σημαντικὲς ἐξουσίες πού δόθηκαν στὸν πατριάρχη» (σ. 219). Οἱ παραπάνω ἐκτιμήσεις τοῦ Πρεβελάκη εἶναι ὑπερβολικὲς, ἀκόμη κι ἂν ἡ λέξη συμμαχία ἀντικατασταθεῖ μέ τὴ λ. «συνεργασία». Οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι δέν ἔπαιξαν τὸ ρόλο πού εἶχαν οἱ Σελτζούκοι στὸ ἀραβικὸ χαλιφάτο (ἔχοντας τὴν ἴδια θρησκεία μέ τοὺς Ἀραβες), οὔτε τὰ γερμανικὰ φύλα στὸ δυτικὸ Ρωμαϊκὸ κράτος (πού υἱοθέτησαν τὸν χριστιανισμό καὶ ἐντάχθηκαν πολιτισμικὰ στὴ Δύση, ὑπὸ τὴν παπικὴ καθοδήγηση) ἀλλ' οὔτε καὶ τὰ τουρκικὰ (ἢ ἄλλης προέλευσης) φύλα πού κατέλαβαν κατὰ καιροὺς τὴν Β. Κίνα καὶ στὴ συνέχεια ἐκκινήθησαν, ἂν καὶ υἱοθετοῦσαν διαφορετικὴ θρησκεία (βουδισμό) ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσα στὴν Κίνα (κομφουκιανισμό), καὶ τοῦτο διότι στὴν Κίνα ἐπικρατοῦσε γενικὰ ἀνεξίθρησκεία (πολλοὶ Κινέζοι ἦταν ἤδη βουδιστές) καὶ ὁ βουδισμὸς δέν ἦταν καταπιεστικὴ καὶ ἀφομοιωτικὴ θρησκεία. Βέβαια, οἱ Τούρκοι ἀφῆναν τοὺς ἐναπομεινάντες χριστιανοὺς νά κρατοῦν τὴν ὡς τότε πολιτισμικὴ τους

ταυτότητα, αλλά όσοι εξισλαμίζοντο —και δέν ἦσαν λίγοι— ἔχαναν ὄχι μέρος τῆς πολιτιστικῆς τους ταυτότητας, ὅπως γινόταν μέ ὄσους ἀσπάσθηκαν τόν καθολικισμό, ἀλλά ὀλόκληρη. Ἔτσι, ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν Ρωμῶν ἀπὸ τοὺς θρησκευτικούς τους ἐχθρούς (καθολικούς) καὶ ἀπὸ τόν ἐμπορικό ἀνταγωνισμό τῶν Δυτικῶν, μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, πού ὑποστηρίζει παρακάτω ὁ σ., ἔχει μόνο σχετικὴ ἀξία (κυρίως γιὰ τὸ ἐμπόριο), γιατί, ἀπλούστατα, ἀπειλοῦνταν τὸ δόγμα τους μόνο ὅταν ζητοῦσαν βοήθεια ἀπὸ τοὺς Δυτικούς, ὥστε νὰ ἀπωθῆσουν τοὺς Τούρκους, τοὺς ὑποτιθέμενους συντελεστές διατηρήσεως τῆς πολιτιστικῆς τους ταυτότητας. Ἀρκετὰ διαφορετικά, βέβαια, ἦταν τὰ πράγματα στίς λατινοκρατούμενες περιοχές· ἐκεῖ οἱ ἐλάχιστοι πού ἀσπάζονταν τὸ λατινικὸ δόγμα ἔμεναν Ἕλληνες, ἐνῶ ἐπὶ πλέον πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Λατίνους ἐξεληνίζοντο.

Δέ συνέφερε τὴν τουρκικὴ ἡγεσία νὰ ἀφήσει τοὺς ὑπηκόους της νὰ παραμένουν χριστιανοὶ καὶ νὰ ἄρχει ὁ Τοῦρκος σουλτάνος Ἕλληνων ὑπηκόων (χριστιανούς στό θρησκεῦμα καὶ προφανῶς ἑλληνόγλωσσους), ὅπως καὶ ἀργότερα δέν συνέφερε νὰ γίνουν ὄλοι μουσουλμάνοι καὶ νὰ χάνονται, ἔτσι, γιὰ τὸ κράτος σημαντικοὶ πρόσοδοι. Μέ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, λοιπόν, καὶ τὴν σταθεροποίηση τῶν πραγμάτων, αὐτὸ πού χαρακτηρίζει ὁ σ. ὡς «ἱστορικό συμβιβασμό», μέ ἀποκορύφωμα τοὺς Φαναριώτες (ἀφοῦ ἡ συνεργασία —καὶ ὄχι συμμαχία— ἀπέβλεπε στό κοινὸ συμφέρον), καθὼς καὶ ἡ θέση του ὅτι «ἡ ἑλληνοτουρκικὴ συμμαχία δέν ἐπιβίωσε μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ μπροστὰ στίς μηχανορραφίες τῆς ρωσικῆς καὶ τῆς δυτικῆς διπλωματίας» ἰσχύουν, βέβαια, ὡς ἓνα σημεῖο.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ., συνεχίζει ὁ σ., ἐμφανίστηκε στοὺς κόλπους τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ρῆξη ἀνάμεσα στοὺς ἐπαναστάτες (πού ἠθελαν ἴδρυση ἐθνικοῦ κράτους) καὶ σ' ἐκείνους πού θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμαν. αὐτοκρατορίας ἐνίσχυε τὴν ἑλληνικὴ ἐπιρροή («Ὀθωμανιστές», μέ κέντρο τὴν Κων/νη). «Τὸ ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο τοῦ 20οῦ αἰ. ἔδειξε τόν οὐτοπικὸ χαρακτήρα τοῦ ὀθωμανισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πράγμα πού οἱ Μεγάλες Δυνάμεις δέν ἔβλεπαν καὶ τόσο ἀρνητικά. Νέα προσέγγιση, κατὰ τόν σ., «ἐλάχιστα ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ διεθνή διπλωματία» (σ. 219-20).

Ἔτσι, τώρα, γιὰ τόν ἑλληνικὸ πληθυσμό, ἡ εἰκόνα τοῦ Τοῦρκου «προσαρμόζεται στίς διακυμάνσεις τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν δύο κρατῶν». Ὑστερα ἀπὸ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή, ὁ Βενιζέλος καὶ ὁ Κεμάλ προχώρησαν σέ συνεργασία, ἐπιχειρώντας, μάλιστα, «νὰ προωθῆσουν τὴν ἰδέα» ὅτι στήν πλειονότητά τους, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι «εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀπόγονοι τῶν Βυζαντινῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλοι ἐξισλαμίσθηκαν καὶ ἄλλοι ἔμειναν χριστιανοὶ» (σ. 221). Οἱ προσπάθειες αὐτές ἐξουδετερώθηκαν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 καὶ κυρίως μετὰ τὴν κρίση τοῦ 1974, μέ τὸ Κυπριακὸ.

Ἡ παραπάνω ἀντίληψη ἔχει ὀδηγήσει σέ ἀκρότητες, ὅπως ἐκείνη πού ἐκφράζει τήν ἀποψη ὅτι δυτικά τοῦ Αἰγαίου ὑπάρχουν δέκα ἑκατομ. Ἕλληνες καί ἀνατολικά ἄλλα τριάντα (!) ἀφοῦ οἱ περισσότεροι σημερινοί Τοῦρκοι εἶναι ἀπόγονοι τῶν Βυζαντινῶν Ἑλλήνων! Τά πράγματα, βέβαια, δέν εἶναι τόσο ρομαντικά. Σήμερα ἡ ἰθύνουσα τάξη στήν Τουρκία δέ βλέπει μέ καλό μάτι τήν ἑλληνική παρουσία, ἐνῶ αὐτή ἡ «κοινή» καταγωγή παρουσιάζεται πολύ πιό ἔμμεσα, ἀφοῦ δίνεται ἔμφαση στούς ἀρχαιότερους κατοίκους τῆς Μ. Ἀσίας, πρὶν ἔλθουν οἱ Ἕλληνες, καθὼς καί στά ἀσιατικά καθαρά τουρκικά, στοιχεῖα. Ἡ ἀποψη τοῦ Πρεβελάκη εἶναι ὅτι ὑπῆρχε ἑλληνοτουρκική συνεργασία ὡς ὅτου «μπῆκαν στή μέση» Δυτικοί καί Ρῶσοι, καθὼς καί οἱ ἰδεολογίες τοῦ 19ου αἰῶνα (ἀποψη πού ἐνστερνίζονται καί οἱ Τοῦρκοι). Τελειώνοντας μέ τή διαπίστωση ὅτι ἀπομένει σήμερα ἐλάχιστος χώρος «γιά νά ἀναβιώσει ἡ παλαιά παράδοση τῆς συνυπαρξῆς τῶν δύο λαῶν», ἔξαιτίας καί τῆς φιλοδυτικῆς τάσης, «πού στρέφει τά νῶτα στό ἑλληνο-ὀθωμανικό παρελθόν», σημαίνει, λογικά, ὅτι ὁ σ. δέν ἔχει πολλές προσδοκίες γιά τά ἀποτελέσματα πού θά μπορούσαν νά ἐπιφέρουν οἱ (ἀμφίβολες:) «προσπάθειες» τῶν Δυτικῶν δυνάμεων (κυρίως τῆς Ἀμερικῆς), γιά προσέγγιση τῶν δύο λαῶν; Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ἡ πρῶτη ἑλληνοτουρκική συνεργασία δέν μπορεῖ νά ἰσχύει πιά καί ἐπομένως τά ἑλληνοτουρκικά πράγματα μοιραῖα ὀδηγήθηκαν ἐκεῖ (ἦταν δύσκολη δηλ. ἡ συμβίωση στή Μ. Ἀσία, μετά τούς βαλκανικούς πολέμους καί τό κίνημα τῶν Νεοτούρκων, καί σήμερα ἔξισου δύσκολες οἱ σχέσεις τῶν δύο λαῶν, ἀφοῦ συνεχίζεται τό ἴδιο πνεῦμα).

Στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο (*Ἡ Ἑλλάδα στή βαλκανική πυριτιδαποθήκη*), ὁ σ. ἀναφέρεται στόν ἀνταγωνισμό τῶν κρατῶν, πού δημιούργησε ἡ «βαλκανοποίηση» τῆς περιοχῆς, «σχηματίζοντας συμμαχίες καί ἀντι-συμμαχίες, μέ τόν πλέον τυχοδιωκτικό τρόπο, καθὼς συμπεριφέρονται ὡς “πελάτες” τῶν ξένων δυνάμεων» (σ. 227). Μέ τίς ἐκδηλώσεις φιλίας πρὸς τούς Σέρβους, οἱ Ἕλληνες ἔξέφρασαν μιὰ «ἀνατολική» εὐαισθησία, ἀπωθημένη ἀπό τήν ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στό δυτικό στρατόπεδο κατά τή διάρκεια τοῦ ψυχροῦ πολέμου. Ἀντίθετα, μέ τούς Σκοπιανούς, ὑπάρχει διαφορά γιά τή χρήση τοῦ ὀνόματος τῆς χώρας αὐτῆς. Ἀπό ἑλληνικῆς σκοπιᾶς, ὁ σλαβικός χαρακτήρας τῶν Σκοπίων δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά χρησιμοποιήσῃ ὄνομα προγενέστερο τῆς ἀφίξης τῶν Σλάβων στά Βαλκάνια.

Ἕλληνες καί βόρειοι γείτονές τους ἔχουν πολλές ὁμοιότητες. Οἱ ὁμοιότητες εἶναι περισσότερες ἰδιαίτερα μέ τούς «Μακεδόνες» τῆς Πρῶτης Γιουγκοσλαβικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας. «Ἡ πολιτιστική ἐγγύτητα ὀδηγεῖ εἴτε στήν ἀφομοίωση εἴτε στό μόνο τρόπο νά τήν ἀποφύγει κανεῖς, δηλ. τήν ἐχθρότητα. Κατά τόν 19ο αἰῶνα, ὅταν ὁ ἔξελληνισμός προχωροῦσε μέ μεγάλα βήματα στά Βαλκάνια, οἱ Βούλγαροι πῆραν τήν πρωτοβουλία τοῦ διαζυγίου, ἀνακηρύσσοντας τό αὐτοκέφαλο τῆς ἐκκλησίας τους» (σ. 236). Ὁ ἀπολογισμός τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος γιά τήν Ἑλλάδα εἶναι, κατά τό σ., ἀρνητικός, ἀφοῦ τήν ἐξέθεσε στά μάτια τῆς διεθνούς κοινῆς γνώμης. Πρέπει νά σημειώσουμε πάντως ὅτι

τοῦτο δέ σημαίνει ἀναγκαστικά ὅτι οἱ ἑλληνικές ἐνέργειες (ἢ τουλάχιστο μερικὲς ἀπ' αὐτές) δέν ἔπρεπε νά γίνουιν.

Σχετικά μέ τήν Ἰαλβανία, ὁ σ. ἀναφέρει ὅτι ἡ οἰκονομία σπρώχνει τίς δυό χῶρες σέ συνεργασία. Ἡ ἑλληνική μειονότητα μπόρεσε νά ἀνασυνταχθεῖ καί νά ξαναβρεῖ κυρίαρχη θέση στήν οἰκονομική ζωή τῆς Ἰαλβανίας, ἐνῶ παρατηρεῖται δυναμική ἐπιστροφή τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθηματος. «Ὁ δυναμισμός τῆς ἑλληνικῆς μειονότητας δέν ἀργησε νά ἀνησυχῆσει τήν ἡγεσία τῆς χώρας. Οἱ προσπάθειες τῆς ἰαλβανικῆς κυβέρνησης νά περιορίσει τήν πολιτική τῆς ἔκφραση ὄξυναν τήν ἔνταση. Τό 1994, σοβαρά συνοριακά ἐπεισόδια, πού προκλήθηκαν ἀπό Ἰαλληνες ἔξτρεμιστές, ἔδωσαν τό πρόσχημα στίς ἰαλβανικές Ἰαρχές νά προσαγάγουν σέ δίκη τοὺς ἡγέτες τῆς μειονότητας» (σ. 242). Οἱ ἐξελίξεις μετά τήν ἀποχώρηση τοῦ Μπερίσα ὀδήγησαν σέ βελτίωση τῶν σχέσεων.

Τό σημαντικό ὑποκεφάλαιο, «Ἡ Ἰλλάδα καί οἱ Μεγάλες Δυνάμεις», ἀρχίζει μέ τή «σκιά τῆς Ρωσίας». Μετά τό τέλος τοῦ ψυχροῦ πολέμου, ἡ ρωσική διπλωματία βρίσκεται καί πάλι μπρός στά παλιά τῆς βαλκανικά διλήμματα· τήν ἐπιλογή μεταξύ Σλάβων καί Ἰαλλήνων. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ πανσλαβισμός ταιριάζει καλύτερα ἀπ' ὅτι ὁ Ἰαλληνισμός, στοὺς Ρώσους. Ἡ Μόσχα ὀνειρευόταν πάντα νά οἰκιοποιηθεῖ τό Πατριαρχεῖο τῆς Κων/λης (τρίτη Ρώμη). Πρόκειται περὶ γεωπολιτικοῦ θέματος μεγίστης σημασίας, ἀφοῦ ὀποιαδήποτε ἀπομάκρυνση τοῦ Πατριαρχείου ἀπό τήν Κων/λη θά ἔδινε τήν εὐκαιρία στή Μόσχα νά ἐπιτύχει τό σκοπό τῆς. Ἰτσι, ἡ Ρωσία ἔχει συμφέρον «νά δει τόν ἑλληνοτουρκικό ἀνταγωνισμό νά ἐντείνεται. Οἱ ρωσικές βλέψεις θά μποροῦσαν νά συντελέσουν καί σέ μιά ἑλληνοτουρκική προσέγγιση. Ἡ ἔξαφάνιση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου θά ἦταν καταστροφή γιά τήν ἀκτινοβολία τοῦ Ἰαλληνισμοῦ» (σ. 248).

Ἡ ἀξιοποίηση τῶν πετρελαϊκῶν ἀποθεμάτων τῆς Κασπίας καί τῆς Σιβηρίας, σέ σχέση μέ τοὺς περιορισμούς πού θέτουν οἱ Τοῦρκοι στήν κυκλοφορία πετρελαιοφόρων, συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς κατασκευῆς τοῦ πετρελαιοαγωγοῦ Μπουργκάς-Ἰαλεξανδρούπολης, ἀλλά τοῦτο περιέχει καί κινδύνους (ἐκ μέρους τῆς Τουρκίας, Βουλγαρίας, ἀλλά καί τῆς ἴδιας τῆς Ρωσίας). Γιά τήν Εὐρώπη ὁ ἀγωγός αὐτός θά ἦταν εὐπρόσδεκτος, δεδομένου ὅτι «θά διευκόλυνε τόν ἐφοδιασμό τῆς Εὐρώπης ἀπό τή Ρωσία, τό Ἰζεμπαϊτζάν ἢ τό Τουρκμενιστάν, καί θά περιορίζε τήν ἐξάρτησή τῆς ἀπό τίς ΗΠΑ, οἱ ὀποῖες ἐλέγχουν τό δρόμο τοῦ μεσανατολικοῦ πετρελαίου. Εἶναι ἐπομένως, σημαντικό, γιά τήν Εὐρώπη, νά παγιώσει τήν ἔνταξη τῆς Ἰλλάδας καί τῆς Τουρκίας στό στρατόπέδο τῆς, καθῶς καί νά εὐνοήσει μιά ἑλληνοτουρκική προσέγγιση: σέ αὐτή τήν περίπτωση τό Αἰγαῖο καί τά Στενά θά γίνονταν πραγματική «εὐρωπαϊκή λίμνη» (σ. 249). Ἰτσι, κατά τόν σ., ἡ Ἰλλάδα βρίσκεται ξανά μπρός στό δίλημμα: Πρέπει νά προωθήσει τήν ἑλληνοτουρκική προσέγγιση, ἐκμεταλλεῦμενη τήν ἀπειλή πού ἀντιπροσωπεύει ἡ Ρωσία γιά τήν Τουρκία ἢ νά στραφεῖ πρὸς τή Ρωσία καί τόν ολαβο-ὀρθόδοξο κόσμο, γιά νά σχηματίσει μέτωπο κατά τῆς Τουρκίας, «διακινδυνεύοντας τήν ἀκτινοβολία τοῦ Ἰαλληνισμοῦ;»

Τό ἐρώτημα πού μπορεῖ κανεῖς νά θέσει τώρα εἶναι, ἂν μιά ἑλληνοτουρκική προσέγγιση θά ἐξασφάλιζε τήν «ἀκτινοβολία τοῦ ἑλληνισμοῦ». Στήν περίπτωση αὐτή ἔπρεπε νά ὑπάρχουν δύο προϋποθέσεις α. Ὁ Ρωσικός κίνδυνος νά εἶναι πάντοτε ὑπαρκτός γιά τήν Τουρκία καί β. Μιά ἑλληνορωσική συνεργασία νά εἶναι πάντοτε πιθανή, ὥστε νά συγκρατεῖ τήν Τουρκία. Καί οἱ δύο αὐτές προϋποθέσεις εἶναι δύσκολο νά ὑπάρχουν, ὅταν, μάλιστα, Ἑλλάδα καί Τουρκία βρίσκονται στήν ἴδια συμμαχία.

Σχετικά μέ τήν ἀμερικανική «κηδεμονία», ὁ σ. σημειῶνει, ὡμά, ὅτι «γιά τοὺς Ἀμερικανούς, ἡ ἑλληνική ἐπικράτεια δέν ἦταν τίποτε παραπάνω ἀπό μιά στρατηγική τοποθεσία «ἀγορασμένη» ἀπό τοὺς Βρετανούς καί ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες». Τό ἀπόγειο αὐτῶν τῶν ἐπεμβάσεων σέ βάρος τῶν συμπερόντων τῆς ἴδιας τῆς χώρας ἦταν ἡ κυπριακή κρίση τοῦ 1974. Ἀπό τό 1974, ἡ ἀμερικανική παρουσία εἶναι πῶ διακριτική ἀλλά πῶ ἀποτελεσματική, ἐπιβάλλοντας μεγαλύτερη εὐελιξία, δεδομένου ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἀποτελεῖ ἐξαιρετική βάση γιά ἐπέμβαση στίς βαλκανικές ὑποθέσεις ἢ γιά ἐπίβλεψη τοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα στή Μαύρη θάλασσα καί τό Αἰγαῖο πέλαγος.

Σχετικά μέ τά ἄλλα μουσουλμανικά κράτη τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ἡ ἐχθρότητα Ἀράβων καί Βυζαντινῶν πρὸς τήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία εἶναι κοινὴ κι ἔτσι οἱ Ἀραβες στήριξαν τήν ἑλληνική καί κυπριακή διπλωματία ἔναντι τῆς Τουρκίας. Οἱ παραπάνω οἰκονομικοὶ καί διπλωματικοὶ δεσμοὶ ἐξηγοῦν τίς δυσκολίες στίς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μέ τό Ἰσραήλ, πού ἀναγνωρίστηκε μόλις τό 1990. Τό ἑλληνικό ἐμπορικό ναυτικό, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀποτελεῖ παράγοντα προσέγγισης μέ τοὺς Ἀραβες, καθὼς ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀραβικοῦ πετρελαίου μεταφέρεται μέ ἑλληνικά πλοῖα.

Γιά τοὺς περισσότερους Ἕλληνες, ἡ Εὐρώπη ἀποτελέσει τὴ χρυσή τομὴ μεταξὺ δύο ἄκρων τῆς φιλοαμερικανικῆς Δεξιᾶς καί τῆς φιλοσοβιετικῆς Ἀριστερᾶς. Γιά τήν Εὐρώπη ἡ Ἑλλάδα εἶναι συχνά βάρος μέ τά προβλήματά της μέ τήν Τουρκία, ἀλλά στήν ἐπέκταση τῆς ΕΕ πρὸς Ἀνατολὰς, πού νά περιλαμβάνει ἀκόμη καί τήν Τουρκία καί τὴ μεσογειακὴ Ἀφρική, ἡ Ἑλλάδα θά μποροῦσε νά διαδραματίσει σοβαρὸ ρόλο, λόγω τῆς γεωπολιτικῆς τῆς θέσης, τῶν πολιτιστικῶν τῆς παραδόσεων καί τοῦ δυναμισμοῦ τῶν ἐπιχειρηματικῶν καί ἐφοπλιστικῶν τῆς κύκλων. Τοῦτο προϋποθέτει καί προσέγγιση τῆς Ἑλλάδας μέ τήν Τουρκία, πράγμα πού θά ἐξασφάλιζε στήν Εὐρώπη τὸ ἔλεγχο τοῦ δρόμου πού συνδέει τὴ Ρωσία μέ τὸν ἑξωτερικὸ κόσμο. Πάντως, ἡ ἐμφανὴς εὐρωπαϊκὴ ἀδυναμία στήν ἐξωτερικὴ ἄμυνα ἐνθάρρυνε στήν Ἑλλάδα φιλοαμερικανικὴς τάσεις, ἰδιαίτερα μετὰ τό 1963.

Σέ ἔνθετο, μέ τίτλο «Οἱ ἀπεικονίσεις τῆς Δύσης», ὁ σ. ἀναφέρει ὅτι, γιά τοὺς Ἕλληνες ἡ Δύση εἶναι ταυτόχρονα ἐστία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί σύμμαχος κατὰ τοῦ Ἰσλάμ ἀλλά καί ἀπειλή γιά τήν πολιτιστικὴ ἑλληνοβυζαντινὴ κληρονομιά ἢ ἀμφίβολος φίλος, ἔτοιμος νά προδώσει ὅποτε τὸ ὑπαγορεύουν

τά συμφέροντά του, μολονότι οί Ἕλληνες δέν ξεχνᾶν πάλι καί τό ὅτι στίς Μεγάλες Δυνάμεις ὀφείλεται ἡ διάσωση τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. «Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ παλαιοί σύμμαχοι τῆς Ἑλλάδας ἄλλαξαν στρατόπεδο γιά νά στηρίξουν τόν Μουσταφά Κεμάλ στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, ὥστε νά ἠττηθεῖ τό 1922 ὁ ἑλληνικός στρατός πού ἐκπροσωποῦσε τίς δυνάμεις τῆς Δύσης στή Μ. Ἀσία δέν μπορεῖ νά ξεχαστεῖ. Ἡ ἀγριότητα τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς ἀνανέωσε τήν εἰκόνα τοῦ ἡμιβάρβαρου Φράγκου» (σ. 261). Ἔτσι ὁ κυνισμός τῆς πολιτικῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἀνανέωσε τήν εἰκόνα τῆς δυτικῆς δολιότητος. Ἡ κρίση αὐτή τοῦ Πρεβελάκη ἰσχύει ὄχι μόνο γιά τοὺς Γερμανούς, τῶν ὁποίων ἡ τετράχρονη κατοχὴ ἦταν οὕτως ἢ ἄλλως ἀλγεινὴ, ἀλλὰ κυρίως γιά τοὺς δυτικούς «συμμάχους». Παρά τὰ ἑλληνικά λάθη τακτικῆς τοῦ 1921-22, ὁ σημερινός μέσος Ἕλληνας θεωρεῖ τοὺς Δυτικούς «συμμάχους» ὄχι λιγότερο ὑπεύθυνους γιά τὴν καταστροφή, ἀφοῦ υἱοθέτησαν, λίγο-πολύ, φιλοτουρκικὴ στάση, πού γιά πολλοὺς Ἕλληνες συνεχίζεται ὡς σήμερα. Βέβαια, ἡ πραγματικότητα εἶναι σκληρὴ, ἀφοῦ ὅπως, σωστά, ἀναφέρει ὁ σ., κυνικὲς στρατηγικὲς κατευθύνουν τόν καθορισμὸ τῆς πολιτικῆς τῶν κρατῶν καί ὄχι, ὅπως πιστεύεται συχνά στή Βαλκανικὴ, «συμμαχίες πού στηρίζονται σέ δεσμούς φιλίας» (ὁπότε σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἔμμονη ἰδέα, γιά τοὺς Ἕλληνες, οἱ πολιτικοὶ ἰθύνοντες τῆς Δύσης εἶναι εἴτε φιλέλληνες εἴτε ἀνθέλληνες).

Πάνω στίς συμμαχίες καί στήν ἔννοια τοῦ «δικαίου», ὁ Παν. Κονδύλης, ἀναφερόμενος στήν ΕΕ, ἐκφράζει πῶς ὤμα (καί ρεαλιστικά;) τίς ἀπόψεις του: Ἡ ἔμφαση, ἀναφέρει, πού δίνεται στήν ἔννοια τοῦ «δικαίου», κατὰ κανόνα «εἶναι εὐθέως ἀνάλογη πρὸς τὴν ἔθνικὴ ἰσχύτητα καί τὴ διπλωματικὴ ἐπιπολαιότητα». Καί παρακάτω: «κάθε ἰσχυρισμὸς καί κάθε διεκδίκηση μετροῦν μόνο τόσο, ὅσο καί ἡ ἔθνικὴ ὀντότητα πού στέκει πίσω τους. Ὅποιοι λ.χ. μονίμως ἀπαιτεῖ δάνεια καί ἐπιδοτήσεις γιά νά χρηματοδοτήσῃ τὴν ὀκνηρία του καί τὴν ὀργανωτικὴ του ἀνικανότητα δέν μπορεῖ νά περιμένει ὅτι θά ἐντυπωσιάσῃ ποτέ κανέναν μέ τὰ ὑπόλοιπα δικαῖά του... Καμιὰ προστασία καί καμιὰ συμμαχία δέν κατασφαλίζει τελειωτικὰ ὁποῖον βρῖσκεται μαζί της σέ σχέση μονομεροῦς ἐξάρτησης¹. Ἐπίσης:

«Ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ πρέπει νά κατανοήσῃ ἔμπρακτα, κι ὄχι μόνον λεκτικὰ, ὅτι ἡ ἀξία μιᾶς συμμαχίας γιά ἕνα τῆς μέλος καθορίζεται ἀπὸ τό εἰδικὸ βᾶρος τοῦ τελευταίου μέσα στό σύνολο τῆς συμμαχίας. Πῶς λιανὰ: οἱ σύμμαχοι ἀξίζουν γιά σένα τόσο, ὅσο ἀξίζεις ἐσὺ γι' αὐτούς. Καμιὰ συμμαχία καί καμιὰ προστασία δέν κατασφαλίζει ὁποῖον βρῖσκεται μαζί της σέ σχέση μονομεροῦς ἐξάρτησης. Τὰ “δίκαια” τῆς Ἑλλάδος δέν ἐντυπωσιάζουν κανέναν, ὅσο πίσω τους βρῖσκεται

1. Π. Κονδύλης, *Πλανητικὴ πολιτικὴ*, σ. 155, 156.

Ένας παρίας μέ διαρκῶς ἀπλωμένο τό χέρι, κάποιος πού ζεῖ ἀπό δάνεια, ἐπιδοτήσεις καί “προγράμματα στήριξης”»¹.

Αὐτά ἰσχύουν γιά σήμερα, λιγότερο ἢ περισσότερο, γιά τίς σχέσεις μας μέ τήν ΕΕ. Στή μικρασιατική καταστροφή τά πράγματα δέν ἦταν ἀκριβῶς ἔτσι. Ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἓνα ἀπό τά συμμαχικά κράτη πού βοήθησε στή συντριβή τῶν ἀντιπάλων. Δυστυχῶς ὁμως οἱ ἰθύνοντες δέν κατάλαβαν (ἢ δέν ἤθελαν νά καταλάβουν) ὅτι τά πράγματα εἶχαν ἀλλάξει, ἀφοῦ μετά τή συντριβή τῆς Γερμανίας, οἱ Δυτικοί μποροῦσαν ἄνετα νά κανονίζουν τά πράγματα ὅπως τά ἤθελαν καί ἐπομένως δέν εἶχαν πιά ἀνάγκη τήν Ἑλλάδα.

Στό μεγάλο ἐπίμετρο, πού ἀκολουθεῖ (σ. 269 κ.έ.), θίγονται τά πιό σημαντικά θέματα πού ἔγιναν ἀντικείμενο διαπραγματεύσεως ὡς τώρα. Θά ἐπιμείνουμε σ’ αὐτό, δεδομένου ὅτι ἀξίζει τόν κόπο, μολονότι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐπαναλάβουμε μερικά (ἀλλά βασικά) πράγματα. Ὁ σ. προτείνει ἀναθεώρηση τῶν θεμελιακῶν στοιχείων τῆς ταυτότητάς μας, ὅπως εἶχε ὀριστεῖ ὑπό τόν Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, ὄχι γιατί ἦταν κάτι τό κακό, ἀλλά γιατί τίποτε δέ στέκει αἰώνια. Πρέπει λοιπόν, ἀναφέρει, νά ἔχουμε ἐθνικό μῦθο ὄχι ἀπαρχαιωμένο, πού μᾶς σπρώχνει στήν ἀπομόνωση καί ξενοφοβία ἀλλά δημιουργικό, δυναμικό καί ἀνοιχτό στίς νέες συνθήκες. Δέν πρέπει λοιπόν νά ἐμμένουμε στή θέση τῆς φυλετικῆς συνέχειας ἀλλά σέ πιό εὐέλκτες μορφές, ὅπως ἡ γλώσσα καί ὁ πολιτισμός.

Ἑλλαδισμός καί Ἑλληνισμός εἶναι κατά τόν σ. «δύο ἔννοιες, οἱ ὁποῖες ἄλλοτε συμπλέουν, ἄλλοτε συγκρούονται, ἄλλοτε συμπίπτουν καί ἄλλοτε καλύπτουν διαφορετικές πραγματικότητες» (σ. 274). Ἀφετηρία γιά τήν προσέγγιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ἔννοια, εἶναι ἡ ἰδέα τῆς συνέχειας —κάτι παρόμοιο συμβαίνει καί μέ τόν Ἰουδαϊσμό— τῆς ὁποίας τό μυστικό βρίσκεται «στήν ἱκανότητα νά συνδυάζουν συντήρηση καί ἀλλαγῆ, νά ἀλλάζουν συνέχεια μορφές, διατηρώντας ὁμως ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ κάποιον «σκληρό πυρήνα» ταυτότητας πού συνοδεύει τήν κάθε γενιά» (σ. 276). Ἐν ἀγνοήσουμε αὐτή τή δύναμη μεταλλαγῆς καταλήγουμε σέ ἀδιέξοδο· ἐκεῖνο τῶν «δεξιῶν» ἀπολογητῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού ἐπιμένουν σέ ἀναχρονιστικές ἐρμηνεῖες τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁρίζοντας τόν Ἑλληνισμό μέσα ἀπό μιᾶ εὐρύτερη συλλογιστική, τόν ἀπαλλάσσουμε ἀπό κάθε φυλετικό χαρακτήρα, ἐνῶ ἀντιμετωπίζεται ἡ κριτική τῆς Ἀριστερεᾶς πού ἔβλεπε στόν Ἑλληνισμό μιᾶ μορφῆ ἱμπεριαλιστικῆς ἑλίτ, πού ἐκμεταλλεῖτο τούς λαούς τῶν Βαλκανίων καί τῆς Ἀνατολῆς. «Ἡ ὑπερηφάνεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ δέν εἶναι ὑπεροπτική, ἐπειδή κανεῖς δέν δικαιούται νά μονοπωλεῖ τήν ἑλληνικότητα. Ἡ πραγματική ἑλληνικότητα δέν κληρονομεῖται, δέ χαρίζεται, δέν ἀγοράζεται: βιώνεται καί κατακτᾶται» (σ. 278). Ἐτσι, τό

1. Π. Κονδύλη, *Θεωρία τοῦ πολέμου*, σ. 409.

πρόβλημα σήμερα δέν είναι ή ένταξη στην Εύρώπη ή ό εκσυγχρονισμός αλλά ή παρακμή κρίσιμων θεσμών για τόν Έλληνισμό, όπως είναι ή γλώσσα, ή θρησκεία και ή οίκογένεια, καθώς και ή έκπτωσή τους σέ άπαξίες, από μηχανισμούς πού διαμορφώνουν τά πρότυπα στό έλλαδικό κράτος.

Ή θέση του Έλληνισμού, σέ σχέση μέ τόν 18ο αί. είναι δυσκολότερη, όμως προσαρμόστηκε αλλά «πλήρωσε τό τίμημα... μέ τή μορφή του έπαρχιακού έλλαδισμού» (σ. 281). Ή άλλαγή του διεθνούς γεοπολιτικού πλαισίου, πάντως, εύνοει τους Έλληνες, δεδομένου ότι «ό κοινοτισμός, ή δικτυωτή όργάνωση, ή εύελιξία, ή πρωτοβουλία, ή φαντασία, άκόμα και ό τυχοδιωκτισμός πού χαρακτηρίζουν τόν έλληνικό πολιτισμό άνάγονται σέ κύριες άρετές στό νέο κόσμο πού ανατέλλει, ένω αντίθετα οι άρετές πού λείπουν από τους Έλληνες —πειθαρχία, ύπομονή, άντοχή σέ έπαναληπτικές έργασίες, ύποταγή του άτόμου στό σύνολο—, ένω άποτελοϋσαν σοβαρά πλεονεκτήματα για τά βιομηχανικά κράτη-έθνη, σήμερα μετατρέπονται συχνά σέ τροχοπέδη» (σ. 282).

Οι Έλληνες ύπήρξαν άνέκαθεν ένα «διασπορικό» έθνος. Ή τάση για φυγή θά λειτουργούσε καταστροφικά, άν δέν ύπήρχε τό αντίβαρο: ή Ίθάκη. Ο νόστος «άποτελεί και συμβολίζει τό συνεκτικό ύλικό πού επιτρέπει στους Έλληνες τής Διασποράς νά παραμείνουν Έλληνες». Ο σ. πιστεύει ότι ύπάρχουν περιθώρια για τήν «έπανελληνοποίηση» των παιδών τής τρίτης γενιάς στην Άμερική και άλλου», κάτι πού νομίζουμε πως είναι μάλλον δύσκολο και άποτελεί τήν άχίλλειο πτέρνα του έλληνισμού.

Χειραγώγηση τής Διασποράς από τά έλλαδικά κυκλώματα (σύμφωνα μέ τή δική τους άντίληψη για τό τί άποτελεί έθνικό συμφέρον) θά ήταν, σημειώνει, μεγάλος κίνδυνος, καθώς θά έπαιρνε, στίς χώρες όπου ζει και άνθει τή μορφή μιάς «πέμπτης φάλαγγας», στην ύπηρεσία ενός άλλου κράτους. Άν και είναι ύπερβολικό νά μιλάμε για «πέμπτη φάλαγγα», ό σ., βασικά, έχει δίκαιο. Ή άπάντηση δίνεται από τόν ίδιο, όταν λέει ότι ή δύναμη τής Διασποράς βρίσκεται άκριβώς στην άρνηση του συγκεντρωτισμού και ότι κινητοποιείται κατά τρόπο αϋθόρμητο. Ή άνάπτυξη τής Διασποράς άποτελεί τήν «κυριότερη δικαιοση του Έλληνισμού, τονίζοντας τόν οικουμενικό χαρακτήρα του» (σ. 186).

Ή Διασπορά σχετίζεται άμεσα μέ τό Πατριαρχείο Κων/λεως, του οποίου όμως ό πνευματικός ρόλος άγκαλιάζει τό σύνολο τής Όρθοδοξίας, ως *primus inter pares*, μεταξύ των όρθόδοξων εκκλησιών, αλλά και ως άπευθείας εκκλησιαστική άρχή για πολλές ποικίλες όρθόδοξες μη έλληνόφωνες κοινότητες. Οι έλληνικές κοινότητες ύπήρξαν πάντα ως εκκλησιαστικές κοινότητες. Εκεί ή Έκκλησία λειτουργεί κοινωνικά, πολιτικά, πολιτισμικά, εκπαιδευτικά: άποτελεί τήν κύρια άναφορά τής ταυτότητας. Μετά τό τέλος του Ψυχρού Πολέμου τό Πατριαρχείο άποτελεί διεθνή παράγοντα έξαιρετικής σημασίας, άνοιγοντας ξανά στην έπιρροή του όλόκληρο τόν όρθόδοξο σλαβόφωνο κόσμο, μέ άποτελέσματα θετικά αλλά και ύπαρξη τριβών.

Οι παράγοντες πού σχετίζονται με τό Πατριαρχείο είναι τρεις: α) Ἡ Ἑλλάδα, πού θά ἤθελε νά ὑποτάξει τό Πατριαρχείο στούς στόχους της. Μερικοί μάλιστα λένε νά τό μεταφέρουν ἐπί ἑλλαδικοῦ ἐδάφους, πράγμα πού θά τοῦ ἀφαιροῦσε τήν ἀξία του, γιατί θά ταυτιζόταν με τόν ἑλλαδισμό. β) Ἡ Ρωσία, πού δέν παύει νά ἐλπίζει νά ὑποκαταστήσει τό Πατριαρχείο τῆς Κων/λεως στήν πνευματική διεύθυνση τῆς Ὁρθοδοξίας, πράγμα πού θά συνέβαινε ἀσφαλῶς ἂν τοῦτο ἐξαφανιζόταν. Τά γεωπολιτικά ὄφελῃ γιά τή Ρωσία ἀπό μιά τέτοια ἐξέλιξη θά ἦταν τεράστια. γ) Ἡ Τουρκία, τῆς ὁποίας τά γεωπολιτικά συμφέροντα πλησιάζουν περισσότερο ἐκεῖνα τοῦ Πατριαρχείου. Λόγω τοῦ ἀνανεωμένου σήμερα ἀνταγωνισμοῦ Ρωσίας-Τουρκίας, ἡ ἐνίσχυση τοῦ ρόλου τῆς Μόσχας (ὡς Τρίτης Ρώμης), μετὰ ἀπό ἐξασθένιση ἢ ἐξαφάνιση τοῦ Πατριαρχείου, εἶναι κάτι πού οἱ Τοῦρκοι πρέπει νά βλέπουν με ἀνησυχία. Κάθε κράτος ἐξάλλου θά ἤθελε νά ἔχει στό ἔδαφός του ἓνα διεθνή θεσμό, ὅπως τό Πατριαρχείο. Εἶναι ἓνα πλεονέκτημα γιά τόν εὐρωπαϊκό χαρακτήρα τῆς Τουρκίας. Δυστυχῶς «ἡ φιλική στάση» τῆς Τουρκίας ἀπέναντι στό Πατριαρχείο ἀναιρεῖται συχνά ἀπό ἔθνικιστικές ἢ θρησκευτικές ἐξάρσεις. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἀκόμη καί στίς καλύτερες στιγμές, θά ὀνομάζαμε τή στάση τῆς Τουρκίας ἀπέναντι στό Πατριαρχείο, ὄχι «φιλική», ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ σ., ἀλλά μάλλον «ἀνεκτική».

Ἡ ἑλληνική ναυτιλία εἶναι ἓνας τρίτος παράγοντας οἰκουμενικῆς παρουσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ σ. συνδέει τήν ἐπιτυχία της σέ μεγάλο βαθμό με τόν πολιτισμικό παράγοντα.

Ἀπό τό 1974 ἡ Ἑλλάδα ἀντιμετωπίζει ὡς κύριο ἀμυντικό πρόβλημα τήν Τουρκία, σέ σχέση με τήν Κύπρο καί τό Αἰγαῖο, ἐνῶ ὁ «ἀπό βορρᾶν κίνδυνος» πῆρε τή μορφή τῶν βαλκανικῶν περιπλοκῶν, τοῦ Μακεδονικοῦ, τοῦ Ἀλβανικοῦ κ.λπ. Ὁ σ. διαπιστώνει ὅτι ὑπῆρξε «βαλκανοποίηση» ὄχι μόνο τῆς Ἑλλάδας, ἀλλά καί τῶν Εὐρωπαϊῶν ἐταίρων μας. Ἡ διαφοροποίηση τῆς Ἑλλάδας ὀφείλεται στήν ἀνατολική της ὀρθόδοξη προέλευση καί στάση καί στό Μακεδονικό ζήτημα. Τό τελευταῖο θεωρεῖται ὡς τεράστια ἀδεξιότητα (κυρίως με τό ἐμπάργκο), πού κόστισε ἀκριβὰ καί κινδυνεύει νά κοστῖσει ἀκόμη ἀκριβότερα, ἂν τό καθεστῶς τῆς ΠΓΔΜ ἀνατραπεῖ. «Ὁλη ἡ βαλκανική κρίση ἐμφανίζεται τώρα ἀπό μιά σειρά ἀπό ἀδεξιότητες, ἑλληνικές καί εὐρωπαϊκές, οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν σέ τεράστιες καταστροφές καί σέ μιά εὐθραυστη κατάσταση, ὅπου μιά σπιθα ἀρκεῖ νά ξαναρχίσει ὁ πόλεμος (σ. 292)¹.

Ὅμως ἡ κατάσταση δέν εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι. Ἀφοῦ με τά Σκόπια ἢ διαμάχη εἶναι κυρίως ἰδεολογική, ἡ ἀλλαγὴ τῆς σημαίας τους συνέτεινε στήν ἐξομάλυν-

1. Πρβλ. Παν. Κονδύλη, *Θεωρία τοῦ πολέμου*, σ. 387, σημ. 1, ὅπου ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ἡ πολιτική τῆς Ἑλλάδος στό Μακεδονικό ἦταν λανθασμένη, διότι ἂν ὑπάρξει πρόβλημα, τοῦτο θά ὀφείλεται στούς Ἀλβανούς (μιάς Μεγάλης Ἀλβανίας), πράγμα πού θά ἀναγκάσει Σλαβομακεδόνας καί Ἑλλήνες νά συνεργαστοῦν.

ση πού ακολούθησε. Μιλήσαμε παραπάνω για τή στάση τῶν Σλαβομακεδόνων μπρός στήν «ἐλληνικότητα» ὕστερα ἀπό τίς πλαστές θεωρίες τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, διέφερε πολύ ἀπό ἐκείνη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ συμβόλου τους (σημαίας) σημαίνει ὑποχώρηση ἀπὸ ὀρισμένες ἀκραίες θέσεις. Νομίζω ὅτι ἦταν ἀναγκαία ἢ ἔστω μικρὴ αὐτὴ κίνηση, γιὰ νὰ φανοῦν πιὸ καθαρά ὅτι περισσότερα εἶναι ἐκεῖνα πού ἐνώνουν τὰ δύο κράτη καὶ ὄχι ἐκεῖνα πού τὰ χωρίζουν. Ἐξάλλου, δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶμε τὸν ψυχρὸ σχεδιασμὸ ἐκ μέρους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Τὸ ἀπέδειξε τὸ Κοσσυφοπέδιο. Τὰ Σκόπια ἀντέξαν, γιὰτὶ ὑποστηρίχθηκαν. Θὰ διαλυθοῦν, ἴσως, ἀν ἀποφασίσουν νὰ γίνεῖ ἡ μεγάλη Ἀλβανία. Γιὰ νὰ ἀνάψει ἡ θρυαλλίδα ἀπὸ μόνη της πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποια ἰσορροπία δυνάμεων. Τώρα πού ἡ Δύση ἔχει τὸ πάνω χέρι, θὰ ἀνάψει προφανῶς ὅταν αὐτὴ θέλει, ἀφοῦ σέ περίπτωση ἐπεμβάσεως ὑπάρχει τὸ ἀπὸ ἀέρος πλῆγμα, χωρὶς βαρεῖα γι' αὐτὴν ἐπακόλουθα. Τί πρόκειται νὰ γίνεῖ; Οἱ ὀλοένα αὐξανόμενες ἐπαφές ἀνάμεσα στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς ΠΓΔΜ (ὄπου ζοῦν Ἀλβανοὶ κυρίως) καὶ στὸ Κοσσυφοπέδιο, καὶ ἡ μετακίνηση πληθυσμῶν μέσα στὸ κράτος, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐθνικότητα, δὲν συνεισφέρουν στήν ἐνότητά του. Ἦδη ἔχει ἀρχίσει νὰ ἀκοῦγεται ὄλο καὶ περισσότερο ἡ καντονοποίηση. Πολλὰ ἐξαρτῶνται, φαίνεται, ἀπὸ τίς προθέσεις τοῦ ΝΑΤΟ. Ἄν θέλουμε νὰ εἴμαστε ρεαλιστές, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σημεῖο πού αὐτοὶ θέλουν νὰ φθάσουν. Ἄν θελήσουν νὰ «λύσουν» τὸ ἀλβανικὸ, πολὺ φοβᾶμαι ὅτι ἡ λύση περνᾶει μέσα ἀπὸ τὴ (μερικὴ τουλάχιστο) διάλυση τῶν Σκοπίων. Μήπως, τώρα (ἄρχες 2000), πού παρατηροῦνται ταραχές στὸ Β. Κοσσυφοπέδιο ἀρχισε ἡ ἀντίστροφη μέτρηση;

Σχετικὰ μὲ τὴν Τουρκία, ὁ σ. ἐκτιμᾷ πὼς ἡ ἀνταγωνιστικὴ πολιτικὴ μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν ἀποβλέπει ὄχι νὰ ἀποκομίσουν ὀφέλη ἀλλὰ νὰ βλάψει τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Ἔτσι ἡ Ἑλλάδα εἶναι πρόθυμη νὰ γίνεῖ δυσάρεστη στοὺς ἐταίρους της θέτοντας φραγμὸ στήν προσέγγιση τῆς Τουρκίας μὲ τὴν Εὐρώπη, μολοντί αὐτὴ εἶναι σύμφωνη μὲ τὰ ὀικονομικὰ καὶ πολιτικὰ της συμφέροντα (σ. 292). Ἡ πρόσφατη συμφωνία πού ἐπιτρέπει τὴν ὑποψηφιότητα τῆς Τουρκίας (συμφωνία Ἐλσίνκι), ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ὄροι πού εἶχε θέσει ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν παράλογοι, ἀφοῦ βασιζοῦνται στίς διεθνεῖς συνθήκες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἀναρωτιέται κανεὶς, ἀν ἀλλάξει τίποτα τώρα, μετὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ veto, ἀφοῦ ἡ πικρὴ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία μέσα στήν ΕΕ εἶναι τὸ εἰδικὸ βᾶρος κάθε κράτους μέλους (βλ. παραπάνω, σ. 378) καὶ ὄχι τὰ δίκαια καθενὸς ἀπ' αὐτά.

Γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ Κυπριακοῦ ὁ Πρεβελάκης θέτει μιά σειρά ἀπὸ ἐρωτήματα, ὡς πρὸς τὸ δόγμα τῆς ἐπανενώσεως τοῦ νησιοῦ, σύμφωνα μὲ τὰ ὀποῖα θὰ ὀδηγοῦσε, προφανῶς, σὲ νέες αἱματοχυσίες καὶ κρίσεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πιθανὴν μετανάστευση Ἑλληνοκυπρίων πού εἶναι πιὸ μορφωμένοι καὶ «καλομαθημένοι» (ἐνῶ οἱ Τουρκοκύπριοι, μὲ λιγότερες διεξόδους, θὰ παρέμεναν ἐπὶ τόπου) καὶ σὲ αὐξηση τοῦ τουρκοκυπριακοῦ πληθυσμοῦ λόγω τῆς διαφορετικῆς

δημογραφικής συμπεριφοράς χριστιανών και μουσουλμάνων, μέ όριστικό, μακροπρόθεσμα, άφελληνισμό τής Κύπρου¹. Μεγαλύτερη σημασία για τόν σ. έχει όχι ή έδαφική έκταση τής έλληνικής Κύπρου αλλά ή σταθερή και μακροπρόθεσμη βάση τής παρουσίας του έλληνισμού στο νησί. Άνεξάρτητη έλληνική Κύπρος χωρίς τουρκοκυπριακό πληθυσμό, μέλος τής Εύρωπαϊκής Ένωσης, δύσκολα μπορεί να άπειληθεί από τήν Τουρκία, άκόμη και άν ό βορράς του νησιού άποτελεί τουρκική έπαρχία. Ή έπανάνωση του νησιού κατά τόν σ. «μοιάζει άπίθανη». Πιθανότερες είναι δύο δυσάρεστες προοπτικές: κάποια έκρηξη μέ δραματικές συνέπειες για τούς Έλληνοκυπρίους ή μία διχοτόμηση, μέ τήν ένταξη του υπό έλληνικό έλεγχο τμήματος τής Κύπρου στην Εύρωπαϊκή Ένωση και τήν ένσωμάτωση των κατεχόμενων στην Τουρκία (σ. 294). Όσο κι άν σε όρισμένα έπί μέρους ζητήματα ό σ. έχει δίκαιο (π.χ. στο δημογραφικό), ή διχοτόμηση, όποιαδήποτε κι άν είναι ή μοίρα των δύο τμημάτων, περιέχει μεγάλους κινδύνους. Δέν είναι καθόλου βέβαιο, π.χ., ότι σε μία διχοτομημένη Κύπρο δέν θά ύπάρχει στον έλληνικό νότο, μετά από 30-50 χρόνια, μία τουρκική μειονότητα, λόγω τής ελεύθερης κινήσεως και τήν όπωσδήποτε μεγαλύτερη οικονομική άνεση του νότου, ή όποία, μέ δάκτυλο τής Τουρκίας ή άλλων δυνάμεων, θά μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα εκ νέου.

Άκολουθούν (σ. 295 κ.έ.) ενδιαφέρουσες σκέψεις για τήν παγκοσμιοποίηση και τήν περιφερειοποίηση. Τό έδαφικό έθνικό κράτος, πάνω στο όποιο δομήθηκε ό σύγχρονος κόσμος, «διαβρώνεται». Έλεγχει όλο και λιγότερο τήν οικονομία, πού έγγράφεται πιά σε μία διεθνή Άγορά, μέ κίνδυνο, σε αντίθετη περίπτωση, να έρθει ή «τιμωρία» μέ τή μορφή τής άνεργίας ή και τής χρεωκοπίας. Στο στρατιωτικό τομέα όλα αλλάζουν. Τά σύνορα και ή ύπεράσπισή τους άποκτούν όλοένα λιγότερο σημασία, καθώς αύξάνεται ό ρόλος τής άεροπορίας, των πυραύλων και των δορυφόρων. Ή άμυντική πολιτική μιάς χώρας έντάσσεται σε σχήματα συλλογικής ασφάλειας, ενώ περισσότερη σημασία έχει ή ικανότητα προβολής τής ισχύος. «Ή ιδέα τής έθνικής, έδαφικής και κρατικής ένότητας άδυνατίζει και άναπτύσσονται άλλες μορφές πολιτικής όργάνωσης και δραστηριότητας: ό τοπικισμός, ή περιφέρεια κ.ά. Ένισχύονται τά δίκτυα πού μειώνουν τό ρόλο τής άπόστασης. Άλλα δίκτυα πού άμφισβητούν τήν κρατική έδαφική κλίμακα είναι οι διασπορές.

Για να βγει, σήμερα, μία χώρα από τή ζούγκλα τής Άγοράς, χρειάζεται να ένταχθεί σε κάποιο μεγάλο σύνολο, ικανό να άντιστέκεται σε αντίπαλα συγκροτήματα. Οι χώρες πού θά μείνουν εκτός θά μοιάζουν «μέ άδύναμα τραυτικά σε μία διεθνή ζούγκλα, κυριαρχημένη από άγρια θηρία». Όμως μέσα σ' ένα τέτοιο μεγάλο συγκρότημα ύπάρχουν φυγόκεντρες τάσεις κι έτσι για να άποσο-

1. Πρβλ. Π. Κονδύλη, *Θεωρία του πολέμου*, δ.π.

βηθει ὁ κίνδυνος διάλυσης χρειάζεται ἢ ἐπιβολή πειθαρχίας ἢ ἡ ὑπαρξη κοινῆς ἰδεολογίας.

Μέ τό τέλος τοῦ ψυχροῦ πολέμου, ἀναδείχθηκαν τρεῖς μεγάλες περιφερειακές δυνάμεις: οἱ ΗΠΑ, ἡ Ἰαπωνία καί ἡ Εὐρώπη. Ἡ Εὐρώπη δέν διαθέτει ἕνα ἀδιαμφισβήτητο κέντρο καί διατρέχεται ἀπό φυγόκεντρες καί ἀντιφατικές τάσεις, πρὸς ἀνακούφιση τῶν δύο ἄλλων δυνάμεων, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ Ἀμερική ἔχει δυνατοότητες νά ἐπεμβαίνει ἀκόμη στά ἐσωτερικά της, μέσω τῆς πολιτισμικῆς συνέχειας, καί τῆς παρέμβασης στίς εὐρωπαϊκές ἐξελίξεις ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου. Ἡ κατάσταση αὐτή ἐμπεδώθηκε μέ τήν παρουσία της, τώρα, στά Βαλκάνια καί τόν Καύκασο. Γιά νά ἰσχυροποιήσει τή θέση της, ἡ Ἀμερική σπεύδει νά ἐλέγχει τήν ροή τοῦ πετρελαίου, πού ἀποτελεῖ τή κύρια μορφή ἐνέργειας. Ἐάν ἀνέβει ἡ τιμή πετρελαίου, τά προϊόντα τῆς Εὐρώπης θά γίνουν πιο ἀκριβά κι ἐπομένως λιγότερο ἀνταγωνιστικά. Ἔτσι θά κλείσουν ἐπιχειρήσεις καί θά αὐξηθεῖ ἡ ἀνεργία, μέ συνέπεια κοινωνικές καί πολιτικές ἀναταραχές.

Στήν Ἀνατολική Μεσόγειο ἡ ἡγεμονία ἀσκεῖται ἀπό τήν Ἀμερική. Μέ τό τέλος τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου οἱ ἀμερικανικοί οἰκονομικοί καί στρατιωτικοί παράγοντες ἔσπευσαν, παρά τή μεγαλύτερη ἀπόσταση, νά καταλάβουν νέες ἰσχυρές θέσεις στίς τ. κομμουνιστικές χῶρες, ἐνῶ τήν Εὐρώπη δέν ἄφησαν οἱ ἐσωτερικοί ἀνταγωνισμοί (π.χ. μεταξύ Γάλλων καί Γερμανῶν, Ἑλλήνων καί Ἰταλῶν) νά πάρει ἀνάλογες θέσεις.

Ἡ Γεωπολιτική διδάσκει ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα στοιχεῖα πού ἀλλάζουν ἀργά καί δύσκολα. Ἡ ἐξάρτηση τῆς Ρωσίας ἀπό τήν Ἀ. Μεσόγειο δέν παύει εὐκόλα, ἀφοῦ ἡ θάλασσα ἀποτελεῖ τό οἰκονομικότερο μέσο μεταφορᾶς. Ὁ σ. φρονεῖ ὅτι κατά τά προσεχῆ χρόνια ἡ παρουσία τῆς Ρωσίας θά γίνεται ὀλοένα περισσότερο αἰσθητή στήν περιοχή μας, ἀφοῦ ἡ λεγόμενη «νότια ὄψη» εἶναι ἡ πρώτη ἀπό τίς γεωγραφικές πρωτεριότητες πού ἔχει καθορίσει ἡ Ρωσία (Μαύρη θάλασσα, Καύκασος, Βαλκάνια, Τουρκία). Ἐδῶ οἱ Ρῶσοι βρῖσκονται ἀντιμέτωποι μέ τήν ἀμερικανική παρουσία (ἐνῶ ἡ Εὐρώπη στήν περιοχή δέν ἔχει ἀρθρώσει σαφή γεωπολιτικό λόγο) καί τήν Τουρκία, μέ τήν ὁποία ὑπάρχει τριβή γιά τόν ἔλεγχο τῶν μουσουλμανικῶν καί τουρκόφωνων περιοχῶν τῆς πρώην ΕΣΣΔ.

Τά συμφέροντα τῆς Εὐρώπης στήν περιοχή εἶναι σημαντικότερα, ἀφοῦ ἡ Ἀνατολ. Μεσόγειος καί Βόρειος Ἀφρική ἀποτελοῦν φυσική προέκτασή της (ὅπως ὁ Καναδάς καί ἡ Ν. Ἀμερική συνδέονται στενά μέ τίς ΗΠΑ). Ἡ «Μεγάλη Εὐρώπη» πρέπει, κατά τόν σ., νά περιλάβει ὅλες αὐτές τίς περιοχές, «ἀνεξάρτητα ἂν αὐτό θά γίνει στά πλαίσια δύο τριῶν ἢ περισσότερων «ταχυτήτων» (σ. 304), δεδομένου ὅτι πρέπει νά ἐξασφαλισθεῖ σταθερότητα στό περιβάλλον της, νά διασφαλισε τήν ἐπικοινωνία της μέ τόν ἔξω κόσμον, νά ἔχει ἐνεργειακή ἀνεξαρτησία καί νά ἀνοιχθεῖ στίς τεράστιες ἀναπτυσσόμενες ἀγορές τῆς Ἀσίας καί Ἀφρικής. Ὅμως, ἀντίθετα ἀπό τή Ρωσία καί τήν Ἀμερική, τό ἄνοιγμα

πρός αυτή την κατεύθυνση προσκρούει πρώτα-πρώτα σέ μιά παραδοσιακά άρνητική στάση των Ευρωπαίων προς την Ἐνατολή, όπου ὁ θρησκευτικός παράγοντας δέν εἶναι ἀμελητέος. Ἡ ἀντίθεση αὐτή ἐκφράζεται ὄχι μόνο ἐναντί των μουσουλμανικῶν ἀλλά καί των ὀρθόδοξων πληθυσμῶν (περιλαμβανομένης ἀκόμη καί τῆς Ἑλλάδας). Ἡ ἀρνητική στάση τῆς Εὐρώπης ἐναντί τῆς Τουρκίας ἔχει, κατά τόν σ., «σέ μεγάλο βαθμό ρατσιστικό χαρακτήρα», μολονότι ὑπάρχουν καί ἄλλοι παράγοντες (π.χ. ἡ ἀνησυχία τῆς Γερμανίας ὅτι προέκταση τῆς Εὐρώπης πρὸς ΝΑ θά καθυστερήσει τήν ἔνταξη χωρῶν πού βρίσκονται βορειοανατολικά τῆς. Ἀντίθετα ἡ Γαλλία, παραδοσιακά μεσογειακή δύναμη, ἐνδιαφέρεται γιά τήν πρὸς ΝΑ προέκταση, ἐπιδιώκοντας τήν ἑλληνοτουρκική συμφιλίωση). Τά Βαλκάνια, λοιπόν, ἡ Ἑλλάδα, ἡ Κύπρος καί ἡ Τουρκία ἔχουν βρεθεῖ σ' ἓνα περίπλοκο καί ἀσταθές γεωπολιτικό περιβάλλον, ὅπου συγκρούονται τά συμφέροντα Ἀμερικῆς, Ρωσίας καί Εὐρώπης.

Γιά τήν Εὐρώπη, ὁ πόλεμος τοῦ κόλπου ὑπῆρξε ἀποτυχία. Ἡ δεύτερη ἀποτυχία τῆς ἦταν ἡ γιουγκοσλαβική κρίση, ὅπου οἱ Εὐρωπαῖοι χωρίστηκαν σέ στρατόπεδα, διαφώνησαν καί συνέβαλαν στήν ἐκρηξη τῆς κρίσης. Χρειάστηκε ἡ παρέμβαση των Ἀμερικανῶν νά σταματήσει ὁ πόλεμος στή Βοσνία, ἐνῶ τό Ἀλβανικό ζήτημα ἀποτελεῖ ὠρολογιακή βόμβα στά Βαλκάνια. Ἄν ὁ κίνδυνος περιοριζόταν στό Κοσσυφοπέδιο, τό πρόβλημα θά παρέμενε ἀλβανοσερβικό. Ἡ ἐπέκτασή του στίς ἀλβανικές περιοχές τῆς Μακεδονίας τό συνδέει μέ τήν Ἑλλάδα καί ἐπομένως μέ τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση. «Τά συμφέροντα λοιπόν τῆς Ἑλλάδας συμπίπτουν μέ τή σταθερότητα στή Μακεδονία». Ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου δέν πρόλαβε νά δεῖ τόν πόλεμο στό Κοσσυφοπέδιο, ὅπου ἡ Εὐρώπη ἐσύρθη καί πάλι πίσω ἀπό τήν Ἀμερική, ἀλλά ἡ ἐκρηξη αὐτή δέν συμπαρέσυρε καί τά Σκόπια, παρὰ τά μεγάλα προβλήματα ἀπό τούς πρόσφυγες. Ἐξηγήσαμε παραπάνω γιατί.

Τά πράγματα γιά τήν Εὐρώπη θά εἶναι κατά τόν σ., πολύ χειρότερα ἄν ἐκτραγεῖ ἑλληνοτουρκικός πόλεμος. Ὁ σ. ἀπαριθμεῖ τούς λόγους πού ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο δέν μπορεῖ ν' ἀποκλεισθεῖ λόγω διάφορων κινήσεων ἀπό τίς δύο πλευρές, ὀρισμένες ὁμως ἀπ' αὐτές, ἔχουν, τελευταῖα (μετά τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου του), ἀποδυναμωθεῖ. Δέν ἔχουμε παρὰ νά ἀναμένουμε τά ἀποτελέσματα.

Μέ τήν ἐξαφάνιση τῆς ΕΣΣΔ καί τή δημιουργία ἀνεξάρτητων κρατῶν γύρω ἀπό τήν Κασπία, ἄρχισε τό «μεγάλο παιχνίδι», σχετικά μέ τόν ἔλεγχο των πετρελαίων τῆς Κασπίας. Ἀμερικανικές καί ἄλλες ἐταιρεῖες ἀνταγωνίζονται μέ τά ρωσικά πετρελαϊκά συμφέροντα, γιά τήν ἐκμετάλλευσή τους. Οἱ δρόμοι τοῦ πετρελαίου ἐμπλέκουν καί τήν Ἑλλάδα. Ὁ ρωσο-βουλγαρο-ἑλληνικός δρόμος, μέσω Μπουργάζ-Ἀλεξανδρούπολης, πού δίνει πλεονέκτημα στά ρωσικά συμφέροντα, μέσω Αἰγαίου, προϋποθέτει εἰρήνη στή θαλάσσια αὐτή περιοχή. Σύγκρουση στό Αἶγαῖο μεταξύ Τουρκίας-Ἑλλάδας θά ὀδηγοῦσε σέ παρεμβολή τοῦ Ἐκτου στόλου, ἐνῶ κάποια ἐδάφη θά «ἄλλαζαν χέρια». Μιά μὴ σταθερή Κύ-

προς θά μπορούσε επίσης νά δημιουργήσει προβλήματα στόν άλλο δρόμο τοῦ πετρελαίου, μέσω Ἀνατολ. Τουρκίας.

Σχετικά μέ τήν Κύπρο, τό δόγμα τοῦ ἐνιαίου ἀμυντικοῦ χώρου μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἀκόμα μιὰ ἀφορμή «γιά τήν τουρκική ἐπιθετικότητα, ἰδιαίτερα σέ συνδυασμό μέ τή μεταφορά καί ἐγκατάσταση τῶν ρωσικῶν πυραύλων» (σ. 311). Ἡ αἴτηση τέλος τῆς Κύπρου νά γίνει μέλος τῆς ΕΕ ἐρμηνεύεται ἀπό τοὺς Τούρκους ὡς προσπάθεια νά ἐπιβληθεῖ ἡ Ἔνωση ἀπό τήν Εὐρώπη. Εἶναι φανερό ὅτι μόνο τό ἑλληνικό τμήμα τῆς Κύπρου «μποροῦμε νά ἐλπίζουμε ὅτι θά ἐνταχθεῖ. Μέ τόν τρόπο αὐτό συρόμαστε στή διχοτόμηση. Γιατί τότε, σημειώνει ὁ σ., νά μὴν τήν «διαπραγματευθοῦμε»; Σ' αὐτή τήν περίπτωση, θά ὑπῆρχε ἀποκλιμάκωση τῆς ἔντασης καί θά συνοδευόταν ἀπό ἀναθεώρηση τοῦ ἐδαφικοῦ καθεστώτος στήν Κύπρο. Συμφέρον τῆς Ἑλλάδας κατά τόν σ. εἶναι νά ἔρθει σέ συνεννόηση μέ τήν Τουρκία ἐπιλύοντας τό Κυπριακό, μέσα σέ ρεαλιστικά πλαίσια, καί νά συμβάλει στήν ἑνσωμάτωση ὅλης τῆς περιοχῆς στήν Εὐρώπη. Σέ μιὰ τέτοια περίπτωση, «ἡ Ἑλλάδα θά ἀποκτοῦσε ἡγετικό ρόλο σέ ὁλόκληρη τήν περιοχὴ καί ὁ Ἑλληνισμός θά κατακτοῦσε ξανά μεγάλο μέρος ἀπό τήν παραδοσιακὴ ἐπιρροή του στήν Ἀνατολή» (σ. 312). Γιὰ τοὺς Τούρκους, τέτοια προοπτικὴ εἶναι συμφέρουσα, ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν τό ἀντιλαμβάνονται. Μιλῆσαμε παραπάνω γιά τοὺς κινδύνους ποὺ περικλείει μιὰ τέτοια λύση. Περισσότερες ἀμφιβολίες θά μπορούσαν νά ἐκφραστοῦν γιά τήν ἡγετικό, στή συνέχεια, ρόλο τῆς Ἑλλάδας στήν περιοχὴ.

Ἡ Εὐρώπη, λοιπόν, ἀποτελεῖ τό σωστό δρόμο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ παρουσία τῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Ρωσίας εἶναι ζωηρὴ στήν περιοχὴ, ἡ Ἑλλάδα εἶναι ὑποχρεωμένη νά κάνει ἀκροβατικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, «τῆς ὁποίας ὅμως οἱ τακτικοὶ ἔλιγμοι νά μὴν διακινδυνεύουν τό στρατηγικὸ προσανατολισμό» (σ. 314).

Στὶς μέρες μας γίνεται «ἀναδιάρθρωση ὁλόκληρης τῆς γεωπολιτικῆς περιοχῆς». Ἡ Ἑλλάδα διαθέτει περισσότερα πλεονεκτήματα ἀπὸ κάθε ἄλλη χώρα τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ χρειάζεται νά κινητοποιήσῃ ὅλες τίς δυνάμεις της. Τώρα ποὺ ἡ περίοδος τῶν παχιῶν ἀγελάδων τελειώνει, ἡ οἰκονομία εἶναι ἡ πιὸ προφανὴς ὄψη τῆς ἐλλαδικῆς καθυστέρησης. Ἡ εὐρωπαϊκὴ βοήθεια ἀντὶ νά ἀξιοποιηθεῖ γιά τήν πρόοδο τῆς Ἑλλάδας χρησιμοποιήθηκε κυρίως γιά νά κρατήσῃ στή ζωὴ δεινοσαύρους, ὅπως ἡ Ὀλυμπιακὴ¹ ἢ νά συντηρήσῃ πελατειακές πολιτικὲς δομές, οἱ ὁποῖες ἐμπόδισαν τοὺς σοβαροὺς πολιτικούς νά ἐπιβληθοῦν. Ἀντὶ γιά οἰκονομικὴ σύγκληση, ὀδηγηθήκαμε σ' ὄλο μεγαλύτερη ἐξάρτηση ἀπὸ τοὺς ἐταίρους μας, μέ ἀποτέλεσμα νά εἴμαστε καί πολιτικὰ ἐξαρτημένοι, ἀφοῦ μετατρέπαμε τὴ βοήθεια σέ καταναλωτισμό. Φθάσαμε σ'

1. Πρβλ. Π. Κονδύλη, *Πλανητικὴ πολιτικὴ*, σ. 158, ὅπου γίνεται λόγος γιά παρασιτικὸ καταναλωτισμό, «ἀδιάφορον γιά τίς μακροπρόθεσμες ἐθνικὲς του ἐπιπτώσεις, ἰδιαίτερα σ' ὅτι ἀφορᾷ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας καί τὴν αὐτοτέλεια τῶν ἐθνικῶν της ἀποφάσεων».

Ένα σημείο όπου η έξυγιανση της οικονομίας δεν μπορεί να αναβληθεί για πολύ, δεδομένου ότι θα αρχίσει η μείωση των επιχορηγήσεων, γιατί αυτές θα πηγαίνουν σε άλλες υπό ένταξη χώρες. Αυτή τη στιγμή, λιγότερο από τρία χρόνια μετά την έκδοση του υπό κρίση βιβλίου, οι άνησυχίες του συγγραφέα δεν ισχύουν κατά μεγάλο μέρος.

Η επιτυχής αντιμετώπιση γεωπολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών εντάσεων και κρίσεων εξαρτάται από την πολιτική ηγεσία. Δυστυχώς οι θεσμοί και οι ιδέες δεν ανταποκρίνονται στα πραγματικά προβλήματα της χώρας. Το πολιτικό επίπεδο αντικαθίσταται από μηχανορραφίες, με στόχο τη νομή της εξουσίας, ενώ η δημοκρατία χάνει την ουσία της ή υποκαθίσταται από δίκτυο συμφερόντων που παγιδεύουν την κοινή γνώμη, ελέγχοντας τα μαζικά μέσα ενημέρωσης:

«Το απαισιόδοξο αυτό σενάριο, συνεχίζει ο Πρεβελάκης, κάνει ορισμένους να αναρωτιούνται αν δεν ήταν για τους δημοκράτες καλύτερη η περίοδος της δικτατορίας, όταν τουλάχιστον η έλλειψη πολιτικών ελευθεριών ήταν ορατή και δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την ανατροπή της.

Συχνά κατηγορούνται οι πολιτικοί για την κατάσταση αυτή. Πρόκειται, βέβαια, για άδικη —κατά κανόνα— κρίση. Την ευθύνη την μοιράζονται όλοι οι παράγοντες της ελληνικής κοινωνίας, η οποία έχει οδηγηθεί σε βαθιά σήψη, λόγω της σύγκλισης πολλών ατομικών συμβιβασμών.

Πίσω από όλα αυτά τα φαινόμενα κρύβεται μια ενιαία αιτία: έχουν φθαρεί οι αξίες που συγκροτούν μια πολιτική κοινωνία, οι οποίες οδηγούν τους πολίτες να σκέφτονται και το κοινό καλό. Η κρίση του εθνικού μύθου για τους λόγους που αναλύονται στο βιβλίο αυτό —όπως το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και η κομμουνιστική ιδεολογική διάβρωση— και η αδυναμία του να εξελιχθεί έχει αφαιρέσει από την ελλαδική κοινωνία τη δυνατότητα να κινητοποιήσει τις δυνάμεις της, ενώ ταυτόχρονα προκαλεί σύγχυση, ανασφάλεια και αισθήματα ταπείνωσης, με αποτέλεσμα παράλογες και σπασμωδικές εθνικιστικές συμπεριφορές, οι οποίες επιφέρουν εμπλοκές και δυσχεραίνουν την επίλυση των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων της χώρας.

Επιστρέφουμε, λοιπόν, στο σημείο από το οποίο ξεκινήσαμε. Το κύριο πρόβλημα της Ελλάδας δεν είναι ούτε οικονομικό ούτε γεωπολιτικό. Βρίσκεται στον πνευματικό τομέα, δηλαδή στην υστέρηση που έχει συσσωρευθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες σε ό,τι αφορά στην κατανόηση της θέσης μας στον κόσμο, τόσο από ιστορική όσο και από γεωγραφική άποψη.»

‘Υπάρχουν αλήθειες στην κατάληξη του επιλόγου του Πρεβελάκη, όσο κι αν διαφωνεί κανείς (ή ακόμη εκπλήσσεται) με όσα γράφει, έστω και ύποθετικά, όταν κάνει σύγκριση με την εποχή της δικτατορίας. ‘Ότι τό πρόβλημα βρίσκεται στον πνευματικό τομέα, δέν είναι εύκολο νά διαφωνήσει κανείς. ‘Όμως σ’ αυτό δέν είναι καθόλου άμετοχη ή Δύση στην όποία «άνήκουμε» και με την όποία συμβαδίζουμε. Τά γραφόμενά του πάντως είναι πολύ πιό άνώδυνα σε σχέση με όσα γράφει ό Κονδύλης για πολιτικούς και λαό¹, κρίσεις με τίς όποτες θά ήταν μάλλον δύσκολο σέ κάποιον νά διαφωνήσει.

‘Η γενική εικόνα πού σχηματίζει κανείς, άπό την ανάγνωση του βιβλίου, είναι ότι ό σ. έχει άφομοιώσει ύλη, μεγάλη σέ όγκο, πού επέκτείνεται όχι μόνο σέ γεωπολιτικά θέματα αλλά και σέ άλλα πού έχουν σχέση με την καθαρή πολιτική ή την Ιστορία, την κουλτούρα κ.λπ. ‘Η στάση του είναι ενός ‘Ελληνα πού έχει ζήσει έξω και βλέπει τά πράγματα άπό εύρωπαϊκής και γενικότερα δυτικής πλευράς (τό βιβλίο γράφτηκε στή Γαλλία, για Γάλλους άναγνώστες, έξάλλου). ‘Όσο κι αν μερικά σημεία των γραφομένων ξενίζουν ή, ακόμη, θά έλεγα, μπορεί και νά προκαλούν τό έλληνικό αίσθημα, δέν μπορεί νά άρνηθεί κανείς ότι τό βιβλίο γράφτηκε με βάση την ψυχρή λογική, άπό έρευνητή πού γνωρίζει την εποχή και τούς πρωταγωνιστές.

Σχετικά με τίς έλληνοτουρκικές σχέσεις, ό σ. βλέπει με εύνοϊκό μάτι την προσέγγιση ‘Ελλάδας-Τουρκίας, κάτι, έξάλλου, πού είναι, τουλάχιστο φανερό, και έπιθυμία της Δύσης, ιδιαίτερα της ‘Αμερικής, μολοντί μέσα στην ‘Ελλάδα οι «έπαναστάτες» (άντίθετοι των φιλοοθωμανιστών), πού δέν θέλουν την προσέγγιση με την Τουρκία, έμφοροϋνται άπό «δυτικά» ιδεώδη. Αϋτή ή αντίφαση δείχνει έμμεσα και πώς αισθάνεται ή Δύση έναντι της Τουρκίας, μολοντί στό

1. Π. Κονδύλη, *Πλανητική πολιτική*, σ. 152: «‘Η σημερινή ‘Ελλάδα άποτελεί άκριβώς περίττωση φθίνοντος έθνους, τό όποιο έκλαμβάνει τίς έμμονες μυθολογικές του ιδέες για τόν εαυτό του ως ρεαλιστική αϋτεπίγνωση». Πολιτικοί και λαός ευθύνονται τό ίδιο, αναφέρει (μάλλον σωστά) ό Κονδύλης δεδομένου ότι ή παρακμή όφειλεται και στους δυό (βλ. σ. 160): «Αϋτό έγινε με τή μορφή ενός σιωπηρού, αλλά διαρκούς και κατά μέγα μέρος συνειδητού και έπαισχύντου κοινωνικού συμβολαίου, στό πλαίσιο του όποίου ή εκάστοτε πολιτική ήγεςία ανέλαβε τή λειτουργία νά ενισχύει γρήγορα και παρασιτικά τίς καταναλωτικές δυνατότητες του “λαού”, με αντίτιμο την πολιτική του εύνοια ή άνοχη». Και παρακάτω (σ. 169): «ό λαός ή όσοι μιλοϋν εκάστοτε στό όνομά του έχουν ένα τακτικό πλεονέκτημα άπέναντι στον πολιτικό κόσμο: μπορούν νά τόν άποκαλούν άνίκανο ή διεφθαρμένο χωρίς νά φοβούνται δυσάρεστες συνέπειες». ‘Επίσης, βλ. *Θεωρία του Πολέμου*, σ. 411: «Οί ευρύτερες μάζες, καθοδηγούμενες άπό τό ίδιο ένστικτο της βραχυπρόθεσμης άυτοσυντήρησης, έχουν βρει τή δική τους ψυχολογικά βολική λύση: τό έθνος τό ύπηρετοϋν άνέξοδα περιβαλλόμενες γαλανόλευκα ράκη, όποτε τό καλεϊ ή περίσταση, και έχοντας κατόπιν ήσυχη συνείδηση τό κέβρουν μόνιμα με παντοειδείς τρόπους: άπό τή φοροδιαφυγή, την αισχροκέρδεια και τά “αϋθαίρετα” Ισαμε τά εύκολοαπόκτητα πιτυχία, τή χαμηλή παραγωγικότητα εργασίας (ούτε τό 50% του μέσου δρου της Εϋρωπαϊκής ‘Ενωσης!) και την κραυγαλέα άνισότητα άνάμεσα σ’ ό,τι παράγεται και σ’ ό,τι καταναλώνεται, με άποτέλεσμα την καταχρέωση και την πολιτική έξάρτηση του τόπου.»

διπλωματικό πεδίο παρουσιάζει άλλο πρόσωπο. Δέν έχει κανείς παρά νά ἀναλύσει τή συμπεριφορά της στό θέμα τῆς ἔνταξης τῆς Τουρκίας στήν ΕΕ, γιά νά καταλάβει. Δέν ἔχει ἄδικο ὁ σ., τουλάχιστο ἀπό μιά ὀπτική γωνία, ὅταν γράφει ὅτι Ἑλλάδα καί Τουρκία ἔχουν συμφέρον νά ἀνταγωνίζονται τή Ρωσία (ἄν καί οἱ μορφές συμφέροντος εἶναι διαφορετικές) καί ὅτι τοῦτο θά μπορούσε νά συντελέσει σέ προσέγγιση τῶν δύο «σιαμαίων ἀδελφῶν» τῆς Ἐνατολ. Μεσογείου, χρειάζεται ὁμως νά ὑπάρχουν ὀρισμένες προϋποθέσεις (βλ. παραπάνω).

Ὅμως τά πράγματα δέν εἶναι καθόλου ἀπλά καί οἱ κλυδωνισμοί πού παρουσιάζονται κατά καιρούς ἔχουν ἄσχημες συνέπειες στό Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐκεῖ δηλ. πού ὑποτίθεται ὅτι ἔπρεπε νά συμφωνοῦν τά δύο μέρη, ἀφοῦ καί τήν Ἑλλάδα δέ συμφέρεται μετατόπιση τοῦ Πατριαρχείου καί τήν Τουρκία τό ἴδιο, θά λέγαμε, ἡ ὁποία ἐπί πλέον φιλοξενεῖ ἕνα διεθνή θεσμό στό ἔδαφός της, μέ ὅλες τίς συνέπειες πού μπορεῖ νά ἔχει αὐτό. Ὅμως ἐκεῖνοι πού ἀμφισβητοῦν τήν προσέγγιση ἀνάμεσα στήν Τουρκία καί τήν Ἑλλάδα μποροῦν νά στηρίζονται ἀκριβῶς στό γεγονός ὅτι πάντοτε πλήττεται ἐκ μέρους τῆς Τουρκίας ἐκεῖνος ὁ θεσμός πού ἀντιστάθηκε στήν ἔξαρση τῶν ἐθνικισμῶν στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία· τό μετριοπαθές Πατριαρχεῖο, πού εἶναι ἐκεῖνο πού εὐνοεῖ τό γένος (ἄχι τό ἔθνος) καί προωθεῖ μιά ἑλληνοτουρκική προσέγγιση! Ἡ Δύση δέν μπορούσε ἢ δέν ἤθελε νά κάνει τίποτε ὅταν ἐπλήττετο ὁ μεγαλύτερος θεσμός τῆς ὀρθοδοξίας (ὅπως καί οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινούπολης τῆς Ἰμβρου καί τῆς Τενέδου). Θά καλυτερέψουν τά πράγματα τώρα, πού ἡ Τουρκία εἶναι ὑπό ἔνταξη στήν ΕΕ; Ἐκεῖνοι πού θέλουν τήν μεταφορά τοῦ Πατριαρχείου εἶναι τυφλοί ἢ μήπως ρεαλιστές; Μήπως σκέπτονται (ἐκτός ἀπό τίς πικρές ἐμπειρίες τοῦ παρελθόντος), ἐπί πλέον, ὅτι τώρα, μέ τήν ἔξαφάνιση τῶν Ἑλλήνων ἀπό τόν Πόλη καί τήν ἀναμενόμενη ἐπαναλειτουργία τῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, μπορεῖ αὐτή νά γίνει πανορθόδοξο κέντρο καί νά ἀφελληνισθεῖ τό Πατριαρχεῖο; Ἡ μήπως πρέπει νά προχωρήσουμε περισσότερο καί νά προτείνουμε διαπραγματεύση ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καί τή Ρωσία γιά μιά καλύτερη τύχη τοῦ Πατριαρχείου, τή στιγμή πού τό μέλλον του στήν Τουρκία μᾶλλον δέν φαίνεται ιδιαίτερα ἀξιοζήλητο;

Σχετικά μέ τά διλήμματα πού δημιουργήθηκαν ἀπό τίς δύο πλευρές τούς «Ἐπαναστάτες», πού ἤθελαν τήν ἴδρωση Ἑλληνικοῦ κράτους καί τούς «Ὀθωμανιστές» πού πίστευαν ὅτι ἡ ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐνίσχυε τήν ἑλληνική ἐπιρροή, δέν εἶναι εὐκόλο νά ἐκφράσει κανείς πάραυτα ἀποψη, μολονότι, ὅπως εἶπαμε, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ συμπεριφορά τῶν Τούρκων ἀπέναντι στό Πατριαρχεῖο, δικαιώνονται οἱ πρῶτοι. Ὑπερίσχυσαν ἔτσι οἱ «Ἐπαναστάτες», ἀφοῦ οἱ «Ὀθωμανιστές» ἐκρίνοντο σχεδόν ὡς οὐτοπιστές. Ὑπάρχουν ὁμως ἀκόμη καί σήμερα μερικοί πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση (καί στή συνέχεια ἡ κήρυξη τοῦ αὐτοκέφαλου τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας) ἔβλαψε τό γένος, ἀφοῦ μάλιστα προκάλεσε καταστάσεις μέσα στήν

Ἰθωμανική αὐτοκρατορία καί τούς ὑπόδουλους βαλκανικούς λαούς, πού τελικά δεν ἀπέβησαν πρὸς ὄφελος τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού ἔτσι τὸν ἔφερε σὲ ἴση μοίρα μὲ ἄλλους βαλκανικούς λαούς, τῆ στιγμῆ πού εἶχε πλεονεκτικότερη θέση, λόγω πολιτιστικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Ὅμως τὸ ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο πού ἐπικρατοῦσε στὴν Εὐρώπη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εὐνοοῦσε τὸν ἐθνικισμό (ἤδη, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ τὸν 18ο αἰ., ἡ γλώσσα θεωρεῖται ἀπὸ Γερμανοὺς φιλοσόφους ὡς τὸ κυριότερο κριτήριο διαχωρισμοῦ), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ Ρωσία ἀναμειγνυόταν ὅλο καὶ περισσότερο στὰ Βαλκανικὰ πράγματα, ὑποστηρίζοντας τούς Σλάβους τῆς περιοχῆς, πού ἐνιωθε φυλετικὰ περισσότερο κοντά της. Ἔτσι, ἐκείνο μόνο πού μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχτεῖ εἶναι ὅτι ἡ Ἑλλην. Ἐπανάσταση καὶ τὸ αὐτοκέφαλο ἐπιτάχυναν τὰ γεγονότα. Ἡ καθυστέρηση ὀρισμένων ἐτῶν ἢ λίγων δεκαετιῶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξη τῶν ἐθνικῶν κινήματων τῆς Βαλκανικῆς θὰ ἦταν προφανῶς ἐπιωφελῆς γιὰ τὴν Ἑλλάδα, δὲ γνωρίζει ὅμως κανεὶς πῶς θὰ ἐξελίσσονταν τὰ πράγματα, ἂν ἡ πρωτοβουλία δὲν ἄρχιζε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ δίλημμα ἔθνος ἢ γένος ὑπάρχει ὡς σήμερα. Ὁ Πρεβελάκης εἶναι σαφῶς ὑπὲρ τῆς εὐρύτερης παρουσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀφοῦ πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὸν ἐθνικισμό καὶ νὰ βροῦμε ξανά τὴν ταυτότητα τοῦ γένους. Δὲν εἶναι ἐναντίον τῆς ἰδέας τῆς συνέχειας, ἀλλὰ πιστεύει, ὅπως εἶδαμε, ὅτι πρέπει νὰ ἀπαλλαγεῖ αὐτὴ ἀπὸ τὸν φυλετικὸ χαρακτήρα (βεβαίως θὰ διατηρεῖται κάποιος πυρήνας), ἀφοῦ ἡ ἑλληνικότητα βιώνεται καὶ κατακτάται. Σήμερα πού οἱ Ἕλληνες τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» σχεδόν ἐξέλειπον, ὁ σ. στηρίζει τὴν ἀποψή του στὴν ὑπαρξη τῆς μεγάλης διασπορᾶς στὴ Δύση, κυρίως στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ κόσμο. Ὅρισμένοι δυτικοὶ συγγραφεῖς εἶναι ἀκόμη πιὸ κατηγορηματικοί. Ὁ Thual¹, π.χ., ἀναφέρει:

«Σήμερα, ὁ ἐλληνικὸς κόσμος ἀντιμετωπίζει μια ἐπιλογή ἀνάμεσα σὲ δύο δυνατότητες: Ἡ το μέλλον τῆς Ἑλλάδας θὰ ἔχει ὡς βάση του μια “ἐλληνικότητα”, δηλαδή μια αυτοπροσδιοριστικὴ καὶ ἐθνικιστικὴ ἔξαρση, γαντζωμένη στα Βαλκάνια, ἢ θὰ μπορέσει, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς διασπορᾶς τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου σχεδόν παντοῦ, ν' ἀντιμετωπίσει μια ἐπιστροφὴ στὴν οἰκουμενικότητα τοῦ μακροαἰῶνος ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ἐνα τέτοιο ερώτημα θὰ ἤθελε νὰ υποβάλει ὁ συγγραφέας στους ἀναγνώστες αὐτῆς τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης... Θὰ ἦταν θλιβερό γιὰ τους εραστές τῆς Ἑλλάδας, στους οποίους συγκαταλέγεται ὁ συγγραφέας, νὰ συμπιεστεῖ καὶ νὰ συρρικνωθεῖ ἡ μοίρα τῆς σ' ἓνα σκοτεινὸ ἐθνικισμό. Αντίθετα, θὰ ἦταν εὐεργετικὸ γιὰ ὅλους τους διψασμένους γιὰ Ἑλλάδα νὰ δη-

1. François Thual, *Ἡ κληρονομιά τοῦ Βυζαντίου. Γεωπολιτικὴ τῆς Ὁρθοδοξίας*, μετάφρ. Γιάννης Λάμπας, Ἀθήνα 1998, σ. 17.

μιουργήσει ο ελληνικός κόσμος, στη νέα χιλιετία, μια γόνιμη σύνθεση των στοιχείων της νέας του ταυτότητας.»

Εξεχωρίζει λοιπόν και αυτός τόν Έλλαδισμό από τόν έλληνισμό:

«Ο ελληνισμός μπορεί να οριστεί ως μία οικουμενική αποστολή του έλληνορθόδοξου κόσμου να ηγηθεί των ορθοδόξων των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής, ενώ ο ελλαδισμός μπορεί να χαρακτηριστεί ως η συρρίκνωση αυτού του ιδανικού στην ίδρυση ενός ομοιογενούς ελληνικού κράτους που θα συγκέντρωνε όλους τους Έλληνες...

...Αυτή η διπλή διάρθρωση της Ελλάδος, στο κατώφλι της τρίτης χιλιετίας, συνιστά “δίκωπο μαχαίρι”: μπορεί να επιτρέψει στην Αθήνα να αποτελέσει συνδετικό κρίκο μεταξύ Βαλκανίων, Δυτικής Ευρώπης και Εγγύς Ανατολής· μπορεί όμως και, αντίθετα, να παρασύρει την Ελλάδα σε μια “επαναβαλκανοποίηση”, με εμπλοκή της σε προγονικές συγκρούσεις που θα οδηγούσαν, μ’ αυτό τον τρόπο, την Ευρώπη σε μια μεγάλη θύελλα. Έχει σημαίνει, για την Αθήνα, η ώρα της επιλογής ανάμεσα σ’ έναν αδιάλλακτο ελλαδισμό και στη δυνατότητα ενός νέου ελληνισμού, την οποία της προσφέρει η συνάντησή της με τον παγκόσμιο πολιτισμό χάρη στη σημαντική διασπορά της.»

Προτείνεται, λοιπόν, έπαναφορά στόν «έλληνισμό», στό γένος, και άπομάκρυνση από τόν έλλαδισμό, τόν έθνικισμό, τό περιορισμένο δηλ. έλληνικό κράτος τών Βαλκανίων, μέ βάση τή φυλετική όμοιογένεια. Σ’ αυτή τήν περίπτωση, θά διευκολυνθεί και ή συνεννόηση μέ τά υπόλοιπα βαλκανικά κράτη, και φυσικά τήν Τουρκία, αφού έπαναφορά στό γένος σημαίνει λιγότερο έθνικισμό, πιό κοντά στό Πατριρχείο και τό κλίμα του 19ου αιώνα, όποτε ή Έλλάδα θά πάρει και πάλι τόν ήγετικό ρόλο πού τής άξίζει στήν περιοχή:

«Η Ελλάδα δεν επέζησε επί δεκάδες αιώνες για να δει τον πολιτισμό της να καταλήγει σ’ ένα ιδεολόγημα μίσους και περιφρόνησης. Η Ελλάδα γεννήθηκε πριν από πάρα πολλά χρόνια για να μεταδώσει στους ανθρώπους φρόνηση και φως. Δεν της αρμόζει να μειώσει και να εκχυδαΐσει αυτή την αποστολή της στα στενά πλαίσια των βαλκανικών διενέξεων.

Στηριζόμενη στην *ελληνικότητά* της, η αυριανή Ελλάδα θα μπορούσε να επανασυνδεθεί με τον ιστορικό της *ελληνισμό*.»

Όπωςδήποτε στα γραφόμενα του Thual υπάρχει αλήθεια αλλά και άρκετή δόση ρομαντισμού. Ή μήπως πίσω από αυτά διακρίνουμε τή θέληση τής Δύσης

πού υπαγορεύεται από τὰ συμφέροντά της; Λιγότερος ἔθνικισμός ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδας ἔναντι τῆς Τουρκίας (χωρίς νά εἶναι βέβαιο ὅτι θά ὑπάρξει ἀνταπόκριση ἀπό τήν ἄλλη πλευρά) σημαίνει λιγότερες τριβές, κάτι πού «βολεῖ», τῆ Δύση, γιά νά ἔχει λιγότερους πονοκεφάλους.

Στήν ἐποχή πού ζοῦμε, ἰδιαίτερα μέ τίς ἐξελίξεις, μετά τήν κατάρρευση τοῦ ἀνατολικοῦ συνασπισμοῦ τῶν κομμουνιστικῶν κρατῶν, ὅπως σημειώνει καί ὁ Πρεβελάκης, παρατηροῦνται στήν Ἑλλάδα κάποια σημεῖα ἀνανέωσης τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἰδίως τῆς διασποράς (ἄρα μετατόπιση ὑπέρ τοῦ γένους) καί κάποια παρακμή τοῦ ἑλλαδισμοῦ (ἄρα μείωση τῶν ἔθνικιστικῶν φωνῶν, θά λέγαμε μέ συγκεκριμένες πράξεις καί ἀπό τήν τελευταία κυβέρνηση), πράγμα βέβαια, πού κατά τόν σ., βαίνει πρὸς τή σωστή κατεύθυνση. Προφανῶς ἡ νέα ἐποχή ἀπαιτεῖ τέτοιου εἶδους συμπεριφορά καί σωστά σημειώνει ὁ σ., ὅτι χρειάζεται προσαρμοστικότητα στίς νέες καταστάσεις. Ὅμως πρέπει νά παρατηρήσουμε: α) Ἐάν ἦταν δύσκολο ὁ «ἑλληνισμός» νά ἐπιβληθεῖ τόν 19ο ἢ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα στά Βαλκάνια, μέσω τῆς πολιτιστικῆς παράδοσης καί τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι περισσότερο δύσκολο νά ἐπιβληθεῖ σήμερα, πού τό κύρος τῶν κλασικῶν Σπουδῶν καί τοῦ Πατριαρχείου ἔχει μειωθεῖ. Ἐτσι ἂν γίνεται λόγος γιά ἡγετικό ρόλο τῆς Ἑλλάδας στήν περιοχή (νά ἡγηθεῖ τῶν ὀρθόδοξων κ.λπ.), αὐτός μᾶλλον πρέπει νά νοεῖται μέσω τῆς οἰκονομικῆς τῆς θέσης καί τῆς συμμετοχῆς τῆς στήν ΕΕ. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἀπομάκρυνση ἀπό τόν ἔθνικισμό δέ σημαίνει αὐτόματα διακανονισμό τῶν διαφορῶν μέ τήν Τουρκία (μολονότι θά ἔπρεπε), ἀφοῦ ἡ ἄλλη πλευρά διέπεται (τουλάχιστο ὡς σήμερα) ἀπό λογική τοῦ ἄκρατου ἔθνικισμοῦ (παράδειγμα, ὅπως εἴπαμε, ἡ περίπτωση τοῦ Πατριαρχείου, πού ἀκολουθεῖ τήν κατεύθυνση τοῦ «γένους» καί ὁμως ἐδιώχθη ἀνηλεῶς). Πρέπει ὅλοι οἱ ἔθνικισμοί τῆς περιοχῆς νά λείψουν, πράγμα πολύ δύσκολο, ἂν δέν περάσουν ἀρκετά χρόνια. Αὐτή τῆ στιγμή, λ.χ., ὁ ἄλβανικός ἔθνικισμός βρῖσκεται στό ζενίθ του. Ἐάν σκεφτεῖ κανεῖς μάλιστα ἀπό τὰ διαδραματισθέντα στό Κοσσυφοπέδιο, ὅτι ὑποβοηθεῖται (καί ὀλοκληρώνεται) ἀπό τή Δύση, πού προτρέπει σέ χαμηλούς ἔθνικιστικούς τόνους, τότε τὰ πράγματα γίνονται ἀκατάληπτα καί μπορεῖ ἀκόμη νά πάει ὁ νοῦς κάποιου πέρα ἀπό τήν τιμωρία τοῦ τελευταίου ἡγεμόνος ὀλοκληρωτικοῦ καθεστώτος τῆς περιοχῆς ἢ, ἀκόμη καί πέρα ἀπό τὰ στενά συμφέροντα τῶν μεγάλων δυνάμεων, τῆς Δύσης (ὁ βομβαρδισμός τῆς Γιουγκοσλαβίας π.χ., μπορεῖ νά ἀπέβλεπε καί στόν κατευνασμό τῶν ἀπανταχοῦ τῆς γῆς μουσουλμάνων, τῆς μεγάλης αὐτῆς δύναμης πού φοβᾶται ἡ Δύση, μετά τή χλιαρή τῆς στάση στό Βοσνιακό. Ἐτσι, ἐκκλήθησαν καί πάλι τὰ ὀρθόδοξα κράτη νά πληρώσουν τό λογαριασμό. Ὅπως δηλ. καλεῖται ἡ Ἑλλάδα νά πληρώσει τίς ἀπαιτήσεις τῆς Τουρκίας ἔτσι καί ἡ ὀρθόδοξία —τώρα οἱ Σέρβοι αὔριο ἴσως ἄλλοι— πληρώνει, γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν Μουσουλμάνων).

β) Ἡ ἑλληνική διασπορά δέν εἶναι βέβαιο ὅτι θά ἐξακολουθήσει νά ὑπάρχει

καί στους επόμενους αιώνες. Ο ίδιος ο Πρεβελάκης αναγνωρίζει, όπως είδαμε, ότι αυτή η τάση για φυγή των Ελλήνων θα λειτουργήσει καταστροφικά, αν δεν υπήρχε τό αντίβαρο, ή «Ίθάκη», ο νόστος δηλ. πού είναι ο συνεκτικός κρίκος και επιτρέπει στους Έλληνες τής διασποράς νά παραμένουν Έλληνες. Όμως εκτός πού ο συγγραφέας δίνει μεγάλη βαρύτητα στους Έλληνες τής σημερ. διασποράς (υπάρχει και ή αντίθετη άποψη)¹, αυτό ως πότε θα γίνεται; Στις χώρες τής Ευρώπης, Άμερικης και Αυστραλίας, όπου ζούν οι περισσότεροι Έλληνες του έξωτερικού, δέν υπάρχει μέν περίπτωση τοῦτοι νά αποτελέσουν αντικείμενο εκκαθαρίσεων, όπως έγινε σέ χώρες τής Άνατολής, υπάρχει όμως ο κίνδυνος τής άφομοιώσεως, δεδομένου ότι ζούν σ' ένα ύψηλό πολιτισμικό περίγυρο, όπου ή ελληνική γλώσσα ξεχνιέται, είτε σιγά-σιγά, μέσα σ' ένα άγγλόφωνο περιβάλλον, είτε πιά γρήγορα, λόγω τών μικτών γάμων. Μένει μόνο ή ορθοδοξία, αλλά πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι κι εδώ υπάρχει τό μειονέκτημα (ως πρὸς αυτό τό θέμα) ότι ή Ελλάδα δέν είναι ή μόνη ορθόδοξη χώρα. Δέν πρέπει λοιπόν νά συγκρίνεται μέ τους Έβραίους, γιά τους οποίους, ουσιαστικά, θρησκεία και έθνος ταυτίζονται. Άσφαλώς εδώ τό Πατριαρχείο είναι συνεκτικός δεσμός, αλλά δέν μπορεί νά άποφευχθεί ή άποξένωση, όσο επαγρύπνηση κι αν υπάρχει.

Σέ λίγες δεκαετίες, γιά τους πολίτες τής Άμερικης, Καναδά, Αυστραλίας κ.λπ., ελληνικής καταγωγής, τό πιθανότερο είναι ή Ελλάδα νά αποτελεί μακρινή ανάμνηση. «Μιά έθνική ή θρησκευτική κοινότητα», αναφέρει ο ίδιος ο Thual, «μπορεί νά διατηρηθεί έξω από κάθε κράτος και κάθε έδαφος, τουλάχιστον επί μία ή δύο γενεές. Τι θα συμβεί όταν παρέλθει ένας αιώνας;»² (σ. 240) Τό νά μιλάμε γιά επανελληνοποίηση παιδιών τής τρίτης γενεάς και αύριο τής τέταρτης και τής πέμπτης είναι, όπως είπαμε, μάλλον οὔτοπια, εκτός κι αν υπάρχει γενική τάση πρὸς αυτή τήν κατεύθυνση. Δέν αποκλείεται ή άναμενόμενη στόν ορίζοντα εποχή, όπου τά σύνορα δέν θα παίζουν πιά πολύ σημαντικό ρόλο³, νά εὔνοήσει μία κατάσταση τέτοιου είδους, ως τότε όμως μπορεί ο ελληνισμός του έξωτερικού νά έχει μειωθεί σημαντικά. Δέν μπορούμε λοιπόν νά βασιζόμαστε σ' αυτή τή χίμαιρα γιά πάντα. Άκόμα και οι ελληνικές πόλεις τής Άνατολής, μετά τόν Μέγα Άλέξανδρο άλλαξαν πληθυσμακά, από τους πολυπληθείς βαρβάρους, έστω ύστερα από αιώνες, μολοντί τό πολιτιστικό επίπεδο τών Ελλήνων ήταν πολύ ύψηλότερο από εκείνο τών ανατολικών λαών, πού ήταν όμως πολυ-

1. Π. Κονδύλη, *Θεωρία του Πολέμου*, σ. 384-385: «Οί σημερινές ελληνικές παροικίες τών Ήνωμένων Πολιτειών και τής Αυστραλίας βρίσκονται τόσο μακριά και μέσα σέ κοινωνίες τόσο διαφορετικές, ώστε χρειάζονται μάλλον τήν ένίσχυση του ελληνικού κράτους προκειμένου νά διατηρούν δεσμούς μαζί του παρά είναι οι ίδιες σέ θέση νά του δώσουν ουσιαστική ύλική ένίσχυση ή πνευματική ώθηση.»

2. F. Thual, *Η κληρονομιά*, δ.π., σ. 240.

3. Κατά τόν Π. Κονδύλη, *Πλανητική πολιτική*, σ. 165, ή συγχώνευση τών οικονομιών δέν θα καταργήσει τά έθνικά οικονομικά και άλλα συμφέροντα, τό έθνος δέ διαλύεται, όπως περιμεναν πολλοί, «μέσα σέ υπερεθνικά μορφώματα, παρά άναλαμβάνει ένα νέο ιστορικό ρόλο» (σ. 152, 165, 177).

πληθέστεροι και είχαν την εξουσία. Πολύ πιο βέβαιη θά ήταν η διατήρηση του ελληνισμού στην «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή», ἐξεδιώχθη ὁμως ἄδοξα και βίαια (μέ την ἀδιαφορία ἄν ὄχι σύμπραξη τῶν Δυτικῶν) και περίπου τό ἴδιο γίνεται σήμερα ἀκόμη και μέ την Κύπρο. Ὅταν λοιπόν αὐτό τό κομμάτι τοῦ ελληνισμού, ἐνῶ εἶναι βέβαιο ὅτι θά ἀποτελοῦσε σήμερα τόν κρικο μέ τά κράτη τῆς ἀνατολ. Μεσογείου (και μέ την Τουρκία), διώχτηκε, πῶς μπορεῖ νά ἔχει κανεῖς ἐμπιστοσύνη στίς μακρινές και ἀσταθεῖς ἐλληνικές παροικίες τῆς Ἀμερικῆς και Αὐστραλίας και ὅτι μετά 30 χρόνια δέν θά ἔχουν ἀλλάξει τά πράγματα; Ἡ πῶς μπορεῖ νά ἔχει κανεῖς ἐμπιστοσύνη γενικότερα στά γραφόμενα γιά τό ρόλο τῆς διασποράς, ὅταν ἐκείνη τοῦ παρελθόντος εἶχε τέτοιο ἄδοξο τέλος;

Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα ἔθνος ἢ γένος, ἐλλαδισμός ἢ ἐλληνισμός πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη της ὅλες τίς παραμέτρους. Ἐνας ἄκρατος ἐθνικισμός βλάπτει σήμερα, ὅσο κι ἄν δέν μπορεῖ κανεῖς νά παραβλέψει τό γεγονός ὅτι αὐτός εἶναι ὁ κανόνας στά ὅμορα μέ την Ἑλλάδα κράτη, καθώς και την ἀρχή ὅτι πρέπει ἀπό κάθε πλευρά νά ὑπάρχει ἴση μεταχείριση και νά προστατεύονται οἱ μειονότητες παντοῦ¹. Γιά νά συντελέσει ἡ ἐλληνική διασπορά στην ἀπομάκρυνση ἀπό τόν ἐθνικισμό μέ την εὕρεση ξανά τῆς ταυτότητας τοῦ γένους πού ὑποστηρίζει ὁ Πρεβελάκης (μέ την ὀλοένα αὐξανόμενη παρουσία και τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλης), πρέπει νά ὑπάρχει ἐλληνική διασπορά, κάτι πού, ὅπως εἶπαμε, δέν εἶναι βέβαιο γιά τό ἀπώτερο μέλλον, ἀλλά βέβαια θά πρέπει νά ὑπάρχει και «Ἰθάκη», ὥστε νά ὑπάρξει και «νόστος», ὅσων ἔχουν μείνει Ἑλληνες στό ἐξωτερικό ἀλλά και ἐνέργειες πρὸς ἐπανελληνοποίηση ἐκείνων πού ἔχασαν τόν ἐλληνισμό τους. Μέ μιᾶ Ἰθάκη παραπαίουσα ἢ συρρικνωμένη δέν μπορεῖ νά γίνει τίποτε, ἀκόμη κι ἄν οἱ ἐλληνικές παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶναι ἀκμαῖες· θά χάσουν κι αὐτές πιά σύντομα τό σφρίγος τους και την ταυτότητά τους ἀκόμη. Ἑλλαδισμός κι ἐλληνισμός εἶναι λοιπόν ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος, ἀλλά μέ μιᾶ διαφορά. Ἀκμάζον ἐλλαδικό κράτος χωρίς τούς Ἑλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ μπορεῖ νά ὑπάρξει (και θά ὑπάρχει στό μέλλον, ἄν οἱ κοινότητες τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ παύσουν νά ὑπάρχουν ἢ ἀτονίσουν), ἐλληνισμός ἐξωτερικοῦ, χωρίς Ἑλλάδα, ὁμως εἶναι δύσκολο νά συνεχίσει νά ἐπιβιώνει.

Ἀσφαλῶς ὁ ἄγονος ἐθνικισμός δέν εἶναι λύση και εἶναι πρὸς τή σωστή κατεύθυνση τά εὐνοϊκά μέτρα π.χ., πρὸς τούς Ἑλληνες Μουσουλμάνους, μολονότι καθένas βλέπει σήμερα ὅτι τό ἀντίβαρό τους, οἱ Ἑλληνες τῆς Τουρκίας διώχτηκαν. Ὅμως, ἐπί τέλος, οἱ ἀμοιβαίες ὑποχρεώσεις πρέπει νά τηροῦνται ἔστω, τουλάχιστο, και ἀπό τίς μέρες μας κατά τίς ὁποῖες ἔγιναν σημαντικές ἀλλαγές στην Ἀνατολ. Εὐρώπη. Ἡ ἀμοιβαιότητα πρέπει νά βασιλεύει στίς σχέσεις τῶν

1. Δυστυχῶς, «τό ἐλληνικό κράτος δέν στάθηκε σέ καμιά φάση ἱκανό νά προστατεύσει ἀποτελεσματικά τόν εὐρύτερο ἐλληνισμό και νά ἀναστειλε τή συρρίκνωση ἢ τόν ἀφανισμό του (Π. Κονδύλη, *Θεωρία Πολέμου*, σ. 358. Κατά τόν συγγρ., τοῦτο συνιστᾶ τόν ἀνησυχότερο οἰωνό γιά τό μέλλον).

κρατών¹, αν και δεν πρέπει να μᾶς διαφεύγει τήν προσοχή ότι ἡ ἀμοιβαιότητα σημαίνει τουλάχιστο ἰσοδυναμία ἀντιπάλων. Ἐάν ὁ ἀντίπαλος εἶναι ἰσχυρότερος ἢ ὑποστηρίζεται ἀπό ἰσχυρότερους, ἡ ἀμοιβαιότητα χάνει τήν ἀξία της.

Δέν εἶναι λοιπόν τό ἔθνος καί τό γένος δύο ἀντίπαλα σχήματα, ἀλλά δύο ἐπάλληλοι κύκλοι μέ τό ἴδιο κέντρο. Αὐτός τοῦ γένους περιέχει ἐκεῖνον τοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποφυγή τῶν στενῶν ἐθνικῶν κριτηρίων (κάτι πού νομίζω παρατηρεῖται στίς μέρες μας ἀπό κράτος καί διανόηση) ἀλλά καί ἡ στενή συνεργασία γιά τή διατήρηση τῆς γλώσσας καί τῆς κουλτούρας, θά ἐπιτρέψει οἱ δύο αὐτοί κύκλοι νά ἐπικοινωνοῦν μέ ἄνεση, ἀνταλλάσσοντας τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού ἐνδυναμώνουν γενικά τόν ἑλληνισμό· εἴτε τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἴτε τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, πού εἶναι ὁ πυρήνας του. Γιατί ἕνα εἶναι βέβαιο· ὁ ἑλληνισμός τῆς διασποράς γεννήθηκε καί τράφηκε ἀπό τόν ἑλλαδικό πυρήνα καί αὐτό συμβαίνει περισσότερο σήμερα, πού ἔλειψαν τά παραδοσιακά ἑλληνικά κέντρα ἐκτός Ἑλλάδας, ὅπως π.χ. ἡ Κωνσταντινούπολη. Δέν μποροῦμε, ἐξάλλου, νά δεχτοῦμε ὅτι κάθε καλό ξεκινᾷ ἀπό τή διασπορά τῶν Ἑλλήνων καί τῶν ὑπόλοιπων Βαλκανίων στά κράτη τῆς Δύσης καί κάθε κακό ἀπό τούς κατοίκους πού ἔμειναν στά Βαλκάνια. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ὅτι στό Μακεδονικό, οἱ πιό ὑστερικές ἐθνικιστικές φωνές ἤρθαν ἀπ' ἔξω (Καναδά, Αὐστραλία κ.λπ.).

Τελειώνοντας, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι μολοντί τό βιβλίον τοῦ Προβελάκη εἶναι πολύ «σύγχρονο», τά γεγονότα «τρέχουν» καί ἔτσι εἶναι ξεπερασμένο σέ ὀρισμένα σημεία· στήν καλύτερη περίπτωση τῆς οικονομικῆς κατάστασης τοῦ κράτους, π.χ., καθώς καί στό Μακεδονικό, μετά τή βελτίωση τῶν σχέσεων, τελευταία, μεταξύ Ἑλλάδας καί ΠΓΔΜ, καί κυρίως στίς σχέσεις Τουρκίας-Ἑλλάδας μετά τή βελτίωση τοῦ κλίματος, βοηθούντων καί τῶν σεισμῶν τοῦ 1999 στίς δύο χώρες, «ὑπό τās ἐπιδοκιμασίας» τῶν Δυτικῶν, κάτι πού συνέβαλε στήν ἄρση του ἑλληνικοῦ νετο στό προενταξιακό στάδιο τῆς Τουρκίας στήν ΕΕ. Ἡ νέα σχέση τῆς Τουρκίας μέ τήν ΕΕ θά εἶναι καθοριστικῆς σημασίας; Θά εἶναι πράγματι τό νέο κλίμα πρὸς ὄφελος καί

1. Εἶναι σωστή π.χ. ἡ ἐνέργεια τῆς κατασκευῆς τζαμιῶν στήν Ἀθήνα. Ἀλλά τό ἴδιο πρέπει νά ἰσχύει καί γιά τήν Τουρκία. Μπορεῖ ἡ πρόταση Ἑλληνα πολιτικοῦ, νά ἀποδοθεῖ στήν ὀρθοδοξία ὁ ναός τῆς Ἀγ. Σοφίας νά εἶναι ἀνέφικτη ἢ καί προκλητικῆ ἀκόμη (ἡ Ἀγ. Σοφία εἶναι σύμβολο καί γιά τούς Τούρκους), ἀλλά ἡ ἰδέα τῆς κατασκευῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας σέ περιοχές τῆς Τουρκίας πού δέν ἔχουν χαρακτηριθεῖ μειονοτικές (δηλ. ἐκτός Πόλης, Ἰμβρου καί Τενέδου), δέν μπορεῖ παρά νά χαιρετισθεῖ μέ αἰσιοδοξία. Βέβαια, μπορεῖ κανεὶς νά πεί ὅτι ἕνα τζαμί ἀφορᾷ ὅλους τούς μουσουλμάνους καί ὄχι μόνο τούς Τούρκους, ἀλλ' ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται, νομίζω, καί τό λεπτό σημείο. Λύση στά ἑλληνοτουρκικά δέν μπορεῖ νά εἶναι οὔτε ἡ ἐχθρότητα οὔτε οἱ ἀνέφικτες «συνομοσπονδίες», πού δνευρεύονται μερικοί. Θά μπορούσαμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι ναι μέν ἡ συμβίωση ἦταν ἀδύνατη (τελικά οἱ «ὀθωμανιστές» ἦταν οἱ οὐτοπιστές), ἀλλά καί τό χάσμα δέ δικαιολογεῖται. Τό νά μάθουν καί οἱ δύο νά σέβονται τά ὅσα καί τήν πολιτιστικῆ κληρονομία τοῦ ἄλλου εἶναι τό πρῶτο πού πρέπει νά γίνει. Ἐτσι ἡ λειτουργία θρησκευτικῶν ἰδρυμάτων, ἀντίστοιχα, νέων ἢ παλαιῶν, πού ἀντέξουν τό χρόνο καί τίς καταστροφές, στίς δύο χώρες, στά ὅποια ἰδρύματα κατ' ἐπέκταση θά συγχάσουν καί οἱ ὑπόλοιποι μουσουλμάνοι ἢ ὀρθόδοξοι, θά εἶναι ἐνέργεια πρὸς τή σωστή κατεύθυνση. Ἀρκεῖ νά τηροῦνται οἱ ὅροι καί ἀπό τά δύο μέρη.

των δύο κρατών ή μήπως τά πράγματα στην Τουρκία εξαρτώνται τόσο πολύ από προελημμένες σταθερές αποφάσεις ώστε να επαληθευθεί ο Κονδύλης σχετικά με τις δύο χώρες και τις σχέσεις τους με την ΕΕ, ο όποιος θεωρεί ότι για την *Ευρασιατική Τουρκία* «η Εύρωπη είναι ένα μόνο πεδίο δραστηριοτήτων ανάμεσα στα άλλα, ενώ για την Ελλάδα αποτελεί ουσιαστικά τό μοναδικό», αφού πιστεύει ότι στα Βαλκάνια ή Ελλάδα δεν έχει ούτε την οικονομική ούτε τη στρατιωτική δύναμη να παίξει ρόλο ήγεμονικό; Έτσι, καταλήγει στην πιο έφιαλτική υπόθεση:

«Η Ευρωπαϊκή Ένωση εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να ικανοποιήσει όλα τα αιτήματα μιας Τουρκίας σήμερα 62 και αύριο 100 εκατομμυρίων κατοίκων, παράλληλα όμως τά ζωτικά της συμφέροντα δεν της επιτρέπουν να απογοητεύσει πλήρως την τουρκική πλευρά· ή Τουρκία παραμένει σε σημαντικό βαθμό έναξάρτητη από την Ευρωπαϊκή Ένωση, παράλληλα όμως τά δικά της ζωτικά συμφέροντα της υπαγορεύουν να διατυπώνει προς την Ένωση ποικίλα, κυρίως οικονομικά αιτήματα. Μέσα στη διεκυστίνδα αυτή θά διεξάγεται στις επόμενες μία ή δύο δεκαετίες ένα συνεχές παζάρι, με εντάσεις και με ύφεις, όπου τά τουρκικά αιτήματα συχνά θά υποστηρίζονται από τις Ένωμένες Πολιτείες, οι οποίες άλλωστε μόλις πρόσφατα ζήτησαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση να αποδεχθεί την Τουρκία ως πλήρες μέλος. Κατά πάσα πιθανότητα τά σπασμένα αυτού του παζαριού θά τά πληρώσει ή Ελλάδα. Γιατί ή Ευρωπαϊκή Ένωση (και πάντως τά ισχυρότερα μέλη της), μη μπορώντας να δώσει στην Τουρκία όλα, όσα επιθυμεί, θά επιδιώκει να την κατευνάσει με ελληνικά έξοδα, πιέζοντας δηλαδή την Ελλάδα να δεχθεί τις τουρκικές αξιώσεις στό Αιγαίο και στην Κύπρο. Αν αυτό πράγματι συμβεί, όπως φοβούμαι έντονότατα, τότε θά δούμε μία ακόμη από τις τραγικές εκείνες ειρωνείες, τις οποίες τόσο συνηθίζει ή Ιστορία. Ενώ δηλαδή ή Ελλάδα προσανατολίσθηκε ψυχή τε και σώματι στην “Εύρωπη” για να διασφαλισθεί από τόν τουρκικό κίνδυνο, ακριβώς ό ευρωπαϊκός της προσανατολισμός θά μεταβληθεί σε όργανο de facto μετατροπής της σε δορυφόρο της Τουρκίας. Η τουρκική επιρροή θά άσκειται πάνω στην Ελλάδα όχι άμεσα, αλλά —κάπως μετριασμένη— μέσω των ευρωπαϊκών και των άμερικανικών άγωγών, και δεν αποκλείεται ή ελληνική πλευρά, άνίσχυρη κι άναζητώντας παρηγόριες ή έκλογικεύσεις, ν’ αρχίσει κάποτε να θεωρεί κι ή ίδια τις υποχωρήσεις έναντι της Τουρκίας ως άυτονόητο μέρος και άυτονόητο καθήκον του “έξευρωπαϊσμού” της — αφού μάλιστα οι “πολιτισμένοι άνθρωποι”, που έχουν ξεπεράσει τούς “έθνικιστικούς άταβισμούς”, δεν ξεκινούν πολέμους για πράγματα τόσο άπαρχαιώμένα μέσα στον έκλεπτυσμένο μας κόσμο όσο είναι δά τά κυριαρχικά δικαιώματα.

Μήπως αυτά σημαίνουν ότι η Ελλάδα οφείλει να ξεκόψει από τις σημερινές της συμμαχίες; Βεβαίως, όχι, καθώς έναλλακτική λύση δεν υπάρχει.»¹

Η λύση του προβλήματος της εθνικής βιωσιμότητας όχι σε λογιστική αλλά σε παραγωγική βάση αποτελεί, κατά τον Κονδύλη, προϋπόθεση για την άσκηση εξωτερικής πολιτικής. Έτσι, οι εθνικοί πόροι πρέπει να αντιμετωπισθούν «με γεωπολιτικά και στρατηγικά κριτήρια», όχι ως αριθμητικοί «δείκτες». Πρέπει επίσης να εκλογικευθούν και να χρισμοποιηθούν στο σύνολό τους. Έτσι θά ήταν δυνατό να κερδηθεί χρόνος, ώστε να μην άπωλεσθεί έδαφος στο προσεχές διάστημα, με την έλπιδα μελλοντικών ανακατατάξεων².

Ο ίδιος συγγραφέας τελειώνει το ειδικό σημείωμα για την Ελλάδα πολύ απαισιόδοξα, σχεδόν κυνικά:

«Άς υπογραμμίσουμε ακόμα μία φορά ότι η βαθύτερη αιτία της αύξουσας τουρκικής πίεσης πάνω στην Ελλάδα δεν είναι ούτε πολιτισμική ούτε στενά πολιτική και παροδική, αλλά έγκειται στη συνεχή διεύρυνση της διαφοράς ανάμεσα στο γεωπολιτικό δυναμικό των δύο χωρών. Σέ όρισμένους κρίσιμους τομείς, όπως ο δημογραφικός, ξέρουμε από τώρα ότι τό παιγνίδι είναι χαμένο³. Άν θέλουμε να παραμείνουμε νηφάλιοι, έστω και μέ αντίτιμο τήν απαισιοδοξία, οφείλουμε να πούμε ότι και σέ άλλα πεδία στρατηγικής σημασίας αρχίζουν να παγιώνονται αναντίστροφες εξελίξεις. Η Ελλάδα μεταβάλλεται σταθερά σέ χώρα μέ περιορισμένα κυριαρχικά δικαιώματα, δηλαδή δικαιώματα τών όποιων ή κυρίαρχη άσκηση εξαρτάται από τή βούληση και τίς αντιδρά-

1. Π. Κονδύλη, *Θεωρία του πολέμου*, σ. 408-9.

2. Άπ' αυτή τήν πλευρά, ή νέα κατάσταση πού δημιουργείται τώρα στην Περσία, αν οδήγησει σέ συνεργασία μέ τή Δύση, περιέχει θετικά στοιχεία.

3. Κατά τόν Κονδύλη, ή πληθυσμιακή έκρηξη στην Τουρκία, σέ αντίθεση μέ τό δημογραφικό μαρασμό στην Ελλάδα, αποτελεί ένα από τούς κυριότερους παράγοντες πού συμβάλλουν στο άνοιγμα τής ψαλίδας ανάμεσα στις δύο χώρες και υπέρ τής Τουρκίας (*Θεωρία Πολέμου*, σ. 385, 388). Πρόκειται για μάζες ανθρώπων «ικανών να φανατισθούν και να πεθάνουν, ζυμωμένον ακόμα μέ τίς πατριαρχικές άξίες... καθοδηγούμενες από ξεσκολισμένες, μακροπρόθεσμα και ψυχρά σκεπτόμενες διπλωματικές και στρατιωτικές έλίτ». Άποτελούν όργανο επέκτασης «πολύ προσφύεστερο από ένα πλαδαρό κοινωνικό σώμα αίωρούμενο γύρω από τόν μέσο όρο μιάς γενικής ευημερίας, όπου ύψιστη άποστολή τής πολιτικής ήγείας είναι ακριβώς να έγγυάται τή διατήρηση αυτού του μέσου όρου και αυτής τής πλαδαρότητας... Στη σημερινή Τουρκία δρούν αχαλίωτες στοιχειακές δυνάμεις πού άθουν τίς έσωτερικές αντιφάσεις προς τήν επέκταση... Μόνο εκεί όπου κοχλάζει νεανικό αίμα γεννιούνται ιδέες ικανές να κινητοποιήσουν μάζες, όσο «πρωτόγονες» κι αν φαίνονται οι ιδέες αυτές στά μάτια δημογραφικά φθινόντων γειτόνων έκλεπτυσμένων από τήν ξαφνική εύζωία ή διανοουμένων πού έξ επαγγέλματος παράγουν ιδεολογίες του ειρηνικού εύδαιμονισμού». Συμπεραίνει λοιπόν, ο ίδιος, μ' αυτές τίς προϋποθέσεις, ότι αυτό πού λένε ότι τίποτε δε χωρίζει τούς λαούς μεταξύ τους είναι μύθος.

σεις τρίτων, ἐνῶ παράλληλα ἡ στάση της γίνεται ὄλο καὶ περισσότερο παθητικὴ ἢ ἀντιπατικὴ. Ἡ διακήρυξη “δὲν παραχωροῦμε τίποτε” δὲν ἔχει ἔμπρακτο ἀντίκρουσμα ὅταν ἡ χώρα ἐκλιπαρεῖ σὲ κρίσιμες ὥρες τίς μεσολαβητικὲς προσπάθειες τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν ξέροντας ἐκ τῶν προτέρων ὅτι αὐτὲς θὰ πληρωθοῦν μὲ παραχωρήσεις ἢ ὅταν ἀποσύρει χωρὶς χειροπιαστὰ ἀνταλλάγματα τὸ βέτο της γιὰ τὴν τελωνειακὴ ἔνωση τῆς Τουρκίας μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση, ἀποδεικνύοντας ἔτσι ἄθελά της πόσο εἶναι πιθανὸ νὰ μετατραπεῖ σὲ δορυφόρο τῆς Τουρκίας ἀκριβῶς μέσω τοῦ “εὐρωπαϊκοῦ δρόμου” καὶ τῆς ἐπιρροῆς τῶν “Εὐρωπαϊῶν ἑταίρων”. Τέτοιες ἐνέργειες δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐσφαλμένες ἢ ἔστω συζητήσιμοι χειρισμοί. Συνιστοῦν τὰ εὐγλωττα ἐπιφαινόμενα μιᾶς βαθύτερης ἱστορικῆς κόπωσης, μιᾶς προϊούσας, ἡδονικῆς μάλιστα παράλυσης. Στὸν βαθμὸ ὅπου ἡ Ἑλλάδα θὰ καθίσταται ἀνεπαίσθητα γεωπολιτικὸς δορυφόρος τῆς Τουρκίας, ὁ κίνδυνος πολέμου θὰ ἀπομακρύνεται, οἱ ψευδαισθήσεις θὰ ἀβγατίζουν καὶ ἡ παράλυση θὰ γίνεται ἀκόμα ἡδονικότερη, ἐφ’ ὅσον ἡ ὑποχωρητικότητα θὰ ἀμειβεται μὲ ἀμερικανικοὺς καὶ εὐρωπαϊκοὺς ἐπαίνους, πού τοὺς χρειάζεται κατεπειγόντως ὁ ἐκσυγχρονιζόμενος Βαλκάνιος, καὶ ἐπίσης μὲ δάνεια καὶ δῶρα γιὰ νὰ χρηματοδοτεῖται ὁ παρασιτικὸς καταναλωτισμὸς. Ὑπ’ αὐτὲς τίς συνθήκες ὅ,τι στὴν πραγματικὴτητα θὰ συνιστᾷ κάμψη τῆς ἑλληνικῆς ἀντίστασης κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ὑπέρτερου τουρκικοῦ δυναμικοῦ, οἱ Ἕλληνες θὰ συνηθίσουν σιγά-σιγά νὰ τὸ ὀνομάζουν “πολιτισμένη συμπεριφορὰ”, “ὑπέρβαση τοῦ ἐθνικισμοῦ” καὶ “ἔξευρωπαϊσμὸ”. Πράγματι, τὸ σημερινὸ δῆλημα εἶναι ἀντικειμενικὰ τρομακτικὸ καὶ ψυχολογικὰ ἀφόρητο: ἡ εἰρήνη σημαίνει γιὰ τὴν Ἑλλάδα δορυφοροποίηση καὶ ὁ πόλεμος σημαίνει συντριβή. Ἡ ὑπέρβαση τοῦ διλήματος αὐτοῦ, ἡ ἀνατροπὴ τῶν σημερινῶν γεωπολιτικῶν καὶ στρατηγικῶν συσχετισμῶν ἀπαιτεῖ οὔτε λίγο οὔτε πολὺ τὴν ἐπιτέλεση ἑνὸς ἡράκλειου ἄθλου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, ἔτσι ὅπως εἶναι, δὲν διαθέτει τὰ κότσια. Οἱ μετριότητες, ὑπομετριότητες καὶ ἀνθυπομετριότητες, πού συναπαρτίζουν τὸν ἑλληνικὸ πολιτικὸ καὶ παραπολιτικὸ κόσμο, δὲν ἔχουν τὸ ἀνάστημα νὰ θέσουν καὶ νὰ λύσουν ἱστορικὰ προβλήματα τέτοιας ἔκτασης καὶ τέτοιου βάθους — ἴσως νὰ καταρρέουν ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσή ὅπου θὰ βρεθοῦν μπροστὰ στὴ μεγάλη ἀπόφαση νὰ διεξαγάγουν ἕναν πόλεμο· γιατί, ἂν ὁ πόλεμος εἶναι συνέχεια τῆς πολιτικῆς, ποιὸς πόλεμος θὰ συνεχίσει μιὰ σπασμωδικὴ πολιτικὴ;¹»

1. Π. Κονδύλη, *Θεωρία τοῦ πολέμου*, σ. 410-11.

Ἐάν τό βιβλίό τοῦ Κονδύλη δημοσιευόταν τώρα, ἡ τελευταία μή προβολή νετο ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδας γιά τήν ἔνταξη τῆς Τουρκίας, ὡς ὑποψήφιο μέλος στήν ΕΕ, θά ἔθεωρεῖτο ἐνίσχυση ἢ ἀκόμη καί ἐπαλήθευση τῶν ἀπόψεών του; Ἐάν συμβαίνει αὐτό, τότε, μάλλον, οἱ ἀπόψεις του (ἐκτός ἀπό τό πεδίο τῶν οἰκονομικῶν) δέ βρίσκονται σέ ἰδιαίτερη συμφωνία μέ ἐκείνες τοῦ Πρεβελάκη. Ἐάν μήπως ὁ Κονδύλης τά λέει περισσότερο «ἀπ' ἔξω ἀπό τά δόντια»; Κανείς δέν μπορεῖ νά πεῖ τίποτε, νομίζω, τώρα, μέ βεβαιότητα, ἐκτός ἴσως δι φαίνεται πῶς ἰσχύει ἡ παρομοία «μπρός γκρεμός καί πίσω ρέμα» καί δι ἡ Ἑλλάδα βρῖσκειται, ὅπως πάντα, μεταξύ σφύρας καί ἄκμονος· μεταξύ τῆς «φιλικῆς» (;) καί «δόμοθρησκῆς» Δύσης καί τῆς «ἐχθρικής» καί «ἀλλόδοξης» Τουρκίας. Γιά τήν ὥρα, δέν θά μπορούσε κανείς νά προτείνει ἄλλο ἀπό τίς μή βιαστικές καί ἐπιπόλαιες ἐνέργειες, ἔχοντας στό νοῦ «τό μή χεῖρον βέλτιον». Ἐάν μήπως πρέπει νά συμβουλέψει κανείς, γιά νά χρησιμοποιοῦσῶ ὄρο τοῦ συρμοῦ, «ὑπέρβαση»; Ποιά ὑπέρβαση ὄμως; Στή μακροαίωνα ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ μιά μόνο γνωρίζω (ἂν μπορεῖ νά ὀνομαστῆ ἔτσι)· τήν Εἰκονομαχική πολιτική τῶν Ἰσαύρων αὐτοκρατόρων, πού ἔφερε, τά ἄνω κάτω, ἀλλά εἶχε, τελικά, θετικά ἀποτελέσματα. Τότε ὄμως τό Βυζάντιο ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι αὐτοκρατορία κι ἔτσι ὑπῆρχαν περιθώρια ἀνάκαμψης.

Μιχ. Σ. Κορδάσης

Αντωνίου Μηλιαράκη, Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας μετά γεωγραφικού πίνακος του νομού¹, ἐν Αθήναις 1886 (Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν αρ. 256), ἐπανέκδ. Διον. Καραβία.

Ἡ ἐπανέκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Α. Μηλιαράκη, μας δίνει τήν ευκαιρία νά προσεγγίσουμε ἕνα σημαντικό γιά τήν ἐποχή τοῦ ἔργο, πού παραμένει χρήσιμο μέχρι τίς μέρες μας. Το βιβλίό διαρθρώνεται σέ δυο μέρη: Στο πρώτο, με τόν τίτλο «Γενικό τμήμα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Νομοῦ Αργολίδος καί Κορινθίας» (σ. 1-28) καί στο δεύτερο μέρος, με τίτλο «Εἰδικό τμήμα γεωγραφίας τῶν ἐπαρχιών τοῦ Νομοῦ Αργολίδος καί Κορινθίας κατά μέρος» (σ. 29-282).

Ὁ συγγραφέας, στα «προλεγόμενά του» (σ. ξ-ιστ')¹, ἀναφέρεται στίς πηγές του, στον τρόπο καί τίς δυσκολίες περισυλλογῆς τῶν στοιχείων, καθώς καί σέ ορισμένες μεθοδολογικές παρατηρήσεις. Ὅπως σημειώνει, «πρωτίστη καί κυριωτάτη πηγή» τοῦ υπῆρξε ἡ περιήγησή του στο νομό, κατά τούς μήνες Αύγουστο, Σεπτέμβριο, Οκτώβριο τοῦ 1884 καί κατά τόν Αύγουστο τοῦ 1885. Επομέ-

1. Μια πρώτη μορφή τοῦ παρόντος ἀρθροῦ δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αναγέννηση*, Ἀπρίλιος 1996, σ. 15-19.

ως, οι παρατηρήσεις του έχουν ιδιαίτερη σημασία για το λόγο ότι δεν αρκέστηκε σε πληροφορίες από δεύτερο χέρι, αλλά επισκέφθηκε ο ίδιος τη μεγάλη πλειονότητα των ηπειρωτικών περιοχών του νομού, ενώ από τα νησιά, επισκέφθηκε τα Κύθηρα, την Ύδρα, τις Σπέτσες και τον Πόρο (σ. ζ´). Διευκρινίζει, ότι επισκέφθηκε όχι μόνο τις πρωτεύουσες των δήμων και των επαρχιών «αλλά και πολλά άλλα χωριά και ύπαιθρον χώραν, ένθα υπήρχε τι άξιον λόγου και μελέτης όπερ ή εγνώριζον εκ των προτέρων ή μοι υπεδεικνύετο υπό των εγχωρίων».² (σ. η´)

Πολύ σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις του για την καταγραφή των ονομάτων των πόλεων, χωριών, βουνών, ποταμών κλπ. Επιλέγει, τόσο στο γεωγραφικό του χάρτη, όσο και στο κείμενό του, «κατά κανόνα τα κοινά ονόματα των τόπων, αντί των αρχαίων, ών τινες γεωγραφούντες ποιούνται χρήσιν», αιτιολογώντας, με εύστοχο τρόπο, την επιλογή του αυτή: «Διότι πρεσβεύω ότι ουδείς έχει το δικαίωμα άνευ λόγου ν' αντικαθιστά ονόματα κοινά γεωγραφικά, προ αιώνων καθιερωθέντα, συνδεόμενα αναποσπástως μετά της μεσαιωνικής και της νέας ιστορίας της Ελλάδος, μετά των εννόμων σχέσεων των κατοίκων, μετά της συνηθείας μόνον και μόνον διότι θεωρεί ταύτα βάρβαρα, σλαβικά, ενετικά ή τουρκικά. Αν τα ονόματα ταύτα είναι ίχνη της διαβάσεως ξένων φυλών επί του Ελληνικού εδάφους, τις έχει το δικαίωμα να διαγράφη τα ίχνη της ιστορίας;» (σ. ια´ - ιβ´).³

Δυστυχώς, οι απόψεις αυτές δεν έγιναν αποδεκτές από τους διάφορους κατά καιρούς υπεύθυνους, οι οποίοι σε αγαστή, τις περισσότερες φορές, συνεργασία με δημάρχους, κοινοτάρχες και επιστήμονες συνέχισαν και κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου}, το υποτιθέμενο «εθνικό» έργο της αλλαγής των ονομάτων. Οι αλλαγές αυτές, όχι μόνο «διαγράφουν τα ίχνη της ιστορίας», αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργούν και σύγχυση.

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια, μια παρουσίαση και αποτίμηση των στοιχείων εκείνων της «νέας» γεωγραφίας, που θεωρούμε σημαντικά, καθώς και ορισμένων απόψεων του συγγραφέα. Δεν εξετάζουμε καθόλου τις αναφορές του στην αρχαία γεωγραφία του νομού.

Μορφολογία του εδάφους, υδρογραφία

Για τη μορφολογία του εδάφους, παρατηρεί ότι ο νομός «εν γένει ειπειίν, είναι ορεινός»(σ. 4). Αναφέρεται τόσο στο γενικό, όσο και στο ειδικό μέρος, στις

2. Δεν επισκέφθηκε δε, το Χέλι, το Αγγελόκαστρο, την περιοχή μεταξύ των ποταμών Ασωπού και Ελισσώνος και τον δήμο Προσυμαίων (σ. η´).

3. Ο συγγραφέας δικαιολογεί απολύτως τους Σπετσιώτες, οι οποίοι εξεγέρθηκαν «σύμπαντες τω 1834 κατά διατάγματος της Αντιβασιλείας δι' ου ηθέλησε να ονομάσει τον δήμον Σπετσών δήμον Τιταρήνου» (σ. ιβ´).

«ικανές πεδιάδες» του νομού, επισημαίνοντας ότι «μεγίστη πασών» είναι η Αργολική, ενώ οι υπόλοιπες, «οι μικρές», αποτελούν «το κύριον και σημαντικώτατον κέντρον της παραγωγής των δήμων, εις ους ανήκουσιν» (σ. 9-10). Στο ειδικό μέρος μας δίνει λεπτομερέστερες πληροφορίες γι' αυτές τις πεδιάδες (θέση, υψόμετρο, καλλιέργειες, άρδευση κλπ.).

Για την «υδρογραφία» του νομού, σημειώνει ότι «δεν είναι πολλού λόγου αξία». Ειδικότερα επισημαίνει: «Οι εν τη μυθολογία και τη ιστορία αναφερόμενοι ποταμοί του Άργους και της Κορίνθου, Ίναχος, Ερασίνος, Ποντίνος, Χάραδρος, Ασωπός και άλλοι είναι σήμερα ποτάμια χειμαρρώδη, ή μικρού αενάου ρείθρου, ή διαλείποντος, μη περισωθέντων ουδέ των αρχαίων αυτών ονομάτων» (σ. 10).

Διευκρινίζει δε ότι, «ποτάμια διαρκούς ροής αβαθή», υπάρχουν κυρίως στην επαρχία Κορινθίας. Ας σημειωθεί ότι ο Ίναχος (Πάνιτσα) χαρακτηρίζεται ως «ποταμός χειμαρρώδης, μακρός, μέγιστος πάντων των εν τη Αργεία, αβαθής και ξηρός, βλαπτικός εν ώρα πολυομβρίας» (σ. 32).

Αναφερόμενος στις λίμνες σημειώνει ότι «στάσιμα ύδατα εν Κορινθία είναι αι μεγάλοι λίμναι του Φενεού και της Στυμφαλίας, η μικρά του Καίσαρι και η Βουλιασμένη της Περαχώρας». Επισημαίνει δε την προσπάθεια για την αποξήρανσή τους με σκοπό την επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων: «Αι λίμναι της Στυμφαλίας και του Καίσαρι δύνανται να θεωρηθώσι μάλλον πεδιάδες, διότι και το θέρος αποξηραίνονται κατά μέγα μέρος, και δι' υδραυλικών έργων, ήδη εκεί τελουμένων, θέλουσιν οσονούπω αποχερωσθή, μεταγγιζομένων των υδάτων εις τον ποταμόν Ασωπόν» (σ. 11). Ο συγγραφέας φαίνεται να συμμερίζεται απόλυτα τα έργα για την αποξήρανση των λιμνών (βλ. για παράδειγμα την άποψή του για την αποξήρανση της Λίμνης του Φενεού, σ. 146-147, της Στυμφαλίας σ. 152-154 και του Καίσαρι σ. 158). Επίσης, προβάλλει ως αιτία της αποξήρανσης την προστασία της υγείας των περιοίκων, προφανώς λόγω της μεγάλης διάδοσης της ελονοσίας. Η «ωφελιμιστική» του αυτή αντίληψη διαπερνά όλες του τις αναφορές για τις λίμνες, τις λιμνοθάλασσες και τα έλη του νομού. Ενδεικτική από αυτήν την άποψη είναι η αναφορά του στη λίμνη του Φενεού: «Εν τη λίμνη δεν υπάρχουσι παντάπασι λιμναίοι ιχθείς (...) ώστε εις ουδέν τανύν χρήσιμος εις τους περιοίκους, ουδέ προς κάρπωσιν, ουδέ προς συγκοινωνίαν (...) Η αποξήρασις μόνον της λίμνης θέλει τα μέγιστα ωφελήσει τον δήμον· διότι αι γαίαι, ας καλύπτει είναι αι γονιμώτεραι και ευφορώτεραι των της επαρχίας Κορινθίας» (σ. 146-147). Σημειώνει, τέλος, την ύπαρξη «λιμνοθαλασσών» και «τελμάτων», τα οποία είναι «εκτεταμένα εις όλας τας παραλίας του νομού» (σ. 11). Επίσης, αναφέρεται στα ιαματικά ύδατα του νομού, τα οποία είναι προς «λούσιν, πόσιν και χρίσιν» (σ. 12).

II. Τα προϊόντα και οι ασχολίες των κατοίκων

Ο Α. Μηλιαράκης διευκρινίζει ήδη στα προλεγόμενά του, ότι οι παρατιθέμενες ποσότητες προϊόντων δεν είναι ακριβείς, αλλά κατά προσέγγιση, διότι κατά προσέγγιση είχαν επίσης καταγραφεί από τους Δημάρχους του νομού και αποσταλεί στο Υπουργείο των Εσωτερικών μετά από σχετική αίτησή του. Όλα τα στοιχεία για τα προϊόντα αφορούν στην παραγωγή του 1882, εκτός αυτών του καπνού που αφορούν στην παραγωγή του έτους 1885 (σ. θ΄).

Κατά τον συγγραφέα, η έλλειψη «δημοσίου στατιστικού γραφείου» του στέρησε τη δυνατότητα να μας παραθέσει «αριθμούς και ειδήσεις περί της στρεμματικής εκτάσεως των αμπελώνων, ελαιώνων, σιτοφόρων αγρών, σταφιδαμπελώνων, περί της εκτάσεως των τελμάτων, των αλυκών και τινων ιχθυοτροφείων του νομού, νυν αργούντων, περί της κινήσεως των λιμένων, περί της εισαγωγής και εξαγωγής των επαρχιών» (σ. θ΄).

Παρά τις παραπάνω δυσκολίες, ο συγγραφέας παραθέτει αρκετά στοιχεία τόσο για τα προϊόντα όσο και — δευτερευόντως — για τις ασχολίες των κατοίκων. Ωστόσο, οι αναφορές του αυτές υπόκεινται σε κάποια κριτήρια αξιολόγησης - ιεράρχησης, που χαρακτηρίζουν την κοινωνικοοικονομική του αντίληψη για «την ανάπτυξιν και την πρόοδον».⁴

Συνεπώς στην παραπάνω αντίληψη, αναφέρεται εκτενέστερα στα αγροτικά προϊόντα, μνημονεύοντας ιδιαίτερα εκείνα, που είναι προσοδοφόρα και εξάγονται, ενώ ελάχιστα ασχολείται με τα κτηνοτροφικά προϊόντα και την κτηνοτροφία γενικότερα. Πιθανολογώ, ότι η μη ενασχόλησή του με την κτηνοτροφία, δεν οφείλεται στην έλλειψη διαθέσιμων στοιχείων, αλλά υπαγορεύεται από το γεγονός, ότι προφανώς η κτηνοτροφία γι' αυτόν δεν αποτελεί παράγοντα «προόδου και αναπτύξεως». Κατά τα λοιπά, μας δίνει κάποιες πληροφορίες σχετικά με τα επαγγέλματα της θάλασσας (ναυτιλία, σπογγαλιεία, αλιεία κ.λπ.) και με τα λιγοστά βιοτεχνικά και δασοπονικά προϊόντα.

Τα διάφορα αγροτικά προϊόντα, όπως άλλωστε και οι περισσότερες πληροφορίες του για τα προϊόντα και τα επαγγέλματα, μας δίνονται ανά δήμο, ενώ δεν παρουσιάζει συγκεντρωτικά στοιχεία σε επίπεδο επαρχίας και νομού. Αθροίζοντας τα διάφορα στοιχεία για τα προϊόντα σε επίπεδο επαρχίας, μπορούμε να προχωρήσουμε σ' ορισμένα συμπεράσματα - κρίσεις για την κατά-

4. Ο συγγραφέας προσβλέπει στην «ανάπτυξιν» και την «πρόοδον», μέσα από την εκτέλεση δημοσίων έργων. Έτσι, αναφερόμενος στην επαρχία Κορινθίας, σημειώνει: «Τρία δε μέγιστα τεχνικά έργα τελούμενα εν τη επαρχία ταύτη, τη λίαν ευφόρω και ευκάρτω, θέλουσιν επιφέρει μείστην εις αυτήν ανάπτυξιν και πρόοδον, η ένωσις της επαρχίας δια σιδηροδρομικής γραμμής μετά των Αθηνών, της Τριπόλεως και των Πατρών, η διώρυξ του Ισθμού της Κορίνθου και η άρδευσις της πεδιάδος του Αγ. Γεωργίου (Φλιασίου πεδίου), και μέρους της Κορινθιακής δια των υδάτων της Στυμφαλίας» (σ. 104).

σταση της γεωργίας στον τότε νομό Αργολίδος και Κορινθίας, επισημαίνοντας τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των επαρχιών.

Η σταφίδα, προϊόν στο οποίο δίνει ιδιαίτερη σημασία λόγω της εξαγωγής του, καλλιεργείται κυρίως σ' ορισμένους δήμους της επαρχίας Κορινθίας, σ' ένα μικρότερο βαθμό στην επαρχία Άργους, ελάχιστα στην επαρχία Ναυπλίας και καθόλου στις υπόλοιπες επαρχίες. Πέντε δήμοι της επαρχίας Κορινθίας (δήμος Κορινθίων, Σικυώνος, Τρικάλων, Ευρωστίνης και Πελλήνης) παράγουν συνολικά 8.319.500 λίτρες σταφίδας. Από αυτές, ο δήμος Σικυώνος, παράγει περίπου τη μισή ποσότητα (3.638.000 λίτρες), ενώ μια πολύ μικρή ποσότητα μόνο παράγεται στον δήμο Πελλήνης (102.000 λίτρες). Από ολόκληρη την επαρχία Άργους, σταφίδα παράγεται μόνο στον δήμο Αργείων (900.000 λίτρες), ενώ από την επαρχία Ναυπλίας, μόνο στον δήμο Ναυπλιέων (250.000 λίτρες).

Εκτός από τις ποσότητες και τις περιοχές στις οποίες καλλιεργείται η σταφίδα, ο συγγραφέας καταγράφει και τον τρόπο μεταφοράς της στην Πάτρα, η οποία κατά την εποχή εκείνη αποτελούσε βασικό κέντρο - λιμάνι συλλογής της και προώθησής της στο εξωτερικό. Σημειώνει ειδικότερα: «Η φόρτωση της σταφίδος εν τοις δήμοις Σικυώνος, Τρικάλων και Ευρωστίνης γίνεται εκ των αλιμένων παραλίων εκάστου τούτων, ένθα υπάρχουν αποθήκαι, προσεγγιζόντων εν ώρα γαλήνης ιστιοφόρων μικρών πλοίων, άτινα μεταφέρουσιν αυτήν εντός ξυλίνων κιβωτίων εις Πάτρας· σχεδόν έκαστον των παραλίων χωρίων των δήμων τούτων έχει αποθήκην επιθαλάσσιον μετά ξυλίνης αποβάθρας, εξ ης γίνεται η φόρτωση» (σ. 105).

Την εποχή που συγγράφει το έργο του ο Α. Μηλιαράκης, κυρίως λόγω της καταστροφής ενός μεγάλου μέρους των Γαλλικών σταφίδαμπελώνων από τη φυλλοξήρα και του συνακόλουθου ανοίγματος της Γαλλικής αγοράς στην Κορινθιακή σταφίδα, υπάρχει ακόμα μια υπέρμετρη αισιοδοξία σχετικά με το μέλλον της Ελληνικής σταφίδας. Και αυτό, παρά το γεγονός, ότι την εποχή εκείνη η κρίση είχε ήδη εμφανιστεί, απλώς δε είχε μετατεθεί χρονικά λόγω της συγκυρίας αυτής.⁵ Ελάχιστα χρόνια αργότερα, το 1893, με τη μεγάλη σταφιδική κρίση θα υπάρξει κατάρρευση των διεθνών τιμών και συνάμα των προσδοκιών των Ελλήνων.⁶ Της αισιοδοξίας αυτής λογικής μέτοχος φαίνεται να είναι και ο Α. Μηλιαράκης, αυτό δε άλλωστε αποτυπώνεται στη Γεωγραφία του.

5. Για την Κορινθιακή σταφίδα, βλ. Π.Πιζάνιας, Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851-1912, εκδ. Ιδρύματος Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988. Επίσης, Β. Πατρώνης, «Η Κορινθιακή σταφίδα στη Γαλλική αγορά (1878-1893)», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 10^{ος}, τεύχος 18-19, Αθήνα Δεκέμβριος 1993, σ. 53-78.

6. Ο Π. Γ. Γεννάδιος ήταν ένας από τους ελάχιστους που διέβλεψαν και άσκησαν κριτική στην επέκταση της καλλιέργειας της σταφίδας σε βάρος των άλλων καλλιεργειών, με άρθρα του κατά τα έτη 1880, 1884, 1888, 1889 και 1893. Μια σύνοψη των απόψεών του αυτών επαναδιατυπώνει στο έργο του, *Μέτρα δια την σιτάρκειαν της χώρας*, Αθήνα 1917 σ. 3-7. Ο δημοσιογράφος Γ. Π. Παρασκευόπουλος στο έργο του, *Ταξίδια ανά την Ελλάδα*, Αθήνα 1895, διατυπώνει μια εύστοχη κριτική για το πρόβλημα αυτό. Γράφει συγκεκριμένα: «Αλλά οι Αργείοι εσκέφθησαν πρακτικώτερον των

Εκτός από τη σταφίδα, σημαντική, από άποψη ποσότητας, είναι και η παραγωγή του κρασιού. Κρασί παράγουν όλες οι επαρχίες του νομού και σχεδόν όλοι οι δήμοι, έστω και σε μικρές ποσότητες. Μόνο σε δύο δήμους, (Ύδρας και Σπετσών), δεν αναφέρεται παραγωγή κρασιού. Η συνολική παραγωγή κρασιού της επαρχίας Κορινθίας ανέρχονταν στις 5.694.267 οκάδες. Μεγαλύτερος οινοπαραγωγός δήμος της επαρχίας αυτής, ο δήμος Νεμέας με 2.400.000 οκάδες, ενώ 1.219.375 οκάδες είχε ο δήμος Κορινθίων, 782.000 ο δήμος Ευρωστίνης, 611.000 ο δήμος Σικυώνος και 317.000 οκάδες ο δήμος Κλεωνών. Ειδική μνεία κάνει ο συγγραφέας στο «περαχωρήτικο κλήμα», «ποικιλίαν ευοινωτάτης αμπέλου, (...) παράγουσαν αφθόνους σταφυλάς» (σ. 134).

Η συνολική παραγωγή κρασιού της επαρχίας Άργους ανερχόταν στις 2.160.500 οκάδες. Το μεγαλύτερο μέρος (1.600.000 οκάδες) κρασιού παραγόταν στον δήμο Αργείων. Στην επαρχία Ναυπλίας παράγονταν 685.500 οκάδες κρασιού, στην επαρχία Σπετσών και Ερμιονίδας 302.000 οκάδες, στην επαρχία Ύδρας και Τροιζηνίας 211.800 οκάδες και στην επαρχία Κυθήρων 389.000 οκάδες.

Το ελαιόλαδο, βασικό προϊόν για τη διατροφή, παραγόταν μεν σ' όλες τις επαρχίες, υπάρχουν όμως μεγάλες διαφοροποιήσεις στις παραγόμενες ανά επαρχία και δήμο ποσότητες. Αν τα παρατιθέμενα από τον Α. Μηλιαράκη στοιχεία είναι ακριβή⁷, τότε είναι σίγουρο ότι σ' ορισμένους δήμους και επαρχίες υπήρχε έλλειψη ελαιολάδου, σ' ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις εντονότατη. Έτσι, ορισμένοι δήμοι εμφανίζονται να μην έχουν καθόλου παραγωγή ελαιολάδου. Πρόκειται για τους δήμους: Αλέας και Προσυμναίων της επαρχίας Άργους και τους δήμους Φενεού, Στυμφαλίας, Πελλήνης και Νεμέας της επαρχίας Κορινθίας. Ορισμένοι δε άλλοι εμφανίζουν μικρές ποσότητες παραγωγής ελαιολάδου. Πρόκειται για τους δήμους: Μυκηνών και Υσιών της επαρχίας Άργους με 1800 και 3000 οκάδες αντίστοιχα, Μιδέας και Μινώας της επαρχίας Ναυπλίας με 6000 και 3000 αντίστοιχα, Ύδρας με 2000 οκάδες και Σπετσών με 5000 οκάδες.

Τη μεγαλύτερη σε ποσότητα παραγωγή ελαιολάδου εμφανίζει η επαρχία Κορινθίας με 1.304.530 οκάδες, ενώ τη μικρότερη η επαρχία Άργους με 69.800 οκάδες. Η παραγωγή των υπόλοιπων επαρχιών ήταν: επαρχία Ναυπλίας 261.000 οκάδες, Ύδρας και Τροιζηνίας 682.000 οκάδες, Σπετσών και Ερμιονίδος 675.000 οκάδες και Κυθήρων 229.000 οκάδες.

σταφιδοκαλλιεργητών Πελοποννησίων. Δεν περιορίστησαν μόνον εις σταφιδοφυττίας, αλλά και εις άλλα γαιοπαραγωγικά ασχολήματα: Ώστε εν αποτυχία του ενός είδους να ελπίζουν από το άλλο, δι αυτό σήμερον, μ' όλην την σταφιδικήν νέκραν της Πελοποννήσου, οι Αργείοι κινούνται, ικανοποιούνται, δεν πένονται». Απόσπασμα σχετικό με το Άργος και το Ναύπλιο ανθολογείται στο περιοδικό *Ελλάβορος*, τόμος 11, Άργος 1994 σ. 38.

7. Δεν γίνεται κατανοητό, εάν το 1882, έτος στο οποίο αναφέρεται η ποσότητα παραγομένου ελαιολάδου, αποτελούσε τη χρονιά καλής και πλήρους εσοδείας για τα ελαιόδενδρα των διαφόρων δήμων του νομού.

Αν όμως η παραγόμενη ποσότητα συσχετισθεί με τον πληθυσμό κάθε επαρχίας και υπολογίσουμε την αναλογούσα σε κάθε άτομο ποσότητα, τότε σε καλύτερη θέση βρίσκονται οι επαρχίες Ύδρας και Τροιζηνίας καθώς και η Σπετσών και Ερμιονίδος, ενώ στη χειρότερη η επαρχία Άργους. Ειδικότερα σε κάθε άτομο, ετησίως, αντιστοιχούν: Για την επαρχία Ύδρας και Τροιζηνίας καθώς και για την επαρχία Σπετσών και Ερμιονίδος 40 περίπου οκάδες, για την επαρχία Κορινθίας 27 περίπου οκάδες, για την επαρχία Ναυπλίας 16 περίπου οκάδες, για την επαρχία Κυθήρων 17 περίπου οκάδες και τέλος για την επαρχία Άργους 6 περίπου οκάδες. Σε επίπεδο δε νομού, με συνολικό πληθυσμό 136.081 κατοίκους και συνολική παραγωγή ελαιολάδου 3.221.330 οκάδες, αντιστοιχούν 23,5 οκάδες ανά άτομο ετησίως.

Η παραγωγή του σιταριού θα πρέπει να συσχετισθεί με την παραγωγή ορισμένων άλλων δημητριακών που συμπληρώνουν τη διατροφή, όπως ο αραβόσιτος, ο σμιγός (σιτοκριθή), η σίκαλη και το κριθάρι.⁸

Η επαρχία Άργους εμφανίζει παραγωγή 265.900 κοιλών⁹ σιταριού (= 5.849.000 οκάδων), 154.000 οκάδων αραβοσίτου, 2.816.000 οκάδων κριθαριού και 2.000 (κοιλών:) σίκαλης· η επαρχία Ναυπλίας παραγωγή 440.000 οκάδων σιταριού και 242.000 οκάδων κριθαριού· η επαρχία Σπετσών και Ερμιονίδος 264.000 οκάδων σιταριού, 79.200 οκάδων σμιγού και 224.040 οκάδων κριθαριού· η επαρχία Ύδρας και Τροιζηνίας παραγωγή 420.200 οκάδων σιταριού, 316.800 οκάδων σμιγού και 110.000 οκάδων κριθαριού· η επαρχία Κορινθίας παραγωγή 6.519.590 οκάδων σιταριού και 2.869.130 οκάδων κριθαριού. Τέλος, η επαρχία Κυθήρων εμφανίζει παραγωγή 39.336 οκάδων σιταριού, 330.000 οκάδων διμηνου (είδους σιταριού), 440.000 οκάδων σμιγού και 220.000 οκάδων κριθαριού.

Το σιτάρι χρησιμοποιείται για να καλύψει τις επισιτιστικές ανάγκες του πληθυσμού, φαίνεται όμως ότι η παραγωγή σε ορισμένους δήμους αλλά και επαρχίες ολόκληρες δεν εξασφαλίζει τη σιτάρκεια. Ποιά είναι η ετήσια ποσότητα σιταριού που κατανάλωνε ένα άτομο την εποχή εκείνη στην Ελλάδα; Στο θέμα αυτό δεν υπάρχει ταύτιση απόψεων. Κατά μία μετριοπαθή άποψη του Ν. Η. Αναγνωστόπουλου, η ετήσια κατανάλωση σιταριού ενός ατόμου το 1875 έφτανε τις 110 οκάδες¹⁰. Ο Γ. Μητροφάνης υποστηρίζει ότι η ετήσια κατανάλωση

8. Κατά τον Ν.Η. Αναγνωστόπουλο, το 1875, «η ημερησία κατ' άτομον κατανάλωσις σίτου έφθανε τα 120 δράμια. Εις ταύτα πρέπει να προστεθώσι και 80 δράμια εισέτι άλλων δημητριακών ήτοι 25-30 δράμια σμιγού (σιτοκριθής) και 50-55 δράμια κριθής, βρίζης και αραβοσίτου», *Η σιτοκαλλιέργεια και σιτάρκεια εν Ελλάδι*, (παράρτημα Γεωργικού Δελτίου, Απριλίου 1930), Αθήνα 1930, σ. 17.

9. Το κοιλόν αντιστοιχεί σε 22 οκάδες.

10. Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, ό.π., σ. 17. Με δεδομένο ότι «η ημερησία κατ' άτομον κατανάλωσις έφθανε τα 120 δράμια». Στον υπολογισμό όμως του Ν. Η. Αναγνωστόπουλου, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν και τα 25-30 δράμια ημερησίως σμιγού, καθώς και τα 50-55 δράμια κριθαριού, σί-

ανέρχονταν σε 180 οκάδες¹¹, ενώ ο Σ. Π. Λοβέρδος για το 1900 την υπολογίζει σε 7 κοιλιά (154 οκάδες) ανά άτομο¹². Έτσι λοιπόν, εάν λάβουμε υπ' όψη ως ετήσια κατανάλωση τις 110 οκάδες, την ελάχιστη δηλαδή ποσότητα και συνυπολογίσουμε ότι περίπου το 1/5 του σιταριού χρησιμοποιείται ως σπόρος για την επόμενη καλλιεργητική περίοδο, τότε έχουμε σιτάρκεια στους δήμους Αργείων, Αλέας και Προσυμναίων της επαρχίας Άργους (ενώ οριακή σιτάρκεια έχουν οι δήμοι Λυρκείας και Αλέας με 108 και 109 οκάδες ετησίως ανά κάτοικο αντίστοιχα). Σιτάρκεια επίσης υπάρχει στους δήμους Μιδέας και Μινώας της επαρχίας Ναυπλίας, στον δήμο Δρυόπης της επαρχίας Ύδρας και Τροιζηνίας, στους δήμους Τρικάλων, Φενεού, Στυμφαλίας, Νεμέας και Κλεωνών. Ελλειμματικοί, επομένως, είναι οι δήμοι Ναυπλιέων και Λήσσης καθώς και η επαρχία στο σύνολό της (αντιστοιχούν 70 οκάδες ανά κάτοικο). Όλοι οι δήμοι (Σπετσών, Κρανιδίου, Ερμιόνης και Διδύμων) της επαρχίας Σπετσών και Ερμιονίδος καθώς και η επαρχία στο σύνολό της (αντιστοιχούν 39 περίπου οκάδες ανά κάτοικο), οι δήμοι Ύδρας, Τροιζήνος και Μεθάνων της επαρχίας Ύδρας και Τροιζηνίας, καθώς και η επαρχία αυτή στο σύνολό της (αντιστοιχούν 16,5 οκάδες ανά κάτοικο), οι δήμοι Κορινθίων, Σικυώνος, Ευρωστίνης, Περαχώρας και Σολυγείας της επαρχίας Κορινθίας, ενώ η επαρχία αυτή συνολικά παρουσιάζει οριακή αυτάρκεια (αντιστοιχούν 107,5 οκάδες ανά κάτοικο). Τέλος, ελλειμματικοί εμφανίζονται και οι δυο δήμοι της επαρχίας Κυθήρων.

Με δεδομένο ότι κατά την εποχή εκείνη, η απόδοση του σιταριού έφθανε τις 60 οκάδες ανά στρέμμα¹³, υπάρχουν ορισμένες περιοχές που διαθέτουν σιτοβολώνες μεγάλης έκτασης, όπως για παράδειγμα ο δήμος Άργους με 55.000 στρέμματα, ο δήμος Προσυμναίων με 17.000 στρέμματα, ο δήμος Τρικάλων με 20.000 στρέμματα και ο δήμος Κλεωνών με 16.500 περίπου στρέμματα. Υπολογίζουμε ότι σε ολόκληρο το νομό καλλιεργούνταν 255.000 περίπου στρέμματα, ενώ σε όλη την Ελλάδα την ίδια περίπου περίοδο (1885), καλλιεργούνταν συνολικά 2.780.000 στρέμματα σιταριού¹⁴.

Από την κατηγορία των οσπριών, παράγονταν, μεταξύ των άλλων, κουνιά, ρεβύθια, φασόλια, φακή. Έτσι, στον δήμο Αργείων παράγονταν 150.000 οκάδες φασόλια, 20.000 οκάδες ρεβύθια, 100.000 οκάδες κουνιά και 50.000 οκάδες

καλής και αραβοσίτου. Οπότε σε ετήσια βάση, έχουμε επί πλέον ατομική κατανάλωση 23-27 οκάδων σμιγού και 45-50 οκάδων κριθαριού, σικάλης και αραβοσίτου.

11. Βλ. Γ. Μητροφάνης, *Αγορά αλεύρων και σιτεμπόριο στην Ελλάδα: Οικονομικές σχέσεις και κρατική παρέμβαση (19^{ος} αιώνας)*, στον συλλογικό τόμο «Ο άρτος ημών», από το σιτάρι στο ψωμί, Γ' τριήμερο εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, έκδοση Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 271.

12. Βλ. Σ.Π. Λοβέρδος, *ο Εθνικός Πλούτος*, τόμ. Α' *Γεωργικά Προϊόντα, Κτηνοτροφία Ορνυτά και Μέταλλα*, Αθήνα 1901, σ. 21

13. Ν.Η. Αναγνωστόπουλος, ο.π.λ, σ. 17. Κατά τον Σ.Π. Λοβέρδο, «η κατά στρέμμα απόδοσις του σίτου αναλογεί, προς 78 οκάδας», *ο Εθνικός πλούτος*, σ. 35

14. Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, ο.π.λ., σ. 24.

φακή. Άλλες 25.000 οκάδες φακή παράγονταν στο δήμο Προσυμναίων. Στην επαρχία Ναυπλίας, παράγονταν 2.000 οκάδες φασόλια, 36.000 οκάδες ρεβύθια, 6.000 οκάδες κουκιά και 18.000 οκάδες φακή. Στην επαρχία Κορινθίας παράγονταν 47.500 οκάδες φασόλια, (εκ των οποίων 40.000 οκάδες στον δήμο Ευρωστίνης, «ων φημίζεται η αρίστη ποιότης»), 8.000 οκάδες κουκιά, 6.000 οκάδες φακή και 12.000 οκάδες ρεβύθια. Στην επαρχία Σπετσών και Ερμιονίδος, παράγονταν μόνο 3.000 οκάδες κουκιά και 1.600 οκάδες ρεβύθια, ενώ στην επαρχία Ύδρας και Τροιζηνίας 1.000 οκάδες κουκιά και 5.000 οκάδες ρεβύθια.

Παράγονταν επίσης αρακάς (10.000 οκάδες στο δήμο Αργείων), σουσάμι (επίσης στο δήμο Αργείων) και κύμινο και γλυκάνισος (στους δήμους Αργείων και Ναυπλιέων).

Λεμόνια, 2.000.000 (τεμάχια προφανώς), αξίας 160.000 δραχμών της εποχής, παράγονταν στο δήμο Επιδαυρίων, ενώ μια μικρή ποσότητα παράγονταν στο δήμο Μεθάνων αξίας 4.500 δραχμών και στο δήμο Ποταμίων της επαρχίας Κυθήρων αξίας 6.800 δραχμών.

Μια μικρή ποσότητα πατάτας και κάστανα παράγονταν στο δήμο Φενεού της επαρχίας Κορινθίας.

Από τα κτηνοτροφικά φυτά, καλλιεργούνταν: βίκος, ρόβι, λαθούρια και βρώμη. Παράγονταν επίσης ξυλοκέρατα.

Ένα προϊόν που έμελλε να έχει ανάπτυξη στη συνέχεια ήταν ο καπνός. Συνολικά παράγονταν 390.856 οκάδες στην επαρχία Άργους (εκ των οποίων οι 182.600 στο δήμο Προσυμναίων) και 450.330 οκάδες στην επαρχία Ναυπλίας (εκ των οποίων 350.000 οκάδες στο δήμο Μιδέας). Στην επαρχία Κορινθίας παράγονταν μόλις 4.000 οκάδες καπνός (από 2.000 οκάδες στους δήμους Νεμέας και Κλεωνών), ενώ 500 μόνο οκάδες παράγονταν στον δήμο Δρυόπης της επαρχίας Ύδρας και Τροιζηνίας.

Βαμβάκι, μια μικρή ποσότητα, παραγόταν στους δήμους Νεμέας, Φενεού και Περαχώρας της επαρχίας Κορινθίας, 16.000 οκάδες στο δήμο Αργείων, 30.000 οκάδες στο δήμο Ναυπλιέων. Επίσης μια μικρή ποσότητα, 4.700 οκάδων παραγόταν στην επαρχία Σπετσών και Ερμιονίδος και 8.500 οκάδες στην επαρχία Ύδρας και Τροιζηνίας.

Αμύγδαλα παρήγαγαν ο δήμος Σπετσών (15.000 οκάδες), ο δήμος Ερμιόνης (3.000 οκάδες) και λίγα οι δήμοι Περαχώρας και Ύδρας.

Μέλι παραγόταν στους δήμους Σπετσών «ολίγον (...) εκ των αρίστων, Κρανιδίου (7.000 οκάδες), και μια μικρή ποσότητα στους δήμους Ερμιόνης και Δρυόπης, σύκα δε, παράγονταν στους δήμους Ποταμίων (2.000 στατήρες), Επιδαυρίων και Περαχώρας.

Ο Α. Μηλιαράκης αναφέρεται στα κτηνοτροφικά προϊόντα, συνήθως με τη γενικόλογη και στερεότυπη φράση, ότι ο συγκεκριμένος δήμος εκτός από τα αγροτικά προϊόντα, για τα οποία πάντοτε σχεδόν αναφέρει ποσότητες, «έχει ... και προϊόντα κτηνοτροφίας», αναφέρει δε, ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, γίνε-

ται εξαγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων, συνήθως τυριού αλλά και μαλλιού και βουτύρου. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση του δήμου Αλέας (σ. 52), Μιδέας (σ. 78), Επιδαύρου (σ. 84), Κλεωνών (σ. 167), Τροιζήνας (σ. 202). Βεβαίως, προϊόντα κτηνοτροφίας παρήγαγαν και αρκετοί άλλοι δήμοι του νομού.

Κάποιες σύντομες αναφορές γίνονται και στα δασοπονικά προϊόντα: «Ημερος οικοδομήσιμος ξυλεία, ξυλεία μηχανών, σκευών κλπ., άνθρακες, άσβεστος, δεψικάι ουσίαι». Κατά τον Α. Μηλιαράκη, τα προϊόντα αυτά στις επαρχίες Άργους, Ναυπλίας, Ύδρας και Τροιζηνίας είναι «ασήμαντα» (σ. 56, 68 και 178). Επίσης, ως «μη σημαντική» θεωρεί την παραγωγή τους στην επαρχία Κορινθίας (σ. 104). Τέλος, από την επαρχία Σπετσών και Ερμιονίδος, εξάγονταν «ξυλοκέρατα και ρητίνη ολίγη. Εκ των λοιπών δασικών προϊόντων εξάγει μόνο δεψικάς ουσίας αξίας 5.000 δρχ.» (σ. 230).

Καυσόξυλα παράγονταν στον δήμο Σολυγείας της επαρχίας Κορινθίας (σ. 141), καθώς και στους δήμους Τροιζήνος και Δρυόπης της επαρχίας Ύδρας και Τροιζηνίας (σ. 203, 216). Ειδικότερα, για το δήμο Δρυόπης, σημειώνει: «Εξάγονται δε καυσόξυλα δια των προσορμιζομένων εν ώρα γαλήνης πλοιαρίων εις την παραλίαν της Ψίφας· τα καυσόξυλα οι κάτοικοι υλοτομούσιν εις τα όρη και εναποθέτουσιν εις την παραλίαν κατά σωρούς».

Η ρητίνη παράγονταν κυρίως στο δήμο Σολυγείας της επαρχίας Κορινθίας («περί τας 600 ή 700.000 οκάδας»). Επίσης, ολίγη ρητίνη παρήγαγαν οι δήμοι Κρανιδίου, Τροιζήνος και Ύδρας (4.000 οκάδες).

Υπάρχει επίσης ειδική αναφορά στους καλόγηρους (εικοσιτέσσερις τον αριθμό) της μονής Αγ. Γεωργίου του δήμου Φενεού, οι οποίοι «έχουσι και προιονιστήριον σανίδων υλοτομούντες τα περίξ δάση» (σ. 149).

Καταγράφονται επίσης ορισμένα βιοτεχνικά - βιομηχανικά προϊόντα του νομού: «Τα σάρωθρα άπινα κατασκευάζονται υπό των χωρικών» της επαρχίας Άργους (σ. 36), τα βαμβακερά υφάσματα, τα καρaboπανα και οι τάπητες του Άργους (σ. 40), οι μυλόπετρες των ελαιοτριβείων, οι οποίες εξορύσσονταν από τη Σφαιρία του Πόρου (σ. 194, 203), η «κατασκευή πολτού τομάτας, ον παρασκευάζουσι τον Αύγουστον» στο δήμο Ναυπλιέων (σ. 70), η παραγωγή σχιναλεύρου στο δήμο Επιδαύρου (σ. 83), τα δρύινα κύπελλα, τα κανάτια και οι βεδούρες που κατασκευάζαν στο Μάρκασι του δήμου Πελλήνης και τα οποία χρησιμοποιούσαν οι χωρικοί για να πίνουν νερό, ή για την τυροκομία (σ. 159). Σημειώνονται δε και κάποιες άλλες δραστηριότητες, όπως: η «αμαξοπηγεία και σιδηρουργεία του Άργους» (σ. 40), η ναυπήγηση στην Ύδρα «μικρών πλοίων» (σ.185), η ναυπήγηση «πλοιαρίων και τρεχαντηριών», καθώς και η κατασκευή μικρών αντικειμένων του εξαρτισμού των πλοίων στις Σπέτσες (σ.234).

Ειδική τέλος μνεία γίνεται στη ναυτιλία, σπογγαλιεία, ακτοπλοΐα. Έτσι, σημειώνεται, ότι οι Ύδραίοι, μετά την παρακμή της ιστιοφόρου ναυτιλίας «επεδόθησαν εις την σπογγαλιείαν, εξ ης εισάγονται κατ' έτος εις την νήσον περί το 1.500.000 δραχμών. Έχουσι δε οι Ύδραίοι τα νυν 656 πλοία από 1-60

τόνων, 18 δε πλοία μεγάλα άνω των 60 τόννων εγγεγραμμένα εις τον λιμένα αυτών, αλλ' υπάρχουν και έτερα 17 μεγάλα, εγγεγραμμένα εις άλλους λιμένας. Έχει ναύτας εν συνόλω 2347 εγγεγραμμένους εις τα μητρώα Ύδρας και ετέρους 800 εγγεγραμμένους εις τα της Σύρου, και άλλων παραλίων πόλεων. Εκ των 656 πλοίων πλείστα είναι σπογγαλιευτικά εκ 3-4 τόννων έκαστον. Η παραγωγή δε του σπόγγου, όν εξάγουσιν εκ των παραλίων της Αφρικής ιδίως, ανήλθε το 1881 εις 50-60.000 οκάδας, αλλ' έκτοτε εδιπλασιάσθη». (σ. 186).

Με τη σπογγαλιεία επίσης ασχολούνταν οι Κρανιδιώτες, την οποία ασκούσαν όπως και οι Ύδραίοι στα παράλια της Αφρικής: «Έχουσι δε 150-200 σπογγαλιευτικά πλοία, και σπογγαλιείς πλέον των 700, οίτινες αναχωρούντες κατά Μάρτιον μήνα επιστρέφουσι κατά Σεπτέμβριον». (σ. 241). Αντίθετα, οι Σπετσιώτες, είχαν μόνο δύο σπογγαλιευτικά. Οι τελευταίοι, ασχολούνταν με τη ναυτιλία και είχαν «80 μεγάλα πλοία από 120-300 τόννων, και 200 τρεχαντήρια 5-60 τόννων, και πολλά αλιευτικά πλοιάρια» (σ. 237). Οι κάτοικοι του Πόρου, ασχολούνται επίσης με τη ναυτιλία, «έχοντες περίπου 50 πλοία μικρά και μεγάλα, και 1 σπογγαλιευτικόν» (σ. 203).

Με τη σπογγαλιεία και την αλιεία ασχολούνταν και οι Ερμιονίτες (Καστριώτες). Ασκούσαν δε, όπως και οι υπόλοιποι, τη σπογγαλιεία στα παράλια της Αφρικής, «έχοντες περί τα 120 πλοία, ών τα πλείστα σπογγαλιευτικά. Έχουσι δε και πολλά αλιευτικά πλοιάρια» (σ. 249).

Με την αλιεία ασχολούνταν και οι κάτοικοι του Πόρτο Χελίου. Αυτοί «εξάγουσι κατ' έτος και περί τας 2000 οκάδας ξηρών οκταποδίων, άτινα πωλούν εις Ευρώπην». (σ. 240)

Με την ακτοπλοΐα ασχολούνταν, στο δήμο Μεθάνων με 15 περίπου πλοιάρια, εκτελώντας δρομολόγια μεταξύ του δήμου και των λιμανιών του Πόρου, της Αίγινας και του Πειραιά, στο δήμο Περαχώρας (Λουτράκι και Καλαμάκι) καθώς επίσης και σε ορισμένους άλλους δήμους του νομού.

Η Συγκοινωνία, οι σχέσεις μεταξύ των πόλεων και τα πολεοδομικά χαρακτηριστικά.

Ο συγγραφέας αναφέρεται στις «αμαξιτές οδούς» του νομού, επισημαίνοντας όμως ότι «η δια των αμαξιτών τούτων οδών συγκοινωνία των επαρχιών και των δήμων του νομού δεν είναι επαρκής, διότι πολλοί των μεσογείων Δήμων μένουσιν έτι παντελώς απομεμονωμένοι εντός των λεκανοπεδίων των, συγκοινωνούντες μόνον δι' ατραπών δυσβάτων, αποτόμων και πετρωδών, δι'ων δυσχερής η πορεία, δυσχερεστέρα δε η μεταφορά των προϊόντων». Ως «απομονωμένους» δήμους αναφέρει, στην επαρχία Άργους, τους δήμους Αλέας, Προσυμναίων και «εν μέρει» το δήμο Λυρκείας, στην επαρχία Ναυπλίας το δήμο Επιδαύρου, στην επαρχία Σπετσών και Ερμιονίδας τους δήμους Διδύμων και

Ερμιόνης, στην επαρχία Κορινθίας τους δήμους Ευρωστίνης, Πελλήνης, Στυμφαλίας, Σολυγείας και Φενεού (σ. 13-14). Αναφέρεται επίσης, στη σιδηροδρομική γραμμή Πειραιώς-Αθηνών-Πατρών, της οποίας διακλάδωση οδηγεί από την Κόρινθο στο Άργος και από εκεί στους Μύλους, καθώς και στην αυτοτελή γραμμή Άργους-Ναυπλίου. Ειδική μνεία γίνεται «στην τομή του Ισθμού της Κορίνθου» —που είχε αρχίσει να κατασκευάζεται την εποχή εκείνη— «έργον κολοσσιαίον προς ταχύτεραν συγκοινωνίαν δια θαλάσσης των εσπερίων μερών της Μεσογείου μετά των λιμένων της Ανατολής και του Ευξείνου» (σ. 15).

Η θαλάσσια συγκοινωνία γινόταν με «ατμόπλοια των ατμοπλοϊκών εταιριών», τα οποία προσέγγιζαν την Κόρινθο, το Ναύπλιο, το Πόρτο-Χέλι, τις Σπέτσες, την Ύδρα, τον Πόρο. Εξάλλου, συχνή ήταν η συγκοινωνία με πλοίαρχια, μεταξύ Σπετσών και Πόρτο-Χελίου, μεταξύ Βρωμολίμνης και Πόρου, μεταξύ Ναυπλίου και Μύλων «καθ' εκάστην δια λέμβων» (σ. 42) και μεταξύ Κορίνθου και Λουτρακίου. Μεταξύ Πόρου και της απέναντι παραλίας της Πελοποννήσου υπήρχε συγκοινωνία με «λέμβους». Τέλος «εις τους λιμένας Τολού, Κοιλαδίων, Ερμιόνης, Παλαιάς Επιδαύρου και Νέας Επιδαύρου, Κόρφου του δήμου Σολυγείας, Αγίου Γεωργίου των Μεθάνων, ένθα υπάρχουν χωρία παραλία, η συγκοινωνία γίνεται δια μικρών ιστιοφόρων πλοίων» (σ. 15-16). Παρατηρεί ότι, ο νομός, «δύο μόνον έχει λιμένας, αξίους του ονόματος τούτου», το Πόρτο-Χέλι και τον Πόρο, οι οποίοι όμως, λόγω της γεωγραφικής τους θέσεως, δεν μπορούν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες όλου του νομού. Οι «λιμενίσκοι» δε χρησιμοποιούνται ως επίνεια των δήμων (σ. 12-13).

Ο συγγραφέας, σε αρκετά σημεία τονίζει την κακή κατάσταση του οδικού-χερσαίου δικτύου και την ανάγκη βελτίωσής του, κυρίως για λόγους οικονομικούς-εμπορικούς. Έτσι, εάν κατά τη γνώμη του, δεν διαμορφώθηκε στο νομό κάποια πόλη εμπορική, η οποία θα μπορούσε να συγκεντρώσει όλη την παραγωγή του νομού, αυτό οφείλεται στην «ορεογραφικήν φύσιν» του, στα «εκτενή αυτού παραλία» και στην «έλλειψιν συγκοινωνίας» (σ. 20). Με εξαίρεση τις επαρχίες Άργους και Ναυπλίας, όλες οι υπόλοιπες χωρίζονταν μεταξύ τους «δια φυσικών ορεινών ορίων, καθιστώντων δύσκολον την επιμειξίαν». Κάθε πόλη (Κόρινθος, Άργος, Ναύπλιο, Κρανίδι, Πόρος, Ύδρα, Σπέτσες...) συγκέντρωνε τα «πολιτικά και εμπορικά συμφέροντα της επαρχίας της». Οι σχέσεις μεταξύ των πόλεων ήταν «σχεδόν ασήμαντες». «Μόνον εμπορικαί τινές πανηγύρεις και δικαστικά συμφέροντα δίδουσιν εις αυτάς μικράν κίνησιν και ζωήν»¹⁵ (σ. 20).

15. Η αντίληψη αυτή του Α. Μηλιαράκη, για την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στις ανθρώπινες κοινωνίες διατυπώνεται και σ' ένα άρθρο του, το οποίο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Εστία τόμ. 4 (1877) σ. 423-426, με τίτλο «Περί της ωφελείας των γεωγραφικών επιστημών». Εκεί αναφέρεται ότι: «Η Ελλάς παρά πάσαν άλλην χώραν της αυτής εκτάσεως έχει ποικιλωτέραν γεωγραφίαν, ο γεωγραφικός δε αυτής σχηματισμός, η θέσις, η ορεογραφική και υδρογραφική αυτής κατάστασις συνετέλεσαν τα μέγιστα εις την ακμήν αυτής, ου μην αλλά και εις την παρακμήν, δια του κατακερματισμού εν τη αρχαιότητι εις μεμονωμένας πολιτείας, διαχωριζομένας απ' άλλων

Από εμπορική άποψη ξεχωριστή θέση κατέχει το Άργος: «Η πόλις του Άργους ως εγγυτέρα προς τα πλείστα χωρία του Αργολικού πεδίου ή το Ναύπλιον αποτελεί την κυρίαν αυτών αγοράν· συγκεντροί δ' εν αυτή πάντα σχεδόν τα προς εξαγωγήν προϊόντα του Αργολικού πεδίου· δια τούτο δε κέκτηται πληθύν ποικίλων εμπορικών καταστημάτων, προς δε τούτοις αμαξοπηγεία, σιδηρουργεία και υφαντικά τεχνουργεία χειροκίνητα, εν οίς υφαίνονται εγχώρια βαμβακερά υφάσματα προς χρήσιν των χωρικών· μεγάλη δε ποσότης των υφασμάτων τούτων αποστέλλεται και εις πλείστα μέρη της Πελοποννήσου. Υφαίνονται δε συν άλλοις και καραβόπανα και τάπητες. Κατά Σάββατον δε τελείται αγορά εν ταις δύο πλατείαις της πόλεως, προσερχομένων των χωρικών των διαφόρων δήμων προς πώλησιν των προϊόντων των. Γενική δ' εμπορική πανήγυρις τελείται την 1 Οκτωβρίου ενιανυσίως, διαρκούσα οκτώ ημέρας» (σ. 40).

Ο συγγραφέας διατυπώνει επίσης ορισμένες παρατηρήσεις για τα χαρακτηριστικά των σπιτιών και τη δομή των πόλεων. Το Ναύπλιο, η Νέα Επίδαυρος καθώς και «αι πολίχναι» των Κυθήρων (Κύθηρα, Μυλοπόταμος και Ποταμός), φέρουν «καταφανή τα ίχνη της ενετοκρατίας (...). Άλλαι πόλεις και πολίχναι φέρουσιν αλλοίον τύπον, ως εκ του αναπτυχθέντος εν αυταίς γεωργικού, ή ναυτικού βίου, ή ως εκ της μεσογείου ή παραλίας θέσεως, ως είναι η πόλις του Άργους, και η νέα όλως της Κορίνθου, και η του Κρανιδίου» (σ. 18-19). Θεωρεί όμως ότι, «ως προς τον τύπον και τον ρυθμόν», ιδιαίτερη προσοχή και σημασία θα πρέπει να δοθεί σε δύο πόλεις, την Ύδρα και τις Σπέτσες και αυτό «διότι ανεπτύχθησαν και αυξήθησαν, άνευ αμέσου επιδράσεως ξενικής (...) διό φέρουσι γνήσιον ίδιον εθνικόν τύπον, βελτιωθέντα εν τω διαστήματι των χρόνων» (σ. 19).

Για τα σπίτια του Άργους αναφέρει ότι είναι πλινθόστικτα «πλην ευαρίθμων εν τω κέντρω αυτής κειμένων» (σ. 39). Επίσης ότι, «εν ταις εσχαιαίς των άκρων της πόλεως οικεί ο γεωργικός πληθυσμός των κατοίκων ως επί το πλείστον, διό και αι οικίαι αντόθι έχουσι ευρείας αυλάς δια τε τα ζώα και τα κάρα» (σ. 40). Ο συγγραφέας διάκειται θετικά στις πόλεις οι οποίες χαρακτήριζαν βάσει σχεδίου. Έτσι, αναφερόμενος στο Ναύπλιο, παρατηρεί ότι ενώ η «κάτω πόλις (...) έχει ευθυγράμμους οδούς, κατά σχέδιον χαραχθέν μετά την έλευσιν του Όθωνος», αντίθετα «η άνω, εκτεινομένη επί των κλιτύων της Ακροναυπλίας, έχει στενάς, ανωμάλους και πνιγηράς (οδούς), πολλαχού κλιμακωτάς

υπό φυσικών ορίων, και ες αεί διαπληκτιζόμενας. Ουδεμία σελίς της αρχαίας και νεωτέρας ιστορίας της Ελλάδος δύναται να μελετηθή και κατανοηθή ακριβώς άνευ της γνώσεως της γεωγραφίας αυτής, της φυσικής κατά τόπους καταστάσεως και της ειδικής μελέτης περι της επιδράσεως των αέρων, υδάτων και τόπων επί του χαρακτήρος των κατ' επαρχίας οικητόρων της». Απόσπασμα του άρθρου αυτού ανθολογείται από την Χριστίνα Κουλούρη, στο βιβλίο της «Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία» (1834-1914, έκδοση του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1988, σ. 237. Για το ρεύμα αυτό της γεωγραφικής αιτιοκρατίας στην Ελλάδα, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, ό.π., σ. 64 κ.ε.

και ανωφερείς, περί τας οποίας αι οικίαι είναι συνεσφιγμένοι (σ. 71). Επίσης, αναφερόμενος στην Κόρινθο, σημειώνει ότι κτίστηκε «επί σχεδίου κανονικού μετ' ευθυγράμμων οδών και πλατειών» (σ. 108). Επίσης διάκειται θετικά στις καθαρές πόλεις. Έτσι, αναφερόμενος στην Ύδρα παρατηρεί ότι «αι οικίαι είναι κομψαί, καθάριοι, λευκαί, άτε επιχρϊόμεναι συνεχώς δι ασβέστου» (σ. 184). Εξ άλλου αναφερόμενος στις Σπέτσες, σημειώνει ότι «αι οικίαι της πόλεως είναι στερεαί και καθάριοι, αι πλείσται περιέχουσιν εκτενείς αυλάς μετά κήπων, ανθέων και δένδρων καρποφόρων» (σ. 236).

Για τα χωριά της Αργολικής πεδιάδας σημειώνει ότι είναι «πάντα ομοίμορφα» (σ. 41), με «οικίας χθαμαλάς, πλινθοκτίστους» (σ. 78).

Ο συγγραφέας, όπως ήδη ανέφερα, χρησιμοποιεί ορισμένα κριτήρια για την περιγραφή των πόλεων και των χωριών. Το ουσιαστικότερο κατ' αυτόν στοιχείο είναι η ύπαρξη σχεδίου με «ευθυγράμμους οδούς», σ' αντίθεση με τις πόλεις και χωριά που έχουν «στενάς», «ανωμάλους», «πνιγηράς», «σκολιάς» οδούς. Στην πρώτη περίπτωση, ο συγγραφέας κατατάσσει την κάτω πόλη του Ναυπλίου, την Κόρινθο, το Ξυλόκαστρο, ενώ στη δεύτερη την άνω πόλη του Ναυπλίου, την Ν. Επίδαυρο (Πιάδα).

Ένα δεύτερο κριτήριο είναι η κατάσταση των σπιτιών και η πυκνότητα της δόμησης. Υπάρχουν πόλεις ή χωριά των οποίων οι οικίες είναι «κομψαί, καθάριοι, λευκαί, επιχρϊόμεναι συνεχώς δι ασβέστου, στερεαί», «μεγάλαι και κομψαί» με εκτενείς αυλές και κήπους, σ' αντίθεση με πόλεις ή χωριά των οποίων οι οικίες είναι «πενιχράς εξωτερικής και εσωτερικής διασκευής», «συνεσφιγμένοι ένεκα του στενού χώρου εν ω είναι εκτισμένοι», «μελαναί ούσαι ως εκ του ψύχους και της υγρής ατμοσφαιρας του χειμώνος». Στην πρώτη περίπτωση, ο συγγραφέας κατατάσσει την Ύδρα, τις Σπέτσες, το Κιάτο (σ. 114), το Ξυλόκαστρο (σ. 122), το Δερβένιον (σ. 129), ενώ στη δεύτερη, την Ν. Επίδαυρο (σ. 81), τη Ζάχολη του δήμου Ευρωστίνης (σ. 128).

Εκείνο το οποίο βαραινεί περισσότερο στην κρίση του συγγραφέα είναι αφ' ενός η αραιή δόμηση, η καθαριότητα, η εξωτερική και εσωτερική περιποίηση των σπιτιών, —χαρακτηριστικά τα οποία σαφώς συνδέει με την κατάσταση της υγείας των κατοίκων— και αφ' ετέρου, η ύπαρξη σχεδίου, χαρακτηριστικό των νέων πόλεων και της οικονομικής κατ' αυτόν «προόδου».

Η παρουσία των Αρβανιτών

Ο συγγραφέας αναφέρεται σ' αρκετά σημεία του έργου του στην παρουσία των Αρβανιτών. Όμως δεν κάνει χρήση του όρου Αρβανίτης, αλλά του Αλβανός, του οποίου άλλωστε κάνουν χρήση και οι λόγιοι της εποχής του.

«Εθνογραφικώς, (σημειώνει), ο νομός ενέχει οσαύτως ποικιλίαν διότι το ήμισυ περίπου των κατοίκων αυτού είναι αλβανικής καταγωγής, ομιλείται δι'

έτι η Αλβανική γλώσσα εν τω οικογενειακώ βίω και τη κοινωνική συναλλαγή. Δήμοι ολόκληροι εν ταις επαρχίαις Άργους, Κορινθίας, Ναυπλίας, οικούνται εξ Αλβανών, υπάρχουνσι δε και επαρχίαι ολόκληροι οικούμεναι εξ Αλβανών, οίαι είναι η της Ύδρας και Τροιζηνίας, και των Σπετσών και Ερμιονίδος» (σ. 21).

Οι απόψεις και οι αναφορές του συγγραφέα στην παρουσία των Αρβανιτών εντάσσονται στο κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα της εποχής του. Σύμφωνα με την «απορροφητική θεωρία», οι Αρβανίτες θα μπορούσαν να αφομοιωθούν από το κυρίαρχο Ελληνικό στοιχείο. Επειδή δε θεωρούνται συγγενής λαός με τους Έλληνες, από ορισμένους δε το ίδιο Έθνος και προσέφεραν στη διάρκεια του αγώνα του 1821, η παρουσία τους μνημονεύεται θετικά από τους Έλληνες λογίους της εποχής¹⁶.

Οι αναφορές του στους «Αλβανούς» του νομού είναι σημαντικές, διότι είναι ειδικές και συγκεκριμένες. Ο συγγραφέας σημειώνει την παρουσία τους στις επαρχίες, τους δήμους, με ειδικές αναφορές στις πόλεις και τα χωριά του νομού. Σημαντική είναι επίσης η παρατήρησή του για την παρουσία και χρήση των Αρβανιτικών: «Η αλβανική γλώσσα οσημέραι εκλείπει δια του πολλαπλασιασμού των σχολείων εν τοις δήμοις, και της επιμυξίας. Εις τας πόλεις Άργους, Ναυπλίου, Νέας Κορίνθου ένθα συνέρρευσαν πολλοί των πέριξ αλβανικών χωριών σχεδόν δεν ομιλείται. Διαμένει δε εις αποκέντρους και απομεμακρυσμένους των πολυπληθών κέντρων δήμους, εν οις δύναται τις έτι να εύρει γυναίκας και παιδιάς μέχρι των 15 ετών αγνοούντας την ελληνικήν εντελώς, ως εις Λίμνας, Περαχώραν, Μέθανα, Σοφικόν, εις Κρανίδιον δε μόνον γυναίκας».

16. Για το ζήτημα αυτό, βλ. μεταξύ άλλων: Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η μεγάλη ιδέα, όψεις του Εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, (ιδιαίτερα σ. 186-189). Σύμφωνα με την Ε. Σκοπετέα: «Κανείς δεν αμφισβητούσε την παρουσία των Αλβανών μέσα στον Ελλαδικό χώρο, ούτε το γεγονός ότι η ίδια η πρωτεύουσα περιβαλλόταν από αμιγείς Αλβανικούς πληθυσμούς. Αλλά οι εθνικώς άστεγοι Αλβανοί έγιναν πανηγυρικά δεκτοί στην Ελληνική ιστορία, και για χάρη τους διατυπώθηκαν ιδιόρρυθμες εθνοφυλετικές θεωρίες, που παρουσίαζαν τον αλβανόφωνο κόσμο είτε εθνικά ανύπαρκτο είτε «απαρφυάδα» του Ελληνικού Έθνους ή φυλής, κάποιο είδος Ελλήνων δηλαδή, που από τους καθαυτό Έλληνες τους χώριζε η ίδια απόσταση που χώριζε τους Πελασγούς από τους Αρχαίους Έλληνες. Η εξαιρετικά ασαφής σχέση φυλής και έθνους ευνοεί τέτοιες ερμηνείες (...). Αλλά η αίσθηση της βαθιάς συγγένειας μεταξύ των λαών οφειλόταν κατ' αρχήν στην έντονη παρουσία Αλβανών στη διάρκεια του Αγώνα, μια παρουσία που ταυτίστηκε με αρκετές από τις υψηλές στιγμές του, και που επέβαλλε την ιδιαίτερη μεταχείριση των Αλβανών εκ μέρους των Ελλήνων λογίων, εν όψει μάλιστα της βεβαιότητας ότι και οι Αλβανοί αργά ή γρήγορα θα υπέκυπταν στην πνευματική προέλαση του Ελληνισμού» (σ. 187-189) βλ. επίσης Χριστίνα Κουλούρη, ό.π., σσ. 75-76.

Αντί επιλόγου

Μέσα από το συγκεκριμένο έργο μας δίνεται μια εικόνα της Αργολίδας και της Κορινθίας πριν από 115 χρόνια περίπου. Ο Α. Μηλιαράκης με το έργο του αυτό, υπηρετεί το αίτημα της εποχής για τη στροφή της Γεωγραφίας στη μελέτη του τοπικού. Το έργο αυτό, που κατέγραψε τη σύγχρονη Αργολίδα και Κορινθία αποτελεί ιστορική μαρτυρία αναντικατάστατη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο, ότι πολλοί μελετητές (παλαιότεροι και σύγχρονοι) αναφέρονται και παραπέμπουν συχνά σε αυτό. Απομένει όμως να γίνει η ένταξη του έργου στις επιστημονικές και ιδεολογικές συζητήσεις της εποχής του, καθώς και η συστηματική επεξεργασία και αποτίμηση των πληροφοριών του.

Κωνσταντίνος Γκότσης

ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Ἀρακαδάκη Μαρία, *Τό προμαχωνικό σύστημα ὀχύρωσης τοῦ ΙΣΤ΄-ΙΗ αἰώνα στήν ἑλληνική βιβλιογραφία. Προβλήματα ὀρισμῶν καί ὀρολογίας: Ἀνάτυπο ἀπό τήν Ἐπιστ. Ἐπετηρ. Πολυτεχν. Σχολῆς, τμ. Ἀρχιτεκτόνων, τ. ΙΓ΄, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 44-115.*

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ προμαχωνικοῦ συστήματος ὀφείλεται στή χρήση πυροβολικοῦ τόν 14ο καί 15ο αἰώνα. Στό ἄρθρο, ὕστερα ἀπό ἐνημερωτική εἰσαγωγή, ἀκολουθεῖ γλωσσάρι ὄρων, ἰδιαίτερα χρήσιμο, πού εἶναι σχετικοί μέ τό προμαχωνικό σύστημα ὀχύρωσης. Ἐπεξηγοῦνται, στά ἑλληνικά, ἰταλικοί ὄροι, ἀφοῦ τά ἰταλικά καί γαλλικά εἶναι οἱ γλώσσες στίς ὁποῖες πλάσθηκε ἡ ἀρχιτεκτονική ὀρολογία τοῦ προμαχωνικοῦ συστήματος. Σέ παράρτημα δημοσιεύεται περιεχόμενο σχετικοῦ φυλλαδίου, τέλος 16ου - ἀρχές 17ου αἰ., μέ σχέδια.

Βερονίκη Δαλάκουρα, *Ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων τῆς Καππαδοκίας στόν Ἑλληνικό χῶρο: Ἀνάτυπο ἀπό τό Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, τ. ΙΑ΄ (1995-96), 267-320.*

Ὑπολογίζεται ὁ Ἑλληνικός πληθυσμός κατά περιφέρειες: Καισαρείας (Καισάρεια, Μουταλάσκη, Ζίλε, Καράτζορεν), Νεάπολης (Ἀραβισός, Φλοῦτά) καί Νίγδης (Ἐνεχιλ). Σέ παράρτημα, παρέχονται καταστάσεις κατοίκων πού ἔφυγαν ἀπό διάφορους ἀναγραφόμενους οἰκισμούς καί ἐγκαταστάθηκαν στήν Ἑλλάδα (ἀριθμός μελῶν οἰκογένειας, ἐπάγγελμα, σημερινή ἐγκατάσταση).

Δικαίου Βαγιακάκου, *Τό Κάρδαμον-Καρδαμύλη-Καρδάμυλα: Ἀνάτυπο ἀπό τήν Ἀθηνᾶ, τ. ΠΑ΄ (1995), 173-240.*

Ἡ ἐργασία ἀρχίζει μέ τό ἀρχαῖο ἑλλην. Κάρδαμον, τά ἀρχαῖα παράγωγα, τά ἀρχαῖα σύνθετα καί συνεχίζει μέ τά μεσαιωνικά παράγωγα, τά νεοελληνικά παράγωγα, τά νεοελληνικά σύνθετα, ἐπώνυμα καί τοπωνύμια. Στό β΄ μέρος γίνεται ἰδιαίτερος λόγος γιά τήν Καρδαμύλη τῆς Μάνης (ἀρχαῖα, νέα, Σκαρδαμούλα — ἐτυμολογία τοῦ οὐσιαστ. καρδαμύλη καί τοῦ τοπων. Καρδαμύλη) καί γιά τήν Καρδαμύλα-Καρδάμυλα τῆς Χίου (... εἰς τοὺς περιηγητάς, Εἰδήσεις ἐξ ἑλλην. πηγῶν, Ἐπώνυμα). Ἐμπεριστατωμένη ἐργασία μέ πλοῦσια βιβλιογραφία.

Ἰωάννη Καραγιαννόπουλου, *Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων στό Βυζάντιο* (Κέντρο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ἀρ. 35), Ἀθήνα 1995, σσ. 54.

Πρόκειται γιά εἰσήγηση στό 18ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο τῆς Μόσχας, τό 1991, μεταφρασμένη ἀπό τά Γερμανικά, πού δημοσιεύεται μέ προσθήκες καί διορθώσεις καί πλούσια βιβλιογραφία. Παρουσιάζονται οἱ μέχρι σήμερα θεωρίες γιά τήν παροικία καί τούς παροιικούς, πού θεωρήθηκε ἡ πιό ἀντιπροσωπευτική μορφή τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων στό ὕστερο Βυζάντιο, κάτι πού σύμφωνα μέ τόν σ., δέν ἀνταποκρίνεται στά δεδομένα τῶν πηγῶν καί, ἐπομένως, δέν ἐκφράζει τήν ἱστορική πραγματικότητα.

Ἐλένης Κίγκα, *Ἡ μεσαιωνική καί νεότερη ὀνοματολογία τοῦ ποταμοῦ Ἀώου*: «Ἡπειρωτικά Χρονικά» 32 (1997), 179-228.

Ἐπιχειρεῖται ἡ ἐτυμολογία τοῦ μεσαιωνικοῦ καί νεότερου ὀνόματος τοῦ ποταμοῦ Ἀώου, πού παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία τύπων (σ. 182 κ.έ.). Γίνεται κριτική ἀξιολόγηση στίς ὡς τώρα προτεινόμενες ἐτυμολογήσεις (σ. 188 κ.έ.) καί προτείνεται ἡ προέλευση ἀπό τόν ἀμάρτυρο τύπο *vīnosus -a -am (τό λατιν. vīnus + ōsus) = γεμάτος ζωή, ὡς προσδιορισμός τοῦ οὐσ. aqua, flumen: νερό πού ρεεῖ, πού κυλᾷ γρήγορα (κατά τήν περίοδο ἀρχῆς 2ου - τέλος 3ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε ἐμφανίζεται ἡ μεταφορική σημασία τοῦ vīnus = ζωηρός, γρήγορος, δξύς, σ. 201). Τό ἐπίθετο, λοιπόν, πρέπει νά εἶχε στή λαϊκή λατινική τόν τύπο *vī(v)osus -osa -osum δηλ. vīnosus -a -um ἢ vīosus -osa -osum, μέ συνηθέστερο τόν δεύτερο τύπο (vīosus). Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγραφή τῶν μεσαιωνικῶν καί νεότερων τύπων τοῦ ὀνόματος ἑλληνικῆς, δυτικῆς, ἀρωμουνικῆς, ἀλβανικῆς καί σερβοκροατικῆς παράδοσης (σ. 210 κ.έ.). Ἡ ἐργασία τελειώνει μέ πλούσια βιβλιογραφία. Ἡ προτεινόμενη ἐτυμολογία φαίνεται πολύ πιθανή, δεδομένου ὅτι ἔχουν ληφθεῖ ὑπόψη καί οἱ τοπογραφικές λεπτομέρειες τῆς περιοχῆς, πού ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα αὐτό.

Βενιαμίν ἐκ Τουδέλης, *Τό βιβλίον τῶν ταξιδιῶν στήν Εὐρώπη, τήν Ἀσία καί τήν Ἀφρική*, 1159-1173, Εἰσαγωγή-σχόλια, Κ. Μεγαλομμάτης-Ἀ. Σαββίδης, Μετάφρ. Φ. Βλαχοπούλου, Ἀθήνα 1994.

Ὅπως διευκρινίζεται στό σημείωμα τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου (Στοχαστής), στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου, σ. 11, ἡ ἑλληνική μετάφραση ἔχει βασιστεῖ στήν ἀγγλική μετάφραση τοῦ Μ. Ν. Adler, μερικῆς σημειώσεις τοῦ ὁποῦ ἐλήφθησαν ἐπίσης ὑπόψη. Στήν εἰσαγωγή, σελ. 15-52, γίνεται λόγος γιά τή ζωή καί τίς ἀναζητήσεις

του Βενιαμίν, τόν Ιουδαϊσμό τῆς ἐποχῆς του, τό ἔργο τοῦ συγγραφέα, τίς περιπλανήσεις του, τή χρήση τοῦ ὀδοιπορικοῦ στή σύγχρονη ἐπιστήμη καί τά προβλήματα τοῦ βιβλίου τῶν ταξιδιῶν τοῦ Βενιαμίν. Ἀκολουθεῖ ἡ μετάφραση, σ. 55-114, καί τά σχόλια, πού καλύπτουν τίς μισές σελίδες τοῦ βιβλίου (σ. 115-244). Πρόκειται κυρίως γιά ἐπεξηγηματικά σχόλια, χρήσιμα γιά τόν ἀναγνώστη, ἰδιαίτερα γιά τόν ἀνειδίκευτο σέ ἀνατολικές σπουδές. Παραπομπές σέ σχετικά ἔργα εἶναι ἐλάχιστες. Τό βιβλίο κλείνει μέ Βραχυγραφίες, Βιβλιογραφία καί Πίνακες, ἀπό τούς ὁποίους οἱ τρεῖς χάρτες.

Ὁ Βενιαμίν ἐπισκέφθηκε πολλές θέσεις τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ἀπό τίς ὁποῖες δέν μνημονεύει μόνο τά σχετικά μέ τούς Ἑβραίους, ἀλλά παρέχει καί διάφορες ἄλλες πληροφορίες, γιά λαούς, κράτη καί κυρίως πόλεις τοῦ 12ου αἰώνα (π.χ. Κωνσταντινούπολη, Βαγδάτη). Ἔτσι ἡ ἑλληνική μετάφραση τοῦ ὀδοιπορικοῦ του καί στίς τρεῖς ἡπείρους καλύπτει ἕνα κενό τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας.

Μιχ. Σ. Κορδῶσης

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ 1ΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ, «ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ: ΣΠΟΥΔΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ, ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ»

Στις 22 Μαΐου 1999, πραγματοποιήθηκε, στην αίθουσα συνεδριάσεων του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης, η 1η Επιστημονική Ημερίδα του Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου με θέμα: «Διαστάσεις της Σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές και Επαγγελματικές Προοπτικές, Διεπιστημονικότητα και Εφαρμογές». Η ημερίδα διοργανώθηκε από τον Σύλλογο Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και την οικονομική υποστήριξη του Γραφείου Διασύνδεσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου και του Υπουργείου Αιγαίου.

Η ημερίδα, ως προς τη δομή της, περιελάμβανε τρεις κύκλους διαλέξεων (θεματικές ενότητες):

- A. Σπουδές και Επαγγελματικές Προοπτικές.
- B. Γεωγραφία και Διεπιστημονικότητα.
- Γ. Σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις στην Γεωγραφία μέσα από τις Εφαρμογές της.

Στην ημερίδα παρουσιάστηκαν 9 εισηγήσεις και 1 παρέμβαση. Στο σύνολό τους οι εισηγητές είναι διδάσκοντες σε πανεπιστημιακά ιδρύματα του εσωτερικού, ενώ συμμετείχαν και διδάσκοντες του Τμήματος Γεωγραφίας. Στην ημερίδα συμμετείχαν πάνω από 100 άτομα, φοιτητές και διδάσκοντες του Τμήματος Γεωγραφίας και της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, καθώς και άλλοι ενδιαφερόμενοι.

Η κήρυξη της έναρξης της ημερίδας έγινε από τον φοιτητή κ. Βασίλη Κουτσούκο, εκπρόσωπο της οργανωτικής επιτροπής της ημερίδας. Επιπλέον, κατά την έναρξη της ημερίδας υπήρξαν χαιρετισμοί από τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Θεμιστοκλή Λέκκα, τον Αναπληρωτή Πρόεδρο του Τμήματος Γεωγραφίας, κ. Σωκράτη Κάτσικα και τον εκπρόσωπο του Γραφείου Διασύνδεσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Παναγιώτη Τσόκαρο.

Οι θεματικές ενότητες της ημερίδας αναλυτικά ήταν οι εξής:

A. Σπουδές και επαγγελματικές προοπτικές

Στον Α΄ κύκλο διαλέξεων, με θέμα τις «Σπουδές και τις Επαγγελματικές Προοπτικές» του γεωγράφου, παρουσιάστηκαν δυο εισηγήσεις και μια παρέμβαση. Ο Α΄ κύκλος ξεκίνησε με την παρέμβαση της κ. Δώρας Λαφαζάνη, Επίκ. Καθηγήτριας του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου με θέμα: «Οι Σπουδές στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου». Ακολούθησε η εισήγηση του κ. Κωστή Χατζημιχάλη, Καθηγητή του Τμήματος Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου, με θέμα: «Παρουσίαση της Οργάνωσης και του Περιεχομένου των Σπουδών Γεωγραφίας, στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου». Ο Α΄ κύκλος διαλέξεων έκλεισε με την εισήγηση του κ. Κωστή Κουτσόπουλου, Καθηγητή στο Τμήμα Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Ε.Μ.Π., για την «Παρουσίαση της Οργάνωσης και του Περιεχομένου των Σπουδών Γεωγραφίας, στον Τομέα Γεωγραφίας και Περιφερειακού Σχεδιασμού, του Τμήματος Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών του Ε.Μ.Π.».

B. Γεωγραφία και Διεπιστημονικότητα

Στον Β΄ κύκλο διαλέξεων παρουσιάστηκαν τρεις εισηγήσεις που υπάγονταν στην θεματική ενότητα «Γεωγραφία και Διεπιστημονικότητα». Ο κ. Ευάγγελος Λιβιεράτος, Καθηγητής του Τμήματος Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών, του Α.Π.Θ., παρουσίασε την πρώτη εισήγηση του Β΄ κύκλου με θέμα: «Χαρτογραφία και Γεωγραφία: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον». Ακολούθησε η εισήγηση με τίτλο: «Ιστορική Γεωγραφία και Συγγενείς Επιστήμες: Περιορισμένος και Ευρύτερος Χώρος», με εισηγητή τον κ. Μιχαήλ Κορδώση, Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η τελευταία εισήγηση του Β΄ κύκλου διαλέξεων παρουσιάστηκε από τον κ. Αλέξανδρο Λαγόπουλο, Καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, του Α.Π.Θ., με θέμα: «Πολιτισμική και Μεταμοντέρνα Γεωγραφία».

Γ. Σύγχρονες Τάσεις και Εξελίξεις στην Γεωγραφία μέσα από τις Εφαρμογές της

Ο Γ΄ κύκλος διαλέξεων περιελάμβανε τέσσερις εισηγήσεις με θέμα: «Σύγχρονες Τάσεις και Εξελίξεις στην Γεωγραφία, όπως διαφαίνονται μέσα από τις

Εφαρμογές της». Πρώτος εισηγητής, ο κ. Ιωάννης Μάξης, Αναπλ. Καθηγητής του Τμήματος Ξένων Γλωσσών Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου, παρουσίασε την εισήγηση: «Οι Γεωγραφικές Σπουδές Σήμερα: Η Περίπτωση της Γεωπολιτικής». Η δεύτερη εισήγηση του Γ΄ κύκλου διαλέξεων παρουσιάστηκε από την κ. Θεοδοσία Ανθοπούλου, Λέκτορα στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής του Πάντειου Πανεπιστημίου, με θέμα: «Από τα Γεωργικά Συστήματα στις Νέες Λειτουργίες του Αγροτικού Χώρου: Τάσεις και Σύγχρονες Προσεγγίσεις της Αγροτικής Γεωγραφίας». Οι «Σύγχρονες Τάσεις της Φυσικής Γεωγραφίας», ήταν το θέμα της τρίτης εισήγησης, που παρουσιάστηκε από τον κ. Γεώργιο Λειβαδίτη, Αναπλ. Καθηγητή του Τμήματος Γεωλογίας του Ε.Κ.Π.Α. Η τέταρτη και τελευταία εισήγηση του Γ΄ κύκλου διαλέξεων παρουσιάστηκε από τον κ. Παύλο Κανάρογλου, Καθηγητή του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου με θέμα: «Σύγχρονη Ποσοτική Γεωγραφία και οι Εφαρμογές της στην Ανάλυση και Πρόβλεψη Κοινωνικών και Φυσικών Φαινομένων».

Παρατηρήσεις-Διαπιστώσεις

Μετά το τέλος και του Γ΄ κύκλου διαλέξεων ακολούθησε ανοικτή συζήτηση, στην οποία τέθηκαν οι εξής παρατηρήσεις και διαπιστώσεις:

1. Η ανάγκη για διερεύνηση της συνεργασίας του Τμήματος Γεωγραφίας με το μελλοντικό Τμήμα Γεωγραφίας στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, και της συνεργασίας του Τμήματος Γεωγραφίας με τους Τομείς Γεωγραφίας άλλων Τμημάτων ή Τμημάτων που σχετίζονται με τις επιστήμες του χώρου των Ελληνικών Πανεπιστημίων.

2. Ο ρόλος του γεωγράφου στην διδασκαλία της γεωγραφικής εκπαίδευσης και την δημιουργία εποπτικού υλικού για το μάθημα της γεωγραφίας, στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

3. Η έλλειψη συγγραμμάτων και άλλου εκπαιδευτικού υλικού προσαρμοσμένο στα ελληνικά δεδομένα, για την διδασκαλία της γεωγραφίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ*

Ἡ διοργάνωση τῆς Ἡμερίδας ἀπό φοιτητές τοῦ Τμήματος Γεωγραφίας, Πανεπιστημίου Αἰγαίου, εἶναι μιὰ ἀπό τίς λίγες, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, πρωτοβουλίες, πού ἐλήφθησαν ἀπό φοιτητές, καθαρά ἐπιστημονικοῦ τύπου. Ἡ ὀργάνωση τῆς ἡμερίδας ἦταν πολύ καλή. Ὑπῆρξε χρόνος γιά συζήτηση καί ἀνταλλαγὴ ἰδεῶν, γιά κάθε μιὰ ἀνακοίνωση, ἀλλὰ καί συνολικά. Στό τέλος, ἐτέθησαν ἀπό φοιτητές ἐρωτήματα, κυρίως σχετικά μέ τό μέλλον τῶν γεωγραφικῶν σπουδῶν, ἀλλά καί τό ἐπαγγελματικό μέλλον τοῦ γεωγράφου. Ἡ συμμετοχὴ σπουδαστῶν τοῦ τμήματος Γεωγραφίας (καί τῶν ἄλλων τμημάτων Μυτιλήνης) ἦταν ιδιαίτερα ἱκανοποιητική. Πρέπει, τέλος, νά τονισθεῖ ἡ διάθεση τῶν φοιτητῶν γιά γόνιμη συζήτηση μέ τούς προσκεκλημένους ὁμιλητές, ἐκτός ἡμερίδας, κατά τή διάρκειά συναντήσεων.

Μ.Σ.Κ.

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΗΜΕΡΙΔΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

17 – 19 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1999

Στα πλαίσια του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Μεσαιωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, διοργανώθηκε Επιστημονική Διημερίδα με θέμα: «Μεσαιωνική Ἡπειρος» ἀπό 17-19 Σεπτεμβρίου 1999. Η συνάντηση αὐτή ἔδωσε τὴν ευκαιρία στους παρεβρισκόμενους νὰ παρακολουθήσουν ενδιαφέρουσες διαλέξεις πού αφορούσαν στον ευρύτερο χώρο τῆς Μεσαιων. Ἡπείρου, γιὰ ἀρχαιολογικά, ἱστορικά καί φιλολογικά θέματα.

Κατὰ τὴν ἐναρκτήρια Συνεδρία ἀπηύθυναν χαιρετισμούς οἱ Καθηγητές Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κκ. Απόστολος Καρπόζηλος, Πρόεδρος τῆς Οργανωτικῆς Επιτροπῆς, καί Γιάννης Μαυρομάτης, ἐκ μέρους τοῦ Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Χρήστου Μασσαλά.

Στὴ συνέχεια ἀναπτύχθηκαν τὰ ἀκόλουθα θέματα:

- «*Το αξίωμα του “δεσπότη” καὶ τὰ δεσποτικά ἐγγράφα*», ἀπὸ τὴν Καθηγήτρια τοῦ Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Αλκμήνη Σταυρίδου – Ζαφράκα

- «Ο Ιωάννης Απόκαυκος και η σχέση του με την επισκοπή Ιωαννίνων κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του», από τον Καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Βασίλειο Κατσαρό και
- «Μεσαιωνική Ήπειρος: Η μαρτυρία των μνημείων. Απολογισμός για τον απερχόμενο και προοπτικές για τον ανατέλλοντα αιώνα», από τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κύπρου κ. Δημήτριο Τριανταφυλλόπουλο.

Στη δεύτερη μέρα του Συνεδρίου (18-9-1999), η πρωινή Συνεδρία περιελάμβανε αρχικά 3 διαλέξεις αρχαιολογικού περιεχομένου:

- «Σχόλια στον πλίνθινο διάκοσμο μερικών μεσαιωνικών ναών της Ηπείρου», από τον Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλο
- «Νέα στοιχεία για την Παλαιοχριστιανική οχύρωση της Νικόπολης», από την Διευθύντρια της 8^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου και
- «Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Αλκίσωνος, 1998-1999», από την Αρχαιολόγο κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου.

Η πρωινή συνάντηση συνεχίστηκε με τις εξής διαλέξεις:

- «Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος», από τον υποψήφιο διδάκτορα κ. Ηλία Γιαρένη
- «Κωνσταντίνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος: προσωπογραφικά προβλήματα», από τον Καθηγητή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης κ. Κωνσταντίνο Πιτσάκη
- «Ιστοριογεωγραφικά Γραμμενοχωρίων: Παλιούρια Αγίου Νικολάου Περάτης», από τον Καθηγητή Ιστορικής Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Μιχαήλ Κορδώση.

Κατά την απογευματινή Συνεδρία αναπτύχθηκαν τα εξής θέματα:

- «Η αναστήλωση μιας Τράπεζας του 10ου αι.», από τον Καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Αθανάσιο Παλιούρα
- «Μονές Μετεώρων και Μεσαιωνική Ήπειρος», από τον Καθηγητή Ιστορίας της Βυζαντινής Παιδείας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο κ. Δημήτριο Σοφιανό
- «Το χειρόγραφο Christ' s Church, MS 49, της Οξφόρδης», από τον Καθηγητή κ. Γιάννη Μαυρομάτη
- «Οι Ανδεγαβοί και η Ήπειρος», από την Λέκτορα Μεσαιωνικής Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Ελένη Σακελλαρίου
- «The Archbishopric of Ochrid as an autocephalous ecclesiastical province in

the High Middle Ages», από τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Mainz κ. Gunter Prinzing.

- «Η πνευματική ζωή στο “Δεσποτάτο” της Ηπείρου (1204 - ca. 1340)», από τον Πρόεδρο του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Μεσαιωνικών Σπουδών Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας κ. Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη.

Η απογευματινή συνάντηση ολοκληρώθηκε με τη Στρογγυλή Τράπεζα με θέμα: «Η μελέτη της Μεσαιωνικής Ηπείρου 19^{ος} – 20^{ος} αι.», με συντονιστή τον Καθηγητή κ. Α. Καρπόζηλο.

Οι συμμετέχοντες Καθηγητές κκ. Π. Βοκοτόπουλος, Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Β. Κατσαρός, Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Δ. Τριανταφυλλόπουλος και Ευάγγελος Χρυσός εξέφρασαν τους προβληματισμούς τους, επισήμαναν προτάσεις αλλά και τις προοπτικές της έρευνας όσον αφορά στη Μεσαιωνική Ήπειρο.

Οι εργασίες της επιστημονικής Διημερίδας επισφραγίστηκαν με τον απολογισμό από τον Καθηγητή κ. Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη ο οποίος εξέθεσε τα σχετικά πορίσματα.

Την Κυριακή 19 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε εκπαιδευτική εκδρομή στην Παντάνασσα Φιλιπιάδος, στα μνημεία της Άρτας και στη Νικόπολη, όπου εκτέθηκαν τα νέα ανασκαφικά δεδομένα. Η ξενάγηση στους αρχαιολογικούς χώρους έγινε από τον Καθηγητή κ. Π. Βοκοτόπουλο, την κ. Φ. Κεφαλλωνίτου και την κ. Β. Παπαδοπούλου.

Τις ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις της Διημερίδας παρακολούθησαν εκπρόσωποι των Αρχών της πόλης των Ιωαννίνων, μέλη ΔΕΠ του Πανεπιστημίου, προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές. Μεγάλη ήταν και η συμμετοχή κατοίκων της πόλης.

*Κοντοπανάγου Κατερίνα-Κωνσταντίνα
Ματσούλη Ιωάννα*

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΛΛΗΝΟΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

(8th International Congress on Graeco-Oriental and African Studies)

Κατά το χρονικό διάστημα 5-9 Ιουλίου 2000 διεξήχθη στη Χίο και τις Οινούσες το Η΄ Συνέδριο Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών με θέμα «Ναυσιπλοΐα και εμπόριο στη Μεσόγειο από τον 7ο-19ο αιώνα (Navigation and Trade in the Mediterranean from the 7th to the 19th centuries). Το εν λόγω συνέδριο διοργανώθηκε από το Ινστιτούτο Ελληνοανατολικών και Αφρικα-

νικών Σπουδών σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Καΐρου και τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ain Shams της Αιγύπτου, υπό την αιγίδα του δήμου Οινουσσών (Δήμαρχος κ. Ευάγγελος Αγγελάκος) και του Υπουργείου Πολιτισμού της Ελλάδος.

Το συνέδριο κατά τις τέσσερις ημέρες της διάρκειάς του έδωσε την ευκαιρία σε πολλούς ερευνητές, παλαιούς και νέους, από δεκαέξι χώρες, να παρουσιάσουν τα πορίσματα των ερευνών τους σχετικά με ζητήματα τα οποία αφορούσαν στο θέμα της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου στη Μεσόγειο θάλασσα. Η απογευματινή συνεδρία της 5ης Ιουλίου και η πρωινή συνεδρία της 6ης Ιουλίου 2000 διεξήχθησαν στο συνεδριακό χώρο του ξενοδοχείου Crecian Castle στη Χίο, ενώ οι υπόλοιπες συνεδρίες έλαβαν χώρα στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Οινουσσών.

Το Συνέδριο πέραν των ανακοινώσεων περιελάμβανε και μια σειρά Εκθέσεων. Έκθεση Ναυσιπλοΐας με ομοιώματα βυζαντινών και αραβικών πλοίων και έγχρωμες μεγεθύνσεις από αραβικά και βυζαντινά χειρόγραφα (η Έκθεση έλαβε χώρα στο αναπτυξιακό Κέντρο Οινουσσών-Αιγαίου, το οποίο ανέλαβε και την ευγενική χορηγία της Έκθεσης), καθώς και Έκθεση Παραδοσιακών Χειροτεχνημάτων της Μαρίας Γαλανάκη στο Πνευματικό Κέντρο Οινουσσών, Γεώργιος Χρήστου Λεμός. Τέλος στον ίδιο χώρο διεξήχθη και η σχετική με το θέμα του συνεδρίου Έκθεση Βιβλίου.

Από τις ανακοινώσεις, αναφέρουμε τις παρακάτω:

- B. Χρηστίδης, «Παραγωγή και εμπορικές δραστηριότητες στην Κύπρο, Κρήτη και Χίο κατά τις αραβικές πηγές (7ος-14ος αι.)».
- T. Hägg, «A Byzantine Visit to Bergen. Navigation on the Baltic and North Sea in the 1430's».
- G. M. A. Al-Tahir, «The ports of the Red Sea».
- Y. Ler, «The Shopping List of Fatimid Vizier (1120's) and the Mediterranean Trade of Egypt».
- Roxane Margariti, «Two Ports Compared. Aden and Alexandria in the Time of the Cairo Geniza».
- V. Vavrinek, «The Adriatic Sea as the Connection Route between Byzantium and the Slav Countries North of the Danube».
- N. Orphanoudakis, «Portable Flame - Throwing Weapons in Middle Ages used by the Byzantines, Arabs and Chinese».
- J. Desanges, «Un document difficile à dater: le Σταδιασμός της μεγάλης θαλάσσης dans ses aspects africains».
- X. Γάσπαρης, «Κρήτη και ανατολική Μεσόγειος, το μικρομεσαίο θαλάσσιο εμπόριο και η ναυτιλιακή κίνηση».
- B. Hendrickx, «The Factum pacis et concordiae (1219) between Theodoros Laskaris and Giacomo Tiepolo: Commercial and Political Implications».